

गोस्वामिकुलकोस्तुमधीश्रीगोमुलनाथदेशिकचरणा ।

मान्यो विद्वान्वदान्य प्रवृत्तिमधुरवाङ्मनीतिनिष्ठः क्षमावा-
च्छ्रीदोपाणामभूमिर्विकसितवदनश्रीर्गुणज्ञः कलावित् ।
धीरः कृष्णाद्विसेवी परहितहृदय सेवनीयो दयावा-
नग्मत्सर्वस्वमेवगुणजलधिरसौ दृश्यता गोकुलेन्दु ॥ १ ॥

भ र ना शर्मा

वेद्यानुरागि गोस्वामि श्री १०८ श्रीवजरत्नलालजी महाराज.

॥ श्रीः ॥

पण्डितप्रकाण्डश्रीमत्पुरुषोत्तमादिगोस्वामिचरण-
विरचिता

वादावलिः ।

श्रीमदाचार्यचरणान्ववायसुधोदधिसुधाकराणां,
विद्यानुरागिगोस्वामिभूषणश्रीव्रजरत्नलालमहाराज-
चरणानामर्थसाहाय्येन गोस्वामिबुलकौस्तुभ-
विद्वन्महाराजश्रीगोकुलनाथचरणानां
सर्वनिघप्रबन्धाश्रयेण च
लब्धावतारा

भट्टश्रीरमानाथशर्मणा शुद्धाद्वैतभूषणेन
दिग्गण्या परिष्कृत्य संशोधिता ।

बृहन्मन्दिरपुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयात्प्रकाशिता ।

Published by Pandit Shri Ramanath Shastri,
Third Bhowada, Badamandir, Bhuleshwar, Bombay

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, 'Nirnaya Sagara' Press,
No 23, Kolbhat Lane, Bombay.

॥ श्रीहरिः ॥

इदमत्र प्राप्तकालम् ।

दुःखनिवृत्तिपूर्विका सुखप्राप्तिरिह सर्वस्यापि जीवजातस्याका-
ङ्क्षितेति नास्ति कस्यापि संशयः । सा च यद्यपि लौकिकैरुपा-
यैर्मणिमन्त्रौषधिसूक्ष्मचन्दनवनिताप्रभृतिभिः कदाचित्केनचिदभ्यते,
तथापि नात्यन्तिकी, न च नित्या । नित्यामेव च तां वाञ्छन्ति
केचिन्मनीषिणः । ततस्तदुपायं भगवन्निश्चासरूपोऽपि तद्रूपो वेद
उपदिशति । यद्यपि तत्र मन्दमध्यमाधिकारिभिरसंभावनाविपरी-
तभावनाव्यामोहितबुद्धिभिर्बन्धावत्क्रमेण व्यवस्थया च फलं साध-
नानि च नाऽवगन्तुं शक्यन्ते, तथापि 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं
समुपबृंहये'दित्याद्युक्तदिशा, वेदेनैव वेदत्वेनोक्तानामितिहासपुरा-
णानां सर्वसन्देहनिरासकवाक्यैरुपबृंहितेन तत्तान्यवगन्तुं शक्यन्त
एव । वेद एव च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुतिभि-
र्भगवत्साक्षात्कारेण सर्वदुःखनिवृत्तिः स्वान्नान्येनोपायेनेत्युक्तम् ।
उपायाश्च 'आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तव्यः' 'कुर्वन्तेवेह कर्माणि' इत्यादिश्रुतिभिः, 'ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च
नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित्' 'तच्छ्रद्धधाना मुनयो ज्ञानवैराग्ययु-
क्तया । पश्यन्त्यात्मनि चात्मानं भक्त्या श्रुतिगृहीतये'त्यादिभि-
श्चोपबृंहणशालैरुच्यन्ते । अत्र श्रीबुबोधिण्यामाचार्यचरणाः साधन-
फलक्रममेवमुपदिशन्ति—'तच्च साक्षात्कार इति पर्यवसितम् । तत्र
विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्सं शाब्दज्ञानं भवति
गृष्टि० १

तथाप्यन्तःकरणदोषान्न साक्षात्कारः सिद्ध्यति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणशुद्धौ वेदादिसन्नमाणे श्रद्धा । ततस्तदर्थस्य मननम् । ततो निदिध्यासनेन साक्षात्कार इव ज्ञानम् । ततो विषयेषु वैराग्यम् । ततः श्रवणादिसाधनभक्तिः । ततः परमभक्तिः । ततः सर्वत्र भगवत्साक्षात्कारो हृदि बहिरपीत्यर्थः । युक्तं चैतत्—सत्यपि माहात्म्यादिगुणज्ञाने यथा यावत्स्नेहो न स्यात्तावन्न राजलोकः साक्षाद्दर्शनं ददाति तथैव भगवानपीत्येवम् ।

वेदविधिबोधितं श्रेयःसाधनं कर्मैव धर्मः । स च साधनं सुखस्य । ज्ञानसहकृतश्च मोक्षस्यापि । तदुक्तमाचार्यचरणैः—‘यागश्च धर्मः कामसाधनम् । ज्ञानसहितो मोक्षसाधनञ्चे’ति ।

एतदुक्तं भवति—‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ ‘अथ य एतदेवंविद्वानग्निहोत्रं जुहोति’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ । ‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते’त्यादयो बह्वचः श्रुतयो यागरूपं धर्ममादिशन्ति । तत्र भवति सन्देहः—श्रुतौ, कामनाशब्देन काम्य एव यागः सर्वत्र गृह्यतां, यावज्जीवशब्देन नित्यो वा एष सर्वत्र गृह्यताम् । निखिलजीवनकालवाचकेन यावज्जीवशब्देन सूचितस्य कालस्याग्निहोत्रादियागेषु पूर्वमप्राप्तत्वाच्च जति जुहोतीत्यादिशब्दैरभ्यासस्य चोतितत्वाच्च श्रुत्या काम्ययागे स कालो विधीयते । न च सकृद्यज्ञानुष्ठानेनैव फलसिद्धौ सत्यां कालाङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । फलस्य काम्यवाक्येनैव सिद्धत्वे यावज्जीववाक्ये कालाऽनङ्गीकारे पुनर्विधिर्वैयर्थ्यात् । अतः काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये यावज्जीववाक्या-

दावयं कालरूपधर्मविधिरिति, तेन च श्रुतौ काम्य एक एव यागो .
विधीयते न पुनर्नित्य इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सर्वजीवनवाचकस्य यावज्जीवशब्दस्य काललक्षक-
त्वमेव, न तद्वाचकत्वम् । यजति जुहोतीत्यादिशब्दानां चाभ्यासल-
क्षकत्वमेव, न तद्वाचकत्वमपि । व्यर्थलक्षणा चान्याय्या । किञ्च
पुरुषधर्मो हि जीवनम् । तच्च न कर्मधर्मतया विधातुं शक्यते ।
अतो यावज्जीवादिवाक्येषु जीवनं पुरुषधर्मं निमितीकृत्य प्रयोगभेद
एव विधीयते । ततश्च काम्यनित्यप्रयोगौ भिन्नावेव, न पुनः कर्मणी ।
तत्रापि विशेषः—कामनायाः पुरुषेच्छावशीभूतत्वाच्छ्रुत्या विधातु-
मशक्यत्वाच्च नित्य एव यागः श्रुत्याशयगोचरः । पश्चादयस्तु तदङ्ग-
फलं, तेन निवृत्तफलम् । किञ्च पश्चादीनां फलत्वं स्वेष्टत्वरूपेण ।
इष्टिश्च ममेदं भवत्वित्येवा । तेन चाविद्याकार्याया ममतायास्तत्राऽभि-
निविष्टत्वादनर्थरूपत्वात्तत्संबन्धेन पश्चादीनामपि तथाविधत्वाच्चान-
र्थफलकस्य काम्ययागस्य धर्मतैव न सिद्ध्यति । तस्मादपि तस्य न
श्रुत्याऽऽशयगोचरत्वम् । नन्वेवं व्यर्थ एव श्रुत्युक्तः काम्यो यागः ।
प्रयोगभेदाङ्गीकारश्चेति चेत् । न । काम्ययागस्य नित्यकर्मप्रवृत्तिः
प्रयोजनम् । तदुक्तं ‘रोचनार्था फलश्रुतिरिति । ‘श्रेयो भैषज्यरोचन-
मिति च । नन्वेवं चेत्फलानां मिथ्यात्वमेवाऽस्त्विति चेत् । न ।
तथा सत्यसद्गुणस्य सद्ब्रह्मोघनेन श्रुतेः प्रतारकत्वाऽऽपत्तिः । तथा
सर्वत्राप्यविश्वासप्रसङ्गेन नित्यकर्मण्यपि प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यात् ।
सर्वविप्लवश्च स्यात् । तस्मान्नित्ययागविधानमेव श्रुत्याशयगोचरः ।
पश्चादीनि फलानि तु कामनायां सत्यामेव नित्येभ्योपि सिद्ध्यन्ति ।
तस्मात्प्रयोगमात्रभेदो न कर्मभेदः ।

तथा च सिद्धमेतद्वृत्तिधर्माणा निवृत्तिधर्मप्रवृत्त्यर्थकत्वान्निवृत्तिधर्मविधानमेव पूर्वकाण्डविषय । न चैव कदाचिद्वृत्तिधर्माणामभावे स्पष्टद्युच्छेदप्रसङ्गः शङ्कनीयः । भिन्नप्रकृतीनामधिकारिणा सर्वदा जागरूकत्वात्काम्यकर्मप्रवृत्तेरविच्छिन्नत्वात् ।

निवृत्तिधर्मे च निवृत्तिस्त्यागार्थः । त्यागश्च सङ्गस्य फलस्य च, न पुनः कर्मणः । कर्मत्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात् । ततश्चोक्तं गीताश्रु भगवता 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्' । अन्यैश्चान्यत्र 'यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । तस्माद्धर्मानिमान्सर्वानाभिमानात्समाचरेत्' 'एषा पूर्वतरा वृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । ज्ञानवानेव कर्माणि कुर्वन्सर्वत्र सिध्यति । गृहेष्वाविशता चापि पुंसां कुशलकर्मणाम् । मद्भार्यायातयामाना न बन्धाय गृहं मता' इति च । अत एवोक्तमाचार्यचरणैः 'ज्ञानसहितो मोक्षसाधन' इति । तत्सिद्धमेतद्भगवत्स्नेहः फलम् । तत्साक्षात्कारश्च । तयोश्च क्रमेण साधनं श्रवणादिर्यागादिश्च धर्मः । तत्सहकारि ज्ञानमपि धर्मः । श्रवणयागादिविषयकसाधनफलादि जगत् न मिथ्या । किन्तु सत्यम् । केवल भेदबुद्धिरब्रह्मज्ञानमेव मिथ्या । कामनायामेव तथाधिकारिणः सत्यः स्वर्गलोकः फलम् । निष्कामेनाधिकारिणा ज्ञानसहितः कृतो धर्मो यज्ञविर्भावसमर्थः । ततश्चात्ममुखचित्तशुद्धिरित्यादयः सिद्धान्ताश्चतुर्वेदाशयगोचराः ।

तदेतत्सर्वमपरे न क्षमन्ते । तेषां मते 'दुःखाभाव एव परमपुरुषार्थः । रोगरूपे दुःखे निवृत्ते यथा लौकिकानां 'मुखं मे जात-

मिदानी'मिति वाचस्तथा दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्देनोच्यते, न पुन-
रस्ति वस्तुभूतं सुखं नाम किञ्चित् । ज्ञानमेव च ब्रह्म, नानन्दरू-
पम् । तच्च निर्विशेषम् । निराकारश्च । तस्य च न प्राप्तिः किन्तु
लब्धिः । यतो हि आत्माभिन्नमात्ममात्रं वा ब्रह्म, तच्च व्यापकं,
ततश्च व्यापकस्य प्राप्तिः कथं नाम का नाम च स्यात् । लब्धित्तु
स्यात् । कण्ठमणिन्यायेन तत्त्वाऽन्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेनाज्ञानेन
विस्मृत आत्मनि वेदशास्त्रादिज्ञानेनाहं ब्रह्मासीतिज्ञाते तस्मिन्नात्मा
मया लब्ध इति वक्तुं शक्यते । वेदशास्त्रतदर्थगुरुगुरुपसत्तीत्या-
दयः सर्वेऽपि पदार्था अज्ञानकल्पिताः । यज्ञादयोऽपि चित्तशुद्धिमा-
त्रमादधति न तैः कश्चिन्नारायणप्रादुर्भावो भवति । न वा वास्तवः
कश्चन स्वर्गोऽस्ति । फलश्रुती रोचनार्था । बालानामौषधपानाय यथा
लड्डुकदानं प्रतिज्ञायते मात्रा, पीते तस्मिन्पुनर्यथा लड्डुकं ते वत्स
पिशाचो गृहीतवानित्येवं वक्ष्यते, तथा वेदोऽपि चित्तशुद्ध्यर्थमज्ञा-
न्स्वर्गादिलोभं दत्त्वा कर्म कारयति फलं तु तेन चित्तशुद्धिरेवेत्यादयः
सिद्धान्ताः ।

तदेवं वेदाशयविष्ठावनविदुषां मतखण्डनाय दैवजीवानां
वेदाशयप्रकाशनाय च श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणानां प्रादुर्भावः । अपरेषां
च तद्वंश्यानां गोखामिचरणानां तन्मतवर्तिविदुषां च प्राकट्यम् ।

असिन्वादस्तत्रके तैस्तैस्तद्वंश्यगोखामिचरणैर्विद्वद्भिश्चान्यैर्नास्ति-
कार्धनास्तिकमतखण्डनाय विविधा वादाः समारब्धाः । विशेषतस्तु
गृहप्रविष्टचौरनिवर्हणन्यायेन सर्वविप्लववाद्यप्यौपनिषन्मताभिमानी
मायावादी प्रथमं खण्डनीय इति तन्मतमेव समालोच्य खण्ड्यते ।

ननु 'यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म वेद नेतरः' 'मीमांसान्यायवि-
स्तर' इत्यादौ काणादादिशास्त्राणामपि धर्मोपयोगितोच्यते प्रशस्यते
च, तत्कथमेतत्खण्डनायाचार्यावतारः । नैतत्सारम्—नाऽत्र न्यायतर्क-
शब्दाभ्यां काणादशास्त्रं गृह्यते किन्तु विचारापरपर्यायो ब्रह्ममी-
मांसाशास्त्रमिह गृह्यते । काणादादिशास्त्राणि तु दूरतः परिहेयानि
श्रेयस्कामेनेति स्मृतिपूच्यते । तथाचार्यचरणानां वचनम्—

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।

विरुद्धशास्त्रसम्भेदादज्ञैश्चाशक्यनिर्णयः ॥

विरुद्धशास्त्राणि काणादजैमिनीयादिग्रन्था इत्यन्यत्र विस्तरः ।
भवतु प्रकृतमनुसरामः ।

अस्या यादावत्याः कर्तार अनेके गोस्वामिचरणा अपरे
विद्वांसश्च ।

ग्रन्थकर्तृवंशपरिचयः ।

सन्ति दक्षिणापथे वीजापुरादिनगरप्रान्ते कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीया-
दिशास्त्राध्येतार आपस्तम्बीया वेङ्गनाट्टिब्राह्मणाः प्रसिद्धतमाः ।
तेष्वान्ग्रदेशीयकाकरवाडग्रामवासिनो बहुसोमयाजिनः श्रीमतो भट्ट-
श्रीलक्ष्मणदीक्षितस्य गृहे भगवन्मुखवैश्वानरावताराः श्रीमद्वल्लभाचार्या
वैक्रमे पञ्चत्रिंशोत्तरपञ्चदशशतके (१५३५) वैशाखकृष्णैकादश्या
प्रादुरभवन् । पितृपादैः सह काशीं गतास्तत्रैवाद्येन वयसा कृष्णयजुषः
साक्षा एकादशशास्त्राः पद्मदर्शनादीनि च शास्त्राणि गुरोरधीत्य स्वता-

तपादैःसह पुनः स्वदेशमागन्तुं प्रचक्रमुः । मध्येमार्गं स्वतातपादे भग-
वत्सायुज्यं गतवति आत्रा भ्रातृचरणान् स्वदेशं प्राप्य स्वयं तुङ्गम-
द्राकूले विद्यानगरे सायणमाधवेन वेदभाष्यकारयितुर्वारबुद्धदेव-
महीपतेः पौत्रस्य कृष्णदेववर्मणो राज्ञः सभायां वैष्णवमार्गविज्ञान-
दक्षान्यादिविपक्षान्वैदुष्यवेगेनोत्क्षिप्य, तत्रैवाभिषिञ्च्य दत्तमाचार्य-
पदं चोररीकृत्य तीर्थपरिक्रमणमिषेण श्रीन्दिग्विजयानकुर्वन् । तीर्थ-
चैकत्र बिल्वमंगलयोगिराजेनोपायनीकृतं विष्णुस्वामिमताचार्यकं स्वी-
चक्रुः । भगवता च पुरुषोत्तमेनाऽऽज्ञप्तं मन्त्रराजम् । मध्ये मध्ये च
दिग्विजयेषु शुद्धाद्वैतपुष्टिमार्गोपाख्यं भक्तिमार्गं प्राचारयन् ।
दिग्विजयेष्वेव च वाराणस्यां स्वसजातीयस्य कस्यचिद्विजवरस्य
सुगुणां सुतां ब्राह्मविधिना पर्यणैषुः । एतस्मिन्नेवाऽभ्यन्तरे वयसः
पूर्वमीमांसाभाष्यं वैयाससूत्रभाष्यं श्रीमद्भागवतटीकां तद्भाष्यभूतां
श्रीसुबोधिनीं च व्यरचयन् । अन्यांश्च षोडशग्रन्थादीन् प्रकरण-
ग्रन्थान् । एवं धर्मोत्तरमर्थकामौ जुषतामाचार्यपादानां श्रीगोपीना-
थदीक्षितः श्रीविठ्ठलनाथदीक्षितश्चेति द्वौ सुतावभूताम् । तत्र
ज्यायःसुतानां वंशो न परम्परां लेभे । कनिष्ठश्रीविठ्ठलदीक्षितानां
तु वंशोऽद्यावदधिकां परंपरां लभते । श्रीविठ्ठलदीक्षितप्रमुचरणाः
श्रीमदाचार्या इव विद्वन्मौलिमणयो विविधवादिविजेतारोऽभवन् ।
एतैर्विद्वन्मण्डनमक्तिहंसप्रभृतयो भूयांसो ग्रन्था निरमोयन्त ।

श्रीमत्प्रमुचरणवंशमवाः सर्वेऽपि पुरातनगोस्वामिचरणा विद्वत्प्र-
काण्डा आसन्निति तैस्तैस्तद्रचितैर्ग्रन्थरत्नैरवगम्यते ।

ये पुनर्भट्टमहाशयाः साम्प्रदायिकग्रन्थनिर्मातारस्तेपि कृष्णयजुर्वे-
दाध्यायिनो वेल्लनाटिब्राह्मणाः श्रीमद्बल्लमाचार्यसजातीया एव ।

किंपुनः सजातीयोऽप्यप्रत्युत तत्सम्बन्धिनः । तेऽपि विद्वत्तमा
एवेति न परोक्षं परीक्षावतां विदुषाम् ।

ग्रन्थकर्तृपरिचयः ।

तत्रैतद्वादावल्या वादस्तबकस्य चा निर्मातारो बहवो गोस्वामि-
चरणा भट्टमहोदया अन्ये च विद्वत्प्रकाण्डाः ।

तत्र प्रथमेऽवगतसकलवेदादिशास्त्राशयाः प्रस्फुटार्थमधुरपदशा-
लिलेखसार्वभौमाः ख्यातिविवेककर्तारो लालम्बद्वोपनामानः श्रीबाल-
कृष्णशर्माणः । एते हि महाशयास्तैलङ्गदेशीयाः कृष्णयजुष आप-
स्तम्बतैत्तिरीशाखाध्यायिन आसन् । इमे श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणसमये
वैक्रमे चतुर्विंशत्युत्तरे सप्तदशशतके (१७२४) आसन्निति साम्प्र-
दायिकविद्वत्प्रसिद्धिः । स्थितिस्त्वेतेषां राजपुत्रप्रदेशे कोटानगरे
आसीत् । सम्प्रत्यपि तेषां श्रीमद्बालकृष्णप्रभुमन्दिरं तत्रास्ति ।
वैदुष्यमहिम्ना चैते जयपुरपुरन्दरादिविविधमहाराजेभ्यः सम्मानम-
वापुः । एतत्कृताष्टीकाः प्रायः सर्वेष्वप्याचार्यचरणकृतभाष्यादिग्रन्थ-
रत्नेषु विद्यन्ते । स्वतन्त्राश्च प्रमेयरत्नार्णवादयो बहवो ग्रन्थाः ।
एतद्वैदुष्यविषये तु कृतमनेनैव यद्यदि नाऽभविष्यन्प्रमेयरत्नार्णवादय
एतत्कृता ग्रन्थास्तर्हि नाऽलप्स्यन्तैव पुष्टिसम्प्रदायसिद्धान्तं विदुषां
मतयः ।

द्वितीये भेदाभेदस्वरूपनिर्णयकर्तारः सर्ववादिविजयविदितवै-

१ अत्र समयप्राक्त्वेन वैदुष्यमहत्त्वेन वा ग्रन्थनिवेशक्रमो युक्त आसीत्
किन्तु यथायथा लब्धास्तथा तथा मुदणाय दत्ता ग्रन्थाः सद्यो मुदणकार्यप्रचा-
लनाय । अयमेतत्कृतः ख्यातिविवेकः शुद्धो लिखित एवासीदिति प्रथमं निवेशितः ।

दुषीविमवा बहुलक्षग्रन्थनिर्मातारः श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणेभ्य सप्तमीं
परम्परामधिष्ठिताः श्रीपीताम्बरगोस्वामितनुजनुषः श्रीपुरुषोत्तमच-
रणाः । सर्वेपि गोस्वामिचरणाः श्रीमद्वल्लभाचार्याणां वंश्या एवेति
तैलङ्गदेशीया वेल्लनाटिब्राह्मणाः कृष्णयाजुषीमापस्तम्बतैत्तिरीयां
शास्त्रामधीयाना आसन्सन्ति चेत्येतेऽपि तथा । एतेषां प्रादुर्भावस-
मयस्तु बैक्रमाब्दे चतुर्विंशत्युत्तरे सप्तदशशतके (१७२४)
भाद्रशुक्लका ११ दशी ।

एतन्निर्मितोऽणुभाष्यप्रकाशस्तत्त्वदीपनिबन्धावरणमङ्गः सुबोधि-
नीप्रकाशश्चेति त्रयो ग्रन्थाः प्रधानतमाः । अपरेच षोडशग्रन्थ-
टीका अवतारवादावली प्रस्थानरत्नाकर इत्यादयो भूयांसो लब्धाः ।
निवासस्थानं त्वेतेषां सौराष्ट्रेषु सुरतपुरमासीत् । यत्र सम्प्रति मगवान्
श्रीबालकृष्णः पुनाति निजदर्शनेन निरीक्षकेऽक्षियुगलीम् । यत्र च
गोस्वामिपदे गुणवशीकृतलोका गो० श्रीवजरत्नलालमहोदयास्तिष्ठन्ति ।

अस्मिन्वादस्तवके चैतन्निर्मिता ग्रन्थास्त्वेते—

१ भेदाभेदस्वरूपनिर्णयः ।	१० भक्त्युत्कर्षवादः ।
२ भगवत्प्रतिकृतिपूजनवादः ।	११ खलालपनविध्वंसवादः ।
३ सृष्टिभेदवादः ।	१२ नामवादः ।
४ ख्यातिवादः ।	१३ मूर्तिपूजनवादः ।
५ अन्धकारवादः ।	१४ ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः ।
६ ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः ।	१५ शङ्खचक्रधारणवादः ।
७ जीवप्रतिबिम्बत्वखण्डनवादः ।	१६ मालाधारणवादः ।
८ आविर्भावतिरोभाववादः ।	१७ उपदेशविषयशङ्कानिरास- वादः ।
९ प्रतिबिम्बवादः ।	

अवतारवादावली त्वेतत्कृताऽस्माभिर्मरितमार्तण्डश्रीगङ्गूलपुस्त-
कालयाल्लब्धा किन्त्वपूर्णेति प्रतिदत्ता । न पुनः प्रयस्यद्विरप्यन्यतो
लब्धेति चतुर्विंशतिग्रन्थेषु सप्तदशग्रन्था एव मुद्रापणमलमन्त ।

एतद्वैदुष्यपरीक्षणविषये तु किमस्माभिरेतदक्षरावलोकनाऽक्षमै-
वैक्तव्यम् । केवलमिदमेवाऽभिधीयते भगवद्वदनावतारवाक्यं
ज्ञेयैवाऽभविष्यद्यदि नेमे स्वजन्मना तद्वंशमलमकरिष्यन् । अव-
तीर्य चैतैराचार्यवाणी प्रस्फुटार्थरहस्या प्रदर्शितलोकोत्तरगुणगणा
गहनापि सरलाऽकारि ।

तृतीये च 'प्रपञ्चसंसारभेद'नामकलेखनिर्मातारः श्रीमद्विद्व-
लदीक्षितप्रमुचरणानामात्मजा वल्लभेत्यपरनामधेयाः श्रीगोकुलनाथ-
चरणाः । इमे श्रीमद्वल्लभाचार्यतत्तृतीयपुरुषाः । एते वैक्रमपोडश-
शतकस्यारम्भ एव प्रादुरभूवन् । स्थितिरेषां गोकुले मधुराप्रान्ते ।
श्रीवल्लभ इति नाम त्वेषां मन्ये पितामहस्वरूपाऽऽनुरूप्येण वाऽति-
प्रियतया वा तत्सदृशवैदुष्येण वा 'त्रिपुरुषसम्बद्ध'मिति शास्त्राज्ञया
वा धृतं स्यात् । एते याल्य एव प्रकटितवैदुष्या यौवने महामहा-
वादिविजेतारो विद्वत्तमा आसन् । दृश्यते च तदेतद्रचितेषु ग्रन्थ-
रत्नेषु । वैदुष्यप्रतापेनैव सम्राडपि तेषां पूजामकरोदिति साम्प्र-
दायिकेष्वैतिह्यम् । प्रायः सर्वेष्वपि श्रीमदाचार्यकृतप्रकरणग्रन्थे-
ष्वेषा विवृतयो लभ्यन्ते । वाणीसरणिश्चैषां प्रस्फुटार्थरहस्या
गम्भीरापि सरलमधुरा ।

चतुर्थी 'वादकथा'कर्तारः श्रीयोगिगोपेश्वरचरणाः । एते वैक्रमे
पश्चात्त्रिंशदुत्तराष्टादशशतके (१८३५) ज्येष्ठशुक्लाष्टम्यां मुनस्तल-

मलंचक्रुः । पितृचरणास्त्वेतेषां गोस्वामिश्रीगोकुलोत्सवपादाः ।
 एते श्रीप्रभुचरणप्रथमसुतश्रीगिरिधरचरणवंश्याः श्रीमद्वल्लभाचार्यतो
 दशमीं परम्परामधिगताः । एतेपि विद्वन्मौलिमणयोऽभूवन् । एत-
 त्कृता रश्मिर्नाम भाष्यप्रकाशविवृतिः सहस्रावधिर्विराजते । सत्य-
 मेते योगिप्रवरा एव । को ह्यन्यथा महामाहात्म्यमन्तरा सर्वमपि
 प्रभुसेवां निर्वर्त्तयन्नेतावद्विलेखितुं प्रभवेत् । प्रायेण श्रीनाथद्वार
 एवैतेषां स्थितिरासीदिति मन्ये । अस्यां वादावल्यां 'वादकथा'
 'आत्मवाद'श्चेति द्वावेतत्कृतौ अन्यौ समपादिपाताम् ।

पञ्चमाः प्रपञ्चवादकर्तारो गोस्वामिश्रीगिरिधरचरणाः । एतत्कृ-
 तेऽस्मिन्ग्रन्थे समाप्तिसूचकेतिश्रीचिह्नस्याभावतः किं कर्तृकमेतद्वाद-
 रत्नमित्येव न ज्ञायते, किं पुनरेतत्पितृपितामहादीनां निर्देशादयः ।
 केवलं तु समाप्तिश्लोकेनैकेन संभावना क्रियते श्रीमद्विद्वलदीक्षित-
 प्रभूणां प्रथमसुता एत इति । सोऽयं श्लोकः—

श्रीविद्वलपदसरसिजनतिततिमुक्ताखिलाज्ञानः ।

विद्वन्मण्डनसरणिरचीकृपद्विरिधरः किञ्चित् ॥ ३ ॥

अयं च

एतेनासत्पतियोऽस्ति प्रभुः श्रीद्वारकेश्वरः ।

स एव हि प्रसन्नोऽस्तु किं वृथा बहुमापणैः ॥ ४ ॥

एतेपि विद्वत्प्रकाण्डा इत्येतत्कृतग्रन्थदर्शनेन प्रतिभाति ।

पष्ठाः श्रीरघुनाथसुताः श्रीवज्ररायगोस्वामिचरणाः । एते
 श्रीमद्वल्लभाचार्येभ्योऽष्टमीं परम्परामवापुः । श्रीमद्विद्वलदीक्षितसुतश्री-
 गिरिधरणां वंश्याः । एतत्कृतस्याऽस्य ब्रह्मवादस्यैकमेव पुस्तकमस्मा-

मिलब्धम् । तच्च लेखकप्रमादादशुद्धिमयमेवाऽऽसीत्तथाप्येतद्दर्शने-
नैते सार्वदेशिकपण्डितप्रकाण्डा अभूवन्निति प्रत्ययो भवति । मन्ये
वैक्रमेऽष्टादशशतकमध्य एते प्रादुरभवन् ।

सप्तमाः श्रीयदुपतिगोस्वामिसुताः श्रीपीताम्बरगोस्वामिचरणाः ।
यत्कृतोऽस्यां भक्तिरसस्ववादः । एतेऽपि पष्ठीं परम्परामधिश्रिताः
प्रभुचरणतृतीयसुतश्रीबालकृष्णगोस्वामिनां वंश्याः । एते वैक्रमे
सप्तदशशतकप्रारम्भे षोडशशतकसमाप्तौ वाऽऽसन्निति ज्ञायते ।
षोडशग्रन्थेषु कतिपयानामेतत्कृता अपि टीकाः समुपलभ्यन्ते ।

अष्टमा भट्टश्रीरामकृष्णशर्माणः । एते हि तैलङ्गदेशीया
वेल्लनाटिब्राह्मणाः कृष्णयजुषस्तैत्तिरीयां शाखामधीयानाः काश्यां
गोपालमन्दिरे श्रीमद्विरिधरगोस्वामिचरणसन्निधौ न्यवसन् । प्रायो
वैक्रमाऽष्टादशशतकसमाप्तावभूवन्निति ज्ञायते । विद्वद्गुरीणा एवैत
इति त्वेतत्कृतशुद्धाद्वैतमार्तण्डादिटीकाग्रन्थावलोकनेन विजानीमः ।

ग्रन्थपरिचयस्तत्सूची च ।

ख्यातिविवेकः ।

१.

१. सामान्यज्ञानं प्रति मनइन्द्रियाणां, विशेषज्ञाने तु बुद्धेरेव
कारणतेति व्यवस्थापनम् । पृ. २-३
२. 'शुक्काविदं रजत'मित्यादिग्रन्थज्ञानेषु सर्ववादिमतान्यपा-
स्याऽन्यख्यातित्वस्थापनम् । ३-४

३. 'पीतः शङ्खः' 'शुक्लौ रजतमि'त्यनयोः पदार्थज्ञाने परस्परं भेदनिरूपणम् । ५-६
४. निरुपाधिके अमे भिन्नैव ज्ञानव्यवस्था, औपाधिके अमे तु भिन्नैव ज्ञानव्यवस्था । -५
५. लौकिकैः सामान्यदृष्ट्या गृह्यमाणं जगत् द्विविधम् । अन्तरागतं विषयतारूपं, सद्रूपं चेति । एवं सांसारिकशुद्धजीवयोरपि भेदः । -७
६. आधिदैविकः प्रपञ्चो भगवद्रूपः प्रतीयमानस्तु मिथ्येति मतस्य निरासः । -९
७. बुद्धिकल्पितमेव रजतं मायादोषादिवशाद्बहिर्निःसृतं चक्षुषा गृह्यते ततश्चक्षुर्गृहीतस्यापि तस्य मिथ्यात्वं कुतो नेति प्रश्नस्योत्तरम् । १०-११
८. श्रीभागवतनवमस्कंधीयनवयोगीश्वरप्रसङ्गे कतिचिद्वचनानि जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकानीति केषांचिद्भ्रमनिवारणम् । १२-१३-१४
९. घटितपूरितपात्रवत्पौराणिकबैदिकजगतोर्भेदनिरूपणम् १४-१५

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितो

भेदाभेदस्वरूपनिर्णयः ।

२.

१. 'अभेदो भेदाऽसहन' इति केषाञ्चिन्मतेन पूर्वपक्षनिरूपणम् । तत्र मतान्तरनिरूपणञ्च । १६-१७

२. 'उच्यते' इत्यनेन पूर्वपक्षनिरासः । भेदसहनक्षम एवाऽभेद इति स्थापनम् । एवं जीवब्रह्मणोरपि भेदसहिष्णुरभेद एवेति निरूपणम् । —१८
३. जगतः पूर्वं सत्त्वाद्बहुभवनव्युत्तरणश्रुत्योर्विरोधः स्यादित्याशङ्कानिरासः । तत्र श्रुत्यादीनां व्यवस्थापनम् । काणादादिमतानि निरस्य श्रुत्युक्तभेदनिषेधादीनाञ्च व्यवस्थापनम् । १९—२०—२१
४. भेदसहिष्णुरभेदरूपं तादात्म्यमेवाद्वैतम् । तच्च जगद्ब्रह्मणोर्जीवब्रह्मणोश्च, परं तत्र विशेषः कश्चनेति निरूपणम् । २२—२३

गो० श्रीमद्ब्रह्मभविरचितः प्रपञ्चसंसारभेदः ।

३.

१. अत्र प्रपञ्चसंसारयोर्भेद एवेति श्रुतिस्मृतिनिबन्धादिबचनैर्व्यवस्थाप्यते । २४—२५—२६

गो० श्रीगोपेश्वररचिता वादकथा ।

४.

१. अत्र ग्रन्थे श्रीमद्ब्रह्मप्रभुचरणानां पद्यव्याख्यानरूपेण परम-तत्त्वण्डनं स्वमतप्रदर्शनञ्च । तत्र 'प्राकृतधर्मानाश्रयमि'त्यस्य व्याख्यानं तेन परमतनिरासश्च । २८—२९

२. 'अप्राकृतनिखिले'त्यादिपदव्याख्यानं तेनैव स्वमतनिरूपणपरमतनिरासौ । ३०-३१-३२
३. 'इति निगमप्रतिपाद्यमि'त्यस्य विवरणं तेन च परमतनिरासपूर्वकं स्वमतनिरूपणम् । ३३-३४
४. 'शुद्ध'मित्यस्य विवरणेन स्वमतप्रदर्शनपरमतखण्डने । ३५-३ यां पङ्क्तिमारभ्य ५ मीं समाप्य ।
५. 'साकृती'ति पदविवेकस्तेन च परमतखण्डनस्वमतनिरूपणे । ३५-३६-३७-३८-३९

गो० श्रीमद्भिरिधरचरणरचितः

प्रपञ्चवादः ।

५.

१. अत्र हि प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वसमर्थनम् । तत्राऽसत्त्वखण्डनं विकल्पासहत्वं हेतुना । ४०-४१
२. अद्वैताभिमानिनो मतेऽविद्या माया वा युक्त्याऽपि न सिद्ध्यतीति विकल्पप्रतिशेपैः प्रदर्शनम् । स्वमतेन च तत्समर्थनम् । ४१-४२-४३-४४
३. जगतोऽनिर्वचनीयत्वमाशङ्क्य खण्डनम् । तदनित्यत्वखण्डनञ्च । ४४-४५-४६
४. प्रत्यक्षस्य शब्दोपजीवकत्वम् । अनुमानस्य च प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । श्रुतेश्च शब्दात्मकत्वात्सर्वोपजीव्यत्वेन बलवत्त्वम् । तत्प्रमाणेनापि जगतो नानित्यत्वम् । ४७-४८

५. जगतो ब्रह्मरूपत्वे किञ्चिदाशङ्क्य तस्य ब्रह्मरूपत्वप्रसा-
धनम् । ४८-४९

६ श्रुतिसूत्रादिभिस्तद्याख्यानेन च प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं ब्रह्मणश्च
सर्वधर्मवत्त्वं तत्त्वेऽपि च निर्गुणत्वं समर्थितम् । ४९-५०
-५१-५२-५३

गो० श्रीवज्ररायचरणरचितो

ब्रह्मवादः ।

६.

१. अत्र हि ब्रह्मणोऽप्राकृतनिखिलधर्मयुक्तत्वं साधितम् । तत्र
प्रपञ्चस्य ब्रह्मधर्मत्वसाधनम् । तेन ब्रह्मणः सधर्मकत्वम् ।
पराभिमतनिर्धर्मकत्वनिरासश्च । ५४-५५-५६-५७

२. 'उपासनार्थं धर्मवैशिष्ट्यं श्रुतिर्बोधयती'त्येतत्परमतनिरासः ।
ब्रह्मधर्माणां मायिकत्वखण्डनश्च । -५८

३. मायाया अनादिसान्त्वत्यखण्डनम् । अभावाः स्वमते न
सन्ति । परमते च न सिद्ध्यन्तीति प्रदर्शनम् । आविर्भावति-
रोभावाम्यां सर्वकार्यसिद्धिः । ५९-६०

४. सर्वोपनिषद्ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः । परविकल्पानां निरासश्च ।
६१-६२-६३

गो० श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणरचितः
प्रतिकृतिपूजनवादः ।

७.

१. पूर्वपक्षसमर्थनम् । ६४-६५-६६-६७-६८
२. उत्तरपक्षः । द्वैताद्वैतमतयोः प्रतिकृतिपूजनस्य हीनत्वं ब्रह्म-
वादिमतेन चोत्कर्ष इति समर्थनम् । ६९
३. अवज्ञादोषपरिहारः । प्रतिमास्वन्तर्यामितया न स्थितिरि-
त्याशङ्क्य तत्समर्थनम् । ७०-७१-७२-७३-७४
४. प्रतिमापूजनस्याल्पबुद्ध्यधिकारत्वखण्डनम् । कर्मज्ञानदृष्टि-
भ्यामपि प्रतिमापूजनस्य वरीयस्त्वम् । ७४-७५-७६-
७७-७८
५. स्वमते श्रीकृष्णप्रतिमाग्रहे श्रुतिस्मृतियुक्तयः प्रमा-
णानि । ७९-८०-८१

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितः
सृष्टिभेदवादः ।

८.

१. अत्र सृष्टिकर्तृत्वे परस्परमनेकेषां मतभेदः प्रतिपादितः ।
अन्ते च ब्रह्मवादरीत्या भगवति सर्वविधकारणता स्थिरीकृता ।
२. तत्र परमाणुजन्यं जगदिति वदन्तो भेदवादिनोऽर्धनास्तिका
आक्षेपादाः । तन्मतेनाशङ्क्य तत्खण्डनम् । ८२-९१
३. अनीश्वरसांख्यमतमुद्भाव्य तन्निरासः । ९२-९५

४. प्रच्छन्ननास्तिका अद्वैताभिमानिनो मायावादिनो मायाम-
निर्वचनीयां तत्कार्यमेव च जगदिति वदन्ति । तैः परिणा-
मवादस्य द्विविधस्याऽपि मीमांसकसांख्यप्रतिपन्नस्य स्वम-
तेन खण्डनं क्रियते । ९६-१००
५. मायावादिनां मतमुद्भाव्य श्रुतिसूत्रयुक्तितद्वाक्यैर्निपुणतरं
खण्डनम् । १००-११३
६. एवं सर्वमतानि निरस्य श्रुतिस्मृतिपुराणयुक्तिशतनिष्पन्नं
स्वमतं ब्रह्मवादरूपं प्रतिपाद्यते । ११३-११८

गो० श्रीपुरुषोत्तमवादरचितः ख्यातिवादः ।

९.

१. अत्रान्यमतानि पराकृत्य स्वमते ख्यातिर्निरुच्यते । शुक्तिर-
जतादिस्थले मायया बहिःक्षिप्ताया बुद्धेर्बुद्धिचिरूपं ज्ञानमे-
वाऽर्थाकारेण ख्यायते (भासते) इत्यापादनम् । आत्म-
ख्यातेः खण्डनञ्च । १२०-१२१
२. तत्र दोषोपहृतेनेन्द्रियेण सवद्वं शुक्त्यादिकमेव रजता-
द्यात्मना गृह्यत इत्यादिकं काणादमतमाशङ्क्य निरस्यते ।
१२२-१२३-१२४
३. भाट्टप्रामाण्यमतं सक्षेपेणोद्धृत्य निवार्यते । १२५
४. मायावादिसिद्धताया अनिर्वचनीयख्यातेः खण्डनम् ।
१२६-१२७
५. सांख्यमाध्वरामानुजमतसमालोचनम् । तत्र रामानुजमतं

केनचिद्विशेषेण स्वमतेऽप्यभीष्टम् । यतो हि योगिनां पूर्ण-
ज्ञानिनाञ्च सर्वत्र सर्वावभानतया ज्ञानस्य अथाऽर्थत्वादख्या-
तिरेवेति । अन्येषामज्ञानिनां त्वन्यस्यातिरेकः । १२७-१३०

गो० श्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः

अन्धकारवादः ।

१०.

१. अत्र तमसो द्रव्यत्वप्रतिपादनम् । तत्रानेकवादिनां
मतानि च । १३७-१३६
२. तत्सर्वमतान्यपास्य सिद्धान्तसमर्थनम् । १३७-१४१

गो० श्रीगोपेश्वरविरचितः

आत्मवादः ।

११.

१. अत्र प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणैः परमात्मा ब्रह्म वा नाऽवगन्तुं
शक्यः शक्यं वेति युक्तिभिर्विचार्यते । केवलश्रुतिभि-
रेवाऽलौकिकं ब्रह्म ज्ञातुं शक्यमिति प्रतिपाद्यते । तार्किक-
पक्षपातिभिरिह विशेषतो हृष्टिर्दातव्या । १४२-१५८

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितो

ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः ।

१२.

१. अत्र ब्राह्मण्यं काचिद्देवतेति प्रतिपाद्यते । तत्र पूर्वपक्षसम-
र्थनम् । १५९-१६०

२. सिद्धान्तप्रकाशनम् । स्वाचार्यवागुपजीवकत्वञ्चेति निरूप-
णम् । १६१-१६९

गो० श्रीगुरुपोत्तमचरणनिर्मितो
जीवप्रतिबिम्बत्वखण्डनवादः ।

१३.

१. अत्र मायावाद्येकदेशिनां जीवप्रतिबिम्बत्वमतं खण्ड्यते ।
तत्र पूर्वपक्षे षट्पक्षनिरूपणम् । १७०-१७१
२. तत्खण्डनम् । ध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बमानिमतं तत्खण्डनञ्च ।
१७२-१७५
३. वृत्तिस्वरूपविचारे प्रतिबिम्बत्वादित्खण्डनम् । १७६
४. 'एक एव हि भूतात्मे'त्यादिश्रुतिस्मृतीनां वास्तवोऽर्थः ।
जीवस्य ब्रह्मणोऽशत्वेऽपि न सावयवत्वापत्तिः । १७७-१८१

गो० श्रीगुरुपोत्तमचरणविरचित
आविर्भावतिरोभाववादः ।

१४.

१. अत्राऽऽक्षपादादीनां मतान्यपाकृत्य भगवच्छक्ती ह्याविर्भा-
वतिरोभावाविति ताभ्यामेव च सर्वकार्यसिद्धिरिति च
निरूप्यते । १८२-१९२

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितः
प्रतिबिम्बवादः ।

१५.

१. अत्र स्वमतेन प्रतिबिम्बपदार्थस्वरूपं विचार्यते १९३-२०१

गो० श्रीपीताम्बरचरणविरचितो
भक्तिरसत्ववादः ।

१६.

१. अत्र भक्ते रसत्वं श्रुतिसूत्रस्थितियुक्त्यनुभवैः प्रकटीक्रियते ।
भक्तिनिरूपणम् । अनुग्रहस्वरूपनिरूपणञ्च । २०२-२०६

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितो
भक्त्युत्कर्षवादः ।

१७.

१. अत्र भक्तिरेव सर्वसाधनफलेभ्य उत्कृष्टा, तत्रैव च वेद-
तात्पर्यमिति प्रतिपाद्यते । २०७-२१२

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणोद्भाषितः
खलालपनविध्वंसवादः ।

१८.

१. केचिद्भ्रान्ताः परोत्कर्षार्सर्हिष्णवो वा भगवन्मूर्तेः शृङ्गारादिपु-
स्तीमूषाद्यवलोक्य शक्तित्वं, तेन च वैष्णवानां शक्तित्वं

प्रलपन्ति । किञ्च स्वामिनीस्तोत्रादिना, नवरात्रे सरस्वती-
स्थापनादिना च यथा तथा शङ्कन्त इति तेषामत्र मुखविध्वंसः
क्रियते श्रुतिसूत्रस्मृतियुक्तिभिः । २१३-२२३

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितो
नामवादः ।

१९.

१. अत्र नाम्नां ज्ञातेनाज्ञातेन वा फलं भवतीत्याशङ्क्य ज्ञातेनैव
भगवत्प्राप्ता मुख्यफलं भवतीति निरूप्यते । २२४-२३५

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितो
मूर्तिपूजनवादः ।

२०.

१. अत्र साम्प्रदायिकेन केनचिद्विशेषेण परात्परस्य भगवतः
श्रीकृष्णस्य मूर्तेरेव सेवनं वैष्णवैः करणीयमिति श्रुतिस्मृ-
तिसुक्त्यादिप्रमाणैः प्रतिपादितम् । २३५-२४९

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचित
ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवादः ।

२१.

१. अत्र भगवत्प्रसादिचन्दनादिद्रव्येणोर्ध्वपुण्ड्रधारणमेव वैष्ण-
वानां चिह्नं धर्मश्चेति प्रतिपाद्यते श्रुतिस्मृत्यादिभिः ।

२. तत्र पूर्व पराभिमतं भस्मधारणमाशङ्क्य तत्पाशुपतं व्रतमिति न वैदिकधर्मो वैदिकानान्तूर्ध्वपुण्ड्रधारणं धर्म इति प्रतिपादितम् । २५०-२६०
३. वैष्णवानां त्रिविधत्वम् । तद्धारणद्रव्यमानादिकं चोच्यते । २६२-२६३

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणरचितः

शङ्खचक्रधारणवादः ।

२२.

१. तत्र धारणनिषेधान्पूर्वपक्षे कृत्वा निषेधाः केवले, भगवत्पूजासेवादौ तु नित्यं धार्यमिति सिद्धान्तितम् ।
२. किञ्च पूर्वमीमांसादृष्टान्तेन निषेधास्तत्तधारणे पर्यवसन्ताः । न मृदो धारणे इत्यपि समाहितम् २६८-२८१

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणनिर्मितो

मालाधारणवादः ।

२३.

१. अत्र वैष्णवैस्तुलसीकाष्ठमाला धार्येति प्रतिपादितम् । ये पुनरत्राक्षेपाः प्राचामभिनवानां च ते निपुणतरं स्मृतियुक्त्यादिप्रमाणैर्निरस्ताः । २८२-२८६

भट्टश्रीरामकृष्णशर्मविरचितः

शुद्धाद्वैतपरिष्कारः ।

२४.

१. अत्र प्रथमं परिष्कृतं शुद्धाद्वैतस्य लक्षणं निरूपितम् ।
ततश्च शुद्धपदनिवेशहेतुर्वोधितः । तदन्तरमव्याप्त्यतिव्याप्ति-
निवारणं कृतम् । २८७-२८९

गो० श्रीपुरुषोत्तमचरणनिर्मित

उपदेशविषयशङ्कानिरासवादः ।

२५.

१. अत्र प्रथमतो गायत्र्या सर्वकार्यसिद्धिः स्यान्नान्यमन्त्रदीक्षाऽपे-
क्ष्यते त्रैवर्णिकैरित्यादिपूर्वपक्षः कृतः । २९९-३०३
२. ततश्च सर्वानपि पूर्वपक्षविकल्पान्निरस्य गायत्र्या कर्माधि-
कारद्विजत्वमात्रसम्पादकत्वनिरूपणम् । शाक्तत्वञ्च गायत्री-
प्रतिपाद्यब्रह्माऽनभिज्ञानमेव । २९४-२९५
३. भगवद्भक्तेर्जीवस्याऽऽवश्यकत्वं, भक्त्यधिकारसम्पादकत्वं च
साम्प्रदायिकमन्त्रोपदेशस्येति तस्याप्यवश्यग्राह्यता । भक्तेः
श्रुतितात्पर्यगोचरत्वम् । २९६-२९७
४. भक्तिमार्गानुसारेण शरणमन्त्रोपदेशः सर्वार्पणमन्त्रोपदेश
एव च युक्तः । शरणमन्त्राकारानुसंधानं श्रीभागवते ।
ऊहश्च शास्त्रीयः पन्थाः । श्रुतावपि, 'यत्र योगेश्वर' इति
गीतापद्येऽपि च शरणमन्त्राकारानुसंधानम् । २९८-३०१

५. मन्त्रदीक्षाया आवश्यकत्वम् । विनियोगाद्यभावेऽपि मन्त्रत्वं नाऽपैति । समर्पणमन्त्रस्य जपाचारे व्यवस्था । दम्पत्यो-
रेकगुरुत्वे न दोषः । भक्तानामनेकविधत्वम् । तेषु शुद्ध-
भक्तानां मुख्यत्वम् ।

साम्प्रदायिकी परिस्थितिः !

शास्त्राध्ययनाध्यापनपरिशीलनादौ चिरादेव साम्प्रदायिकैर्विमुक्ते
साम्प्रदायिकसिद्धान्तः सर्वेरेव प्रायो विस्मृतः । सविशेषन्तु प्रमा-
णभागज्ञानन्तुस्तत्रप्रायमासीत्किन्तु शारदामठाधिपतिना माधवतीर्थ-
महाशयेन सरुशतीशतमाक्षिप्ते सम्प्रदाये पुनरुन्मीलित इव मदालसे
लोचने प्रायः सर्वेषाम् । प्रारब्धं ततः कैश्चन तारकालिकमसत्प्रायं
कार्यजातम् । ततः पूर्वत एव श्रीमद्भोक्तुलनाथचरणैस्तु शनैः शनै-
रध्यापनादिकार्यं प्रकामितमेवासीत् । तत एव च कतिपयैर्वैष्ण-
वैरेते प्रार्थिता भवन्मण्डलादेतदाक्षेपोत्तरेणाऽवश्यं भाव्यमिति ।
अस्माभिस्तु 'कार्यमेवोत्तरं न पुनः पत्रेषु कालाक्षरलेपनं वा रुश-
तीवाचो योत्तरमिति कृतसिद्धान्तै' 'भृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान्प्र-
कल्पत' इत्यादिनीतिमनुसरद्भिश्च जोषमेवाऽस्यायि । 'यथा यक्ष-
स्तथा बलि'रिति न्यायेन सभासम्मेलनाभियोगादिकर्तव्यन्तु प्राप्त-
कालत्वान्न विस्मृतमेव । एवं शान्त्या कार्यमेवाचरद्भिरस्माभिः
किमपि कृतम् । साम्प्रदायिकविदुषामधीत्याध्यापनादिकार्यसम-
र्थानां सज्जीकरणं श्रीसुबोधिनीप्रथमस्कंधादिप्रलसंस्कृतग्रन्थानामा-
दर्शशोधनसम्पादितानां प्रकाशनम् । यच्छोधनमिदानीमल्पज्ञानामपि
व्युत्पादनं शोधनादर्शश्चाऽभूद्भवति च । शुद्धाद्वैतदर्शनादीनामभि-

नवसरण्याऽभिनवग्रन्थानां निर्माणञ्च । तेनैव च यदशोभ्यवैदु-
प्यकर्तव्यं तदाचरितमिति परीक्षावन्तः सुजनाः प्रमाणम् ।

भवन्ति लोके असन्तमपि सन्तमिव, किञ्चिदिव बहुतरमिव च
प्रदर्शनचञ्चलाः । ततश्च तैर्न सन्तुष्टमपि तु तद्याजेन स्वाशयविव-
रीतुकामैर्न सदपि वैदुष्यं प्रकटयद्भिर्नैते त्वरया कार्यं कुर्वन्ति न
च समीचीनं, मूल्यं च बहु रक्षन्ति पुस्तकानां, यत्कुर्वन्ति तत्सर्व-
मसज्जेरणमैव कुर्वन्तीत्यादि बहु जल्पितं गृह्यमासिफपत्रेषु । न
ततोप्यस्माभिरुद्विगमम् । केषु नामोद्वेगः कर्तव्यः । ततश्च तैर्गृही-
तपरवैदुष्यलाभैः कार्यमपि नाऽपेक्षितमिव प्रारब्धम् । पौनःपुन्येन
दुःप्रेरणलेखखेदितैर्महाराजचरणैः स्वकीय एव महतिव्यये सत्यपि
मुद्रापणकार्यं द्विधा विभक्तम् । एकत्राहं पाठशालातोऽवकाशं दत्त्वा
नियोजितः । मया चाकस्मादेवाज्ञां शिरसि कृत्वा कार्यं तु प्रारब्धं
किन्तु नाऽसीदेकमपि पुस्तकं मुद्रापणशोधनाय । ततश्च बलदेव-
मन्दिराध्यक्षाः श्रीद्वारकेशलालगोस्वामिचरणाः प्रतिफलकपुस्तकदा-
नाय प्रार्थिताः । तैराज्ञानुग्रहे दत्ते तत्पण्डितमानुशंकरत्रिभुवनसाहा-
य्येन तत्पुस्तकालयात्संगृहीतानि बहुशः पुस्तकानि । शोध्यपुस्तकानि
त्वसद्दालकृष्णपुस्तकालय आसन्कतिचन । कतिचन श्रीगङ्गूलाल-
महोदयपुस्तकालयात्रिभुवनदासश्रेष्ठिवरानुज्ञया मूलचन्द्रगुप्तमहाशय-
साहाय्येन लब्धानि । ततश्च लेखकद्वयमास्थाप्य वादावलीमुद्रा-
पणकार्यं माप्यटीकापुद्रापणकार्यञ्चेति द्वयं सममेवाऽऽरब्धम् ।
माप्यत्रिसूत्रीटीकाद्वयमसत्सुहृच्छीवलमद्रशर्मपुस्तकसंग्रहादानीतम् ।
नामूतत्र कष्टं गृह्यमेवेति ।

कार्यं हि कालमपेक्षते । भवतु नाम त्वरा । इतश्च मध्ये

श्रीनाथद्वारयात्राऽमून्महाराजचरणानां तदहमपि तैः सहागमम् ।
तत आगत्य च यन्त्रालये इन्धुएङ्गाप्रभृतिरोगाकुले कार्यकृताम-
भावात्सर्वथैव शिथिलममून्मुद्रापणम् । किं क्रियतां दैवे प्रतिबन्धे ।
एकमासेनैकफार्म प्राप्यते स्म ।

एतावत्कालपर्यन्तं संधद्रव्यव्यवस्थापूर्तिर्न यथावजातेति महा-
राजचरणैः कार्यालययन्त्रालयादिव्ययः स्वयमेव सोढः । तत्सर्वम-
नपेक्ष्यैवोपालम्भपण्डितैः पुनस्त्वेराकोलाहल आरब्धः । ततश्च खिन्नै-
रसन्महाराजचरणैरन्यत्र व्यवस्थापकसमित्यामेतद्वारो दत्तः । युक्तं
चैतत् । कार्यकृत एव धर्मं कालव्ययं द्रव्यव्ययं च विदन्ति न पुन-
रुपालम्भपण्डिततमाः । किञ्च वराटिकामात्रं कालत्रुटिमपि चाऽदत्त्वैव
ये शान्त्यकार्यकृतोऽस्मान्नेतावत्तेदयन्ति किं पुनः संधद्रव्ये संगृ-
हीते । ततोऽप्यन्यत्र दत्ता व्यवस्था । अहो कार्यकृत्सु साम्प्रदायिकानां
प्रसादः । इदानीं श्रीनाथद्वारीयद्रव्यं संधद्रव्यं चैकीकृत्य तद्रव्यव्यव-
स्थाऽपरत्र समित्यां दत्तेति पश्यामः किमियं प्रपद्यते । मन्ये द्वित्रि-
दिनैरेव सर्वसाम्प्रदायिकपुस्तकानि मुद्रितानि स्युः । पुस्तकसंग्रह-
चन्तो निजपुस्तकसूचीमपि न ददति । कुत्रचन पुस्तकानां
सूची नास्ति साध्यसाभिरेव संपाद्य तानि संग्राह्यानि । अपरे
पुस्तकानि चासदीयानि तदालयाद्वहिर्न गच्छन्तीति स्पष्टमूचुः ।
द्रव्यव्यवस्था पर्याप्ता नास्ति । कार्यकृताममावः । ये निपुणकार्यकृ-
तस्ते लोकैः पुनः पुनः पर्यनुयोज्य विपादिताः । यन्त्रालयशैथि-
ल्यम् । एवं सत्यपि 'कदा पुस्तकं निष्कामति' 'मूमा कालो जात'
इत्यादिप्रसादवचांसि प्रचलन्त्येव । सन्तु । श्रीमद्वालकृष्णप्रभुपया
साम्प्रदायिकविद्याप्रथमाश्रयदायिगोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीमद्वोकुलना-

धचरणानामसीमानुग्रहेण च सम्पूर्णमिदानीमुल्लङ्घ्य सर्वानपि प्रत्यू-
हपाशानेतत्पुस्तकशोधनप्रकाशनम् । अग्रे च भाष्यटीकापञ्चकमपि
प्रकाशितं स्यात्त्रिविधमिति भूयोभूयः प्रार्थ्यते श्रीनन्दनन्दनः ।

उपकारस्मरणम् !!

अत्रत्यश्रीबलदेव (दारुजी) मन्दिराध्यक्षैः गो० श्रीद्वारकेश-
लालमहाराजचरणैः पुस्तकदानेन प्रथमसाहाय्यं विहितमिति तैरु-
पकृतास्तेषु धन्यवादाज्जतश उपहारीकुर्मः । लीलाप्रविष्टैर्गो० श्रीवा-
गधीशलालमहाराजैरपि कतिपयपुस्तकदानेनानुग्रहो विहित इति
ज्ञानपि धन्यवादैः स्मरामः । सुरतपुरवास्तव्यैर्विद्वदनुरागिभिः श्रीव-
जरलालमहाराजैरवसितप्राये शोधनेऽपि दत्तैः पुस्तकैर्बहु कार्यं
सिद्धमिति तेषु धन्यवादानुपायनीकुर्मः । अत्रत्यमाधवारामाध्यक्षेण
श्रेष्ठिवर्येण माननीयत्रिभुवनदासवरजीवनदासमहाशयेनापि भारतमा-
र्त्तण्डश्रीगङ्गूलालपुस्तकालयादपेक्षितपुस्तकदानानुज्ञया महदुपकृतमिति
तत्रापि धन्यवादान्वितरामः । तत्पुस्तकालयकार्यावेक्षिणा बी. ए.
पदधृता मूलचन्दतुलसीदासगुप्तेनापि पुस्तकगवेषणदानादिना
साहाय्यं विहितं स्वीयान्यपि कतिचित्पुस्तकानि प्रचक्ष्णीति तस्मै धन्य-
वादान्प्रदमः । वैष्णवधर्मपताकालेखकेन पं० वसन्तरामशास्त्रिणा
पुस्तकसाहाय्यं विहितमिति सोऽपि धन्यवादार्हः ।

निर्णयसागरयन्त्रालयशास्त्रिवरैः श्रीवासुदेवपणशीकरैः शोध्यफ-
लकेषु दृष्टिदोषावशिष्टाशुद्धिशोधनेन महदुपकृतमिति तानपि
धन्यवादैर्वर्द्धयामः ।

अन्यदनुकरणीयं प्रेक्षणीयञ्च !!

सुरतपुरालंकारैर्गोस्वामिभूषणश्रीव्रजरत्नलालमहाराजचरणैरेतत्पुस्त-
कमुद्रणे मुद्रणव्ययो दत्त इति प्रशंसनीय एवैतेषां साम्प्रदायिक-
विद्योत्साहः ।

गोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीश्रीगोकुलनाथमहाराजचरणाश्रितो

भट्टश्रीरमानाथशर्मा

शुद्धाद्वैतभूषणः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीगिरिधरस्तनोतु मंगलानि ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां

श्रीमल्लभट्टोपनामकश्रीबालकृष्णभट्टविरचितः

ख्यातिविवेकः ।

प्रथमो मणिः ।

श्रीमद्भोवर्धनाधीशं गोपिकाप्राणवल्लभम् ।

रासक्रीडारतं वन्दे भजनानन्दलब्धये ॥ १ ॥

घोषसीमन्तिनीनेत्रचकोरचयचन्दिरम् ।

वन्दे श्रीबालकृष्णाख्यं प्रभुमानन्दमन्दिरम् ॥ २ ॥

वन्दे श्रीवल्लभाचार्यान्पुष्टिमार्गप्रवर्तकान् ।

श्रीविट्शेषचरणानाश्रये कृष्णतुष्टये ॥ ३ ॥

ये संक्षेपेण पूर्वोद्धे पदार्था विनिरूपिताः ।

तस्यासं कर्तुमारब्धमुत्तरार्द्धं मयाऽधुना ॥ ४ ॥

तत्र पूर्वोद्धे पूर्वप्रपञ्चविवेक उक्तस्तद्वाढ्याय ख्यातिस्वरूपनिरूपणमावश्यकम् । ख्यातिबोधं विना प्रपञ्चस्वरूपस्याऽऽकलयितुमश-

१ ग्रन्थोऽयं प्रभेयरत्नार्णवोत्तरार्द्धोऽन्तर्गत इति तत्रैवाऽस्योचितं मुद्रणं तथापि तस्य दुर्भिलत्वादस्य च गभीरत्वादुपयोगितादिह मुद्रापितः ।

क्यत्वात् । अतस्तृतीयस्कन्धसुबोधिनीप्रदर्शितपद्धत्या पूर्वं ख्याति-
 विचार्यते । तत्र मनःसंयुक्तचक्षुरिन्द्रियेण शुक्तेः संयोगे तज्जन्यं
 सामान्यज्ञानमुत्पद्यते । इदं सामान्यज्ञानमिन्द्रियार्थसंयोगजन्यं-संस्त-
 यादीनां सर्वेषां ज्ञानानां पूर्वं सम्भवति । तत उद्भूतसत्त्वगुणस्य
 बुद्ध्या साहित्ये प्रमात्मकं ज्ञानं निश्चयशब्दवाच्यमुद्भवति । अत
 एव निबन्धे सर्वनिर्णय उक्तम्—‘सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाण’-
 मिति । ‘संशयोऽथ विपर्ययो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप
 इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगिति कपिलवाक्येन संशया-
 दिज्ञानानां बुद्धिवृत्तित्वेन गणनात् । भागवतमते बुद्धेरेव विशिष्ट-
 ज्ञानजनकत्वम् । ‘द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रह’ इति
 बुद्धिलक्षणात् । अतो मनःसंयुक्तचक्षुषा सामान्यज्ञाने जनिते
 पश्चात्सत्त्वादिगुणसहितया बुद्ध्या तारतम्येनाऽनेकप्रकारकं जायमानं
 ज्ञानं संशयाद्युच्यते । अत एव सुबोधिण्यामुक्तं—द्रव्यस्य घटादेः
 स्फुरणे सति द्रव्येन संस्कारेणाऽऽलोकेन वा, यद्विशिष्टज्ञानं
 यस्मात्केवलं चक्षुषा ज्ञाने तारतम्यं न स्यादिति (?) । अत एव
 लक्ष्मीतन्त्रे त्रयोदशाध्याय उक्तम्—‘चक्षुपालोच्य वस्तूनि
 विकल्प्य मनसा तथा । अहम्मत्याप्यहंकाराद्बुद्धौ च ह्यध्यवस्य-
 ती’ति । अन्ये तु प्रत्यक्षज्ञानमात्रं प्रति मनइन्द्रियविषयाणां कारणता,
 न तत्र बुद्धेर्निवेशः इत्याहुः । असन्मते तु भागवततृतीयस्कन्धी-
 यवाक्यात्संशयादीनि ज्ञानानि बुद्धिरुत्पादयति । अतः प्रत्यक्षज्ञाने
 मनइन्द्रियविषयाणां सामान्यज्ञानोत्पादकत्वम् । बुद्धिस्तु विशेषाका-
 रेण संशयादिशब्दवाच्यानि ज्ञानानि जनयतीति तेभ्योऽयमितरो-
 ऽस्माकं पन्थाः । तत्र चक्षुःशुक्तिसंयोगे सामान्यज्ञानोत्तरं माया-भम-

वतः शक्तिस्तमोगुणोद्भवेन बुद्धिं व्यामोहयति तदेवं शुक्तिरिति बोधो न जन्यते । 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चे'ति भगवद्वाक्यात्तमसा ह्यज्ञानस्योत्पादितत्वात् ।

तथा च पदार्थयाथात्म्यस्फुरणाभावान्मायामोहिता बुद्धी रजत-
संस्कारप्राचल्याच्चाकचक्यादिघर्मसादृश्यमादाय रजतं तत्र निर्माति ।
तदिदं बौद्धमेव रजतं बुद्ध्या विषयीक्रियते । न तु सामान्यज्ञाने
चक्षुर्विषयीभूतमिति विवेकः । तदानीं रजतस्याभावात्सामान्यज्ञाना-
नन्तरंबुद्ध्या रजतोत्पादनात् । विशेषज्ञाने तु रजतस्य कल्पितत्वेनाऽऽ-
न्तरत्याहुष्यैव ग्रहणम् । न त्विन्द्रियैः । अतः सामान्यज्ञाने तु शुक्तिरेव
विषयीभूता । तस्या एव सामान्यज्ञानम् । विशेषज्ञानं तु बुद्धिकृतमिति
तत्र बौद्धमेव रजतं विषयीभवतीति निष्कर्षः । तदुक्तम्—“अनु-
मितमन्तरा त्वयि विभाति मृपैकरस” इत्यस्य सुबोधिण्याम् । ‘रजतं
तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते । विषयीक्रियते । तत्र सा बुद्धिरेव
कारणम् । इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृपे’ति निरूपितम् ।
अतएव प्रथमस्कन्धे ‘तेजोवारिमृदां यथा विनिमय’ इत्यस्य सुबो-
धिण्यां ‘तेजसि वारिबुद्धिर्मरीचितोये’ इत्यारम्य, ‘शुक्तिरजतादि’
ध्वित्यन्तेन, नानाअमानुक्त्वा अमविषयाणां बुद्धिजन्यतोक्ता ‘यथा
जीवानां बुद्धिकल्पिता’ इत्यनेन । निश्चयात्मके ज्ञाने त्विन्द्रियार्थ
एव बुद्ध्या गृह्यते । न तत्र बुद्धिकल्पितो विषयः । इन्द्रियतदर्थ-
योर्मध्ये यद्बुद्धावन्यदेव भाति तन्मृषा । तादृशं ज्ञानमत्रमात्मकम् ।

एवं सति इन्द्रियेण गृह्यमाणाद्विषयाच्छ्रुक्त्यादिरूपादन्यस्य रज-
तादेः ख्यातिरन्यख्यातिरित्युच्यते । तदिदं अमात्मकं ज्ञानं बुद्धि-
वृत्तिरूपं विपर्यासशब्दवाच्यम् । अत एव ‘विपर्यासो मिन्नार्थ-

प्रतिपादक' इत्युक्तं सुबोधिण्याम् । 'भिन्नार्थ' इत्यत्रेन्द्रियसंयुक्ता-
 र्थाद्विज्ञोऽर्थ इत्यूह्यम् । एतावता निरुपाधिग्रमे इन्द्रियाणि सन्तमे-
 वार्थं विषयीकुर्वन्ति, नत्वसन्तम् । अत एवेद्वयं प्रत्युक्तं भग-
 वता 'मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः । अहमेव न
 मत्तोऽन्यदिति बुद्ध्यध्वमञ्जसे'ति । बुद्धिस्तु प्रमात्मके निश्चयाऽ-
 परपर्याये ज्ञाने सन्तं विषयीकरोति । विपर्यासज्ञाने ॥ स्वरूपितं
 रजतादिकं मायिकमेव विषयीकरोति । अत इन्द्रियविषयो बाह्य
 एव । अत एव 'सर्वं पुरुष एवेद'मिति द्वितीयस्कन्धश्लोकव्या-
 ख्यान उक्तम् । 'इदमपि परिदृश्यमानं जडात्मकं सर्वं पुरुष
 एवे'ति । इन्द्रियतद्विषययोर्मध्ये मायादूषितबुद्ध्या यो विषयीक्रि-
 यते स त्वयास्तव एव बुद्धिफलित इति ज्ञेयम् । मायावादिनस्तु
 शुक्तिरूपाधिष्ठाने उत्पन्नेनाऽनिर्वचनीयेन रजतेन चक्षुःसन्निकर्षं
 रजतमिदमिति ग्रमो भवेत् । न तत्र शुक्तिसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं
 प्रयोजनाभावादित्याहुः । तन्मन्दम् । शुक्तेश्चाकचक्यादितिवुद्धेरुत्पा-
 दितत्वात् । शुक्तिसामान्यज्ञानकारणताया अनिर्वचनीयत्वात् ।
 केचित्तु माययाऽनिर्वचनीयमुत्पादितं रजतं चक्षुषोपलभ्यतेऽतो न
 रजतग्रमेऽधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वमिति वदन्ति । तदप्ययुक्तम् ।
 मायोत्पादितरजतस्य विद्यमानत्वे तत्कृतशुक्तिज्ञानप्रतिबन्धात्कदापि
 शुक्तिज्ञानं न भवेत् । 'रजतनाशहेतोरन्यस्याऽभावात् । कदापि रज-
 तध्वंसाऽभावात् । रजतज्ञाने सत्यपि शुक्तिज्ञानमिति त्वनुभवविरु-
 द्धत्वान्नाद्रियते विद्वद्भिः । तथा चाधिष्ठानरूपशुक्तिविषयकविशे-
 षज्ञानाऽभावात्कदापि रजतध्वंसो न स्यात् । एवं सति सदैव रजत-
 प्रत्यय आपद्येत । यदि तु मायया विरचितं मायैव ध्वंस्यत

इत्युररीक्रियेत, तदा तु दार्ष्टान्तिके प्रपंचे तथैव स्वीकार्यत्वान्मा-
याघटितः प्रपंचो मायैव नष्टो भविष्यतीति व्यर्थो ज्ञानप्रयासो
वेदान्तशास्त्रवैयर्थ्यं च । ज्ञाननाशः प्रपंच इति भवत्सिद्धान्तोऽपि
नाशं प्रापेत्याकलनीयम् । अत एवामुनापायनं हरेरित्यस्य व्याख्याने
'मायया कृतो योऽन्तरासर्गः स त्वपार्थ एवाभात्यन्तराभाना-
त्तत्र स्पर्शे च ब्रह्माऽवभानात्तदैव गच्छतीति निर्मूलत्वमि'त्याद्यु-
क्तम् । मध्यस्थमात्रानुवादो वा मायात्रादिवदित्यप्युक्तम् ।

अतो ज्ञायत इन्द्रियविषययोः सम्बन्धे सामान्यज्ञानानन्तरं यद्बुद्धौ
माया मायिकं पदार्थं निर्माय बुद्धिविषयीकारयति तद्बौद्धं ज्ञानं
अमात्मकम् । तद्विषयश्च मायिको बौद्धो घटादिः । अयमेव बुद्धौ
मातः पदार्थ आन्तरालिकी सृष्टिरित्युच्यते । तस्यैव मिथ्यात्वम् । न
तु भगवत्कृतप्रापंचिकघटपटादेरतो महता यत्नेन परिदृश्यमानप्रपंचस्य
मिथ्यात्वं दूरीकृतवान्भगवान्माप्यकारः । औपाधिके 'घटो आम्रयति'
'शंखः पीत' इत्यादिश्रमे तु चक्षुर्ग्राहे घटशंखादौ अमरिकाकाम-
लाद्युपाधिं पुरस्कृत्य अमणपीतत्वादिरूपो मायिको धर्मो विषयता-
रूपो मायया सृज्यते । स च धर्मो धर्मिणां घटाशंखादीनां चाक्षुषे
चक्षुषा गृह्यते । अत एवोक्तं सुबोधिण्याम्—'विषयता माया-
जन्या विषयो भगवानिति । विषये विषयता काचित्स्वीक-
र्तव्या । अन्यथा-अमदृष्टिर्निर्विषया स्यादिति । विषयताजनितं
ज्ञानं अमात्मकम् । विषयजनितं प्रमेति च' । तथा च तं अमण-
पीतत्वादिरूपं मायिकं धर्ममवलोक्य मायया मोहिता बुद्धिर्धर्मिणं
शंखादिमिव पीतत्वादिकमपि वस्तुमूलं निर्धार्य तद्विशिष्टं शंखं
स्वीकरोति । तदा तद्भ्रमात्मकं ज्ञानं भवति । एवं सति बुद्ध्या

पीतत्ववैशिष्ट्येन कल्पित एव शंखो मायिकः । न तु चक्षुर्गृहीतः ।
 न च चक्षुषा गृहीतस्य घटस्य भगवत्त्वं न सम्भवति । भगवत्
 इन्द्रियाग्राह्यत्वादिति वाच्यम् । 'न चक्षुषा गृह्यते' इत्यादिश्रुतीनां
 मूलरूपपरत्वाद्वृद्धमाणघटस्य भगवतः सदंशत्वाद्वाहकस्येन्द्रियस्यापि
 भगवत्सदंशत्वेनाद्भोषाच्च । आह्वस्य घटस्य विषयतावैशिष्ट्येन शुद्ध-
 त्वाभाववद्वाहकस्येन्द्रियस्यापि विषयतावैशिष्ट्येन तुल्यत्वाच्च । सोऽप्य-
 मौपाधिकधर्मो रजतादिभ्रमवन्नाधिष्ठाननाश्यः । कामलादिदोषो
 अमरिकादोषश्च यदा नश्यति तदैव नश्यति । अमरिकादशाया 'घटे
 भ्रमणं नास्ती'तिज्ञानवतोऽपि आम्यतीतिप्रतीतेः सर्वजनीनत्वात् ।

एवं च निरुपाधिके, रज्जुभुजंगादिभ्रमे चक्षुषा सद्रूपैव रज्जु-
 गृह्यते । भुजंगस्तु बुद्धिकल्पितो बुद्ध्या विषयीक्रियते । न
 चक्षुषा । बुद्धिकल्पितस्य भुजंगस्य बाह्यत्वाभावात् । दशमस्कन्धज-
 न्मप्रकरणचतुर्थाध्यायसुबोधिण्यां 'यथाऽनैवंविदो मेद' इत्यस्य
 विवरणे 'बुद्ध्या बहिर्विषयोत्पादनासम्भवादि'त्युक्तत्वात् ।
 औपाधिकभ्रमे तु चक्षुषा सद्रूपो घटो, मिथ्याभूतो विषयतारूपो
 भ्रमणधर्मश्चेत्युभयं विषयीक्रियते । तदनन्तरं सदोषबुद्ध्या 'घटो
 भ्रमणवा'निति स्थाप्यत इति विशेषः । इमामेव विषयतां भ्रमण-
 दिरूपा विषयेण सह गृह्यमाणामवमृश्येन्द्रियग्राह्यस्यापि मिथ्यात्वं
 कचिद्भागवते, सुबोधिण्यां चोक्तम् । विषयेण घटेन सह विषयता-
 रूपभ्रमणस्यापि चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । अत्रापि बौद्ध एव घटो मिथ्या,
 न तु प्रपञ्चान्तर्वेतीति निष्कर्षः । इदमत्र ज्ञेयम् । प्रपञ्चविचारे
 भ्रमणवद्वट एव दृष्टान्तः । तत्र यथा घटस्य सत्यत्वं भ्रमणस्य

मायिकत्वं~एवं प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वं तद्गतानां भेदकुत्सितत्वोत्पत्ति-
नाशादीनां मायिकत्वम् । अत एवोद्धवं प्रत्युक्तं भगवता 'यदिदं
मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि
मायामनोमय'मिति । 'नश्वर'मितिपदाद्यन्नश्वरं गृह्यते तदेव मा-
यामयमितस्तु परं सत्यमेवेत्यर्थः स्फुटति । एतच्चौपाधिकभ्रमे स्फुटम् ।
अत एव 'नाशोत्पत्तिप्रतीतिभ्रान्ते'ति विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैर्नि-
रूपितम् । अतो न प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिर्दृष्टान्तः । अत एव
शास्त्रार्थप्रकरणे 'वाचारम्भणवाक्यानी'तिकारिकाव्याख्याने 'न तु
मिथ्यात्वं शुक्तिरजतवत् । अन्यथा शुक्तिरजतादिकमेव दृष्टा-
न्तीक्रियत' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । अन्यच्च यथा घटावच्छिन्नग-
गनमहाकाशयोर्वस्तुतो भेदाभावेऽपि घटोपाधिकृतो क्षवास्तवो भेद-
स्तथा विषयताविशिष्टतद्रहितजगतोरिति ज्ञेयम् । दृष्टान्ते घटाका-
शश्चलतीतिप्रतीतावपि चलनं-वस्तुतो घटधर्मः । न तु तदवच्छि-
न्नस्य । एवं विषयताविशिष्टे जगति उत्पत्त्यादिप्रतीतावपि उत्प-
त्त्यादि विषयताया एव-धर्मः । न तु तदवच्छिन्नस्य । घटाकाशम-
हाकाशयोरभेदवद्विषयताविशिष्टतद्रहितयोरभेदेन वस्तुतस्तदवच्छिन्न-
जगतोऽपि । ब्रह्मरूपत्वात् । अत एव श्रीमदाचार्यैर्द्वितीयस्कन्धमु-
बोधिन्यां 'वस्तुतो मूलभूतं जगत्प्रतीतितो मायिक'मित्यवादि ।
एवं संसारिजीवशुद्धजीवयोरप्यवास्तवो भेदः संसाररूपोपाधिकृत
एव । शुद्धजीवस्य भगवदंशत्वेन संसारिजीवस्यापि तदभेदेन शुद्धब्र-
ह्मरूपत्वात् । मिथ्यात्वं तु संसाररूपोपाधिपर्यवसन्नम् । अत एव
निबन्ध उक्तं 'जीवसंसार उच्यत' इति । 'उच्यते न तु
जायत इति । असत्त्वेनाऽस्य गणना'दिति व्याख्यातञ्च । अत

एव य एव चद्वस्तस्यैव साधनसम्पत्तौ मुक्तिरिति बन्धमोक्षव्यवस्था
 च सम्यगुपपद्यते । न चैवं जगत्कर्तृत्वादिनिगिष्टतद्रहितब्रह्मणोर-
 प्यौपाधिकभेदाङ्गीकारे स्वसिद्धान्तविरोध इति-वाच्यम् । 'यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 सम्भूतः' 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' 'स
 आत्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य जगत्कर्तृत्वादेर्नित्य-
 सिद्धस्य धर्मस्योपाधित्वामावात् । अतो जगत्कर्तृत्वादिश्रौतधर्मवि-
 शिष्टं निरुपाधिकमेव, न तु सोपाधिकमिति । न ब्रह्मणि सोपाधि-
 कत्वनिरुपाधिकत्वकरूपनेत्यन्यत्र विस्तरः ।

तथा च सिद्धं विषयतावैशिष्ट्येन प्रपञ्चस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वञ्च ।
 एवं स्वमते प्रपञ्चस्य पारमार्थिकविचारे ब्रह्मात्मकत्वेन सत्यत्वम् ।
 परमते तु व्यवहारे सत्यत्वं पारमार्थिके मृषात्वमिति भेदो ज्ञेयः ।
 ननु 'निरुपाधिके शुक्ताविदं रजत'मिति अमे पूर्वमुत्पन्नसामा-
 न्यज्ञानानन्तरं बुद्ध्या रजतमुत्पाद्य विपयीक्रियते । तथा दार्ष्टा-
 न्तिके भगवदात्मकप्रपञ्चश्चक्षुषा गृह्यते, मायामोहितबुद्धिरुल्लिप्तो-
 ऽन्तरासर्गो विपयीक्रियत' इति यदुक्तं तन्न सम्भवति । रजतसं-
 स्कारवदान्तरालिकपदार्थसंस्कारोपलब्ध्यभावादिति चेत् । न । पूर्व-
 कल्पमारभ्याऽऽन्तरालिकपदार्थानुभवसत्त्वेन तत्संस्कारस्य सुवच-
 त्वात् । अतः सुखेन रजतवदान्तरालिको बौद्धो घटादिरुत्प-
 द्यते । किञ्च दृष्टान्ते यथा रजतप्रमानन्तरं, धर्मविशेषज्ञाने शुक्ति-
 रूपाधिष्ठाने ज्ञाते रजतं बौद्धं विलयमेति । तथाऽत्र चक्षुःसयुक्त-
 प्रपञ्चविषयके ब्रह्मत्वज्ञाने उत्पन्ने बौद्ध एव-प्रपञ्चो नश्यति । न
 तु चक्षुर्गृहीतोऽयमित्यर्थः । दशमस्कन्धप्रक्षिप्ताध्यायतृतीयाध्याये

‘रज्ज्वामहेर्भोगमवाभवौ यथे’त्यस्य सुबोधिण्यां ‘भवाभवानुत्प-
 त्तिनाशौ । सर्पोऽयं, नायं सर्प इति । स्वबुद्धिकल्पितस्यैव नाशो
 नान्यस्ये’त्युक्तत्वात् । अत एवाऽयं प्रपञ्चो न प्राकृतः । नापि
 परमाणुजन्यः । नापि विवर्तात्मा । किन्तु परमकाष्ठापन्न-
 वस्तुकृतिसाध्यः । तादृशोऽपि भगवद्रूप’ इति निबन्धोक्तिर्यु-
 ज्यते । ‘विषयो भगवानि’त्युक्तिश्च । यत्तु ‘आधिदैविकः प्रपञ्चो
 भिन्नः स भगवद्रूपः । अयं प्रतीयमानस्तु ततो भिन्नो मृपैवे’-
 त्याहुस्तत्र । आधिदैविकस्यातीन्द्रियत्वेन चक्षुरादिग्राह्यत्वाभावादधि-
 ग्रानचाक्षुषसामान्यज्ञानाभावेन चाक्षुषत्रय एव न स्यात् । चाक्षु-
 षत्रयं प्रति चाक्षुषसामान्यज्ञानस्य ‘कारणत्वात् । तस्मादयमेवास-
 दादीन्द्रियैर्गृह्यमाणः प्रपञ्चो ब्रह्मात्मकः । अस्मिन्नेव प्रपञ्चे माया-
 मोहितबुद्ध्या मायिकः प्रपञ्चः कल्प्यते । तस्यैव मिथ्यात्वम् । स
 हि आन्तरो न बाह्यः । न त्वस्य । अन्यथा सिद्धान्तमुक्तावल्यां
 ‘अपरं तत्र पूर्वसिन्वादिनो बहुधा जगु’रित्युक्त्वा, ‘मायिकं
 सगुणं चे’त्यादिना परमतान्युपन्यस्य ‘तदेवैतत्प्रकारेण भवती’त्य-
 न्तोक्तिरपि विरुध्येत । एवं तस्य मिथ्यात्वाऽङ्गीकार आधिदैवि-
 कस्य चक्षुराद्यविषयीभूतस्य सत्यत्वाऽङ्गीकारेण परमतस्वमतयोर्भिन्न-
 विषयत्वेन निराकरणाऽनर्हत्वात् । न हि परे आधिदैविकं प्रपञ्चं मृपा
 यदन्ति, यदुपरि दूषणानि स्युः । अपि च परिदृश्यमानस्याऽऽविर्भा-
 वतिरोभावौ स्वीकृत्य भावविकारप्रतीतेर्मिथ्यात्वमङ्गीकृत्यैतस्य प्रपं-
 चस्य ब्रह्माऽभिन्नत्वं भाष्यनिबन्धविद्वन्मण्डनादौ सर्वत्र स्वीकृतं
 तदपि विरुध्येत । प्रतीयमानप्रपञ्चस्य मृपात्वाङ्गीकारेण तादृक्प्रपञ्चे

जायमानानां नाशोत्पत्त्यादिप्रतीतीनामभ्रान्तत्वेन भ्रान्तत्वकथनस्यैव
 दूष्यत्वापत्तेः । परिदृश्यमानस्य मिथ्यात्वाऽङ्गीकारे दूष्यग्रन्थस्वग्रन्थ-
 योरैक्यापत्तेश्च । अन्यच्च 'श्रुक्तिः कल्पितवाक्यत' इत्यादि निबन्ध-
 वाक्यैर्गुर्वादीनां कल्पितत्वञ्चाऽऽपद्येतेत्यादिदूषणपुद्गलानां परमत आ-
 पादितानां स्वमत आपत्तिरतोऽस्य परिदृश्यमानजगतो मायिकत्वं
 नाऽऽदर्तव्यं सुधीभिः । पुराणेषु कचिदान्तरालिकी-सृष्टि, कचिद्विष-
 ययतां, कचिदहन्ताममतात्मकं संसारमवलम्ब्य मायिकत्वोक्तिः ।
 कचिद्वैराग्यार्थञ्च । न वस्तुस्वरूपनिरूपणायेति सितमाकरे ।

अतोऽयं प्रपञ्चो ब्रह्मात्मक इति सिद्धान्तो निर्दुष्ट एव । न च
 बुद्धिकल्पितमेव रजतं मायादोषादिवशाद्बहिर्निःसृतं चक्षुषा गृह्यते
 ततश्चक्षुर्मांसस्यापि रजतस्य मिथ्यात्वं कुतो नेति वाच्यम् । भुजङ्गा-
 धिष्ठानकरज्जुस्पर्शनभ्रमे व्यभिचारात् । तथाहि—तमःसंघाते हस्तेन
 भुजंगस्पर्शं स्पर्शनसामान्यज्ञानानन्तरं तमोगुणोद्रेकेण माया जीवबुद्धि-
 व्यामोहयति । तदा भुजंग इति बोधो नोत्पद्यते । ततो रज्जुसंस्का-
 रेण बुद्धी रज्जुं निर्माति । तद्वौद्धी रज्जुर्बहिर्ध्वेनस्तिरेच्छर्हि करेण
 गृह्येतैव । भुजंगस्य तु हस्तस्पर्शो न स्यात् । रज्ज्वा व्यवधानात् ।
 तथा सति को वा दशेत् । लोके तु तादृशस्थले भुजंगस्पर्शस्त-
 त्कृतो दंशश्च श्रूयते । अतो बुद्धिकल्पिताया रज्जोरन्तःस्थिताया
 बुद्धिविषयत्वमेव । नेन्द्रियविषयत्वम् । इन्द्रियविषयस्त्वधिष्ठानरूपो
 भुजंग एवेति ज्ञेयम् । अत एव दशमषष्ठाध्याये 'यथोरगं सुप्त-
 मबुद्धिरज्जुधी'रित्यस्य व्याख्याने 'रज्जुबुद्ध्या गृहीतः सर्पः
 स्वस्पर्शेऽपि न ज्ञानं जनयती'त्युक्त्याऽधिष्ठानरूपसर्पस्पर्श उक्तः ।
 एवं श्रुक्तिरजतादिस्थलेऽपि बोध्यम् । एतेन श्रुत्याद्यधिष्ठाने माय-

योत्पादितमनिर्वचनीयं रजतादिकं चक्षुरादीन्द्रियप्राप्तमिति वद-
न्तोऽपि प्रत्युक्ताः । भुजंगाधिष्ठानकरज्जुस्पर्शनश्रमे ह्यनिर्वचनीयाया
रज्जोस्त्वगिन्द्रियेण ग्रहणादधिष्ठानरूपेण व्यालेन त्वक्सम्बन्धाऽभावा-
द्भुजङ्गकृतदंशाभावनियमापत्तेः । त्वगिन्द्रियगोलकयोरेकवस्तुसम्बन्ध-
नियमात् । त्वगिन्द्रियगोलकाभ्यां रज्जोः सम्बन्धात्तस्या व्यावहा-
रिकसत्तास्वीकारेणाऽर्थक्रियाकारितया तद्रज्जुकृताधिष्ठानव्यवधाना-
दिति दिक् । न च सर्पस्पर्शे स्पर्शनरज्जुश्रमे यावद्भ्रममनिर्वचनी-
यया रज्ज्वा सह पुरुषहस्तादिसम्बन्धेऽपि भ्रमनिवृत्त्युत्तरं सर्पस्पर्शा-
त्तत्कृतदंशे को दोष इति वाच्यम् । रज्जुज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितसमये
भ्रमनिवृत्तेरसम्भवात् । अन्यथा भ्रमनिवृत्तिरनुभूयेत । न च सूक्ष्म-
काले जायमाना भ्रमनिवृत्तिर्नानुभवयोग्या तत्कालस्य शतपत्रवेधव-
हुर्लक्ष्यत्वादिति वाच्यम् । भ्रमनिवृत्तेरधिष्ठानज्ञानसाध्यत्वेन तद्विरहे
तस्या एवाऽसम्भवात् । न च दंशाऽतिरिक्तकारणेनाधिष्ठाने ज्ञाते
भ्रमनिवृत्तौ रज्जोर्नाशादधिष्ठानसंयोगे दंशः सुवच इति वाच्यम् ।
यत्र दंशहेतुकमधिष्ठानज्ञानं तत्र दंशात्पूर्वं भ्रमनिवृत्तेर्वक्तुमशक्य-
त्वेन भ्रमसमय एव दंशस्वीकार्यत्वादंशस्य त्वधिष्ठानसम्बन्धहेतुक-
त्वाद्भ्रमाऽवसर एवेन्द्रियाऽधिष्ठानयोः सम्बन्धप्राप्तेर्भवद्राद्धान्तविरो-
धात् । एवं मायामोहितबुद्धिकल्पितो मिथ्याभूतः प्रपञ्चोऽपि तादृश-
बुद्धेरेव विषयो नेन्द्रियविषय इति विद्वद्भिर्विभावनीयम् ।

एवं साधितेऽपि स्वसिद्धान्त एकादशस्कन्धोदितनवयोगिप्रसं-
गीयप्रश्नोत्तरवाक्येषु पदार्थशोधनाभावाद्भ्रमः सम्भवति । तथा सति
साधितोऽपि सिद्धान्तः शिथिल इव प्रतिभायादतः साधितराद्धान्तदा-

र्ह्याय नवयोगिप्रसङ्गीयप्रश्नोत्तरवाक्यानां तत्रत्यसुबोधिनीवाक्याना-
श्चाऽर्थः पूर्वपक्षोत्तरपक्षनिरूपणपूर्वकं विमृश्यते ।

तथा हि—एकादशे निमिनवयोगिप्रसंगे ‘परस्य विष्णोरीशस्य
मायिनामपि मोहिनीम् । मायां वेदितुमिच्छाम’ इति निमिना
मायास्वरूपे पृष्टेऽन्तरिक्षेण ‘एभिर्भूतानि भूतात्मे’त्यादिना सृष्टि-
निरूपिता । तेन मायायाः स्वरूपप्रश्नात्तदनुरूपमेवोत्तरेण भाव्यम् ।
इह तु प्रपंचोत्पत्तिरुत्तरे निरूपिताऽतो ज्ञायते प्रपंचो मायाकार्यः ।
अन्यथा मायाप्रश्ने कृते प्रपंचमुत्तरे न वदेत् । तथा च प्रपंचनि-
रूपणे माया निरूपिता भवतीति मायायाः कार्यलक्षणं सिद्ध्यति ।
एवं सति प्रपंचस्य मायिकत्वमायाति, न ब्रह्मतेति, पूर्वपक्षे स्वसि-
द्धान्तं वक्तुं प्रपञ्चस्य भगवदात्मकत्वसाधनाय श्रीमदाचार्यचरणा अ-
न्तरिक्षदत्तोत्तराशयं विशदयितुं मायाशब्दस्य शक्तिं निरूपयन्ति—
‘मायाशब्दः शास्त्रेष्वित्यारभ्य ‘तथा प्रयुक्तः शब्द’ इत्यन्तेन ।
तथा च, भगवतः सर्वभवनसामर्थ्यरूपा माया, व्यामोहिका माया,
ऐन्द्रजालिकविद्या, कापट्यादि चेति चत्वारो मायाशब्दार्थाः ।
नन्वत्र भगवतः सर्वभवनसामर्थ्यरूपा माया, व्यामोहिका माया च
पृथग्गणिता । व्यासः समाधौ तु ‘अपश्यत्पुरुषम्पूर्णं मायां च
तदुपाश्रयाम् । यया सम्मोहितो जीव’ इति वाक्याद्व्यामोहिकैव
मायां दृष्टवान् । समाधेश्च मुख्यं प्रामाण्यम् । तथा च मायाया
व्यामोहकत्वमेव । न सर्वभवनसामर्थ्यरूपतेत्याशङ्क्य समादधते—
‘समाधावपी’त्यादिना । सर्वभवनसामर्थ्यरूपाया मायाया एव-रूपा-
न्तरं व्यामोहिका मायाऽतो व्याससमाधावेकस्या एकोक्तिस्तथैव
द्वितीयाऽप्यायातीति न कश्चिद्दोषः । नन्वत्र तु प्रपंचसृष्टिरुत्तरे निरू-

पिता । न तु पूर्वोक्तं चतुर्व्यन्यतरदित्याशङ्क्याहुः—‘प्रवाह’-
 स्त्विति । तुगद्दः प्रकारान्तरबोधकः । तथा चाऽत्र मायाशब्देन
 सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायाकरणकः सृष्टिप्रवाह उच्यत इत्यर्थः ।
 अतश्चतुर्व्यन्यतर्भाव इति भावः । तस्य प्रवाहस्य स्वरूपमाहुः—
 ‘स च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्चेति । ‘आत्मानं स्वयमकुरुते’-
 त्यादिश्रुतिः । अत एव निबन्ध उक्तं ‘प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप’
 इति । नन्वेवं प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वे तत्र मायाशब्दप्रयोगो नोचित
 इत्याशङ्क्याहुः—‘विपर्यय व्यामुग्धाः सर्वे भवन्ती’ति । तथा च
 विपर्ययरूपस्य प्रपञ्चस्य विचित्रत्वेन व्यामोहकत्वात्प्रपञ्चे मायाशब्दः
 प्रयुक्तो न तु मायिकत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः । एवं सर्वभवनसामर्थ्यं,
 व्यामोहिका माया, ऐन्द्रजालिकविद्या, कापञ्च्यं, मायाकरणको भग-
 वदात्मकः-प्रपञ्चश्चेति पञ्चसु पदार्थेषु मायाशब्दं शिष्टाः प्रयुज्जन्ते ।
 तेष्वत्र कोऽर्थो वाच्यत्वेन युक्त इत्याहुः—‘अतोऽत्र चे’ति ।
 सिद्धान्तमाहुः—माया शक्तिर्भगवत इति । ‘मम माया दुरत्य-
 ये’ति गीतोपनिषद्भ्यः । अत एवाहुः—‘नात्र कार्येति’ । तर्हि
 विचारस्य कोपयोग इत्याशङ्क्याहुः—‘समाधौ त्वित्यादि । व्यास-
 कृतसमाधौ तु व्यामोहकत्वेन मायाया दर्शनात्तत्र तादृश्यां व्यामो-
 हिकायां शक्त्यां मायाशब्दप्रयोग उचितः । अत्र तु सृष्टिप्रवाहे
 मायाशब्दप्रयोगः किम्प्रयोजकः किन्निबन्धन इति विमृश्यत इत्यर्थः ।
 ‘विचारं’ इति । विचारे क्रियमाणे ‘भगवद्वाक्यं’ ‘ऋतेऽर्थं यत्प्र-
 तीयते’ति वाक्यमित्यर्थः । ‘लक्षण’मिति । व्यामोहिकमायाया
 ज्ञापकमित्यर्थः । लक्षणस्य स्वरूपमाहुः—‘कार्यगोचर’मिति ।
 कार्यलक्षणमित्यर्थः । एवं व्यामोहिकामायायाः कार्यलक्षणमुक्तम् ।

नन्वेतस्या व्यामोहिकाया एव कार्यं जगदित्येव मन्तव्यम् । बहुभि-
 रादृतत्वात् । ततश्चैतस्य विश्वस्य मिथ्यात्वमेवोपरीकार्यमित्याशङ्क्य,
 नेदं जगद्व्यामोहिकायाः कार्यमपि तु स्वसर्वमवनसामर्थ्यरूपमाययि।
 भगवानेव स्वात्मस्वरूपं जगन्निर्ममीत इत्याहुः—‘सुवर्णजलवत्का-
 र्येति’ । यथा सञ्चायकप्रतिमां मृदा निर्माय तत्र सुवर्णजलं निःक्षि-
 प्यते ततः सञ्चायकप्रतिमाकारा सुवर्णप्रतिमाऽनायासेन सिद्ध्यति ।
 तथा सर्वप्रकृतिरूपां मायां सञ्चायकस्यानापन्नां कृत्वा स्वात्मरूपं जग-
 द्भगवान्विरचयत्यतो न मायिकं किन्तु ब्रह्मात्मकमेवेत्यर्थः । एवं
 सति त्वत्पुराणेऽपि जगतो भगवत्त्वमुक्तं परन्तु प्रकारभेदेनैत्याचा-
 र्यवर्याणामाशयः । तत्र पुराणे यः प्रकारः सोऽयं सञ्चायकदृष्टान्तेन
 ‘सुवर्णजलवदि’तिकारिकया स्फुटीकृतः । तथा च मायायाः संचाय-
 कत्वेन सृष्टौ भगवताऽङ्गीकृतत्वात्सृष्टिप्रवाहे मायाशब्दः प्रयुज्यते ।
 तथा सतीह निमिनवयोगीश्वरप्रसंगे मायाशब्देन सृष्टिप्रवाह
 उच्यते इति निष्कर्षः । एवं च सुबोधिण्यामतोऽत्र किं युक्त-
 मिति पूर्वमुक्तया फकिकया कृतस्य प्रश्नस्य सृष्टिप्रवाहो मायाशब्द-
 वाच्यत्वेनाऽस्मिन्प्रसंगे युक्त इत्युत्तरं सम्पन्नम् । इत्थं मायाशब्दवा-
 च्यस्य सृष्टिप्रवाहस्य संचायकरीत्या निर्माणाद्भगवत्त्वम् । एतदभि-
 सन्धायैव पूर्वमुक्तम् । ‘सं च भगवत्कृतो भगवद्रूपश्चेती’ति । वेदे
 तु मायारूपसाधननैरपेक्ष्येण भगवान्स्वात्मस्वरूपं जगत्करोतीति
 विभेदः । एतदेव प्रथमस्कन्धे ‘सदसद्रूपया चासा’वित्यस्य सुबो-
 धिन्यां स्फुटमकारि । ‘घटितपूरणपात्रभेदवद्वैदिकपौराणिकजग-
 तोर्भेद’ इत्यनेन । तत्रैव सुबोधिण्यां सर्वप्रतिकृतिरूपत्वं मायाया

निरूपितम् । तथा च घटितसुवर्णप्रतिमा यथा सुवर्णात्मिका तथा
 पूरितप्रतिमापि सुवर्णात्मिकैव । संचायकरीत्या जगन्निर्माणप्रयोजन-
 मत्रैव सुबोधिण्यामुक्तम् । 'एवं सति सृष्टिः सुगमा भवती'ति ।
 संचायकरीत्या प्रतिमानिर्माणे सौकर्यं लोके स्फुटम् । एवं-मायासा-
 धननिरपेक्षतया वेदे निरूपितम् । जगन्मायासंचायकत्वेन पुराणे
 निरूपितम् । जगच्च भगवदात्मकमेव । एवं श्रुतिपुराणसिद्धोऽस्म-
 त्सिद्धान्त इति मञ्जुलमखिलम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासहितधर्मशास्त्राचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचर-
 लालभट्टोपनामबालकृष्णभट्टविरचिते प्रमेयरत्नार्णव
 उत्तरार्धे व्यातिविवेकः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाद्यालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितो
भेदाभेदस्वरूपनिर्णयः ।

द्वितीयो मणिः ।

ब्रह्माभेदोपासनाज्ज्ञानतो वा ब्रह्मात्मैक्येऽप्यंशतामत्यजन्तः ।
यस्यैश्वर्यादासते यन्नियम्यास्तं श्रीकृष्णं देवदेवं नमामि ॥१॥

ननु ब्रह्मात्मैक्यस्य भेदाऽत्यन्ताऽभावरूपत्वादंशतयाऽत्यागो भग-
वन्नियम्यत्व च यदुक्तं तत्कथमिति चेत् । उच्यते—

ब्रह्मात्मैक्येऽप्यभेदोऽस्य किं भेदसहनक्षमः ।

किं वा तदक्षमः श्रुत्या सिद्ध्यत्येतद्विचार्यताम् ॥ १ ॥

अत्राह—तदक्षम इति । कुतः ? । अद्वैतश्रुत्या शुद्धस्याऽभेदस्यैव
बोधनात् । ‘मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती’ति
नानात्वदर्शनेऽनिष्टश्रवणाच्च । सिद्धे ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे भेदस्याऽश-
क्यवचनत्वात् । न च नानात्वं न भेदः, किन्तु सङ्क्षेपेति शङ्कम् ।
‘बहुस्या’मिति श्रुत्या तस्या उपादेयतया भगवदिच्छागोचरत्वेन नि-
न्दानर्हत्वात् । ‘स्या’मिति क्रियैकत्वविशिष्टस्याऽहंपदबोधितस्य

कर्तृत्वश्रावणेन तस्या एकत्वाऽविरुद्धत्वनिश्चयात् । न चैवमेकत्वबहु-
 त्वयोरविरोधे एकत्वेनैव बहुत्वकार्यसंभवात्तद्वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । अन-
 यैव श्रुत्यैकत्वेन बहुत्वकार्यासम्भवस्य निश्चयात् । अन्यथा तद्वैय-
 र्थ्यापत्तेः । न च भेदं विना नानात्वाऽसम्भवात्तस्यापीच्छागोचरत्व-
 मिति शङ्क्यम् । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य
 भयं भवती'तिश्रुत्येवपि भेददर्शने निन्दाश्रवणेन तस्येच्छावि-
 रुद्धत्वनिश्चयात् । अन्यथा भेदनिन्दाश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्भेदस्य
 सर्वथाऽभेदविरुद्धत्वात्सृष्टिदशायामेवाऽभेदस्य भेदसहिष्णुत्वमिति
 न मुक्तिदशायां तथात्वमतस्तदानीं जीवब्रह्मणोर्भेदाभावरूप एवा-
 ऽभेदः । स चोभयोर्विरुद्धधर्मसद्भावे सर्वथा न सम्भवतीति भाग-
 त्यागलक्षणया जीवब्रह्मणोर्धर्माग्निरस्य केवलं स्वरूपेणैव सिद्ध्यती-
 त्येकः पक्षः ।

यद्वा 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतौ द्वितीयनिषेधेन प्रति-
 पाद्यमानमेकत्वमभेद एव पर्यवस्यति । स च सृष्टिपूर्वदशायामेव ।
 सृष्टिदशायां तु 'आत्मा वाऽरे श्रोतव्य' इत्यादौ जीवब्रह्मणोः
 श्रवणादिकर्तृकर्मत्वबोधनाद्भेद एव । अत एव 'अधिकं तु भेद-
 निर्देशा'दित्यत्र व्यासचरणैर्भेदः प्रतिपादितः । एवं जगतोपि भेद
 एव । 'बहु स्या'मितिश्रुतौ 'इदं सर्वमसृजते'त्यनेन सृज्यस्तपृभा-
 वश्रवणात् । स च यावत्सृष्टि सत्यः । यत्तावत्तत्त्वमसि' 'अय-
 मात्मा ब्रह्मे'त्यादौ जगतो ब्रह्मत्वश्रवणं तत्तु 'तद्गुणसारत्वात्तद्व्य-
 पदेश' इति सूत्रा'तत्त्वलानि'तिश्रुत्युक्तयुक्तेश्चौपचारिकः । भोगादि-
 व्यवस्थया कार्याणां परस्परवैलक्षण्यप्रमया च भेदस्यैव निश्चायनात् ।
 अन्यथा 'श्रोतव्य' इत्यादिसाधनबोधकश्रुतिविरोधेन मुक्तयुच्छेद-

प्रसङ्गात् । एवं जगतोऽपि कार्यत्वबाधप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सृष्टिदशाया-
मभेद औपचारिक एव ।

एव 'मनुच्छित्तिधर्मा' इत्यनेन श्रावितं धर्माणां नित्यत्वमपि
देवाऽमरन्यायेन यावत्सृष्टि । खरतीच्छायां प्रलये जीवानां सर्वेषां
लीनत्वेन श्रोतृणामभावे श्रोतव्यत्वस्येव जगल्लये जगत्कर्तृत्वस्यापि
तिरोधानात् । एवमन्येषामपि बोध्यम् । एवं रमणादिलीलानामपि
तथात्वम् । 'स चै नैव रेम' इति श्रुत्या सृष्ट्यारम्भकाले रमणा-
भावश्रवणात् । एवमनित्यत्वे-सर्वेषां सिद्धे प्रलयदशायां केवलं
ब्रह्मैवाऽद्वितीयमिति सिद्ध्यति । तथा जीवस्य मुक्तिदशायां ब्रह्मभावा-
द्ब्रह्मैव केवलं सिद्ध्यति । तथा चाऽभेदप्रतियोगिना जीवानां जगतश्च
ल्याल्लयदशाया मुक्तिदशायां च निवृत्ते भेदे केवल एवाऽभेदः
पर्यवस्यतीतिप्राप्ते—

उच्यते । भेदसहनक्षम इति । कुतः ? । सत्कार्यवादस्यैव श्रौत-
त्वेन सृष्टिपूर्वदशायामपि सर्वसत्त्वात् । तथाहि—'सदेव सौम्येद-
मग्र आसी'दिति श्रुताविदमा पुरोवर्त्तिनं प्रपञ्चं निर्दिश्य, पूर्वकाले
तस्य सद्रूपतामुक्त्वा, सतो ब्रह्मरूपत्वं जगत्कारणत्वं च बोधयित्वा,
तस्याऽद्वितीयत्वं वक्ति । 'ततस्तद्वैक आहु'रित्यादिनाऽसत्कार्यवा-
दमाशङ्क्य, 'कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्या'दित्यादिना तन्निषेधति ।
एवं सत्याकारकार्यत्वप्रभृतयो धर्मा यदि ब्रह्मणि पूर्वं न स्युस्त-
दाऽसत्कार्यनिरासिका सत्कार्यबोधिका च श्रुतिः पीड्येत । यदि
कार्याणां भिन्नतया स्थितिः-स्यात्तदाऽद्वैतश्रुतिः पीड्येत । अतो
क्षुभयसामञ्जस्यार्थं तत्तद्धर्मादिविशिष्टमेकमेव ब्रह्म कारणमिति मन्त-
व्यम् । तथासति यथेदानीं-कार्याणां-तत्तद्धर्माणां तदाकाराणां च

परस्परं भेदः, कारणेन सह चाऽभेदः, कार्यत्वादिरूपेण भेदश्च, लोके कटककुण्डलसुवर्णप्रभृतीनां दृश्यते तथा ब्रह्मजगतोरपि मन्तव्यः ।

एवमंशाशिनोर्जीवब्रह्मणोरपि सुवर्णशकलसुवर्णयोरिव सृष्टिप्राक्काले मन्तव्यः । न चैवं सति सर्वस्य सत्त्वात्तद्बहुमबनव्युत्तरणश्रुत्योर्विरोधः शङ्क्यः । प्राकट्यबहिर्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । अन्यथाऽव्याकृतिश्रुति-विरोधापत्तेः । पुरुषविधब्राह्मणे हि सृष्टिमुक्त्वाऽप्ये 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामायमिदं ५ रूप इति' 'तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत असौ नामाऽयमिदं ५ रूप इति । अत्र हि नामरूपव्याकरणे लौकिकमेवोदाहरणं तत्साधनायाह । लोके हि सिद्धमेव वस्तु नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इति सृष्टिपूर्वदशायामपि तस्य सिद्धत्वेनैव व्यक्तीभवतीति नासत्कार्यवादः प्रामाणिकः । तृतीयस्कन्धे च 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश'मिति कालत्रय एकरूपमेव सर्वस्य स्थितिमाह । इदमेवाऽविरोधाऽध्यायेऽसद्व्यपदेशाधिकरणे व्यासपादैरपि व्युत्पादितम् । 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति श्रुतौ सृष्टिपूर्वदशायां यो जगतोऽसत्त्वेन व्यपदेशः-सोऽव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण विद्यमानत्वेऽपि व्याकृतत्वेनाऽविद्यमानत्वात् । 'तदात्मानं स्वयमकुस्ते'तिवाक्यशेषेण तथाऽवगमात् । इदमिति पदप्रयोगादासीदिति प्रयोगाच्च । अन्यथा तद्विरोधापत्तेः । नित्यस्य समवायसम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वेन, कार्याऽभावे तदभावाऽऽपत्तेस्तन्नित्यताहानेश्च । असम्बद्धोत्पत्तौ-जगद्ब्रह्मण्यन्तेन घटादीनामपि कार्याणां नियताऽवधिकत्वहानेश्च । न च 'यत्र यत्प्रागभावस्तदेव कार्यं ततः कारणादुत्पद्यत' इति नियमान्न नियताऽवधिकत्वमङ्ग

इति वाच्यम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य, प्रागभावस्यैव वक्तुमशक्य-
त्वात् । कपालावस्था पश्यत एव 'इह कपाले घटो भविष्यतीति'
प्रत्ययेन तथानिश्चयात् । तदवस्थान्वयज्ञस्य तदतिरिक्तस्य प्रागभा-
वस्याऽङ्गीकारे-गौरवाच्च । न चोत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य सत्त्वे कर्तृव्यापार-
बाधप्रसक्तिरिति शङ्क्यम् । कार्याभिव्यञ्जनार्थतया सार्थक्यात् । सवे-
ष्टितपटप्रसारणादौ तथानिश्चयात् । न चैवमनुद्भूतसत्ताङ्गीकारेऽदृश्य-
प्रेतादिजनितदुःखवत्ततः कचिदर्थक्रियापत्तिरिति शङ्क्यम् । अनुद्भूतग-
न्धरूपादौ व्यभिचारात् । योगेन प्राणादिनियमने जीवनमात्रस्य,
नियमनत्याग आकुञ्चनादिरूपकार्यस्य च दर्शनेनाऽनुद्भूतदशाया-
मर्थक्रियाकारित्वाऽभावस्योद्भूतदशाया चाऽर्थक्रियाकारित्वस्य दर्शनेन
तथानिश्चयादिति । एवं स्थिते सत्कार्यवादे सृष्टिदशायामपि
जगज्जीवयोः सत्त्वा'देकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्याद्युक्तोऽभेदस्तद्विन्नतया
जगज्जीवप्रतीत्यभावे पर्यवस्यन् भेदसहनक्षममेवाऽभेद साधयतीति
सृष्टिदशायाम् जगद्भ्रक्षणोः कार्यकारणभावाज्जगज्जीवयोरंशाशिमा-
बाच्चौपचारिको भवन्नपि न वास्तवाऽभेदं निहन्ति । तेनेदानीमपि
भेदसहिष्णुरेवाऽभेदः ।

एवं सति नानात्वभेददर्शनयोर्भेदनिन्दाश्रवणमप्यभेदविरुद्धभेदद-
र्शन एव पर्यवस्यतीति बोध्यम् । 'य एष एतस्मिन्नुदरमन्तरं
कुरुत' इति श्रुतौ 'कुरुत' इतिपदेन क्रियारब्धस्यैव निन्दनात् ।
आरम्भस्य च असतः सत्तायामेव पर्यवसानात् । अभेदविरुद्ध एव
क्रियमाणे भेद एव पर्यवस्यतीत्यभेदाऽविरुद्धभेददर्शने तु न निन्दा-
त्वलेशोऽपीति बोध्यम् । एवं च परममुक्तिदशायामपि 'यथोदकं
शुद्धं शुद्धे निषिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा

भवति गौतमे'ति काठकश्रुत्याऽऽत्मनो ब्रह्मसाम्यश्रवणाद्विन्नप्रतीत्य-
भावरूप एवाऽभेदो न तु भेदाभावरूप इति सिद्ध्यति । अत एव
मैत्रेयीब्राह्मणे 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्ये'दित्या-
दिना यदितराऽज्ञानश्रावणं तदपि द्वैतदृष्टिनिवृत्तावेव पर्यवस्यति । न
तु द्वैताभावे । एतदग्रे 'यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तद्रष्टव्यं न
पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु
तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदि'त्यादिभिरन्याऽदर्शने
पश्यत एवाऽदर्शनस्य द्वितीयत्वाऽभावस्य विभागाऽभावस्यान्यत्वाऽभा-
वस्यैव हेतुतया श्रावणेन तथानिश्चयात् । अग्रे च 'यत्रैवाऽन्यदिव
स्या'दित्यादिना वैलक्षण्यहेतुकमन्यदर्शनमनूय 'यत्र त्वस्य सर्व-
मात्मैवाभू'दित्यादिना स्वस्य द्रष्टृविभागेन विज्ञातारं तं विज्ञानेन
केन विजानीयादित्यनेन ज्ञानकरणाभावं हेतुत्वेन वक्तव्यतोऽपि
तथानिश्चयात् । अन्यथा पूर्वब्राह्मण एव मैत्रेयीमोहनिवृत्त्या पुनर्द्वि-
तीयब्राह्मणं न वदेदतस्तत्र यः सदिग्धोऽर्धस्तन्निश्चायनार्थमेव द्विती-
यब्राह्मणमिति भेददर्शनाऽभावरूप एवाभेदो न तु भेदाऽभावरूप इति-
भेदसहिष्णुरेवाऽभेदः ।

यत्तु 'बहुस्या'मिति श्रुतौ सृष्टारम्भे एकस्य बहुत्वश्रावणात्पूर्वं
जगदाद्यभाव एव श्रुत्यभिमतो, न तु कार्यस्यापि सत्त्वम् ।
तथासती'दं सर्वमसृजते'ति श्रुतिविरोधापत्तेः । अतः सृष्टेः पूर्वे-
मसत्त्वादभेदविरोध्येव स इत्यर्थवैनाशिकमतमेव साधीयः ।
तन्मन्दम् । 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसी'दित्यादिनाऽनूय
'कुतः खलु सौम्यैवं स्या'दिति श्रुत्यैव तन्निषेधात् । न-च तत्र
कारणसत्ताया एव निषेधो न तु कार्यसत्तायाः 'कथमसतः सज्जा-

येते'ति श्रुत्या तथानिश्चयादिति वाच्यम् । पूर्वं कार्यस्याऽसत्त्वे 'तद्वदं
 तर्ह्यव्याकृतमासी'दिति विरोधापत्तेः । अत्र 'तर्ही'त्यनेन -सृष्टिपूर्व-
 कालं लक्ष्यकृत्येदमा निर्दिष्टस्य जगत्तदानीमव्याकृतत्वं वदति ।
 यद्यसत्त्वमभिप्रेयादिदमा न निर्दिशेत् । अव्याकृतत्वमपि न वदेत् ।
 स्वरूपस्यैवाऽभावात् । अतो 'बहुस्या'मित्यनेन व्याकृतत्वमेवोच्यते ।
 न त्वसतः सत्ता । सृजनमपि नामरूपव्याकरणमेव । अन्यथा प्रागिव
 सृष्टिदशायामपि व्यवहाराऽभावप्रसङ्गात् । एवं सिद्धे सर्वदा सत्त्वे
 द्वैतश्रुत्यविरोधाय तदानीमपि परापरभावघटित एव ब्रह्मत्वेन रूपेणै-
 वाऽविरोध इदानीमिवेति मन्तव्यः ।

एतावान् परं विशेषः । यदिदानीमविद्याऽवल्लिप्ताऽरूपबुद्धित्वात्
 प्रतीयेत । तदानीं तु करणग्रामल्यादिति । एवं परममुक्तावपि पराऽ-
 परभावघटितो भेदसहस्रक्षम एवाऽभेदः । ब्रह्मस्वरूपस्यैव तथात्वात् ।
 अतएव दशमस्कन्धे यत्र भगवता श्रीवसुदेवं प्रत्यखण्डब्रह्मज्ञानो-
 पदेशः कृतस्तत्र वसुदेवोक्तमङ्गीकृत्य 'अहं यूयमसाधार्या' इत्यनेन
 सर्वेषां तथात्वमुक्त्वा ब्रह्माण्डाऽऽनन्त्यमारोपितज्ञानदृष्टिं च निवार-
 यितुं 'मात्माहोक्तः स्वयंज्योतिरित्यनेन सर्वत्राऽऽत्मैक्यं, नाना-
 त्वदृष्टेश्चोपाधिकत्वेन आन्तत्वं, निरूप्य 'खं वायुज्योतिरापो भूरि'-
 ति द्वितीये स्वादिपञ्चभूतदृष्टान्तेन नानात्वस्य वास्तवत्वमुपाधिव्य-
 ञ्चत्वं च गदति । अन्यथा पूर्वश्लोक एव नानात्वदृष्टेर्गुणोपाधिक-
 त्वेन आन्तत्वे वाधिते तत एव नानात्वस्य निवृत्तत्वात्स्वादिपञ्चम-
 हाभूतदृष्टान्तेन पुनर्नानात्वप्राप्तिं न स्थापयेदतोऽखण्डब्रह्मवादेऽप्यंशा-
 दिनानात्वस्य निश्चयमानत्वात्परापरभावादिभेदसहिष्णुरेवाभेदो भगव-
 दभिमत इति बोध्यम् । किञ्च 'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यन्तेन सर्वस्य

ब्रह्मत्वे बोधिते कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्याकाङ्क्षायां दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तै-
रवान्तरशब्दाऽग्रहणं दुन्दुभ्यादिशब्दग्रहणेनैवाऽवान्तरसर्वशब्दग्रहण-
वदात्मग्रहणेनैव तदभिन्नाऽवान्तरसर्वग्रहणमभिधूमदृष्टान्तेन ब्रह्मणः
सकाशाद्वेदादिसर्वोत्पत्तिं चोक्त्वा, 'स यथा सर्वासामपां समुद्र
एकायन' मित्यादिभिर्बहुभिर्दृष्टान्तैः सर्वाऽऽधारत्वं निरूपयति ।
यदि सृष्ट्यभावदशायां सर्वस्यैकरूपत्वमेव स्यात्तदा दुन्दुभिदृष्टान्तादी-
न्समुद्रादीन्नानादृष्टान्तान्न वदेदेकेनैव—दुन्दुभिश्चदृष्टान्तेन सर्वस्य
ब्रह्मरूपताया, एकेनैव समुद्रदृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वाधारतायाश्च
सिद्धेः । अतः सृष्ट्यभावदशायामपि नानात्वाऽविरुद्धमेव स्वरूपैक्यं
बोधयति । पुनःसैन्धवघनदृष्टान्तेन सृष्टिदशायामपि नानात्वाऽविरुद्ध-
मेव स्वरूपैक्यम् । 'एवं वा अरे इदं महद्भूत'मित्यादिना प्रेत्य-
संज्ञाभावफयनेन पूर्वसंज्ञानस्यैव बोधनात् । तच्च ज्ञानं भेदाऽवि-
रुद्धसपदात्मकमभेदमेव बोधयतीति प्रागुपपादितमतो न कोपि
संशयः । एवंसति तद्गुणसारत्वादिति ब्रह्मांशे जीवे ब्रह्मत्वव्यपदेश
औपचारिकः । स च शुक्तायपि तुल्यः । पूर्वोक्तसत्कारणतावावसिद्धस्य
भेदस्याऽनपायादिति । एवं प्रलयदशायां जडस्यापि बोध्यम् । एवं
ब्रह्मणो निरंशत्वेपि साक्षत्वं विरुद्धधर्माश्रयत्वादुपपन्नम् ।

एवं जगतो ब्रह्मत्वेपि कार्यत्वमपीति सर्वं सुस्थम् ।

इति श्रीमद्ब्रह्ममनन्दनचरणदासदासेन पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमेन
कृतोऽवतारवादावल्यां भेदाभेदस्वरूपनिर्णयो नाम
पष्ठो वादः संपूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीहरिः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां

गोस्वामिभीमवृद्धमविरचितः ।

प्रपञ्चसंसारभेदः ।

तृतीयो मणिः ।

ननु प्रपञ्चसंसारयोः सत्यत्वाऽसत्यत्वाभ्यां भेदो नाङ्गीकर्तव्यः ।
मानाऽभावात् । नाशोत्पत्तियुक्तप्रपञ्चवदाविर्भावतिरोभावावेव । तथाच
श्रुतिः 'सत्यं चानृतं च सत्यमभव'दिति । एतदर्थस्तु सत्यं
घटपटादिरूपं जगदनृतं संसाररूपं, सत्यं ब्रह्मैवाऽभवदित्येवं प्राप्ते-
उच्यते । संसारस्य सत्यत्वाऽभाव एव । भगवत्कार्यत्वाऽभावात् ।
'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् । तच्छक्त्याऽविद्यया
त्वस्य जीवसंसार उच्यते' इतिनिबन्ध उक्तम् । 'बन्धोऽस्यावि-
द्ययानादि'रितिबचनाच्च । मायाशक्त्यविद्याकार्यत्वमेव तस्य । तत्रा-
प्युच्यते न तु जन्यते । कथनमात्रेणैव सत्त्वम् । न वस्तुतः । जीवा-
भिमानात्मकत्वात् । 'अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते' इति-
श्रीगीतावाक्यात् । एवं सत्याविर्भावतिरोभावावप्यसङ्गतौ । सत्यत्व-एव
तयोरङ्गीकारात् । न हलीकत्वे तौ सम्भवतः । किञ्चाऽहंममाभिमानस्य
जीव एव संसारपदवाच्यत्वम् । अविद्याकार्यत्वात् । नहि देहो
जीवः । 'वासांसि जीर्णानि यथे'ति 'देही नित्यमवध्योयं' 'न

जायते वा कदाचि'दितिवाक्यैर्भेदनिरूपणात् । तत्र चेदहम्बुद्धिः
 साऽलीकैव । पदार्थेष्वपि-ममताबुद्धिः । सापि तथैव । नहि सर्वे
 पदार्था एतदीयाः । भगवत्क्रीडार्थकत्वात् । 'क्रीडार्थमात्मन इदं
 त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुयियो पर ईश कुर्युः'
 'क्रीडाभाण्डं विश्वमिदं यस्य भूम्न' इतिश्रीभागवतोक्तेः । परवस्तुनि
 स्वाम्यमलीकमेव । संसरति ज्ञाने सति गच्छतीति संसारः । स
 जीवाधिकरणक एव । अन्यथा 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'अहमात्मा गु-
 ङाकेश' 'अहं भक्तपराधीनः' 'न मे भक्तः प्रणश्यति' 'मम
 योनिर्महद्ब्रह्म' 'ममैवांशो जीवलोक' इत्यादिवाक्यैरहंताममतयोः
 श्रवणाद्भगवत्यविद्यासम्बन्धः स्यात् । न त्वेवम् । स आत्मानमेवा-
 वेदहं ब्रह्मास्मी'त्यहन्ताशब्दो भगवद्धर्मज्ञानरूप एव । सर्वं भगवत्
 एवेति ममता तथैव । न तत्र संसारप्रयोगः । वास्तवत्वात् । जीव-
 स्यापि 'भगवान् मम प्रभुरहं दास' इति ममताहन्ता शुद्धज्ञानरूपैव ।
 भगवत्सम्बन्धित्वात् । तथा च 'सत्यं चानृतं चेति'श्रुत्यर्थस्तु—सत्यं
 घटपट्यादिरूपं, अनृतं तस्मिन्नेव विषयताग्राहनाशोत्पत्तिप्रतीतिवि-
 पयो मायिकं जगदनृतशब्देनोच्यते । नटवदन्यथारूपप्रदर्शनादि-
 त्यर्थः । स्वसिन्मायया अन्यथाभावं दर्शितवान् । अत एवोक्तं निबन्धे
 'तद्रूपो माययाऽभव'दिति । तथा च श्रुतिः 'सर्वस्य वशी सर्वस्ये-
 शान' इति । 'जीवा ब्रह्मदासा ब्रह्माकितवा' इति । 'अंशो नानान्य-
 पदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके'इति व्यास-
 सूत्रम् । 'धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परम' इति भागवतं च । तेन भग-
 वद्भजनमेव मुख्यो धर्मो नेतरः । देहान्तरे धर्मे वा तत्त्यागात् । न हि
 नित्यः कदापि-त्यागमर्हति । 'दिवो सरोऽमनुष्यो वे'ति वाक्यात् ।

ननु पश्चादिदेहे कथं भजनमिति चेत्तत्राह—‘धन्यास्त्वि’त्यत्र ‘पूजां
 दधुर्विरचितां प्रणयावलोकै’रिति । ‘गावस्तु कृष्णमुखनिर्गतः-
 मित्यत्र ‘गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्य’ इति । ‘प्रायो
 यताङ्ग विहगा’ इति । ‘तत्र शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्य-
 वाच’ इति । ‘प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः सस्रजुः
 स्से’त्याद्यनेकप्रमाणैर्भगवद्भजनमेव नित्यो धर्मः सर्वयोनिषु । तस्मा-
 ल्पञ्चसंसारयोर्भेद एव ब्रह्मवादाभिमत इति सिद्धम् ॥

इति श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतोऽयं लेखः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालार्या
गोस्वामिश्रीमद्वोपेश्वरकृता
वादकथा ।

चतुर्थो मणिः ।

विशेषैः प्राकृतैः शून्यमप्राकृतविशेषवत् ।

अशेषोपनिषद्वेद्यं परं ब्रह्म वयं स्तुमः ॥ १ ॥

निरस्य मतमासुरं श्रुतिशतैः सुतर्कैरपि

स्वकीयहरिवर्त्मना निजजनोद्धृताबुन्मनाः ।

कृपाजलधिराज्ञया व्रजपतेरिहाज्यातर-

त्स कोऽपि हरिवाक्पतिः स्फुरतु मे सदा सिद्धये ॥२॥

इह खलु निखिलनिगमस्मृतिपुराणादिप्रमाणगणप्रतिपादितपरम-
पुरुषार्थत्वपुरुषोत्तममक्तितत्त्वप्रत्यनीकसर्वाऽलीकवादिप्रणीतमायावाद-
महातमिस्रविसंसनसहस्रकिरणायितकरुणायितशालिश्रीवल्लभाचार्या-
विर्भावितराद्धातरहस्यरूपब्रह्मरूपनिरूपकप्रतिमटविघटनपटुतरश्रीम-
दस्रलभुचरणरचितानवद्यपद्यमालम्ब्य विरुद्धवादिव्युदस्तये वाद-
कथा प्रस्तूयते ।

प्राकृतधर्मानाश्रयमप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति ।

निगमप्रतिपाद्यं यच्चच्छुद्धं साकृति स्तौमि ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म स्तौमि । स्तुतिगोचरं करोमीत्यन्वयः । किंभूतं तत् ? । प्राकृतधर्माणामविद्याकल्पितानामनाश्रयंभूतम् । अभाकृते ब्रह्मणि प्राकृतधर्माणामभावात् । भावे दोषः क इति चेत् ? । न । जीवतुल्यत्व-
स्यैव तत्त्वात् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इत्यादिश्रुतिभि-
स्तन्निषेधश्रवणात् । किञ्च ते ह्यविद्याकल्पिता चाच्याः ? । एवं च
सत्यविद्या, जीवाश्रिता तत्कल्पिकाः ब्रह्माश्रिता वा ? । नाद्यः ।
असमानाश्रयधर्मकल्पने तस्याः शक्त्यभावात् । शक्तावतिप्रसङ्गाच्च ।
न द्वितीयः । परब्रह्मणि तदभावात् । 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव
महामते । बन्धोऽस्याऽविद्ययाऽज्ञादिर्विद्यया च तथेतर' इति वा-
क्याच्च । किञ्च, तस्याः सत्त्वमुताऽसत्त्वं सदसत्त्वं वा ? । न प्रथमः ।
विकल्पासहत्यात् । तथाहि—सा किं नित्या, न वा ? । नेतरः । अय-
'सिद्धान्ताऽऽपातात् । न प्रथमः । तथात्वे ब्रह्मणः सकाशाद्भेदे 'एक-
मेवे'त्यादिश्रुतिविरोधावतारात् । ततोऽभेदे, तस्य भेदपूर्वकत्वनिय-
मेन तदभ्युपगमापत्तेः । अभावस्य प्रतियोगिप्रतिपत्त्यायत्तप्रतिपत्तिक-
त्वात् । नन्वप्रामाणिको भेदोऽभ्युपगतो बाध्यतया न दोषमावहतीति
चेत् । न । तस्याऽप्यप्रामाणिकत्वेन वैपरीत्यमेव किं न स्यात् ? ।
श्रुतिरेव तयोरभेदे मानमिति चेत् । न । तथाभूतश्रुतेरनुपलम्भात् । अ-
भेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदोऽभावः ? । प्रथमेऽपि सङ्ख्या वा, धर्मान्तरो
वा ? । नोभौ । तत्रापि भेदोऽभेदविकल्पेनात्माश्रयाऽनवस्थाद्यापातात् ।
अत एव नेतरोपि । न द्वितीयः । असतः कारणत्वनिराकरणेन ततो
ब्रह्मधर्मानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नन्वस्तु तर्हि सदसद्विलक्षणत्वपक्षस्तृतीयः ।
पूर्वयोर्दोषादिति चेत् ? । न । तस्यास्तथाभावे मानाभावात् । सत्त्वाऽस-
त्त्वव्यतिरिक्तस्याऽस्य व्याहृतेश्च । परस्परविरोधे हि न प्रकाराऽ-

न्तरस्थिति'रितिन्यायात् । अपि च साऽनादिरुत सादिरभिधीयते ? ।
 नाद्यः । अनादित्वकल्पने भानाऽभावात् । नापरः । सादित्वस्य त्वन्म-
 तेऽनङ्गीकारात् । नन्वेवं प्रपञ्चानुदयप्रसङ्गोऽविद्याकारणाभावादिति
 चेत् । न । ब्रह्मण एव तदुत्पत्तेरुपपत्तेरिति चेत् । न । कार्यकारणयो-
 रैकजात्यभङ्गप्रसङ्गात् । प्रपञ्चरूपकार्यस्य तुच्छत्वेन तथाविधकार-
 णाऽवश्यम्भावात् । तथा च सिद्धान्तः, कारणतयाऽविद्येति चेत् ।
 नैवम् । जगतो भगवत्कार्यत्वाभ्युपगमात् । न च कार्यकारणयोरैकजा-
 त्याभावः । कार्यस्याऽक्षरात्मकत्वेनैकजातीयत्वाऽविरोधात् । कार्यका-
 रणात्मता च 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म' 'स हैतावानास' 'एतदात्म्य-
 मिदं सर्वं' 'तत्सत्यं' 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं'
 'यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते' 'स आत्मानं स्वयमकुरुत'
 'स वै सर्वमिदं जगदि'त्यादिश्रुतिसहस्रसिद्धेत्यन्यत्र विस्तरः ।
 वर्णितं चैतच्छ्रीमदाचार्यचरणैः 'तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मत'-
 मिति । किञ्च, प्रपञ्चब्रह्मणोरभेदं मनसि कृत्वैव 'तदनन्यत्वमारम्भ-
 णशब्दादिभ्य' इति व्यासचरणाः सूत्रयाञ्चक्रुः । अत एव 'स राष्ट्र-
 मभवदि'त्यादिवैदिकप्रयोगाः सन्दृश्यन्ते । एतेन श्रुतितत्त्वसूत्रादिप्र-
 माणसहस्रमथनाफल्यमाना^(१) जगदन्तर्गतभगवन्मूर्तिभजनाद्यसहमाना
 जगदसत्यमिति कथयमानाः प्रच्छन्ननास्तिका निरस्ता वेदितव्याः ।
 नन्वेवं सत्यविधैव किं नाङ्गीक्रियते ? । न । अनाद्यनिर्वचनीय-
 तदनङ्गीकरणेऽपि भगवच्छस्तात्मकतदुरीकरणात् । न च तस्यास्त-
 थात्वे मानाऽभावः । 'श्रिया पुष्ट्ये'तिवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् ।

न च भेदाऽभेदसत्त्वाऽसत्त्वादिविकल्पावतारः । शक्तिशक्तिमदभिन्न-
मिन्नत्वयोः प्रमाणसिद्धत्वात् । अतः सिद्धं प्राकृतधर्मानाश्रयत्वं
ब्रह्मणः । तथाचोक्तम् ।

‘अज्ञत्वं पारवश्यं च विधिभेदादिकं तथा ।

तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा ।

असुराणां विमोहाय दोषा विष्णोर्न हि क्वचित् इति ।

नन्वेवं प्राकृताऽप्राकृतधर्माऽभावेन निर्धर्मके भजनाभाव इत्ये-
वमाशङ्क्य समाधानमाहुः ।—अप्राकृताः । प्रकृतिसम्बन्धशून्या
आनन्दरूपाः धर्माः करचरणादयो रूपभूता यस्येति । ननु
धर्माणां स्वरूपात्मकत्वमसम्भवि । विकल्पासहत्वात् । तथाहि ।
ब्रह्मधर्मास्ततो भिन्ना न वाः । नाद्यः । नित्यत्वेनाऽद्वैतश्रुति-
व्याकोपात् । किञ्च ब्रह्मणा समं धर्माणां यो भेदः स किं
तत्स्वरूपं आहोस्विदन्योन्याभाव उत वैधर्म्यमितरद्वाः । आद्येऽपि
किं प्रत्यक्षगम्यः प्रमाणान्तरगम्यो वाः । नाद्यः । प्रत्यक्षेण
धर्मभेदग्रहे धर्मिणः प्रतियोगित्वेन धर्मान्तर्निवेशनेऽभेदावगाह-
नेन वैपरीत्यापत्तेः । अनुयोगिनि प्रतियोग्यनिवेशने च स्वरू-
पभेदत्वस्य परिभाषितत्वप्रसक्तेः । नित्यं प्रतियोग्युपश्लिष्टस्यैव तस्य
प्रमाणसिद्धत्वेन निष्प्रतियोगिके प्रमाणानाविर्भावात् । अथ प्रतियो-
गिभूतं ब्रह्म निरूपणीयं धर्माणां स्वरूपं भेद इत्युक्तौ नोक्तदोष इति
चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—धर्मान्प्रति प्रतियोगित्वं
ब्रह्मणः कश्चिद्धर्मो वा स्वरूपं वाः । नान्त्यः । तावतोऽर्थस्य
ब्रह्मस्वरूपतया धर्माणां ब्रह्मणश्चाऽभेदपर्यवसानप्रसङ्गात् । नापि
प्रथमः । धर्मान्प्रति प्रतियोगित्वं यत्तस्य ब्रह्मधर्मत्वेन तस्मिन्

तद्वेशादैक्यापत्तेः । किञ्च, धर्मस्य धर्मिसम्बन्धाऽऽवश्यकत्वेन परम्परायामनवस्थितेस्तदसत्त्वेऽत्यापत्तेरप्यन्ततः स्वभावसम्बन्धस्वीकार्यतया धर्मधर्मिणोः परस्परस्वभावप्रवेशेनाभेदस्याऽनिरस्यत्वात् । न द्वितीयः । अन्योन्याभावो यतोभिधेयस्तस्योक्तरीत्या तत्स्वरूपान्तःपातात् । किञ्च, ब्रह्मधर्माऽन्योन्याभावस्य तत्तादात्म्यप्रतियोगिकत्वेन तद्वसिद्धावत्यन्ताऽसत्प्रतियोगित्वदोषात् । तत्सिद्धौ च भेदाशङ्क्यत्वप्रसङ्गात् । न चात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिता न दोष इति वाच्यम् । शशविपाणाद्यभावस्याऽपि सुग्रहत्वापत्तेः । नापि तृतीयः । वैधर्म्यपक्षे क्वचित्चन्द्रकूलाऽऽविश्रान्त्यनवस्थित्यननुमूत्यादीनामनुत्तरणीयत्वात् । तस्मिंस्तदनङ्गीकारे भेदस्याऽऽत्माश्रयत्वापत्तेश्च । नापि चतुर्थः । तस्यादर्शनात् । न द्वितीयः । धर्मत्वव्याघातात् । अभेदः किं भेदाभाव उतैकत्वमित्याद्युक्तविकल्पदोषव्याकुलत्वाच्च । अभेद आधाराऽऽधेयभावानुपपत्तिरिति तु चिन्त्यम् । घटाभावे घटाभाव इत्यत्रेय तदुपपत्तेः । एवं च सति धर्माणामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तये प्रपञ्चतुल्ययोगक्षेमतया निर्धर्मकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति चेत्—

उच्यते । सवित्रालोकस्य तदाश्रयधर्मत्वेऽपि तद्रूपत्ववद्गर्माणां तदाश्रयत्वेऽपि तदात्मकत्वोपपत्तेः । न च भेदपक्षीयाऽऽशङ्कवतारः । अद्वैतागमैरेव भेदस्य क्षारीकृतत्वात् । न चाऽभेदकल्पोक्तविकल्पादिदोषः । तादात्म्यस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । ननु तस्यापि धर्माऽन्तराकाङ्क्षायामनवस्था गौरवं च स्यादिति चेत् । न । धर्मान्तरस्य प्रमाणेन सिद्धावनवस्थितेरदूषणत्वात् । असिद्धावाश्रयासिद्धेरापादनाऽसम्भवात् । गौरवाभावाच्च । नन्वेवमाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिति

चेत् । न । दत्तोत्तरत्वात् । न च सूर्यजन्यमालोकान्तरमेव तन्न तद्रूप-
मिति वाच्यम् । भेदकल्पने मानाऽभावाद्गौरवाच्च । तरणितेजसो
भागवतत्वेन नित्यत्वाच्च । 'यदादित्यगतं तेज' इति वाक्यात् । अत
एवैतदन्तर्निधाय 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा' दितिसूत्रितं सूत्रकारैः ।
तस्माद्ब्रह्मधर्मास्तद्विज्ञा अभिज्ञाश्चाम्युपेयाः । 'परास्य शक्ति' रित्या-
दिभेदश्रुते 'रेकमेवे' त्याद्यभेदश्रुतेश्च । तथा चोभयविधश्रुतिबलेन
तादृशमेव तद्वस्तुत्पत्तिसिद्धमुररीकरणीयमिति न पूर्वोक्तदूषणगणा-
वकाशः । अत एव श्रीवल्लभाचार्यचरणैर्य आत्मनो दृश्यगुणेषु
सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः । विनानुवादं न च तन्म-
नीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमानि' त्यत्राऽऽत्मनो भगवतो
दृश्येषु गुणेषु केशलोभनस्वरूपस्पर्शादिष्वेको गुणः । स्वस्मात्स-
च्चिदानन्दात्मकभगवत्स्वरूपाद्यतिरेकतः । ल्यब्लोपे पञ्चमी
तथा च व्यतिरेकं प्राप्यैव सन् । अन्यथैकरसे ब्रह्मणि विविध-
रूपमानं न स्यादिति यो व्यवस्यते सोऽबुधः । धर्मिग्राहकमा-
नेन शुद्धस्यैव ब्रह्मणस्तथैवसिद्धेः एतदेवाह—'विना' इति वस्तुन
एव तथात्वादाकारदर्शनाऽनन्तरं यो भक्तकृतः 'कराम्बुज'
मित्यादिरूपो वादः सोऽनुवादस्तं विना तत्कराम्बुजादिकं
स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेन मनीषितं मनसा सत्त्वेनाऽऽकलितं न
भवति । ननु प्राकृतेष्वपि भगवत्सम्बन्धात्सत्त्वोत्पत्त्या तथा
प्रतीतौ न दोष इत्यत आह—'सम्यगिति' । 'स यथा सैन्धव-
धनोऽनन्तरोवाहः कृत्स्नो रसधन एवायं अरे अयमात्मानं-
तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधनः' 'असंगो ह्ययं पुरुषः' 'अथात
आदेशो नेतिनेती'त्यादिश्रुतिविचारदशायां त्यक्तप्राकृतधर्म-

मुपाददद्भवतीत्यर्थः । तैः सह सम्बन्धे सति हि तेषु सत्त्वोत्प-
त्तिसम्भावनास्यैवासम्भवात्तदसम्भव इति भावः इत्येवं व्याच-
क्षाणैरयमेवार्थः समर्थितः । अतः सिद्धमप्राकृतधर्मरूपत्वं ब्रह्मणः ।

ननु तथाप्यश्रौतमेतद्भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहारमाहुः—इति नि-
गमप्रतिपाद्यमिति । इति अनेनोक्तेन प्रकारेण, निगमैः वेदैः प्रति-
पाद्यं निरूपणीयमित्यर्थः । निगमस्तु ‘पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्व-
यंभूः’ ‘अद्रेश्यमग्राह्यं’ ‘न तत्र सूर्यो भाति’ ‘अपाणिपादो
जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ‘स होवाचैतद्वै
तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अमिवदन्त्यस्थूलमनण्वहस्वमि’त्यादि ।
‘दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रः’ । ‘असङ्गो ह्ययं पुरुषः’ ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निर-
वयं निरञ्जनं’ ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’
‘कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्’ ‘स ईक्षाञ्चक्रे’ ‘यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति’
‘विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्घावाभूमी जनयन्देव एकः’ ।
‘सर्वकामः सर्वरसः’ ‘यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः’ ‘परास्य शक्ति-
र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ ‘मनसैवालुद्र-
ष्टव्यमिति’त्यादिराकलनीयः । तथाच सति नोक्तदोष इति भावः ।

नन्वेवं धर्मप्रतिपादकतत्त्वतीतिनिषेधकश्रुतीनां परस्परविरोधो दु-
प्यरिहर इति चेत् । नैवम् । ब्रह्मणि विशेषाणां विधिनिषेधयोः प्रमा-
णसिद्धत्वस्य साधितत्वेन विरोधाभावात् । न चाऽनेकाऽऽगमैकवाक्य-
तया सविशेषश्रुतेरप्रमाणत्वमिति वाच्यम् । अवेदबाधेन वेदप्रामा-

प्यस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । विरोधपरिहारस्याऽन्यथासिद्धेश्च । अपि च, श्रुतित्वाऽविशेषादन्यत्रापि तथात्वस्याऽवर्जनीयत्वाऽऽपातात् । किञ्च, विशेषाः किं कल्पिता न वा ? नाद्य । कल्पितत्वाऽसम्भवस्य प्रदर्शितत्वात् । तत्रैवे तदापादकवेदविप्रलम्भकत्वप्रसङ्गाच्च । नेतर । ईशधर्माणामनन्यत्वस्य शरणीकरणीयत्वात् । अन्यच्च कश्चन विरोधोऽभिधीयते, धर्मविधिनिषेधयोः सहाऽनवस्थानमिति चेत् । न । आधारभेदेन विरुद्धयोरपि सहावस्थानदर्शनात् । आधाराऽभेदोपि वक्तव्य इति चेत् । वार्तमेतत् । अब्याप्यवृत्तितावादिमते संयोगादौ तथाप्यनुपपत्तेः । देशाऽभेदेपि प्रकारभेदेन विरोधस्वीकारात् । नन्वब्याप्यवृत्तिताऽनभ्युपगन्तुमते देशभेदेन सहाऽनवस्थान, तदभ्युपगन्तुमते प्रकाराऽभेदेन तद्विरोध इति चेत् । न । तर्हि तद्व्याख्याऽवस्थानसाहित्यप्रतिक्षेपो वा, । तद्व्याख्याऽनवस्थानप्रतिक्षेपसाहित्य वा ? । न प्रथम । तदुभयावस्थितिसाहित्यस्य प्रमित्यविषयतया प्रसिद्धप्रमित्यौगिकत्वाऽऽपातात् । न चेष्टापत्तिः । शशशृङ्गे प्रतिषेधेऽपि शशशृङ्गप्रतिषेधात्मतोपगमेन प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वकोडीकरणात् । नान्त्यः । तद्व्याख्यावस्थानसाहित्यसद्भावस्यैवोपपत्तेः । तद्व्याख्याभावयोस्तद्व्यात्मकप्रौढ्यात् । अन्यथाऽनवस्थाया दुर्निवारत्वात् । अस्तु वा यः कश्चिद्विरोधस्तथापि नेहासौ । प्राकृतप्रतिषेधाऽप्राकृतविधानाभ्या तदयोगात् । तत्सत्त्वेऽपि ब्रह्मणि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वस्याऽऽश्रयणीयतया तस्याऽदोषत्वात् । नचाऽत्र मानाऽभावः । श्रुतिस्मृत्याद्यनेकतत्सत्त्वात् । तथाहि—‘आत्माऽवा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘यतो वाचो निवर्तन्ते’ ‘तदेजति तन्नैजति’ ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ‘सर्वतः पाणिपादान्तं’ ‘अणोर-

णीयान्महतो महीयान्' 'समो मशकेन समो नागेन' 'अस्थु-
लमनप्यहस्वमि'त्यादि । अतः सुदूक्तमितिनिगमप्रतिपाद्यमिति ।

नन्वेवं सत्यन्यत्र विकारित्वदर्शनेनाऽत्रापि तथात्वं स्यादित्याश-
ङ्कयामाहुः—'शुद्धमिति । अविकृतमित्यर्थः सच्चिदानन्दरूपे
ब्रह्मणि विकाराणामभावात् । 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः ।

तदेतत्सकलमन्तर्निधाय निष्कलितमाहुः—'साऽऽकृती'ति ।
साकारमित्यर्थः । नन्वाकाराणां प्राकृतत्वादतथाभूते तस्मिन्ननवका-
शात्तदलौकिकत्वोक्तौ मानाभावात् । गौरवात् । निराकारश्रुतिव्याको-
पादुपासनार्थायाः साकारश्रुतेरौपाधिकतत्परत्वात्तदानन्त्येनाऽद्वैतमङ्गा-
त्सविशेषस्य सावित्राद्यालोकमास्यत्वव्यवहार्यत्वचाक्षुष्यत्वक्रियामयत्वा-
दिनाऽब्रह्मतापातात् । तस्य चाऽऽगमसूत्राद्यसम्मतत्वादिदमनुपपन्न-
मिति चेत् । न । आकाराणामलौकिकत्वात् । न च प्रमाणामावः
शङ्क्यः । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वत-
स्पात्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्व-
तोक्षिशिरोमुखं' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'आनन्दमयो-
ऽभ्यासा'दित्यादिसहस्रप्रमाणसद्भावात् । प्रमाणबलात्तस्य तस्याऽतथा-
त्वाच्च । निराकारश्रुतेर्लौकिकतदभाववत्ताप्युपपादनपरत्वेनाऽप्युपपत्ते-
रविरोधात् । अन्यथा साकारश्रुतेः का गतिरायुष्मताऽध्यवसिताः ।
यतस्तद्विरोधो न स्यात् । नाप्यन्यतरबाधो युक्तः । विनिगमनाविरहेण
तत्र तस्य दुर्वचत्वात् । न चाद्वैतानुरोधेन सविशेषश्रुतिबाधः साधु-
रिति वाच्यम् । अबाधेन गतौ सत्यां बाधस्याऽन्याय्यत्वात् । अन्यथा
सर्वांशेन वेदप्रामाण्यमपेयात् । अथाऽऽकारप्रतिपादिकाः श्रुतयस्तुरी-

यनिर्विशेषतदवगतय अविद्याकल्पिताऽऽकारवादिन्य उपासनार्थं
चेति 'गतौ नोक्तदोषावतार इति चेत् ।

अत्राहुः—निर्विशेषं स्वतो दुरवगममिति । सविशेषस्य भावना-
सुकरत्वेन तस्मिंश्चित्तनिश्चलत्वे तत्तत्प्रतिपत्तिरिति हि तवाभि-
प्रायः । सचायुक्तः । अन्योन्याश्रयात् । तथाहि—निर्विशेषत-
त्सिद्धौ सविशेषश्रुतेस्तदर्थमवास्तवतत्परत्वसिद्धिस्तस्यां च सत्यां
सेति । न च श्रुतिबलात्तत्सिद्धिरितिवाच्यम् । तस्याऽन्यत्रापि
समानत्वात् । नन्वेवं निराकारव्यवहारस्योच्छेदः स्यादिति चेत् ।
न । कतिपयविशेषप्रतिषेधेन तदनुच्छेदस्य सम्भवात् । ननु नि-
षेधार्थं विशेषाऽनुवादो वेदेषु । निषेधस्य निषेध्यप्रतिपत्त्यधी-
नप्रतिपत्तिकत्वादित्यप्रत्यूहमविशेषतत्सिद्धिरिति चेत् । नैवम् ।
विकल्पासहत्वात् । तथाहि—अनुवादः किं श्रुतिसिद्धानामुक्त लौकसि-
द्धानाम् । न प्रथमः । तेषां निषेधानर्हत्वेनाऽस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् ।
अन्यथा सत्यत्वादयोपि ब्रह्मणि न संसिद्ध्युः । तेषां तादात्म्यान्न
कोऽपि दोष इति चेत् । इतरेषामपि तथात्वादेव न दोषलेशोपीति
परिभावय । न द्वितीयः । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि—लोकसिद्धयाव-
द्दर्मानुवादो यत्किञ्चिद्धर्मानुवादो वा । 'नाद्यः । इष्टाऽऽपादनात् ।
लोकप्रसिद्धानां दुःखित्वाऽनीशत्वादीनामनुवादपूर्वकनिषेधसम्भवे-
ऽप्यतथाभूतानां सर्वेश्वरत्वाऽऽनन्दमयत्वादीनां तदयोगात् । अत एव
च न द्वितीयः । यदप्यात्मोपासनाकथनात्तदर्थश्रुतिषु तदाकारकथन-
मन्यथा तदनुपपत्तेरिति परमार्थतत्तथात्वमितिमतम् । तदप्याका-
राणां पारमार्थिकत्वात् । अन्यथा तदुपासनायाः फलाजनकत्वापत्तेः ।
अन्यथाप्रपत्तेर्निर्दिष्टत्वाच्च । 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति-

पद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणे'त्यादिवाक्यात् ।
उपास्याऽवास्तवत्वे समस्तोपास्तिवचसामप्रामाण्यप्रसक्तेश्च ।

यस्तु कश्चिदवास्तवब्रह्मतत्त्वोपास्तेः फलास्तित्वं मण्यादिप्रभामण्डल-
तद्बुद्धिरूपसंवादिभ्रमदृष्टान्तेनाऽऽचष्टे । तदसत् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योर्वैषम्यस्य स्पष्टतरत्वात् । दृष्टान्ते भ्रमादर्थक्रियाऽसम्भवेऽपि दार्ष्टान्तिके
श्रुतिपुराणवाक्यसन्दर्भरूपास्त्यप्रमिततया तदसम्भवात् । एतेन दारु-
शिलादिषु देवताभ्रमेण भजनात्फलं न भवेदित्यपि निराकृतम् । तत्रापि
सत्यभगवत्स्वरूपोपासकानामेव फलदर्शनात् । निजविषये प्रमाया
विपरीतबुद्धिबाधकत्वेन दारुशिलादिप्रमितिदशायां देवतात्वभ्रमस्य
नाशितुमशक्यत्वात् । नन्वेवमुपासनानां नानाविधफलश्रवणेन ब्रह्मणो-
ऽनन्तरूपताऽभ्युपगतायद्वैतमङ्गो गौरवं च प्रसज्येतेति चेत् । न ।
एकस्यैव भगवतो यदृच्छया कार्यार्थमाविर्भाविताऽविभिन्नाऽनेकमू-
र्तित्वस्य प्रमाणप्रतिपन्नत्वेन तदनवकाशत्वात् । 'अतः परं नान्यद-
णीयसं हि' 'परात्परं यन्महतो महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्त-
रूपं । विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति श्रुतेः । तदेतदभाणि
श्रीबल्लभाचार्यचरणैस्तत्त्वदीपनिबन्धे 'अनन्तमूर्तिं तद्ब्रह्म ह्यविभक्तं
विभक्तिम'दिति । एतेन तदाऽऽनन्त्येनाऽद्वैतमङ्ग इति निराकृतम् ।

यदपि सावित्राद्यालोकमास्तत्वादिना सविशेषत्वेऽब्रह्मत्वापात इति
आशङ्कितम् । तन्मन्दम् । सावित्राद्यालोकस्य भगवत्त्वेन स्वेनावमतेन
स्त्वावमानाविरोधात् । 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति गीतावाक्यात् ।
सर्वव्यवहारविषयत्वस्यापि भगवत्कृतस्याऽभ्युपेतव्यत्वात् । 'तं त्वौप-
निषदं पुरुषं पृच्छामीत्या'दिश्रुतेः । 'प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात्' इति-

सूत्राच्च । व्यवहाराविषयताश्रुतेर्जीवसामर्थ्येन तथात्वे तात्पर्यस्य
वर्णनीयत्वाच्च । चाक्षुषत्वस्य च श्रुतिस्मृतिसूत्रपुराणसिद्धस्य प्रतिपे-
द्भुमशक्यत्वात् । तथाहि—‘कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षु-
रमृतत्वमिच्छन्’ ‘ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते
निष्कलं ध्यायमानः’ ‘भक्त्या त्वनन्यथा शक्य अहमेवंविधो-
र्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप’ ‘अपिसंराधने
प्रत्यक्षानुमानाभ्यां’ ‘शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण
तावकं भवप्रचाहोपरमं पदाम्बुज’मित्यादि । नन्वेतेषां दृश्यत्वा-
दिविधायकवाक्यानां ‘पराञ्चि स्नानि’ ‘अद्रेक्ष्यमग्राह्यं’ ‘न चक्षुषा
गृह्यते नापि वाचा’ ‘न तत्र सूर्यो भाती’त्यादितन्निषेधकवाक्यैः
समं विरोधादेकान्ततः कथमित्थं निर्णय इति चेत् । नैवम् ।
भगवत्सामर्थ्यजीवेन्द्रियसामर्थ्याभ्यां तद्दृश्यत्वाऽदृश्यत्वयोः सम्भवेन
वाक्यानां मिथोविरोधाऽभावात् । अत एव गीतायां ‘मया प्रसन्नेन
तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्’ ‘दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वर’मित्यादिना स्वसामर्थ्यादिनैव स्वदृश्य-
त्वमर्जुनं प्रति भगवानभिदधे । एवं क्रियादिमत्त्वमपि ‘परास्य
शक्तिर्द्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया चे’त्यादिश्रुत्य-
नुरोधादवधारणीयम् ।

एतेनाऽऽगमसूत्राचसम्मतत्वं व्युदस्तं वेदितव्यम् । अत एव
सकलमहर्षिमण्डलीशिरोमण्डनायमानैर्व्यासचरणैः ‘प्रकृतैतावत्त्वं प्र-
तिपेधति ततो ब्रवीति च भूयः’ ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’ ‘आह
च तन्मात्र’मित्यादिसूत्रैरानन्दाऽकारत्वमेव ब्रह्मणो निरणायि ।

अतः सिद्धं साकृतित्वं ब्रह्मणः । एतेनोदीरितश्रुतिस्मृतिसूत्रपुराण-
मर्मानभिज्ञनिर्धर्मकब्रह्मवादिनो भगवदादिष्टखण्डपरशुप्रमुखोपदिष्ट-
पाषण्डपद्धतिश्चद्वालवाऽनभीष्टभक्तिवर्त्मद्वेषारः शिष्टैः प्रत्यादेष्टव्याः ।
तस्मात्प्राकृतधर्मानधिकरणमनन्ताप्राकृतधर्मनिरूपिताऽऽधेयतानिरूपि-
ताऽऽधारताशालिसामानाधिकरण्याऽनधिकरणसकलधर्माधिकरणं स-
र्वमवनसमर्थं न्यायोपबृंहितनिखिलवेदवेदान्तवेद्यं सच्चिदानन्दा-
ऽऽकारं तत्परं ब्रह्म पुरुषोत्तमाख्यं परमकाष्ठापन्नं स्तौमीतिपर्यवसितः
श्लोकार्थो हृदयालुभिरार्यगृह्यः परिभावनीय इत्यलमतिपल्लवितेन ॥

तातस्य नत्वा चरणाम्युजं श्रीकल्याणरायस्य कृपाम्युराशेः ।
ब्रह्मस्वरूपे स्वमतानुरूपां गोपेश्वरो वादकथामकार्षीत् ॥ १ ॥

एतां समेतां सत्तकैः स्वसिद्धान्तानुसारिणीम् ।

कृप्यान्तःकरणाः संतो भीमासन्तां मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्गोपेश्वरं विरचिता वादकथा संपूर्णा ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितः
प्रपञ्चवादः ।

पञ्चमो मणिः ।

नमामि श्रीमदाचार्यान्सर्वसामर्थ्यसंयुतान् ।
वैरिदं प्रापितं सर्वं नित्यतां ब्रह्मरूपताम् ॥ १ ॥
कमलाधिपतिं कृष्णं शरणागतवत्सलम् ।
ब्रजरत्नकटाक्षेण श्यामं वन्दे चतुर्भुजम् ॥ २ ॥

ननु किमिदमुन्मत्तप्रलपितवद्वदसि, यदिदं नित्यं ब्रह्मरूपमिति ।
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तस्याऽसत्त्वेनाङ्गीकारात् । तथाहि—‘एकमे-
वाऽद्वयं ब्रह्म’ ‘नेह नानास्ति किञ्चने’ त्यागभेदबोधकश्रुतिभिर्या-
भेदरूपं द्वितीयं तु त्वयापि न स्वीकार्यम् । तथा चैतस्य तद्वत्परि-
दृश्यमानत्वाच्छ्रुतौ चाऽभेदस्योक्तत्वादुभयाऽविरोधार्थं वासनया
जीवाविद्यया वा मित्रत्वेन प्रतीयमानत्वेन तथात्वात् । अतएव ‘एक-
मेवे’ति श्रुतावद्वयपदम् । अत एव जानिनां शुद्धब्रह्मज्ञानादविद्यानाशे
तत्कल्पितप्रपञ्चस्याऽपि नाश्वत्वेनोपादेयत्वमिति चेत् । स्वस्यापि
सर्वज्ञत्वं मत्तैवं वदन् विदूषकः प्रष्टव्यः । प्रथमं तावदसत्त्वं किं

त्रैकालिकाऽभावरूपं स्वीक्रियत, उत अमकल्पितम्? । नाद्यः । अदृ-
श्यत्वापत्तेः । किंचाऽभावस्य चातुर्विध्येन प्रागभावादित्रयाणाम-
त्राऽकरूपनीयत्वेन परिशेषेणाऽत्यन्ताभावस्योर्वरितत्वेन तस्यापि सप्र-
तियोगित्वेनास्याप्यसत्त्वेन तदभावाभावात् । 'भूतले घटात्यन्ताभाव'
इत्यादौ तु संयोगेन प्रत्यक्षं दृष्टं प्रतियोगिनं घटमारोप्य निषेधः ।
ननु शशशृङ्गादौ का गतिः? । शशे शृङ्गात्यन्ताभाव इत्येव ।
गोमहिषादिदृष्टं प्रतियोगि शृङ्गं संयोगेनाऽऽरोप्य तथो । घटात्य-
न्ताभाव इतिवत् । अथवा न तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्य-
न्ताभावो वक्तुं शक्यः । गवादिषु प्रत्यक्षत्वात् । तेन तस्मिन् तदी-
यत्वाभाव इत्यपि साधु । नान्त्यैः । तस्य पूर्वप्रमादृष्टपदार्थगतध-
र्मसदृशयत्किञ्चिद्धर्मग्रहणजन्यत्वात् । तथाहि—'शुक्ताविदं रजत'-
मित्यादौ पूर्वकालीनप्रमादृष्टहृत्स्थरजतत्ववद्भजतधर्मसदृशयत्किञ्चिच्चा-
कचक्यादिधर्मसारूप्येण हि अमः संभवति । प्रकृते तत्कालीनप्र-
मादृष्टयत्किञ्चिदधिकरणस्यैतदसंभवेन क्वगतधर्मसारूप्येण हि कुत्र
कस्य अमः संभवति? । नन्वेतस्मिन्नेव पूर्वं तर्थात्वमवधार्य पुनर-
तर्थात्वमिति युक्तमेवेति चेत् । अनभ्यासवशादेव कथंसे । अरे
कुत्र गतं तदवधार्य निषेध इतीत्याकारकं द्वितीयमित्यपि धीश्चेत्प-
रिदर्शय ।

नन्वविद्यामात्रेण प्रतीयमानत्वार्त्तयेति चेत्? । अथेदं विचा-
र्यते—का सा अविद्या? । किमधिकरणिका चेति प्रश्नद्वयम् ।
प्रथमपक्षे किमज्ञानरूपा? उत तद्विन्ना जवनिकावद्यथार्थज्ञान-

१. त्रैकालिकाभावरूपः. २. निषेधः. ३. अमः. ४. पूर्वकालीन. ५. प्र-
पञ्चे. ६. सत्यत्वम्. ७. मिथ्यात्वम्. ८. मिथ्या.

प्रतिबन्धरूपाः आहोस्विददृष्टविशेषजन्या वा ? नाद्या । कारणजि-
ज्ञासाया ब्रह्मणस्तव निर्गुणत्वेनेच्छावत्त्वाभावेन तदिच्छा तदिति
वक्तुमशक्यत्वेनाऽविद्यैव तदित्याहत्योत्तरतस्तस्यास्तत्कारणत्वेन तद्रू-
पत्वाभावात् । न हि दण्डो घटो भवति । नन्वनाद्येव तदिति चेत् ।
तत्कृत इति पदं भवतामेवाऽनर्थकं स्यात् । ननु समवायिकारणत्वं
तस्यै इति तत्कारणत्वं तद्रूपत्वमपि । तन्नाशे तन्नाशोऽपि । मृद्व-
द्धटोऽमृदित्यपि प्रतीतेरिति चेत् । सम्प्रति न्यायरीत्यैवोच्यते । एव-
मास्तां वा, यद्यविद्याया द्रव्यत्वं स्वीक्रियेत कैरपि । अन्यथा रूप-
नाशोऽपि पटनाशः । तस्मात्समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति नियमः ।
न चासमवायिकारणत्वमपीति वक्तुं शक्यम् । तवाऽग्रहव्याघातात् ।
तथाहि—अज्ञानरूपा सेति वदतस्तवाऽज्ञानमेव सेति प्रतिफलित-
म् । तथाच नाऽज्ञानोत्पत्तौ तस्यैव कारणत्वं, घटे घटकारण-
त्वाऽनङ्गीकरणात् । अन्यथा रूपोत्पत्तावपि तस्य कारणत्वस्य दुर्वार-
त्वमेव । नच द्रव्यविशेषस्य कारणत्वं यथा तथाऽत्रापीति चेत् ।
न । पूर्वोक्तेन निराकृतत्वात् । न च निमित्तत्वम् । तत्त्वे त्वागत-
मतद्रूपत्वम् । न हि दण्डो घटो भवति । न द्वितीया । ज्ञानस्य
सविषयकत्वेन स्वीकारात्तेषां च तवाऽसत्त्वेनाऽभिमतत्वार्त्तिकविषयकं
यथार्थज्ञानप्रतिबन्धं करोतीति विचार्य वक्तव्यत्वात् । निर्विषयत-
त्स्वीकारे मानाभावात् । न तृतीया । तत्त्वेन जीवेत्यादितवाऽऽग्र-
हव्याघातात् ।

१. ज्ञानकारणजिज्ञासायाम्. २. अज्ञानरूपत्वाभावात्. ३. अविद्यायाः.
४. किञ्च तस्य समवायिकारणसापेक्षत्वात् तदैतदतिरिक्तस्य तत्वात्त्वाभावात्
तस्यास्त्यागस्य वक्तुमशक्यत्वात् अभावात्मकतयापि कारणद्वयस्यापि वक्तुम-
शक्यत्वात् ।

किञ्च, दर्पणादौ बिम्बप्रतिबिम्बवज्जीवानामविद्यायां तव ब्रह्म-
 प्रतिबिम्बत्वमिति स्वीकाराल्प्रतिबिम्बस्य दर्पणाधीनत्वेन तद्ग-
 तविशेषाणां च तदधीनत्ववत्तेषामविद्याधीनत्वेन तद्गतादृष्टविशेषस्य
 सुतरां तदधीनत्वात्तज्जनकत्वाऽभावात् । न हि घटो दण्डजनकः
 दण्डाधीनत्वात् । नन्वेतन्नयव्यतिरेकैव सेति चेत् । किंलक्षणि-
 केति वदस्व ? । तच्छून्यैव चेत् । मैवम् । प्रमाणाऽभावात् । ननु
 भवतां जीवाऽज्ञाने किं कारणमिति चेत् । भगवदिच्छैव । 'मत्तः
 स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च'त्यादिना । अत एव 'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह'
 इत्यारभ्य 'मत्तः एव पृथग्विधा' इत्यन्तमप्युक्तं श्रीमद्यदुपुरपुर-
 न्दरेण । अत एव 'बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मं प्रसीदत्विति-
 वाक्पतेर्वाक् । किञ्च सा सती वाऽसती वा ? । नाद्या । द्वैतापत्तेः ।
 न द्वितीया । नेत्येव प्रतिफलितत्वात् । नन्वस्तु सदसद्विलक्षणैव
 सेति चेत् । न । मानाभावात् । 'परस्परविरोधे ही'तिन्यायाच्च ।
 न चानादिसान्ता भावरूपेति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञाननाशयत्वमिति
 हेतोस्तदाभासत्वेन अनुमानाऽसंभवात् । अन्वयव्यतिरेकव्यभिचा-
 रात् । साध्याभाववद्बृत्तित्वाच्च । द्वितीयपक्षे 'तुष्यतु दुर्जनन्याये-
 ना'ऽस्तु तवाऽविद्या तथा च सा ब्रह्मगता जीवगता वा ? । नाद्या ।
 तस्य शुद्धत्वव्याहतेः । किञ्च, तवाऽभिमते जीवतुल्यतापत्तौ 'गौण-
 श्वेन्नात्मशब्दात्' 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' 'हेयत्वावचनाच्चे-
 तिसूत्रविरोधात् । न द्वितीया । जीवस्य त्वन्मते प्रतिबिम्बाङ्गीका-
 रात् । आधेयस्य चाऽऽधाराऽधीनत्वात् प्रतिबिम्बस्य दर्पणाऽऽधा-
 रकत्वेन तदधीनत्ववत्तस्याऽप्यविद्यारूपाऽऽधाराऽधीनत्वेन, दर्पणगतः
 प्रतिबिम्बो न ॥ प्रतिबिम्बगतो दर्पण इतिवदविद्यागतो जीवो, न

तु तद्गता सेति वक्तव्यत्वात् । किञ्च, जीवगतत्वेन ब्रह्मगतधर्मकल्पने सामर्थ्याभावात् । तथाहि—ब्रह्मगतास्तेऽविद्या कल्पिता इति तु तव मतम् । तथा चाऽसमानाधिकरणत्वात्तथा ।

ननूच्छेद एव तस्याः । त्वदभिमतत्वेनेष्टापत्तिः । भगवच्छक्तित्वेनाऽस्त्येव । दशमस्कन्धे मथुरालङ्कारणप्रसङ्गेऽकूरदर्शने 'श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया । विद्ययाऽविद्यया शक्त्या मायया च निपेक्षित'मितिवाक्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तेन प्रतीयमानत्वादसत्त्वमिति वदतस्तवाऽऽविद्यत्वमेव । ननु वासनयैव प्रतीयमानत्वेन तत्तथाऽस्त्विति चेत् । न । पूर्वोक्तदूषणेनैव परिहृतत्वात् । नच स्वप्नवत्सत्त्वेऽप्यसत्त्वमिति वाच्यम् । तस्य पूर्वानुभूतिविषयविशेषजन्यत्वेन तेषामसत्त्वेन तदसम्भवात् । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदितितत्त्वसूत्रविरोधाच्च । तथा सत्यपि जगदसदिति यदन्तो बाह्या एव ।

ननु सदसतोः परस्परं विरुद्धत्वादननिर्वचनीयं जगदिदमेव मिथ्यात्वम् । किञ्च, श्रुतिरपि तथात्वं ब्रूते 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति । तस्मान्मिथ्यात्वंस्वप्नमयुक्तमिति चेत् । न । अनिर्वचनीयस्य मिथ्यात्वे प्रमाणाऽभावात् । ऊरीक्रियते चेद्ब्रह्मणोऽप्यनिर्वचनीयत्वेन मिथ्यात्वमापद्यते । यतोऽनिर्वचनीयत्वञ्च निर्वचनीयत्वरहितत्वम् । तथाहि 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' । नत्वेवम् । न वा पाणिपादसहितत्वम् । न चाऽजवनत्वाप्रादुर्भावत्वम् । शेषं पूर्ववत् । अत एव महाभारते वैशम्पायनसहस्रनामस्तोत्रे 'अणुर्देहत्कृशः स्थूलो गुणभृन्निर्गुणो महानि'ति । किञ्च, नहि 'नेहनानास्तीति'श्रुतिर्मिथ्यात्वं वदति । किन्तु

द्वैतप्रतिषेधम् । यतः 'पुरुष एवेदं सर्वं' 'स आत्मानं स्वयम-
 कुरुत' 'स वै सर्वमिदं जगत्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'तत्सत्य-
 मित्याचक्षते' । विष्णुपुराणे प्रथमेशे 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मु-
 निवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत्' ।
 गीतायां च 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इत्या-
 रम्य 'न कश्चिद्वक्तुमर्हती'त्यन्तम् । सूत्रकारोऽपि 'असदिति चेन्न
 प्रतिषेधमात्र (पर)त्वात्' 'असद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण
 वाक्यशेषात्' 'सत्त्वाच्चावरस्ये'त्यादिना तथैवाह ।

ननु अनिर्वचनीयस्य मिथ्यात्वे प्रमाणाऽभावादिति चेत् । न ।
 अनुमानस्य प्रमाणत्वात् । तथाहि—जगदनिर्वचनीयं सदसद्भ्यां
 वक्तुमशक्यत्वात् । शुक्तिरजतवदिति । अत्र हि हेतोः साध्यावि-
 शिष्टत्वेनानुमानस्याप्रयोजकत्वात् । अस्तु वा 'तुप्यतु दुर्जनन्या-
 येन' । तथापि जगदनिर्वचनीयत्वसाध्ये । नत्वनिर्वचनीयस्य मि-
 थ्यात्वे । ननु यदुक्तं ब्रह्मणोऽप्यनिर्वचनीयत्वेन मिथ्यात्वमिति ।
 तदसत् । अनिर्वचनीयत्वं नाम सदसद्भ्यां वक्तुमशक्यत्वं, ब्रह्म तु
 सत्त्वेन वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । न । 'न सत्तन्नासदुच्यते' ।
 'नायं गुणः कर्म न सन्नचाऽसन्नि'तिगीतापुराणवाक्यैर्न ब्रह्म
 सन्मात्रेणापि प्रतीयमानम् । इदमेव तस्य अनिर्वचनीयत्वम् ।
 अत एव 'यतो वाच' इतिश्रुतिः । किञ्च प्रपञ्चो न विकारः ।
 विचाराक्षमत्वात् । तथाहि—कस्य विकारः ? । न ब्रह्मणः । तस्य
 अविकृतत्वात् । नेतरस्य । त्वन्मते ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य तद्रूप-
 त्वात् । ननु ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या । ब्रह्मभिन्नत्वात् । शुक्तिरज-
 तेन दृष्टान्तसिद्धिः । तेन ब्रह्मभिन्ननिखिलप्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिरिति

चेत् । न । पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्येनांशतः सिद्धसाधनात् । दृष्टा-
न्तासिद्धेश्चेति ।

स्यादेतत् । ननु माऽस्त्वसत्त्वमनित्यत्वमेवास्तु । तथाहि—
तत्त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वमित्याकारकत्वं च
जगन्मध्यपातिघटपटादिपदार्थे दृष्टम् । 'घटो भविष्यति भूतल'
इत्यादिप्रतीतिबलादिति चेत् । न । किन्नाम भावित्वं भूतत्वं धर्म-
विशेष एव ? । तथा च धर्मस्य धर्मिणि समवायसंबन्धसंबद्धत्वेना-
ऽभिन्नत्वात्तस्य भाविभूतसमयासत्त्वान्निराश्रयत्वेन स्थित्यनुपपत्त्या
तत्समये तत्स्वीकारस्याऽवश्यवक्तव्यत्वात् । नन्वन्यथानुपपत्तिभियैव
तथात्वं चेत्काल एव सास्तु इति चेत् । नैवम् । कालस्तथेतिप्रती-
तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च सति तत्तत्समयेऽपि धर्मस्वीकार आवश्यकः ।
ननु घटादेः सदा सत्त्वेन भावित्वादि वक्तुमशक्यमिति तत्रापि
तथात्वं चेद्विलक्षणकालेऽपि तथाप्रतीतिर्दुर्वारेति तवैवोक्तिर्दूषण-
ग्रस्तेति चेत् । न हि शूकरसमूहजनितभयेन कदाचित् केसरी
विभेति । तथाहि—'पुरुष एवेदं सर्वं । यद् भूतं यच्च भव्य'-
मिति श्रुत्या तयोरपि सत्त्वं सदात्मकत्वेनाऽवगम्यत इति श्रुति-
सिद्धम् । तस्यास्तु स्वतःप्रामाण्यम् । तथा च स्वतःप्रामाण्ये तत्सङ्को-
चेन धर्मधर्मिणोरपि सत्त्वं यथा मन्तव्यं, तथैतत्सङ्कोचेनैव तस्मि-
न्कालेऽवर्तताऽनाविर्भूतः स इत्यपि मन्तव्यम् । तथा सति पदा-
र्थसत्त्व एव भाविर्भूत इत्यादिप्रतीतिर्नित्यसत्त्वेऽनित्यत्वेऽपि । तत्त-
त्कालेऽसत्त्वमेव । अवर्तमानत्वात् । अस्माकं त्वदर्शनमात्रं न तु
तत्त्वम् तस्योपजीवकोपजीवकत्वात् ।

तथाहि—ननु तासां न स्वतःप्रामाण्यम् । किंत्वीश्वरोक्तत्वात्तस्य चा-
नुमेयत्वात् । तथा च तादृशं तदुक्तत्वात् तैथात्वं, न स्वत इति चेत् ।
न । मन्वादीनां सर्वज्ञत्वे मानाऽभावेन पूर्वपूर्वसर्गव्यवहाराऽनुपपत्त्या
तदन्यत्वकरूपेण गौरवेण च तव सिद्धो हीश्वरः प्रयोज्यप्रयोजकरूपेण
व्यवहरति 'घटमानय गां नये'त्यादिना । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुप-
पत्तिः । ततश्च तत्रत्यो बालस्तच्छब्दश्रवणानन्तरं तद्व्यवहारात्संकेत-
ग्रहणं करोति नयनानयनाभ्यां कृतिविषयात्मकम् । ततो घटादिपदं
घटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तमित्यपि । तदनन्तरं भूयो दर्शनेन तत्तत्कृतिवि-
षयसादृश्यं वस्तुषु पश्यतीति शब्दोपजीवकत्वमर्थ्यक्षस्येति सिद्धम् ।
अतएवाऽऽधुनिकस्याऽऽपि बालस्याऽयं पिता आतेत्यादिवाक्यश्रवणा-
नन्तरं तस्य तथा तथा दर्शनं ऋते जनन्याः । भगवदिच्छाधीनया-
वत्कालं जीवनादृष्टस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा तदसम्भवात् । एवं
च तथानिधवह्निधूमज्ञाने क्वचिन्महानसादाविन्धनसयोगादिना फूत्का-
रद्वारा तज्जन्यत्वं तस्मिन्पश्यति । तदनन्तरं यो यज्जन्यः स न
तद्यमिचारी यथा कपालजो घट इति जानंस्तत्राऽपि तज्जन्यत्वेना-
व्यभिचारित्वं जानाति । ततश्च कदाचित्पर्वतादावनवच्छिन्नमूलं तं
पश्यंस्तज्जन्यत्वेनाऽव्यभिचारित्वज्ञानेन वह्निं स्मरति । पूर्वदृष्टसं-
स्कारस्यापि विद्यमानत्वात् । सैवानुमितिरित्युच्यते तार्किकैः ।

तेन च दर्शनोत्तरकालीनत्वेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वमनुमानस्येति सि-
द्धम् । तस्मादुपजीव्योपजीव्यत्वाच्छब्दस्य स्वतःप्रामाण्यम् । कारणान्त-
राऽनपेक्षणात् । तथा च शब्दात्मकत्वात् तासां तथात्वं निर्व्यूढमित्य-
वेहि । ननु भावी नष्ट इत्यादिप्रतीतेः का गतिरिति चेत् । यथाधात्वर्थं

स्वीकार्येत्येव । एवञ्च पदार्थानामदर्शनदशायामनाविर्भूतत्वं, तद्विन्ने
तद्विन्नत्वमित्यागतम् । अयं भाव्ययं भूत इत्यादिप्रतीत्यनुरोधात् ।
एतेनाऽनित्यानुचराणां वर्तमानप्रागभावेत्यादिलक्षणं निरस्तम् । स-
र्वेषां नित्यत्वात्पूर्वोक्तलक्षणञ्च । ननु सर्वस्य नित्यत्वाद्भाविभूतवर्त-
मानानामपि तथात्वादुपपदुपलम्भस्य दुर्निवारत्वमिति चेत् । मैवम् ।
भगवदिच्छाधीनत्वात् । तथाहि—पृथिवीजलयोस्तदात्मकत्वेनैक-
त्वेऽपि तस्या गन्धो न तु तस्मिन्नित्यत्र किं नियामकम् ? ।
इच्छैव । तथाऽत्राऽपीति तथात्वेनैकरूपत्वेऽपि न तथा । विष्णु-
पुराणे चोपपादितमाविस्तिरोभाववत्त्वं जगतस्तदेतदि'त्यनेन ।
विस्तरस्त्वाविर्भावतिरोभाववादे प्रतिपादितः प्रभुचरणैः । किञ्चाऽर्जु-
नावनाय कृतसारथ्येन सर्वज्ञेन भगवतैवोक्तं 'नासतो विद्यते भावः'
इत्यारभ्य, 'न कश्चित्कर्तुमर्हती'त्यन्तम् । तस्मान्नाऽनित्यत्वम् ।

स्यादेतत् । ब्रह्मण एकविधत्वेन जगतश्चाऽनेकविधत्वेन कथं तद्रू-
पत्वमिति चेत् । अवधेहि—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति 'आनन्दाद्येव
खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि जीवन्ति आ-
नन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति' 'प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजे-
येति स तपोऽस्तप्यत स सर्वानसृजत' 'अहं सर्वस्य प्रभवः'
'यस्यान्तः स्थानि भूतानि' 'यथाकाशः स्थितः' 'पिताहमस्य
जगतः' 'गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी' 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' 'जन्मा-
द्यस्य यत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैर्ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वं समवायिकार-
णत्वं तदधिकरणत्वं चागतं तथा सति । न हि कार्यं समवायि-
कारणाद्विन्नं मृद्वदवत् । तथा च घटानामनेकविधत्वेऽपि मृद एक-

विधत्वेऽपि न तद्विन्नत्वम् । किन्तु परिणामे तद्रूपत्वमेव । मृद्येव
पर्यवसानात् । तथैतस्य तथोत्वे तस्यै च तथोत्वेऽपि न तथात्वम् ।
तत्रैव पर्यवसानात् । अत एव समवायिकारणनाशे कार्यनाशस्तस्मा-
त्तदभिन्नमिति तार्किकाः । इह तु तद्वैपरीत्येनैव व्याप्तिरिति गृहाण ।
नन्वत्र को वा परिणामः ? । भगवदिच्छाधीनाज्ञाननिवृत्तिरेव ।
अत एव निवृत्ताऽज्ञानानां ब्रह्मविदां सर्वे तदात्मकमिति मतिः ।
ननु तर्हि विकार्यत्वं मृद्वदिति चेत् । स्यादेव । स्याद्यदि समवायि-
कारणत्वमधिकरणत्वमात्रं चेत् । नत्वेवम् । कर्तृत्वस्यापि सत्त्वात् ।
न हि मृदि कर्तृत्वम् । जडत्वात् । तर्हि दृष्टान्तवैषम्यमिति चेत् ।
न । दार्ष्टान्ते दृष्टान्तीययत्किञ्चिद्धर्मप्राप्तत्वात् । अन्यथा मुखेऽपि
चन्द्रगतकलङ्कित्वापत्तिरिति महदाक्षिप्यं तव ।

यद्वा 'स वै सर्वमिदं जगत्' 'पुरुष एवेदं सर्वं' 'सर्वं
खल्विदं ब्रह्म' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'वासुदेवः सर्वमि-
त्यादिश्रुतिस्मृतिभिरेवेति सुगमः पन्थाः । अत एव 'अखण्डं
कृष्णवत्सर्वं' 'जगत्कर्ता जगन्मय' इति वार्गधीशचरणैः ।
स्यादेतत् । ब्रह्मणो निर्गुणत्वेऽमुष्य सगुणत्वे, कथं तद्रूपत्व-
मिति ? । तथाहि 'अथात आदेशो नेति नेति' 'अस्थूल-
मनणु' 'अप्राणो ह्यमनाः' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' 'सर्वे-
न्द्रियविवर्जितं' 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अव्यक्तोयमचिन्त्योयं'
'स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यक्' 'अरूपवदेव हि' 'प्रकृतैतावच्चं ही'
त्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणतत्त्वसूत्रैः तथात्वप्रतिपादनात् । युक्तं चैतत् ।

१ जगतः । २ अनेकविधत्वे । ३ ब्रह्मणः । ४ एकविधत्वेऽपि ।
५ भिन्नत्वम् । ६ उक्तमिति शेषः ।

यद्येवं न स्यात्तदास्मात्सगुणस्य परिच्छिन्नत्वादव्यापकत्वमेव । तस्मा-
दिदमेव साध्विति चेत् । वयं न सहामहे । मूर्खजल्पितत्वात् ।
तथाहि—ब्रह्मणोऽलौकिकत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्तासां च
'अस्थूलमनणु' 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इत्यादिनोभयविधप्रतिपादक-
त्वात्परस्पराविरोधाय किमाहृतम् ? । उपजीव्योपजीवकभावेनैकतरबा-
धस्तु वक्तुमशक्यः । तत्त्वेनैव तौल्यात् । सन्देहादलक्षणमित्यपि
तथा । तव शून्यवादाऽऽपत्त्योद्भूतनास्तिकत्वाऽऽपत्तेः । तथा सति
तेष्वेवान्तर्भावेन चारितार्थ्ये किमर्थमेतावद्गौरवमधिकमतस्तथेत्यप्यव-
धारय ।

तस्माद् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति मन्तव्यम् । तथा
च शृणुष्यावहितः । सन्देहवारणार्थं शास्त्राणां प्रवृत्तिः । सै च
तत्त्वाज्ञानादेव । तज्ज्ञानं च शास्त्रादेव । तत्रैव सन्देह उत्तरोत्तर-
शास्त्रतस्तद्गतयुक्तिमिश्र व्यवस्था कर्तव्या । तथाहि । श्रुतिपूभयविध-
प्रतिपादनात् किंलक्षणं तदिति निर्गुणब्रह्मजिज्ञासाया 'मथातो ब्रह्म-
जिज्ञासे' त्यनन्तर, 'जन्माद्यस्य' इत्यवदत्सूत्रकार एव । अन्यथा
जगत्कर्तृत्वं न स्यात् । स्वातन्त्र्याभावात् । नन्वौपाधिकपरमेव
तदिति चेत् । 'गौणत्वेनात्मशब्दात्तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्वेयत्वा-
वचनाच्चे' तिसूत्रविरोधः । न खौपाधिकनिष्ठस्य मोक्षः । किञ्चौपा-
धिकत्वे तवैव जीवतुल्यतया प्रत्युत हेयत्वमित्यग्निमविरोधः । व्या-
सस्याऽसर्वज्ञत्व च तज्जिज्ञासाया इति, तस्यापि तथात्वं मन्वानो

व्यग्र एव, । तेषां भगवदवतारत्वात् । अत एव 'अरूपवदेव ही'
ति 'प्रकृतैतावत्त्वं ही'ति, ।

अयमर्थः । रूप्यत इति रूपं व्यवहारविषयः । तद्वत्सर्वम् ।
इदं त्वितो विलक्षणम् । व्यवहारविषयवन्न भवतीति यावत् ।
अनेनेतिव्युत्पत्त्या करादिभिन्नं, तद्वान् भिन्न, इति लोके यथा
तथा नात्र । किन्तु करादितोऽभिन्नमित्यपि । तेषामेव तद्रूप-
त्वात् । रूपस्यापि रूपम् । अन्यथा 'अरूपमेव ही' ल्युचितम् ।
ननु गुणानां कथं तद्रूपत्वमिति चेत् । कलय । 'तत्प्रधानत्वा'
दित्यग्निमेणावगम्यत्वात् । एतेन परम्परया ब्रह्मप्रतिपादकत्वात्
सगुणनिरूपकाणामुपजीवकत्वमित्यपि निरस्तम् । रूपरूपप्रतिपाद-
कत्वात् । तस्याऽभेदेन ब्रह्मत्वात् । प्रत्युत तासां तथात्वनि-
षेधमग्रेकृत्य प्रतिपादकत्वात् ।

एतदपि त्वदुपरि । अस्माकं तु सर्वासां तत्प्रतिपादकत्वेनैव
सर्वत उपजीवकत्वमेव । अत एव 'प्रकृतैतावत्त्वं ही' ति ।
प्रकृते लोके यदेतावत्त्वं स्थूलत्वादि । अथवा लौकिकमेतावत्त्वं
तदादि, तस्य निषेधः । अन्यथा प्रकृतपदस्यैतावत्पदस्य च सर्व-
मित्यर्थकत्वात्प्रकृतैतावत्त्वमित्यत्रैकमेवोक्तं स्यात् । प्रयोजनाभावा-
द्द्वैरवाच्च । एवं सति निर्गुणत्वं लौकिकगुणाऽनधिकरणत्वमित्या-
गतम् । अत एव 'ऽऽनन्दमात्रकरपादमुखोदरादि' रित्यानन्द-
मात्रत्वेन लोकाभिन्नत्वम् । करादिमत्त्वेन सगुणत्वम् । ननु तथैव
परिच्छिन्नत्वादव्यापकत्वमिति चेत् । न । तद्विशिष्टस्यैव तथात्वेन
श्रुतिप्रतिपादितत्वात् ।

तथाहि—‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी
 न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त
 आत्मा अन्तर्याम्यमृत’ इति ‘सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः
 सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्त्वाऽत्यतिष्ठति’त्यादिना ।
 अत एव ‘प्राकृतधर्मानाश्रयमप्राकृतनिखिलधर्मरूपमिति नि-
 गमप्रतिपाद्यं यत्तच्छ्रद्ध’ मित्यग्निकुमारैः । ननु श्रुत्युक्तेनैव
 तथात्वमिति ब्रूये । तर्हि तदुक्तास्तेऽपि लौकिका एवेति चेत् ।
 न । अहो ब्राह्मण्यं विशदीभवति । पूर्वोक्तश्रुतिप्रणीताऽनेकल-
 क्षणलक्षितो लोके व्यापकत्वेन कश्चिद् दृष्टश्चेन्मामप्युपदर्शय ।
 तथा चावधारय । कलिकौलक्रमानुसारेण विकलत्वमवाप्स्यसि ।
 भगवत्प्रेरिता बुद्धिस्तवेत्याकारिका यतः । नन्वप्रसिद्धानपि बोधनार्थं
 निषेधति सेति चेत् । न । जगदप्रतीतेः । तथाहि—धर्मप्रतिपाद-
 कश्रुत्यनुरोधेन धर्मानारोप्य निषेधतीति तवाभिमतम् । नहि तच्छ्रुति-
 सिद्धं यदारोप्य निषेधति । न च लोकसिद्धमेव तदनूद्य निषेध-
 यतीति वाच्यम् । तवैव वदतो व्याघातात् । बाधितविषयत्वाऽऽप-
 चेश्च । ‘प्रक्षालिताद्वी’ तिन्यायाच्च । अन्योन्याश्रयाच्च । एतेन
 निर्धर्मकत्वं लौकिकतद्वाहित्यमित्यपि ज्ञेयम् । तस्मादनेन पथा
 निर्गुणत्वं सगुणत्वं व्यापकत्वं च ब्रह्मणः । न तु त्वदुक्तेन ।

यद्वा ‘तदेजति तन्नैजति तदूरे तदन्तिके’ ‘अपाणिपादो

२-उक्तमिति शेषः । ३-कलीत्यसावधिक इव पादो भाति यतः—

कालक्रमाऽनुसारेण विकलत्वमवाप्स्यसि ।

भगवत्प्रेरिता बुद्धिस्तवेत्याकारिका यतः ॥ १ ॥

एवमिदं पथं भाति ।

जवनो ग्रहीता' 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'असक्तं सर्वभू-
चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव
च' 'आकाशमिव केवलं' 'नाभिर्नभोग्नि'रित्यादिश्रुतिस्मृतिपुराण-
वाक्योक्तविरुद्धसर्वधर्माधारत्वेनाऽपि । अत एव 'अनन्तमूर्तिं तद्
ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमदि'ति श्रीमदार्चोयैः । एतेन लौ-
किकालौकिकत्वेनाऽप्येतच्छङ्का निरस्ता । सर्वस्य तद्रूपत्वात् । तथा
चाऽस्मिन् भगवद्बुद्धिविपरीतबुद्धिमत्त्वमेव लौकिकत्वमिति जानीहि ।
एतदपि त्वत्समाधानाय । वस्तुतस्तु सर्वसामर्थ्यसहिते सर्वरूप
ब्रह्मणि न कोऽपि विरोधः । 'न हि विरोध उभयं भगवती'ति
सूत्रकारोक्तत्वात् । विस्तरस्तु विद्वन्मण्डनेऽनुसन्धेय इति दिक् ।

ब्रह्मरूपे प्रपञ्चेऽस्मिन्वादिना परिकल्पिता ।

स्वप्नमात्कियती शङ्का यथामति निवारिता ॥ १ ॥

विभाव्य दूषणीयं चेत्सन्तोषं प्राप्स्यसे बुध ।

अन्यथा मम का हानिः परं सा यास्यति त्वयि ॥ २ ॥

श्रीविट्पदसरसिजनतिततिमुक्ताखिलाऽज्ञानः ।

विद्वन्मण्डनसरणिरचीकूपद्विरिधैरः किञ्चित् ॥ ३ ॥

एतेनासत्पतियोऽस्ति प्रभुः श्रीद्वारकेश्वरः ।

स एव हि प्रसन्नोऽस्तु किं वृथा बहुमापणैः ॥ ४ ॥

१-सगुणनिर्गुणत्वादिकमस्तीति शेषः । २ उक्तमिति शेषः । ३-एतेन
गोस्वामिधर्मद्विरिधिराणां कृतिरियमिति ज्ञायते । पुस्तके तु समाप्तीतिधीचिह्न-
विरहात्कर्तुर्नाम न प्राप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमद्भजरायविरचितो
ब्रह्मवादः ।

पष्ठो मणिः ।

विशेषैः प्राकृतैः शून्यमप्राकृतविशेषवत् ।

अशेषोपनिषद्वेद्यं परं ब्रह्म वयं स्तुमः ॥ १ ॥

ननु कथम् ? । इत्थम् । पूर्वनिखिलप्रमाणसिद्धत्वात् । इति चेत् । न सर्वागमविरुद्धत्वात् । तथाहि—‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘सर्वं तज्जलानिति’ ‘अहंबहुस्यां’ ‘सहैतावानास’ ‘अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा’ ‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वा’दित्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैः सर्वस्यापि जगतो ब्रह्मात्मकत्वमवधारितमित्येतदन्तःपातिनामपि तेषां तत्त्वमेवेति कथं विशेषाणां प्राकृतत्वं कथं वा तन्निषेध इति चेत् । सत्यम् । ‘स एकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्’ । ‘अहं बहु स्या’मिति श्रुत्येकवाक्यतायां रमणार्थमेव नामरूपवैचित्र्येण स्वाविर्भावेच्छां कृतवानित्यर्थो लभ्यते । वैचित्र्यं चोच्चावचत्वकृतम् । तच्च न्यूनाधिकांशमन्तरा न सम्भवतीत्यनन्तशक्तित्वात्सच्चिदानन्दांशानेव यथानुरूप्येण तिरोभाव्य जडजीवान्तर्यामिरूपेण

स्वयं प्रादुर्भूतः । 'आविर्भावस्तु विद्यमानस्य वस्तुनोऽनुभववि-
पयतायोग्यत्वम्' 'तदयोग्यत्वं च तिरोभावः ।' अत्राऽनुभवस्तु
जैवो ग्राह्यः । जीवान्तर्यामिसाधारणो वा ।

तत्र तिरोहितचिदानन्दत्वे जडत्वम् । तिरोहितानन्दत्वे हि
जीवत्वम् । प्रतिबिम्बत्वादिरूपमपीदमेव ज्ञेयम् । आविर्भू-
तानन्दत्वे ब्रह्मत्वम् । तदेतदुक्तं 'माभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्ये'-
त्यादिनाऽऽचार्यचरणैर्निबन्धे । अतिरोहितसच्चिदानन्दांशत्रयत्वम-
न्तर्यामित्वमिति । एवमेव भगवच्छब्दवाच्यानामैश्वर्यादिपण्णा-
मपि धर्माणां तिरोभावमविद्यासम्बन्धेन जीवे कृतवान् । तथैव
बन्धो जन्ममरणदेहादिरागरूपं विपरीतज्ञानञ्चाविद्यैव । 'बन्धो-
ऽस्याविद्ये'तिवाक्यात् । जीवस्यैव नान्ययोः । प्रयोजनाभा-
वात् । 'पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविप-
र्यया'विति वैयाससूत्रादपि तथा । जडे तु चित्तिरोभावादेवै-
श्वर्यादीनामपि तथा । चेतनधर्मत्वात्तेषाम् । तथा चैतादृशस्य
जीवस्याऽविद्यकं ब्रह्मस्वरूपे तद्धर्मेषु च विपरीतज्ञानं भवति ।
तच्च जडजीवरूपे ब्रह्मण्यब्रह्मत्वेन ज्ञानम् । इदमेव स्वरूपाज्ञा-
नम् । सत्यत्वाद्यनेकाऽलौकिकधर्मेषु चासत्यत्वविकारित्वाद्यनेकलौ-
किकत्वेन ज्ञानम् । एवं च सत्यविद्यासम्बन्धेन विषयीकृ-
तालौकिका ये जडजीवधर्मास्त एव प्राकृतविशेषाः । तेषामनाश्रय-
त्वात्तैः शून्यमित्यर्थः । प्रकृतिसम्बन्धसहकृतेन्द्रियज्ञानविषय-
त्वं प्राकृतत्वमिति लक्षणं सिद्धम् ।

प्रमाणञ्चात्र निषेधिका एव श्रुतयः । अयं बन्धोऽप्राप्तगो-
घस्तार्तीयः । नाऽत्र दाक्षमिको न्यायः (?) । 'विशेषैः प्राकृतैः

शून्य'मितिपदेनैतेन निषेधश्रुतयोऽपि निषेधविषयाः प्राकृतवि-
शेषविषयप्रदर्शनमुखेन व्याख्याता ज्ञेयाः । यद्यप्येतादृशनिषेधेनैव
वक्ष्यमाणार्थसिद्धिस्तथापि विशेषत्वावच्छिन्नस्य प्राकृतत्वात्तदितर-
धर्माणां चाऽप्रसिद्धेर्विधायकश्रुतेश्चान्यपरत्वाच्चिर्विशेषमेव ब्रह्म सि-
द्ध्यतीति मतान्तरव्युदस्तये विशेषणान्तरमाह-अप्राकृतेति । न
प्राकृता 'अप्राकृताः' । प्रकृतिसम्बन्धसहितेन्द्रियाऽविषयाः । ईदृ-
ग्विशेषवदित्यर्थः । प्रमाणं चाऽत्र पूर्वोदाहृतश्रुतयः । श्रुत्या-
द्युदाहृतधर्माणामपि मायिकत्वात्कथं तथात्वमिति चेत् । नै-
वम् । तेषां समायिकत्वे प्रमाणाऽभावात् ।

ननु निषेधश्रुत्यनुरोधात्तथा कल्प्यते ? । नैतद्युक्तम् । निषेध-
श्रुतेः प्राकृततद्विषयत्वात् । अन्यथा पाणिपादादिमत्त्वं निषिध्य 'ज-
वन'इत्यादिना 'पराऽस्य शक्तिरि'त्यादिना च क्रियाज्ञानविधानवै-
यर्थ्यापत्तेः । नन्वन्तःकरणशुद्धिहेतुपासनार्थत्वात्तेषां न वैयर्थ्यम् ? ।
'अपाणी'त्याद्युक्तनिर्विशेषस्य ध्यातुमशक्यत्वात् । उपासनार्थमलौ-
किकानामेव तेषां विधानमिति चेत् । न । लोकप्रसिद्धत्वेन तेषां
लौकिकत्वादिति चेत् । नैवम् । पादादिसाधनाहेतुजवनादिक्रियाया
अलौकिकत्वादेव । स्वरूपज्ञानार्थं निर्धर्मकत्वविधानमुपास्त्यर्थन्तु
धर्मविधानमितिवाक्यभेदापत्तेश्च । भ्रान्तिप्रतिपन्नविषयवैशिष्ट्येनो-
पासनया तच्छुद्धेरेवाऽजननाच्च । 'अन्यथा सन्तमि'त्यादिनिन्दा-
श्रुतेः । नचाऽसतोऽपि वैशिष्ट्यस्य ज्ञानं 'शाखाचन्द्र'न्यायेन
स्वरूपावगतिसाधनमिति नैतद्दोषावसर इति वाच्यम् । दृष्टान्त-
वैषम्यात् । नहि शाब्दं ब्रह्म प्रत्यक्षम् । यस्मिंश्चन्द्र इव धर्मा
आरोप्यन्ते । नापि पाणिपादराहित्येऽपि जवनग्रहीतृत्वादयो

यनाः कचित्प्रत्यक्षाः । तथा चाऽधिष्ठानाधिष्ठेययोरुभयोरप्यप्रत्यक्ष-
त्वात्तद्वृष्टान्तोऽपि निरस्तः । किञ्चाऽऽरोपोऽन्यधर्मस्यान्यत्र स्थापनम् ।
इत्थं च सति स्यनिरूप्यधर्माणां लोकाप्रसिद्धतयाऽन्यदीयत्वाभावा-
दारोपलक्षणाऽसगतेर्नारोपोऽपि वक्तुं शक्यः । अत एव न निषेध-
विषयत्वमपि तेषाम् । प्रतीनस्यैव निषेधात् ।

न च लोके-समदृग्विषयत्वेऽपि श्रुतिदृष्टिगोचरत्वेनारोपनिषेधौ ना-
नुपपन्नाविति वाच्यम् । लोके मूर्ताऽमूर्तविलक्षणरूपसत्त्वे 'द्वे वाचे'ति
श्रुतिविरोधात् । न चेदमस्मज्ज्ञानानुवाद इति वाच्यम् । तथापि
तयोरनुपपत्तेः । ननु कथमिति चेत् । इत्थम् । श्रुतिर्हि दोषदुष्टदृष्ट्या
किं तान्विषयीकरोति शुक्तिरञ्जतवत् ? । किंवा गुणदृष्ट्या रजते रजत-
त्ववत् ? । नायः । रजतवदन्यत्राऽदर्शनात्तद्भ्रमानुपपत्तेः । नचास-
दादिवचासामविद्यावशाद्विपरीतज्ञानम् । जीववचासामविद्यावशाद्वि-
परीतज्ञानम् । सम्बन्धानुक्तेः ।

द्वितीये तन्निषेधाऽनुपपत्तेः । ब्रह्मणः सदैकरसत्वान्नाऽवस्था-
भेदः । किंचोपासनार्थमसदुपदेशे प्रतारकत्वापत्तेश्च । उपासना-
र्थत्वे तु तेषां सर्वतः पाणिपादत्वादिधर्माणां ब्रह्मवदलौकिकत्वेन
मनसाऽप्याकलयितुमशक्यत्वेन तद्वत्त्वेन, त उपासनाया एवा-
ऽसिद्धेस्तन्निरूपणाऽऽनर्थक्यापत्तेश्च । निराकारोपासनवत्साकारो-
पासनस्याऽप्यशक्यतया भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिरिति
दोषतादवस्थ्याच्च । ननु चोपासनाया हि वैशिष्ट्यज्ञानमपेक्षितम् ।
तच्च 'नद्याः कच्छे भावश्चरन्तीतिवत्सौन्दर्यस्य तरंगिणी' त्यादि-
वद्वा तद्विषयकं श्रौतं शाब्दमस्त्येव । तेनैव च निराकाक्षा सा । न
तत्साक्षात्कारमपेक्षितमिति नाऽनर्थक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तम् । तथा-

हि । उपासनादिकमिच्छा, क्रिया, ज्ञान, तद्विशेषो वा ? । तत्र नाद्यः । सा किं तावद्धर्मविशिष्टस्य दर्शनेच्छा ? । तत्प्राप्तीच्छा वा ? । तज्जिज्ञासा वा ? । तिसृणामपि तासां, वस्तुनो निर्गुणत्वात् तस्य त्वन्मतेऽसम्भवात् न द्वितीयः । सापि किंतदुद्देश्यकदोमतादिरूपा क्रिया ? । किंवा द्रव्योपचारैस्तदर्चनादिरूपा ? । आद्ये तादृशविधेरेवाऽभावात् सा । द्वितीयेऽनिर्देश्ये तदसम्भवान्न तद्रूपापि सा । तृतीये तु मननरूपं तच्चद्वक्तव्यम् ? । तथा सति निर्गुणस्यापि मननाच्चद्वैशिष्ट्यज्ञानमकिंचित्करमेव । नियमेन तत्कारणत्वाऽभावात् ।

ननु नाऽकिंचित्करत्वम् । बुद्धिसैर्यद्वारा निर्गुणमननार्थमेव तन्मननाङ्गीकारादिति चेत् । न । सविशेषमनने वा निर्विशेषमननेऽपि, तत्प्रतिपादकवाक्यार्थबोधातिरिक्तसाधनान्तराऽनपेक्षणात् । दृश्यतेऽपि चैदानीन्तनपरिभाषकेषु विनैवोपासना तत एव मननम् ।

अथ मायाजन्यत्वमेव मायिकत्वमिति चेत् । तत्र ब्रूमः । मायाया समवायित्वमसमवायित्वं वा ? । नाद्यः । मायाधर्मत्वापत्तेः । समवेतानां समवायिकारणे ब्रह्मणि कार्यकारणकारणैकार्थप्रत्यासत्त्योरभावात् । तृतीये तु दण्डचक्रादिवत्तत्त्वे ब्रह्मणि वस्तुतस्तद्दशधर्मसिद्ध्या निर्विशेषत्वाऽसिद्धेः । किञ्च दण्डादिवन्मायाया अपि, 'कर्तृप्रयोजकत्वनियमेन' कर्तुं प्रयोजकत्वस्याऽऽशयः वाच्यत्वेन तस्य च मायाया सम्बन्धात्पूर्वमपि सत्त्वाऽवश्यकत्वाद्धर्माणां मायिकत्वाऽसिद्धेश्च । अथोपरागस्नानवज्जन्यतोच्यते करणस्य कर्तृप्रयोजकत्वनियमाभावपक्षेऽपि । तदानीत्या, कादाचित्की वा ? । नित्यत्वे द्वैतहानिः । धर्माणां च तन्नित्यत्वेन नित्यत्वाऽऽपत्तेः । निषेधानुपपत्तिश्च । कादाचित्कत्वे तु तस्य सनिमित्तत्वात्तदभावे न तत्र तद्वक्तुं शक्यम् ।

नन्वस्तु प्रागभाववदनादिसान्तत्वपक्षस्तृतीय इति चेत् । न ।
 अनादित्वे प्रमाणाऽभावात् । ननु सादित्वस्याऽदृष्टत्वादेवानाऽदि-
 त्वमनुक्तसिद्धमेव । बन्धोऽस्याविद्येति वाक्याच्च । तथेति चेत् ।
 सत्यम् । यद्यप्यसदादिदृष्टं न सादित्वं तथापि नाऽनादित्वम् ।
 तत्त्वे ब्रह्मतुल्यतापत्तेः । तथापि च 'न तत्सम' इति श्रुतिवि-
 रोधः । 'सदेवे'त्यादिश्रुतिविरोधश्च । ननु सांतत्वान्न तौल्यम् । न ।
 सर्वथाऽनादिसिद्धस्य सान्तत्वाऽभावात् । ब्रह्मवत् । जन्यस्यैव भा-
 वस्य सान्तत्वनियमात् । ननुक्तः प्रागभावदृष्टान्तः । घलेनाऽऽत्म-
 नोऽपि सान्तत्वाऽपत्तेः । दृष्टान्तस्याऽप्यसिद्धेः । नन्विह कपाले
 घटो भविष्यतीति प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिसिद्ध स इति चेत् । नैवम् ।
 भविष्यत्कालावच्छिन्नघटसत्ताविषयत्वात्तत्प्रतीतेः ।

स्यादेतत् । 'इह कपाले नेदानीं घट' इति प्रत्ययबलात्तत्सिद्धि-
 रिति । नह्ययमत्यन्ताभावं ध्वंस वाऽवगाहते । पूर्वस्य नित्यत्वात्ततः
 परिशेषात्तत्सिद्धेरिति चेत् न । तिरोभाववगाहित्वात्तत्प्रत्ययस्य । नहि
 तिरोभावः । ननु कैस्य ह्ययं तिरोभावः ? । अत्र ब्रूमः । विद्यमानस्य
 वस्तुनो दर्शनाऽयोग्यत्वं तत् । तच्च भगवदैच्छि रुम् । नन्वीश्वरीयेच्छाया
 नित्यत्वात्तन्नित्यतापत्तिः । सिसृक्षार्संजिहीर्षयोर्नित्यत्वात्तयोरपि नित्य-
 त्वापत्तेः । नन्विष्टापत्तिस्तयोरुभयोर्नित्यानुवृत्तेरिति चेत् । नैवम् ।
 तयोरैकवस्तुविषयत्वेन तत्सर्गप्रलययोर्नित्यत्वाऽऽपत्त्या तयोरन्यतर-

१-श्रीमद्भालृष्णपुस्तकालयस्थमसदीयभेतद्वन्धस्य पुस्तकमेकमेव लघ्यम् ।
 ततश्च भूयस्योऽशुद्धयः स्वव्युत्पत्त्यैव शोधिता । अशुद्धिमयमिवाऽऽसीत्पुस्तक-
 मेतत् । यदि तथाप्यवशिष्टं स्युर्बुधा क्षाम्यन्तु । २-ननु कोऽयं तिरोभाव
 इति वदामिस्मात् ।

स्याऽप्यशक्यनिरूपणाऽऽपत्तेः । अथवा 'नेदानीं घट' इति प्रत्ययो-
 ऽत्यन्ताऽभावविषयोऽस्तु । न चेदानीमित्यस्यानुपपत्तिस्तस्य नित्यत्वा-
 दिति वाच्यम् ? । त्वन्मतीयप्रागभावस्याऽपि तदानीमुत्पत्त्यभावेन
 तदनुपपत्तेस्तौल्यात् । अनादित्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । ध्वसापसरणे च
 तथा प्रतीतेश्च ।

ननु तर्हि घटोत्पत्तावपि तादृगभावप्रत्ययापत्तिरिति । तत्र ।
 घटवत्ताबुद्धे प्रतिबन्धकत्वात् । किंच घटाऽत्यन्ताऽभावस्य घट-
 त्वावच्छेदकाऽनच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेतद्वटात्यन्ताभावस्य तत्रापि
 सत्त्वात्तद्विषयकत्वेनैव तादृशप्रतीत्युपपत्तेर्न तदनुरोधेनातिरिक्ता ।
 गौरवात् । ननु तर्हि तादृशभावस्य नित्यत्वाद्वटानुत्पत्तिप्रसङ्ग
 इति घटाऽन्तरीयाऽत्यन्ताभाव एव, नत्वेतत् घटात्यन्ताऽभावस्त-
 त्रेति तस्यैव परिशेषात्सिद्धिः । फलमुखस्य गौरवस्याऽदुष्टत्वात् ।
 न च तद्वत्ताबुद्धेस्तदभावबुद्धिप्रतिबन्धकत्वान्न निर्वाह इति वा-
 च्यम् । नात्र प्रतीतिमात्रस्यैव विचारः । किन्तुत्पत्तेरपि । एव सति
 नित्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन तदुत्पत्तेरेव वक्तुमशक्यत्वेन तद्वत्ताबु-
 द्धेरेवाऽनुदयात् । अन्यथा वायुरूपाद्युत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत् । न ।
 घटत्वसमानाधिकरणेन तत्र तदभावग्रहणे घटत्वाऽनच्छिन्नानां सर्वेषां
 कार्यत्वेनैवोत्पत्तिमत्तया तदभावस्य त्रैकालिकत्वाऽसिद्धेस्तदत्यन्ताभा-
 वाऽसिद्धिप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । पूर्वं घटाभावबद्धतलमितिबुद्धिः । तत्र
 च घट आनीते घटवद्भूतलमितिबुद्धस्तत्र न तदभावबुद्धिः । तदु-
 द्धिप्रतिबन्धकत्वात् । तथा च प्रतिबन्धवुद्ध्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्सि-
 द्धिर्भवति इति बुद्ध्यभावाच्च घटसो विषयः । सत्यम् । किं तत्र
 तत्सामानाधिकरण्येन तदभावग्रहः, किं तदवच्छेदेन ? । आद्ये,

यत् किञ्चिद्वदवत्ताबुद्धिप्रसंगः । द्वितीयश्चेत्सर्वत्राऽपि स एवाऽस्तु,
कृतं तत्सामानाधिकरण्येन तदभावग्रहणप्रयासेन । न च तस्य प्रति-
बन्धकत्वम् । घटरूपेणाधिर्भावेच्छायामभावरूपस्य तिरोधानात्सर्व-
स्यैव व्यवहियमाणत्वात् । सर्वव्यवहारार्थमेव तत्प्राकट्यात् । न चैवम् ।
विद्वदाभरणे नित्यलक्षणे दोषप्रदर्शनात् । वस्तुतो भावाप्रतियोगित्वं
तत्त्वमित्यत्रैव तात्पर्यात् । न चैवं ब्रह्मणो नित्यत्वप्रसंगः ? । तयोः
कार्यधर्मत्वात् ।

प्रकृतमनुसरामः । तथा च धर्माणां मायिकत्वाऽभावात्सि-
द्धमप्राकृतधर्मत्वं ब्रह्मणः । अत्रैव हेतुगर्भविशेषणमाह—‘अशे-
पोपनिषद्वेद्यमि’ति । न विद्यते शेपो यामु ताः । ततः कर्म-
धारयः । ततस्तत्पुरुषः । सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यमित्यर्थः । अस्य तत्त्वं
त्वित्त्वं बोध्यम् । तथाहि—यदि धर्माः प्राकृताः स्युस्तर्हि तद्विशिष्टं
ब्रह्म न भवेत् । तथा सति तत्प्रतिपादकवेदान्तानामब्रह्मपरत्वे
‘सर्वे वेदा यत्पदमि’त्यादिवाक्यानि व्याकुप्येरन् । औपनिषद-
त्वमपि साधारणं स्यात् । अत ईदृशवान्याऽन्यथानुपपत्तिरेव विशे-
षाणामप्राकृतत्वं साधयतीति सुधीभिरवसेयम् । अथेयं न दूषणसं-
गतिः ? । अतात्त्विकत्वं ह्यौपाधिकत्वमायुष्मता वाच्यम् ? । तत्रोपा-
धिर्मायैव तथा । तत्र सा किं सर्वं ब्रह्माभिव्याप्नोत्युत तदेक-
देशम् ? । आवेऽभिव्याप्तेरेवाऽसम्भवः । परिच्छिन्न एव तत्सम्भ-
वात् । उत्तरे सांशत्वापत्तिः । ‘असंगो ह्ययमि’त्यादिविरोधश्च ।

ननु ‘घटावच्छिन्न आकाश’ इत्याकाशवन्मायावच्छिन्नत्वेऽपि न
सांशत्वापत्तिरिति चेत् । भैवम् । वैलक्षण्येन तस्य दृष्टान्तत्वा-
ऽसिद्धेः । तस्य कार्यत्वेन सांशत्वात् । सांशत्वाद्वाच्यतापत्तिरिति चेत् ।

वायुवदग्राह्यत्वान्न सापत्तिः । ननु कचिद्वायोरपि ग्राह्यत्वं निरूप्यत इति चेत् । न । द्यणुऋस्य ग्राह्यतापत्तेः । अयोग्यत्वान्न तद्गृह इति चेत् । अत्रापि तथा । महत्त्वाभावनिवन्धनं हि तत्राऽयोग्यत्वम् । तत्रापि स्पर्शाऽभावनिवन्धनं तदिति समाधिः । नच सांशत्वे तन्नाशापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।

अन्यच्चाऽवच्छेदकं हि व्यवच्छेदकम् । यथा घटत्वं पटा-
द्यवच्छेदकम् । तथात्रापि घटाद्युपाधिरूपमवच्छेदकं महाकाश-
रूपमंशं परिच्छिनतीति घटावच्छिन्न आकाश इति प्रत्ययस्तू-
पपन्नः । ब्रह्मणि तु तथा वक्तुमशक्यत्वात्कथं मायावच्छिन्नतेत्यव-
धार्यम् । किंच ब्रह्ममाययोः कः सम्बन्धः ? । न तावत्संयोगः ।
अजसंयोगनिषेधात् । संयोगलक्षणाभावाच्च । उभयोरन्यत्रास्थितेः ।
अनाश्रितत्वादुभयोर्न समवायः । नापि स्वरूपलक्षणः । विशेषण-
विशेष्यादिभावाभावेन तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नन्वस्त्येव विशेषण-
विशेष्यभावः । दोषाऽभावात् । नैवं शक्यं वक्तुम् । तथाभावे
ब्रह्मणः सधर्मकत्वापत्तेरेव दोषत्वात् ।

अथ कर्तृत्वादिधर्मवद्विशेष्यत्वमपि मायिकमिति न तदाप-
त्तिर्वास्तव्यत्वाभावात् ? । तन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि—
तत्र मायिकत्वं मायाजन्यत्वम् ? । मायासम्बन्धेन प्रतीयमानत्वं
वा ? । आद्ये ब्रह्मणः सधर्मकत्वापत्तिः । सदैकरसत्त्वव्याघातश्च ।
द्वितीयेऽसंगश्रुतिविरोधः । ननु न ब्रह्मणि मायासम्बन्धं ब्रूमोऽपि तु
जीवे । तथा च जीवनिष्ठया तया दोषरूपया विचित्रा धर्माः प्रत्याग्यन्त
आरक्ताद्युपनेत्रवदिति चेत् । न । जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वेन तथा
वक्तुमशक्यत्वात् । तादृशोपनेत्रवन्मायायाः तद्धर्मत्वापत्तेश्च ।

तथा च मायासम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वेनौपाधिकभेदाऽसम्भवाद-
प्राकृताऽनेकधर्मवत्तया सर्वोपनिषद्वेद्यत्वं सिद्धं ब्रह्मण इति दिक् ।

उक्तविशेषणविशिष्टं वस्तु, विशेष्यत्वेन निर्दिशति 'परमि'ति ।
सामान्येन परत्वस्येन्द्रियादिष्वपीन्द्रियाणि पराण्याहुरि'तिवाक्येनो-
क्तत्वाद्वहोति । सर्वेभ्यो यत्परब्रह्म तदित्यर्थः । न च ब्रह्मत्वेनैव
परत्वे प्राप्ते परपदानर्थक्यमिति वाच्यम् ? । इन्द्रियादिपरत्वस्य
ज्ञेये ब्रह्मण्यपि सत्वात् । ततोऽपि परत्वबोधनेन सार्थक्यात् । ननु
'महत्तः परमच्युक्तं सा काष्ठा सा परा गतिरि'तिश्रुत्या, 'इन्द्रि-
याणि पराण्याहुरि'ति स्मृत्या च ब्रह्मणोऽन्यस्य न परत्वमिति
चेत् । अत्रोच्यते । उक्तश्रुतेस्तत्र वाक्ये, पुरुषपदं न 'परब्रह्मवाचकं
किन्त्वक्षरब्रह्मपरम् । स्मृतेश्च । तदनुयायित्वायापि (!) बुद्धिपरत्वेना-
ऽक्षरं ब्रह्मैव ज्ञेयम् । न चाऽत्र प्रमाणाभायः । 'द्वाविमौ पुरुषौ
लोके क्षरश्चाक्षर एव चे'ति प्रमाणसद्भावात् । तथा च द्वाविमाविति
वाक्यानुरोधात्क्षरस्य परत्वाऽसम्भवाच्चाऽक्षरपरमेव तत्र पुरुषपदम् ।
'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति परमात्मपदेन तत्पृथक्परमब्रह्मनिर्देशश्च ।
अन्यच्च । 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र ज्ञेयाऽक्षरब्रह्मण एव परस्य,
ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैवाभिधानाच्च । अत्र ब्रह्मेत्यादिपदार्थचतुष्टय-
विवरणभूतायां 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यृचि ब्रह्मविषयिच्छब्दाभ्यां
विवृतत्वाच्चेति संक्षेपः । तथा चैतादृशं ब्रह्म वाञ्छितप्रदानेन ते
मुदा प्रीतयेऽस्त्वित्याशीर्वचनम् ।

इति श्रीमद्रघुनाथात्मजगोस्वामिधीवज्ररायविरचितो
ब्रह्मवादः समाप्तिमगमत् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तब्राह्मालायां

श्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितो

भगवत्प्रतिकृतिपूजनवादः ।

सप्तमो मणिः ।

सर्वः सर्वान्तरो देवो यो गुरुः प्रतिमादिषु ।

भक्त्या भक्तैर्विशेषेण पूज्यस्तं कृष्णमाश्रये ॥ १ ॥

नन्विदमसङ्गतमिवाभाति । कुतः ।

‘स्थानतौल्यात्स्थितेः साम्यादवज्ञादिषु दोषतः ।

निन्दनाच्चाऽन्यथा भक्तेस्तुल्यं सर्वत्र पूजनम्’ ॥ २ ॥

तथाहि—ब्रह्मवादिनां भगवान्सर्वात्मकः । विशिष्टाद्वैतवादिनां सर्व-
शरीरविशिष्टः सर्वोत्तरः । केवलद्वैतिनां सर्वान्तर एव । शरीरं तु
भिन्नमेव । मायावादिमते शरीराणां सर्वेषां कल्पितत्वात्सर्वाधिष्ठा-
नम् । नानाविधानां शिवभागवतादीनां शिवादिरूप इति । वस्तु-
स्वरूपविचारे तत्तन्मतानुसारेण सर्वेषां शरीराणां तौल्या ‘ब्रह्म-
दाशा ब्रह्मे किंवा उतेति’श्रुतौ । ‘विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे
गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः’
इति गीतायां ‘सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि म' इत्येकादशेऽन्यत्र च सामान्यत एव निर्देशेनापि तन्निश्चयाच्च, न कोऽपि कापि विशेषः ।

किञ्च । अन्तर्यामित्राद्यणे 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्त्यः पृथिवीमन्तर' इत्यादिना पृथिव्यादिप्वात्मान्तेषु तुल्यतयैवाऽऽन्तरत्वश्रावणात् । 'अप्स्वग्रौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । शालग्रामे च चक्राङ्के पटे मुद्रासु देवताः । नित्यं सन्ति हिरण्ये च ब्राह्मणेषु च गोषु चे'ति स्मृत्यर्थसारेऽपि तुल्यतयैव सन्निधानकथनाच्च । अन्तर्यामित्वेन स्थितौ देवतान्तरवदावेशप्रकारेण वा तेन तेन रूपेण भगवतः स्थितौ न कोऽपि विशेषः । न चाऽऽचारमाधवेऽर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुरिति परमफलार्थम् । अप्स्रग्रौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च । पटस्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् । अग्रौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् । प्रतिमाखल्पयुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः । तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मना'मित्याग्नेये तं तं प्रति विशेषतः स्थितिकथनान्न स्थितेस्त्वौल्यमिति शङ्क्यम् । तस्य तस्य तत्र तत्र श्रद्धासद्भावाच्चत्वाः फलमुत्पादकत्वेन फलशैध्यार्थं तदतिशयोत्पादनाय तैथा कथनात् । तावताऽपि^३ साम्यावाधात् । अन्यथा सर्वगतत्वाच्चेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसक्तेः ।

किञ्च । यथेवं नाङ्गीक्रियते तदोत्कृष्टस्यैव पूज्यत्वादेकत्र विशिष्यार्चतोऽन्यत्राऽवज्ञादावपि दोषाऽभावप्रसङ्गः । 'अहं सर्वेषु

भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्यः कु-
रुतेऽर्चाविडम्बनम् । 'अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नया-
ऽनघे । नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः ।' 'म-
नसा सर्वभूतानि ग्रणमेद्बहु मानयन् । एतेषु जीवक-
लया प्रविष्टो भगवानिती'त्यादिजातीयाऽनेकपुराणवाक्यविरो-
धापत्तिश्च स्यात् । किञ्च । यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मान-
मीश्वरम् । हित्वाऽर्चा भजते मौढ्याद्भस्मान्येव जुहोति स'
इत्यादिष्वन्यथा भजनस्य निन्दनात् । 'यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रि-
धातुके स्पर्धा कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । यस्तीर्थबुद्धिः
सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखर' इति योगे-
श्वरान्मति दशमस्कन्धीये भगवद्वाक्ये तादृशबुद्धेः पूजकस्यापि
निन्दनाच्च । अतः पूजा सर्वत्र समैवोचिता । न ह्यु प्रतिमादिविशे-
षेणाऽन्यत्र न्यूनत्वेनेति । अथारम्भदशायामेवम्भावस्याऽशक्यत्वाद-
शक्योपदेशत्वं विभाव्यते । तदापि पुरुषेषु ब्राह्मणेषु साधुषु स्थिते-
राधिक्यमङ्गीकार्यम् । 'एकद्वित्रिचतुःपादो बहुपादस्तथाऽपदः ।
बह्वयः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिये'त्येकादशे । 'न
ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् । सर्ववेदमयो विप्रः सर्व-
देवमयो ह्यहम् । तस्माद्ब्रह्म ऋषीनेतान्ब्रह्मज्ञाञ्छुद्भयाऽर्चय । एवं
चेदार्चितोऽस्म्यद्वा नान्यथा भूरिभूतिभि'रिति श्रुतदेवं प्रति ।
'न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः । ते पुनन्त्युरु-
कालेन दर्शनादेव साधवः । भजन्ति ये यथा देवान्देवा
अपि तथैव तान् । छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सला'-
इत्यकूरं प्रति च भगवद्वाक्यात् । नारदं प्रति श्रीवसुदेववाक्याच्च ।

न चैवं सति गुरावर्पीतरसाम्यापातात्तदाधिक्यबोधकाना 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इत्यादि श्रुतीना 'गुरौ वसति यस्त्वन्य-माश्रयेत्पूजयेत्कुचीः । न तस्य क्लेशनिस्तारो वर्तते मुनिसत्त-मे'ति । 'तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेत् । अमेदेनार्च-येद्यस्तु स भक्तिफलमाप्नुया'दिति । 'यत्र यत्र परीवादो मात्स-र्याच्छ्रूयते गुरोः । तत्र तत्र न वस्तव्यं निर्यायात्संसारन्दरिम् । यैः कृता च गुरोर्निन्दा विभोः शास्त्रस्य नारद । नाऽपि तैः सह वस्तव्यं वक्तव्यं वा कथञ्चने'ति वाराहविष्णुरहस्यपञ्चरात्र-स्मृतीना 'सोऽहं भगवतो विदेशान्ददामि मां चापि सह दास्या-ये'ति गुरावात्मसमर्पणबोधिकाया श्रुतेः । 'इयदेव हि सैच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् । यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरा'विति 'एतान्त्यात्मजैर्वीर कार्या ह्यपचितिर्गुरा'विति तृती-यस्कन्धोक्तेश्च विरोधः शङ्कनीयः । तत्र खोपकारकत्वोपाधि धर्मा-धिन्य चादाय तथा बोधनात् । 'त्वं हि नः पिते'त्यादि श्रुतेः । 'नैरोपयन्त्युपचितिं कनयस्तवेश ब्रह्माऽऽयुषापि कृतमृद्धमुदः सरन्तः । योऽन्तर्हिस्तनुमृतामशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति' इत्येकादश उद्धववाक्यात् । 'ज्ञानी प्रियत-मोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति मा'मिति भगवद्वाक्याच्च तथा निश्चयात् । तावता स्वरूपेऽतिशयाऽसम्भवात् । प्रतिमापूजनन्त्व-सङ्गतमेव । 'न तस्य प्रतिमाऽस्ती'तीति श्रुत्या ब्रह्मप्रतिमानिषेधात् ।

अधेदानीं पूर्वोक्ताधिकारादपि जघन्याधिकार इत्यशक्योपदेश-
त्वमेतस्याऽपि विभाव्यते, तदापि शबलस्य प्रतिमां स्वीकृत्य 'शिवं
भास्करमग्निं च केशवं कौशिकीमपि । मनसाऽनर्चयन्त्याति
ब्रह्मलोकादधोगति'मित्यादि पञ्चायतनपूजाविधायकवाक्यैः पञ्च-
स्रपि तौल्यं बोध्यम् । यत्पुनरेतदन्यतमस्य मध्ये स्थापनं तदपि
तस्य तस्य तत्र तत्र श्रद्धातिशयप्रयुक्तमितिवाक्यान्तरादवसीयते ।
अन्यथा सर्वेषामेव नियमेनैकस्या एव देवताया मूर्तेर्मध्ये स्थापन-
मुक्तं स्यात् । अतो वस्तुविचारे सर्वत्र स्थितिविचारेऽवादिषु सम-
स्तचेतनेषु वाऽऽधिक्यविचारे पुरुषेषु ब्राह्मणेषु साधुष्वधुनिका-
धिकारविचारे पञ्चायतनेषु तौल्यात्केवलश्रीकृष्णप्रतिमायामेव पूजनं
न प्रामाणिकपदवीमधिरोढुमर्हतीति प्राप्ते । अत्रोच्यते ।

स्थानस्थित्योः समत्वेऽपि तद्धर्मादेर्विचारतः ।

गुरौ मूर्तौ विशेषोक्तेः पूजासाम्यं न युज्यते ॥ १ ॥

यदायुष्मता स्थानसाम्यमुक्तं तच्च ब्रह्मवादाऽनुसारेणाऽनुजानीमहे ।
शेषेषु वादेषु यथायर्थं, स्वल्पतदधिकाऽनेकश्रुतिविरोधेनोत्तरोत्तरम-
पकर्षस्याऽऽकारेषु सूचितत्वात् । तथाहि । मायावादमत 'इन्द्रो
मायामिरि'त्यादिवाक्याभासं, कार्यस्य जडत्वादिना तत्कारणमपि
तादृगेवानुमातव्यमिति युक्त्याभासं चाऽऽश्रित्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पि-
तत्वाऽङ्गीकारेण शुक्तिरजतकल्पत्वात्सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'इदं सर्वं
यदयमात्मे'त्यादीनां सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वबोधिकानां 'ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं' 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' 'यदिदं किञ्च
तत्सत्यमित्याचक्षत्' इत्यादीनां प्रपञ्चसत्यत्वबोधिकानां निर्गुण-

स्योपादानत्वाऽनङ्गीकारेण 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादीनां कारणताप्रकारबोधिकानां 'यतो वा इमानी'त्यादीनां निर्गुणमेव ब्रह्म प्रकृत्य पठितानां ब्रह्मकारणत्वबोधिकानां श्रुतीनां तदुपबृंहणानां 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' 'आत्मकृतेः परिणामा'दित्यादीनां न्यायानां विरोधात् । तथा निर्गुणमेव प्रकृत्य पठितानां 'मैष आत्मा अपहृतपात्मा विजरो विमृत्युर्विजिघत्सोऽपिपासः' 'सत्यसंकल्पः' 'स वा अयमात्मा सूर्यस्य वशी सर्वस्थेशानः' 'सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती'त्यादीनां शरीरादिदोषनिषेधमुखेन 'निर्दुष्टतदात्मकब्रह्मस्वरूपनिर्दोषतद्गुणप्रतिपादकानां सोपबृंहणन्यायानां निराकारत्वाङ्गीकारेणोपासनस्य कल्पितत्वाङ्गीकारात् 'चदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इत्यादीनां निर्गुणोपास्यत्वबोधकानां लक्ष्यत्वाङ्गीकारेणाऽन्यासां च किम्बहुनोपाख्यानानां काल्पनिकत्वाङ्गीकारेणाऽनेकश्रुतिविरोधाच्चात्यन्तमपकर्षात् ।

भेदवादिमते चाऽद्वैतसमवायित्वकारणताप्रकारबोधकानां प्रपञ्चविशेषमायिकत्वबोधकानाञ्च विरोधेनाऽन्यासामविरोधेन ततोऽल्पापकर्षात् । विशिष्टाद्वैतवादिमते च सर्वरूपत्वबोधकश्रुत्यतिरिक्तश्रुत्यविरोधेन ततोऽप्यल्पापकर्षात् ।

ब्रह्मवादे तु ब्रह्मण उभयव्यपदेशाधिकरणन्यायेन विरुद्धधर्माश्रयतयाऽचिन्त्यानन्तमहिमत्वेन कस्या अपि श्रुतेर्विरोधाऽभावेन सर्वत उत्कर्षाच्चदनुसरणस्यैवौचित्यात् । तथैवाऽन्तर्यामिब्राह्मणाद्यनुरोधेन स्थितिसाम्यमप्यनुजानीमहे । यत्पुनः सर्वत्र पूजासाम्यं भवता

प्रतिपादित तत्तु न मृष्यामहे । पूजायास्तत्तन्मतभेदेन भगवद्भक्ति-
 भगवत्तोषचित्तशुद्धिकारणत्वाद्यथाशस्त्र तत्करण एव तत् फलसि-
 द्धेर्निश्चये पूर्वोक्तवाक्येषु पुरुषादौ भगवत्प्रियत्वोपाधेराधिक्यात् ।
 श्रुतदेव प्रति वाक्ये च ब्रह्मर्षिपूजाया स्वपूजासाम्यफलकतावो-
 धनादिदानीं भगवदागमनादीना तत्पूर्वोत्तरपूजयो प्रतिमादिविप-
 यकत्वस्यैव सिद्ध्या तदाधिक्यस्यैव लाभदक्रूर प्रति वाक्ये शीघ्रफ-
 लकत्वोपाधेर्नारद प्रतिवाक्ये च दीनवत्सलत्वोपाधेराधिर्यादुरावा-
 धिक्यस्य भगवत्तैवोपपादितत्वाच्च । तथा 'सूर्ये तु विद्यया त्रय्या
 हविषाग्नौ यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राग्ये गोप्त्रं यर-
 सादिना । वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।
 चायौ मुख्यधिया तोये द्रवैस्तोयपुरस्कृतैः । स्यन्दिले मन्त्रह-
 दयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मा'-
 मिति तत्र तत्र प्रकारबोधनेन वस्तुस्थितिसाम्ययो पूजासाम्याऽप्र-
 योजकत्वस्य सिद्धत्वात् । तादृशबुद्धिमात्रेणैवाऽवज्ञादिदोषपरिहार-
 सिद्धौ तेषामपि पूजासाम्याऽप्रसङ्गकत्वाच्च ।

एव पूर्वोक्तहेतूनामन्यथासिद्धत्वे पूर्वोक्तप्रमाणसिद्धप्रियत्वोपका-
 रकत्वादिविचारेण गुरौ प्रतिमाया च विशेषत पूजा कार्यैव । न
 च प्रतिमास्थले विप्रतिपत्तव्यम् । 'न तस्य प्रतिमाऽस्तीति' श्रुते
 साम्यनिषेधपरत्वात् । 'न तस्येशे कश्चन, तस्य नाम महद्यशः'
 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुत्यन्तरेण तथा निर्णे-
 यात् । वैशम्पायनसहस्रनामव्याख्याया शंकराचार्यैरपि तथा
 व्याख्यानात् । गुणातीतस्य साकारताया 'कृत्स्नः अज्ञानधन'

इति श्रुतौ कृत्स्नपदाऽन्यथानुपपत्त्या प्रथम एव वादे साधितत्वात् ।
 'शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिचित्' । 'ज्ञानानन्दा-
 त्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्यकृत्' । 'तीर्थक्षेत्रस्थिते विष्णौ
 शिलाबुद्धिं करोति यः । स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिव-
 र्जितम्' । 'अत्र सामान्यतो मूढा हैतुकाः पापबुद्धयः । प्रतिमेति
 विकल्पन्ते दृष्ट्वाऽऽनन्दात्मकं वपु'रिति स्कान्दसहाद्विखण्डोत्तरसं-
 हितास्यपांडुरंगमाहात्म्यवचनादपि तन्निर्णयात् ।

उत्कलखण्डे च पुरुषोत्तममाहात्म्ये—'अदो यद्दारु पुवत' इति
 मंत्रस्य दारुव्रक्षपरत्वेन, व्यासचरणैर्वेदमाप्ये च विचारण्यस्वामिभि-
 र्व्याख्यानात् । वायवीयादिषु गयामाहात्म्ये गदाधरजनार्दनादि-
 स्वरूपाणामनुभवसाक्षिकस्य माहात्म्यदर्शनाच्च । न चानादिसिद्धासु
 देवादिकृतासु न विप्रतिपद्यामहे । वाचनिकत्वात् । तावता कथं
 सर्वत्राऽविप्रतिपत्तिरिति शङ्क्यम् । एकादशस्कन्धे सर्वत्रैवाऽविशेषेण
 तथा प्रतिपादनात् । 'महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याऽमिमतयाऽऽत्मन'
 इति जनकं प्रति योगेश्वरवाक्यात् । सप्तविंशाध्याये भगवतापि
 निःश्रेयसार्थं महता प्रबन्धेन तद्विस्तारभूतस्य प्रतिमापूजनरूप-
 क्रियायोगस्यैवोपासकार्थं प्रतिपादनात् । तत्र 'मदर्चा संप्रतिष्ठाप्ये'ति
 'उद्भासाऽऽवाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायां
 विकल्पः स्यात्स्थण्डिले तु भवेद्द्वयमि'त्यादि वाक्यदर्शनेऽनादि-
 प्रतिमाया वक्तुमशक्यत्वात् । एकादशेऽध्यायेऽपि 'भक्तिस्त्वय्युप-
 युज्येत कीदृशी सद्भिरादृते'ति सदादृताया भगवदुपयोगिन्या
 भक्तेः प्रश्ने, 'मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चन'मित्यादिना
 'गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्बृहोत्सवः । यात्रा बलिविधानं

च सर्ववार्पिकपर्वसु । वैदिकी तात्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् । ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः । उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि । सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवधदमायया । अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्निवेदितम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः । तत्तन्निवेदयन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पत' इत्यन्तैस्तस्या एव भक्तार्थमपि महता प्रपञ्चेन कथनात् ।

अष्टविंशोऽध्याये ब्रह्मवादे सम्यक् प्रतिपादिते तदनुगुणजडचर्यायाः साम्यबुद्धेक्षानधिकारं बुध्नोन्निशे श्रीमदुद्धवेनोपायान्तरे पृष्टे 'हन्त ते कथयिष्यामी'त्यादिना पुनस्तस्या एवोक्तेश्च । अतो भक्तोपासकज्ञानिभेदेन त्रिविधानामप्यधिकारिणामर्थे तस्या एवोक्तत्वात्तत्राऽनादिप्रतिमाप्रतिपादकपदवाक्याभावादविशेषस्यैव प्रतीतेर्न शङ्कालेशोऽपि ।

ननु प्रतिमासु भगवतो नान्तर्यामिरूपेण स्थितिः । अन्तर्यामिब्राह्मणे शरीरत्वेन तदगणनात् । न वा जीवरूपेण । चैतन्यादर्शनात् । नापि विभूतिरूपेण । तात्त्विकसङ्ख्यानात् । न च 'नान्तोऽस्ति मम दिव्याना'मिति वाक्यादसङ्ख्यानेऽप्यदोष इति वाच्यम् । विभूतिप्रसिद्ध्यभावात् । तथापि 'प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठे'ति वाक्यान्तासु प्राधान्याभावेनाऽप्रयोजकत्वाच्च । किन्तु सन्निधानाऽपरपर्याया बन्धेरयसीवावेशरूपा वाच्या । सापि न सार्वदिकी प्रतिष्ठावाहनादिबोधकशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । 'खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविवर्जिते । यागहीने पशुसृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु । अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते । दशस्वतेषु नो

चक्रुः सन्निधानं दिवौकस' इति ब्राह्मे निमित्तवशादसन्निधान-
स्याप्युक्तत्वात् । 'खण्डिता स्फुटिता दग्धा यस्मादर्चा भयावहा ।
तस्मात्समुद्धरेतां तु पूर्वोक्तविधिना नर' इति पञ्चरात्रे जीर्णोद्धार-
स्याप्युक्तत्वाच्च । 'दशपञ्चाङ्गुला मुख्या मध्यमा द्वादशाङ्गुला ।
अष्टाङ्गुलाऽधमा प्रोक्तान्य्यूनाधिक्यं न कारयेत् । प्रतिष्ठा
विफला तस्य पूजनं तस्य निष्फलम् । मानाङ्गुलिविहीना तु
प्रतिमा यत्र तिष्ठति' इति गौतमीयतन्त्रे लक्षणवैकल्येऽपि प्रति-
ष्ठावैफल्यरुथनाच्च ।

एवं सति प्रतिमापेक्षया शालग्रामादिपूजनमेव ज्यायः ।
नित्यसन्निधानादिति चेत् । प्रतिमायामपि तौल्यात् । विष्णुधर्मो-
त्तरतृतीयकाण्ड आवाहनप्रयोजनाध्याये 'विष्णुः सर्वगतो देवो
महद्भ्योऽपि महत्तरः । सूक्ष्मेभ्यश्चास्ति सूक्ष्मस्तु सर्वव्यापी
जगन्मयः । नास्ति किञ्चिज्जगत्पतिस्त्विह यत्र नास्ति जनार्दनः ।
सदसच्च महाभाग तेन व्याप्तं महात्मना । आवाहनेन किं
कार्यं तस्य सर्वगतस्य त्विह' इति राज्ञा (वज्रेण) पृष्टे 'आवाहनमथा-
त्रापि क्रियते यज्जगत्पतेः । नित्यसन्निहितस्यापि सर्वत्र परमे-
ष्ठिनः । केवलं कारणं तत्र स्वमनस्तुष्टिकारणम् । आवाहितो
मया देवस्तत्र सन्निहितोऽपि चे'ति मार्कण्डेयेन तथा निर्णीत-
त्वात् । न च प्रतिष्ठावाहनादिवोधकशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः । मन्दमध्य-
मानुपासकांच प्रति बौद्धसन्निधानार्थत्वेन सार्थक्यात् । एवमेव
खण्डितत्वादीनामसन्निधायकत्वाभावेऽपि जीर्णोद्धारबोधकस्य 'खण्डि-
ता स्फुटिता दग्धा यस्मादर्चा भयावहा । तस्मात्समुद्धरेतां तु

पूर्वोक्तविधिना नर' इति पञ्चरात्रस्मरणस्यापि तान्प्रत्येव सार्ध-
कत्वं ज्ञेयम् । 'खण्डिता स्फुटित' इति वाक्ये दिवौकःपदबहु-
वचनाभ्यां भगवद्व्यतिरिक्तविषयत्वनिश्चयाच्च ।

नन्वेवं सति 'यः शूद्रम्यापितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमे-
द्विजः । स याति नरकं घोरं यावदाभूतसंप्लवमि'ति । 'यः
शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमेन्नरः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा
प्रायश्चित्तायुतैरपी'ति । 'नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरि-
मेव वा । स सर्वयातनाभोगी यावदाचन्द्रतारकमि'ति स्कान्द-
नारदीयादिवाक्येषु शूद्रकृतस्वापनार्चनस्पर्शादौ नमने दोषशोधनस्य
का गतिरिति चेत् । न । उक्तैव । न चात्र विनिगमकाभावः
शङ्क्यः । ज्ञानाधिकारिणः सर्वत्र भगवद्भावं हृदि कृत्वैव विष्णुधर्मो-
क्तप्रश्नोत्तरवान्ययोः सर्वगतनित्यसन्निहितपदकथनात् ।

नन्वेवं सति सर्वत्र तौल्यात्प्रतिमायां को विशेष इति चेत् । न ।
नृसिंहरूपेण प्रल्हादमिव जगन्नाथरूपेणेन्द्रद्युम्नादीनिवैनमनेन रूपेणो-
द्धरिष्यामितीच्छया प्रादुर्भूतत्वमेव विशेषं जानीहि । नचात्र
शिल्पिक्रियापि व्याप्तिरिति कथमिच्छाशरीरोऽवधेय इति शङ्क्यम् ।
श्रीजगन्नाथदृष्टान्तेनैव तस्या अपि प्रकारविशेषतयेच्छाशरीर-
प्रवेशस्य साधितत्वेन दत्तोत्तरत्वात् । न चात्र तथेच्छाकारे माना-
भावः शङ्क्यः । ऊनत्रिशाध्यायस्यसन्दर्भसिद्धत्वात् । 'येनाञ्जसा
पुमान्सिद्धेत्तन्मे ब्रह्माञ्जसाऽच्युते'ति प्रश्नोत्तरत्वेन स्वधर्मात्मक-
पूजनस्यानुवादेन तथा निश्चयात् । नन्वम्बुसूर्यगोत्राक्षणानां
हिरण्यस्य च साधारण्यान्माऽस्तूक्तो विशेषः । खण्डिलेऽपि बहूपचा-
रानुक्तेर्मास्तु सः । तथापि शालग्रामचक्राङ्कपटमुद्रास्वाधिक्यस्य

वचनत्वात् (?) । हृदये च ध्याननिष्ठया सर्वेषामुपचाराणां कर्तुं शक्य-
त्वात्, ध्यानस्य च ज्ञानत्वेन, ज्ञानसमानाकारत्वेन वा, ज्ञानकोटि-
पातित्वात्, 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपे'त्यनेन तत्सु-
तेश्च शालग्रामादौ वा द्रव्येण हृदि वा ध्यानेन पूजा कार्या, न तु
प्रतिमायामेवेत्याग्रहः कार्य इति चेत् । मैवम् । ज्ञानयज्ञस्य श्रेयस्त्वे-
ऽप्यत्र तथात्वाऽभावात् । अज्ञसा सिद्ध्यर्थं द्रव्ययज्ञस्यैवाऽत्रोक्तत्वात् ।
'पृथक् सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेन्नृत्य-
गीतार्घ्यमहाराजविभूतिभिरि'त्यादिवाक्यैस्तथानिश्चयात् । हृद-
येऽपि मनोमयीं प्रतिमां कृतैव तत्करणे तस्या आवश्यकत्वाच्च ।
शालग्रामादिष्वसाधारणत्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि भवता तदनुक्तेर्ना-
नावासोलङ्कारोपचाराणामशक्यत्वाद्यथाकथञ्चित्करणेऽपि, तत्तत्प्रदेशेषु
तस्य तस्यादर्शनेन तथाङ्गीकारबुद्ध्यनुदयात्साकारस्य परब्रह्मणस्तत्र
ध्यानसौकर्याभावात्प्रतिकृतौ च तस्य सौकर्याद्वन्निवदावेशेन बहि-
स्तत्तदवयवानां सत्त्वे तेषु साक्षादेव तत्तदुपयोगाद्भगवता तदुक्तेश्च
तदाग्रहस्यैवौचित्यात् ।

नन्यस्त्वेवं तथाप्यल्पबुद्ध्याधिकारत्वमेव तस्येति चेत् । किं
तावता । अपकर्ष एवेति चेत् । न । महारोगप्रस्तास्यास्थ्यसम्पाद-
करुच्युत्पादकौषधवदल्पबुद्धीनामपि फलसाधकत्वेन सुकरत्वेन चो-
त्कर्षस्यैव सिद्धेः । 'पूजनं प्रतिमायां तूत्तमं परिकीर्तितमि'ति
कालनिर्णयदीपिकास्थविष्णुधर्मवाक्य उत्तमत्वस्य कण्ठत एवोक्तेः ।
'प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या
तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता बुधैः । अशक्तौ विस्तरेणैव
प्रातः संपूज्य केशवम् । मध्याह्ने चैव सायं च पुण्याञ्जलि-

मपि क्षिपेत् । मध्यान्हे च विस्तरेण संक्षेपेणाऽथवा हरिम् ।
 संपूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेदि'ति तत्रैव नारदीये
 कर्मिणामपि नित्यत्वोक्तेश्च । न चेदमवैदिकपरमिति वाच्यम् ।
 विनिगमंकाऽभावात् । स्मृत्यर्थसारे 'नित्यं सन्ती'ति वाक्योत्तरं
 'पौरुषेण च सूक्तेन गायत्र्या ग्रणवेन वा । तल्लिङ्गरेव वा
 मन्त्रैरर्चयेद्दुर्बलनुज्ञये'ति वाक्येन वैदिकत्वस्यैव स्फुटीभावाच्च ।
 न च नित्यस्य प्रत्यवायप्रागभावपरिपालनमात्रार्थत्वात्कर्मिणः प्रति
 पूर्वोक्तदृष्टान्तो न युज्यत इति शङ्क्यम् । 'श्रुतिस्मृती मर्मवाज्ञे'
 इति वान्याद्विधेर्नियोगार्थताया एवौचित्यात् । तदकरणे राजद-
 ण्डवलप्रत्यवायस्य तत्करणे तद्वदेयत्वस्य शक्यवचनत्वेन नित्यस्य ताव-
 न्मात्रार्थताया अप्रयोजकत्वात् । अन्यथा यावज्जीवाधिकारकामि-
 होत्रादौ स्वर्गाद्यभावप्रसक्तेस्तद्विधोक्तस्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यप्रसक्तेश्च ।

न च 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वा-
 ऽर्चां भजते मौढ्याद्भ्रसन्त्येव जुहोति स' इत्यादि तृतीयस्कन्धोक्त-
 निन्दाया निर्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'अर्चादावर्चयेद्यो मां
 पृथग्भावः स राजस' इत्यादि जातीयवाक्योक्तपृथग्भावपूजायां
 सावकाशत्वात् । प्रकरणेन वाक्यस्याऽवरुद्धत्वात् । तत्र 'भक्तियोगो
 बहुविधो मार्गेर्भामिनि भाव्यते । स्वभावगुणमार्गेण पुंसां
 भावो विभिद्यत' इत्युपक्रमे भक्तिमार्गस्य नानात्वं प्रतिज्ञाय
 'अभिसन्धाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वै'त्यादित्रिभिर्नवविध-
 सगुणभक्तेरेव निरूपणात् । 'मौढ्या'दिति विशेषणेनाऽप्रामाणि-
 क्यामेव तथात्वव्यञ्जनाच्च । अन्यथा 'अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं

मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूषेववस्थितमि'ति
कालनियमवैयर्थ्यप्रसक्तेश्च ।

एतेनैव 'अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भ-
क्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृत' इत्यपि व्याख्यातं ज्ञेयम् ।
एकत्र पूजाकरणेनाऽन्यत्र तदज्ञानेनाऽज्ञानित्वस्याऽर्चाऽर्च्योर्भेदनि-
र्देशेन, पातिग्रत्यधर्मभिन्नत्वस्य च स्फुटीकरणेन पृथग्भावत्वस्य तत्र
बोधनात् । तथैव 'गोखर' इति वाक्येऽपि देहात्मबुद्ध्यादिभि-
रनभिज्ञत्वस्यैव बोधनान्न कोऽपि शङ्कालेशः ।

इदमपि कर्माधिकृतविचारेणोक्तम् । ज्ञानाधिकृतविचारे तु
'चतुर्विधा भजन्ते मामि'त्यत्र चतुर्णां सुकृतित्वकथनात् । तत्रापि
जिज्ञासोः पूर्वं ज्ञानार्थं, पश्चाच्च जाते ज्ञानेऽतिशयेन भजनात् ।
प्रकृते च 'तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तममि'ति 'अजि-
ज्ञासितमद्भर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेदि'ति योगीश्वरैर्भगवता चोप-
क्रमे तादृशस्यैवाधिक्रियमाणत्वान्न निकर्पसम्भावनापि । 'यावत्सर्वेषु
भूतेषु मद्भावो नोपजायते । तावदेवमुपासीत मनोवाक्काय-
वृत्तिभिरि'ति भगवता सर्वत्र ब्रह्मभावोदयाऽवध्यस्यैवाऽऽवश्यक-
त्वकथनाच्च । न चाग्रे त्यागप्राप्त्या निकर्प इति वाच्यम् । साधना-
न्तरेऽपि तौल्यात् । प्राप्ते फले साधनमात्रस्यैव त्यागात् । विवक्षित-
भक्त्यधिकृतविचारे तु सुतरां न तत्सम्भावना । 'मद्गुणश्रुतिमा-
त्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भ-
सोऽम्बुधौ । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्याप्युदाहृतम् ।
सालोक्यसार्धिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृणह-

न्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्य-
न्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यत' इति
लक्षणकभक्तिद्वयान्यतरार्थिनामपि 'निषेविता निमित्तेने'त्यादि-
नोच्यमानेषु 'मद्विष्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवादनैः । भूतेषु
मद्भावनया सत्त्वेनाऽसङ्गमेन चे'त्यन्तेन तृतीयस्कन्धेऽपि धिष्य-
पूजादीनामेवोक्तत्वात् । ऊनविंशेध्याये 'पुनश्च कथयिष्यामि
मद्भक्तेः कारणं परमि'त्युपक्रम्य 'श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्म-
दनुकीर्तनम् । परिनिष्ठा तु पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ।
आदरः परिचर्यायामि'त्यादिना 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवा-
त्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योऽर्थोऽस्यावशि-
ष्यत' इत्यन्तेन पूर्वोक्तमुत्पद्यभक्तियोगकारणत्वेनाऽस्यैवोक्तत्वात् ।
तादृशस्य 'तस्मान्मद्भक्तिपुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न
ज्ञानं न च चैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'त्येकादशे भगवद्वाक्येन
ज्ञानस्योपेक्षणीयत्वाच्चाल्पबुद्ध्याधिकारस्याऽदुष्टत्वात् ।

न चैकादशोक्तपूजायां निर्गुणादिपदाभावान्न निर्गुणत्वमिति
शङ्क्यम् । 'वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ।
तामसं धूतसदनं मन्त्रिकेतं तु निर्गुणमि'ति स्वस्थाने निर्गुणत्व-
कथनेन सर्वगतस्य प्रतिमादिस्थितिं विनैकत्र निकेतस्य वक्तुमश-
क्यत्वेन तदधिष्ठितमन्दिरत्वादेव निर्गुणत्वे तत्संबन्धिपूजाया निर्गु-
णत्वस्याऽर्थादेव सिद्धत्वात् । अग्रिमे 'मत्सेवायां तु निर्गुणे'ति
सेवाविषयकश्रद्धाया अपि निर्गुणत्वोक्तेश्च ।

अतोऽरूपबुद्धीनामित्यत्र गद्वादिसमासेऽन्यस्मिन्वा व्यधिकरणपदे
दोषो, न तु समानाधिकरणबहुव्रीहाविति निश्चयः । ननु भवत्वेवं

तथाप्याधुनिकानामेवंभावाऽभावात्कथं गुणातीतत्वं शक्यवचनम् ।
 तथा सत्यस्येव दोष इति चेत् । सत्यमस्ति । परमुपदेशाऽननु-
 सरणे, न तु तदनुसरणेऽपि । 'अहरहः सन्ध्यामुपासीते'ति
 विधिमजानतापि बालेन पित्रादेः शिक्षया कृतस्य सन्ध्यावन्दना-
 देर्वैधत्ववदुपदेशाऽनुसारेण तत्करणे भक्तिमार्गीयप्रथमसोपानत्वे-
 नाऽदोषात् । अतः पूजा तदधिकारिणोर्विवक्षितस्वरूपविचारे कथ-
 ङ्चिदपि न निरुपसम्भावनेति दिक् ।

नन्वेवमस्तु । तथापि परमात्मावेशस्य प्रतिमान्तरेऽपि तौल्याच्छ्री-
 कृष्णप्रतिरुतावेवाऽऽग्रहे बीजं न पश्याम इति चेत् । अत्रापि
 वदामः । सर्वासु प्रतिमासु परमात्मावेशो नैकेन रूपेण । तथा सति
 नानालिङ्गकप्रतिष्ठामन्त्रादीनां नानाकाराणां च वैयर्थ्यापत्तेः ।
 किन्तु 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'ति 'श्रुत्या 'सहस्रपादेकमूर्द्धा'
 'विश्वतश्चक्षुः' 'नृकेसरिविग्रहं' 'गोपरूपो हरिः साक्षादि'त्यादिषु
 नानारूपश्रावणेन च तासु तासु मूर्तिषु तेन तेन रूपेणाऽऽवेश
 इति निश्चीयते । तत्तदुपासनौत्कट्ये तत्र तत्र तत्तत्साक्षात्कारेण
 च । रूपाणि च न सर्वाणि तुल्यानि । 'यो यो यां यां तनुं
 भक्त' इत्यादिना फलपर्यन्तबोधकेन वाक्यत्रयेण तथा निश्चयात् ।
 तत्र 'अथर्वशिरःशिराध्यायिशतमेकमेकेन मन्त्रराजजापकेन
 तत्सममि'ति नृसिंहपूर्वतापनीये विद्यावदुत्कर्षमुखेन तद्विद्याप्र-
 तिपाद्यरूपस्य शिवरूपत उत्कर्षाद्वास्कराभ्योश्च ब्रह्मपुराणे 'अन्यदे-
 वेषु या भक्तिरि'त्यादिना शिवादपकर्षप्रतिपादनात् । गणपतिता-
 पनीये 'अवेहि मां भार्गव चक्रतुण्डमनाथनाथं त्रिगुणात्मकं
 शिवमि'ति त्रिगुणात्मकत्वकथनात् । शक्तेस्त्रिगुणात्मकत्वस्य सुन्द-

रीतापनीयमार्कण्डेयपुराणादिषु सुप्रसिद्धत्वाच्चन्मूर्तिषु तादृश्रूपेण,
'कृष्णोऽयं कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यत' इत्याद्युक्तविष्णु-
ब्रह्मरूपस्यापि प्रकृतौ संक्रात्या शबलत्वात्तादृश्रूपेण श्रीमूर्त्तावपि
चिच्छक्तिरूपेणैवाऽऽवेशः ।

तथा कल्पभेदेन शुद्धभगवदवतारविचारेऽपि श्रीभागवते पुरु-
षावतारमुपक्रम्य 'आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते' ।
'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमि'त्यादिना 'एते चांश-
कलाः पुंस' इति पुरुषांशत्वकथनाच्च, द्यन्तरित एवाऽऽवेशः ।
तथा 'रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम्' । 'वृष्णीनां
वासुदेवोऽस्मि' 'वासुदेवो भगवतामि'त्यादिपूज्यत इत्यवतारविचारे
कृष्णावतारेऽपि द्यन्तरित एव । अतो यो गीताद्युपदेशकर्ताऽक्ष-
रादप्युत्तमः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि'त्यनेनोक्तस्तापनीये च
सुरीयातीतत्वेनोक्तः स एव भक्तोद्धाराय प्रकटो यत्राऽऽविशति
तत्राऽनन्तरितः । एवं सत्यवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवि-
तेत्यादिप्रश्नोत्तराभ्यां गोपालतापनीये कृष्णावतार एव श्रेष्ठ्यप्रति-
पादनाच्चद्रूपप्रतिकृतावेव भगवानांविशति । भवति च सुबोध इत्ये-
तदेव तादृशप्रतिकृत्याग्रहे बीजमिति जानीहि । वस्तुतस्तु तस्याः
स्वरूपाऽनतिरिक्तत्वाद्भगवतो विमुत्वाच्च, प्रभोस्तत्र भावनासौकर्यात्त-
त्सहकृतया भक्त्या तदनुग्रहाय शीघ्रमाविर्भाव इति गुराविवात्रा-
प्युपकारकत्वमेव बीजम् । एवं च 'स मानसीन आत्मा जनाना-
मि'ति श्रुत्या मनःसंबन्धेव भावौत्कट्ये 'रसो वै स'इति
श्रुत्युक्तरसरूपो यथा मनस्याविर्भवति तथा बहिरपि तत्र । न च
वैयधिकरण्यात्तदनुपपत्तिः शङ्क्या । चन्द्रोदयेन सागरोत्तरलत्ववद्-

पपत्तेः । ततोऽपि भावौत्कथ्येन विगाढसर्वात्मभावे 'स एवाघस्ता-
 दि'त्यादिश्रुत्युक्तरीत्या ब्रजभक्तानामिव सर्वत्रेति न किञ्चिदनुपप-
 न्नमिति सहृदयैर्विभावनीयम् । एवं सति 'यथा तरोर्मूलनिपेचनेन
 तृप्यन्ति तत्स्कन्धशुजोऽपि शाखाः । आणोपहाराश्च यथे-
 न्द्रियाणां तथैव सर्वाह्णमच्युतेज्ये'त्येकादशस्कन्धे 'यथा हि
 स्कन्धशाखानां तरोर्मूलनिपेचनम् । एवमाराधनं विष्णोः
 सर्वेषामात्मनश्च ही'त्यष्टमस्कन्धे पञ्चमाध्याये चोक्तत्वाद्भगवति
 पूजिते सर्वे पूजिता भवन्तीत्यनन्यैस्तत्पूजनमेव कार्यमिति सिद्धम् ।
 यत्पुनः शीघ्रपावनत्वदीनवत्सलत्वाद्युपाधिना साधुष्वाधिक्यं तद-
 प्येकादशस्कन्धोक्तसाधुलक्षणविचारे भगवद्भक्तेष्वेव पर्यवस्यति ।
 तत्र च 'मद्भक्तपूजाभ्यधिके'त्यनेन पूजाधिक्यं भगवताप्युक्तम् ।
 तथापि पूजापरिकरत्वेन न तु स्वतन्त्रतया । तादृग्मिथ्य भगवत्पूजै-
 वोपदिश्यते । यथा योगेश्वरैर्जनकाय । अत एव विचारेऽपि गुर्वा-
 शानुसारेण सैव करणीया फलतीति पूर्वोक्तं सर्वमविवादमिति शुभम् ।

इत्येकादशसिद्धा गूढा या सर्वनिर्णये सौक्ष्म्यात् ।

स्वाचार्यचरणकृपया रीतिर्विशदीकृताऽस्माभिः ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यमतवर्तिधीपीताम्बरतनुजगुरुपरोत्तमधिरचितो
 भगवत्प्रतिपूजनः पञ्चदशो वादः सम्पूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

नमः श्रीकृष्णाय ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः
सृष्टिभेदवादः ।

अष्टमो मणिः ।

यो लीलया किल गवामवनाय गोत्रं
हस्तेऽतिकोमलतमे कृपया दधार ।
यद्रूपमेतदखिलं यत आस यस्मा-
त्सद्वद्विभाति तमजं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

नन्वस्य जगतो भगवद्रूपत्वमत्र यदुक्तं तदनुपपन्नम् । कार्यद्रव्यत्वात् । सावयवत्वेन तदनुमानात् । न च भगवत्समवेतत्वेन तदुपपत्तिः । तत्समवेतत्वस्यैवाऽसम्भवात् । प्रत्यक्षबाधात् । न च सर्वस्य जगतः प्रत्यक्षाऽभावात्तद्बाध एव पराहत इति वाच्यम् । अनुमानेनाऽपि बाधात् । सर्वं जगत्सावयवसमवेतं कार्यद्रव्यत्वाद्धटवदिति प्रयोगात् । न च सावयवसमवेतत्वेऽपि घटादीना पार्थिवत्ववद्ब्रह्मसमवेतत्वं न दुर्घटमिति वाच्यम् । असम्भवात् । परमाणुष्वेव पर्यवसानात् । तथाहि—प्रपञ्चः स्वरूपपरिमाणद्रव्यारब्धः । महत्त्वे सति कार्यद्रव्यत्वाद्वटवदित्यनुमानेन सिद्धे स्वरूपपरिमाण-

द्रव्यारब्धत्वे तदवयवानामपि त्रसरेणुपर्यन्तानां तेनैव न्यायेन
स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धत्वसिद्धिः । तथा तदारम्भकानां व्यणुका-
नामपि महद्रव्यारम्भकत्वेन स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धत्वसिद्धिः । तदा-
रम्भकास्तु परमाणवोऽनारब्धा एव । तदारम्भसाधकन्यायाऽभावात् ।

सिद्ध एवं परमाणुजन्यत्वे जगत्सर्वं स्वस्वावयवेष्वेव समवैप्यति ।
न ब्रह्मणि । तस्यैषा प्रक्रिया । अनादौ संसारे जीवात्मनां भोग्याऽदृ-
ष्टेन द्वयोः परमाण्वोः क्रियया संयोगे सति व्यणुकमुत्पद्यते । तस्य
परमाणू समवायिकारणम् । तत्संयोगोऽसमवायिकारणमदृष्टादि निमित्त-
कारणम् । ततो व्यणुकानां त्रयाणां क्रियया संयोगे सति व्यणुक-
मुत्पद्यते । तस्य व्यणुकानि समवायिकारणं शेषं पूर्ववत् । एवं
व्यणुकैश्चतुरणुकं, ततः स्थूलं, तैः स्थूलतरं, तैः स्थूलतममेवं क्रमेण
महती पृथिवी, महत्य आपो, महत्तेजो, महंश्च वायुरुत्पद्यते । न
च परमाणूनां ब्रह्मांशत्वमपि शक्यवचनम् । व्यापकत्वव्याफोपात् ।
निष्कलश्रुतिविरोधाच्च । कार्यगतरूपादयस्तु समवायिकारणगतेभ्यो
रूपादिभ्यो जायन्ते । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारम्भन्त' इति
न्यायात् । आकाशादयस्त्वसमवेता एव । तदारम्भकाऽवयवानामश-
क्यवचनत्वेन तदुत्पत्तेरपि तथात्वात् । अतः कालदृष्टान्तेनाऽपि न
सांशत्वसिद्धिः । 'सर्वे निमेषा जज्ञिर' इत्यादिश्रुतिस्तूपाधौ पर्य-
वस्यन्त्युपचरितार्थैव । किंच द्रव्यारम्भकत्वं स्पर्शवत्त्वेन मूर्तत्वेनाऽपि
केचिदाहुः ।

ब्रह्मणि तु नोभयमित्यनारम्भकत्वादुपादानत्वमपि तत्राऽशक्य-
वचनम् । अतो जगत्स्वरूपविचारे ब्रह्मस्वरूपविचारे च न कथमपि
जगतो भगवद्रूपत्वम् । एवं च कार्यस्थितिरपि स्वस्वावयवेष्वेव ।

तेषामेव तत्तत्प्रागभावोऽधिकरणत्वात् । अत एव तत्तद्वटादिकं प्रति
 तत्तत्कपालत्वादिना विशिष्यकार्यकारणभावोऽपि युज्यते । प्रत्ये तु
 प्रागभावदशायामिव कार्यस्याऽसत्त्वमेव । प्रत्योऽपि भोग्याऽदृष्टो-
 परमे सजिहीर्षोरीश्वरस्य सजिहीर्षया परमाणुषु विभाजिकया
 क्रियया । विभागात्सयोगे नष्टे द्यणुम्नाशात्तन्नाशे च व्यणुकादि-
 नाशक्रमेण पृथिव्यादिनाशात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मेत्या'दय
 श्रुतयस्त्वयोग्यत्वादबोधिका सत्य ईश्वरस्य जगद्विष्टम्भमन्त्रेणाऽऽत्म-
 विष्टम्भपुरुषदेहवदसिज्जगत्यात्मत्व, प्रक्षणि देहावष्टम्भकाऽऽत्मव-
 त्सर्जत्वं वोपचरन्ति । 'तस्माद्वा एतस्मादित्या'दयोऽपि तथा ।
 तस्मान्नास्य भगवद्रूपत्वं मुख्यवृत्त्या शक्यवचनम् । नापि भगवदु-
 पादानकत्वम् । अत एव च न सद्ब्रह्मभास्यत्वमपि । ईश्वरजन्यत्व
 तु स्यात् । जन्यकृत्यजन्य^(१) क्षित्यादिकं सकर्तृकं न वेति सन्देहे
 तथामूत क्षित्यादि सकर्तृकं । जन्यत्वात् । यद्यज्जन्य तत्तत्सकर्तृकम् ।
 यथा घट । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्ववच्चेदम् । तस्मात्सकर्तृकम् ।
 इत्यनुमानसिद्धत्वात् ।

न च तथाभूत क्षित्यादिकं न सकर्तृकम् । शरीराऽजन्यत्वात् ।
 यद्यच्छरीराऽजन्यं तत्तत्र सकर्तृकम् । यथा गगनम् । प्रत्यग्रजाय-
 मानाङ्कुरादिकं वा । शरीराजन्यं च क्षित्यादि । तस्मात्तत्र सकर्तृक
 मिति प्रतिपक्षसद्भावात्पूर्वोक्तमयुक्तमिति शङ्कनीयम् । जन्यत्वेन
 कर्तृजन्यत्वेन य कार्यकारणभावस्तस्य, श्रुतीनाञ्चानुकूलतर्कत्वेनाऽ-
 ङ्कुरादावपि तथात्वेन दोषाऽभावात् । जन्यत्वादेव च गगनदृष्टान्तेन
 प्रतिपक्षाऽनुत्थानात् । सिद्धे चैव कर्तृजन्यत्वेन तदुपादानगोचराऽप-

रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमानीश्वर एवेति तन्निमित्तकत्वमात्रं साधीय
इति कणभक्षाक्षचरणानुयायिनो वदन्ति ।

तत्रोच्यते । भवेदेतदेवं चेत्परमाणुषु कारणत्वं सम्भवति ।
तदेव तु न सम्भवति । तथाहि—भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमा-
न्परमाणुरिति हि परमाणुलक्षणम् । तत्र किन्नाम भौतिकत्वम् । न
च भूतसम्बन्धित्वम् । तत्सर्गादौ तदितरस्य पृथिव्यादिभूतस्याऽभावेन
लक्षणाऽसम्भवात् । आकाशमादाय समर्थने मनस्यतिव्याप्तेः ।
सर्गाद्यनङ्गीकारे परमाणुनामेवाऽसम्भवेन सिद्धान्तमङ्गाच्च । न च
भूतसमवायित्वं तत् । सर्गादौ तदितरभूताऽभावेनाऽसम्भवप्राप्तस्यो-
क्तत्वात् । योग्यतामादाय लक्षणसमर्थने भवतु वा तथा, तथापि
पुराणेषु योगशास्त्रे च मानससृष्टेः स्मरणान्मनसोऽपि तथात्वेन
तत्राऽतिव्याप्तेर्दुर्गतरत्वात् । इष्टापत्तौ परमाणूनां पञ्चविधत्वापत्तेः ।
पूर्ववन्मनसोऽपि साऽवयवत्वापत्तौ तस्यापि नित्यत्वमङ्गाच्च । अन्यथा
तद्विरोधात् । इष्टापत्तौ शब्दप्रामाण्यत्यागेन सिद्धान्तमङ्गापत्तेश्चेत्यु-
भयतः पाशा रज्जुः ।

अथ कणादस्मृतिश्चद्वाजाब्द्यादस्तु वा यत्किमपि लक्षणं, तथापि
अणुऋवन्मध्यमपरिमाणद्रव्यारम्भकत्वेन तेषामप्यारब्धत्वमनिवार्य-
मेवेति नित्यत्वं दुर्वचमेव । न च यत्र विश्रान्तिः स एव परमाणुः ।
सिद्धान्तमङ्गापत्तेः । अनवस्थाभयात्तदादरणे तत् एवाऽऽरम्भवादत्या-
गस्यौचित्याच्च । किं च कार्यस्य शरीरादेः पाञ्चभौतिकत्वेन जला-
दयः संयुक्ता अपि भवन्तीति पञ्चत्वदशायां तेऽपि पृथग्भूताः परमा-
णुत्वमापधेरन् । तथा सति भूतकादिर्न दृश्येत । अतः परमाणुका-

रणवादः प्रत्यक्षविरुद्धः । किं च द्रव्यारम्भकत्वमपि न रूपवत्त्वेन । वायुपरमाणुषु व्यभिचारात् । नाऽपि मूर्तत्वेन । मनसि व्यभिचारात् । किन्तु स्पर्शवत्त्वेनेति भवतां मतम् । तदाऽपि मनसि व्यभिचारो दुर्वारः । संयोगस्य मनस्यङ्गीकारात् । तस्य च स्पर्शाऽनतिरेकात् । लोके स्मृतौ च संयुक्त एव स्पृष्टव्यवहारदर्शनात् । शब्दे च तथा । हृदयाऽवच्छेदेन महौगुलीयंत्रशब्दजन्यस्पर्शस्याऽनुभवादित्यन्यत्र विस्तरः । अतः स्पर्शवत्त्वेनाऽऽरम्भकत्वमपि तथा ।

न च परमाणुलक्षणाऽसम्भवः । सद्विशेषचरमत्वस्य तल्लक्षणस्य सत्त्वात् । विभाजकाऽऽघाताऽसहिष्णुत्वस्य चरमपदार्थत्वात् । न चाऽत्र मानाभावः । 'चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत' इति तृतीयस्कन्धवाक्यस्यैव मानत्वात् । अत एव न तत्संयोगाद्भव्योत्पत्त्यङ्गीकारः । दूषणान्तरस्य तर्कवाद उपपादनाच्च । तर्हि कुतः कथं चोत्पत्तिः ? । स्थूलदेव कारणाद्विभागेनोत्पत्तिरिति वदामः । श्रुतिपुराणादौ तथैव दर्शनात् । न चानुगतकार्यकारणभावविरहः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्याऽवयवस्थूलांशत्वेन कारणताऽनुगमात् । न च पटादौ सूक्ष्मेरेव तन्तुभिः स्थूलस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्राऽपि समुदायस्यैवोपादानत्वेन तं छित्त्वा यंत्रात्पट उद्भियत इति तत्रापि स्थूलदेव । सूक्ष्मस्य समानस्य वोत्पत्तेस्तदभावात् ।

एवं सूत्रादावपि कार्पासादेः स्थूलस्यैव दीर्घाऽवस्थाप्राप्त्यर्थं, तत आकृतिविशेषसम्पादनार्थं च खण्डशोऽवयवयोजने तत्संघा ज्ञेयाः ।

ते चाऽवयवाः स्थूलादेव कार्पासादेर्विभज्य ततः संयुज्यन्ते ।
 तथैव कुण्डलप्रतिमादावपि सुवर्णमण्यादिसमुदायस्यैव कारणत्वम् ।
 यत्र पुनर्लोहदारुदन्तनिर्यासादिभिः पर्यायेणाऽवयवयोजनं मंजूपादौ ।
 गृहादौ चेष्टकादिभिस्तत्रापि तत्तदवयवान्समुपादायाऽवान्तराऽवयव्युत्प-
 त्तिस्तत्समुदायाच्च महावयव्युत्पत्तिरिति पटन्याय एव । एवमेव कञ्ज-
 कादयो विज्ञेयाः । यत्र तु घटादिमग्नेन दन्तशृंगादीनां, तक्षणेन वा
 पात्रीचपकादीनामुत्पत्तिः । तत्र विभाग एव व्यापारो निमित्तस्य ।
 उपादानन्तु संश्लिष्टावयवसमाज एव ।

एवं च गर्मादिष्वपि बीजरजःसमुदायस्यैवोपादानता मांधात्रादा-
 वपि पुंसवननीरादिकमेव रजःस्थानीयमित्यदोषः । एतेनाऽण्डजो-
 द्विजा अपि व्याख्याताः । स्वेदजास्तु स्थूलादेव स्वेदादुत्पद्यन्ते ।
 अत एव प्रथमं सूक्ष्मत्वम् । वृद्धिरपि सजातीयसंवलनात्मिका स्थू-
 लादेव । अत एवाऽऽहारे परिणते तत्तद्योग्यावयवसमुदायादेव
 तद्भातूत्पत्तिः । श्रुतिश्चाऽन्नमशितं त्रेधा भवतीत्यादिः । वृद्धम-
 पक्षीणं च न द्रव्यान्तरम् । तत्त्वेनाऽप्रत्ययात् । प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तेश्च ।
 पातिग्रत्यादिहान्यापत्तेश्च । विपरिणतं तु दध्यादि दुग्धान्तं च न
 समुदायजमिति द्रव्यान्तरमेव । तथैव पुत्रादिरपि । रजतादियोगजे
 दध्नि तु रजतादिकं निमित्तमेव । तत्रापि कारणतौल्यमेव, नतु
 सूक्ष्मादुत्पत्तिरिति न दोषः । समुदायस्तु न द्रव्यान्तरम्, तथात्वेन
 प्रत्ययाऽभावात् । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्चयः । अन्य-
 थाऽनेकं कार्यं स्यात् । कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन कर-
 णगतैकत्वे प्रत्येकमेकत्वाऽऽरम्भेणाऽनेकैकत्वानां शक्यवचनत्वात् ।
 अनारम्भे हेत्वभावात् । अन्यथा द्वित्वादेरप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

न चाऽत्र पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति अमितव्यम् । सामुदायिकस्य
 पुञ्जरूपत्वाऽभावात् । ननु स्थूलात्सूक्ष्मोत्पत्तौ विभागादुत्पत्तिरिति,
 नाशः कुतः स्यादिति चेत् । संयोगादितिवदामः । पाकजप्रक्रियायां
 तेजःसंयोगेनैव द्यणुकादिनाशस्य भवताऽप्यङ्गीकारात् । मुद्गरख-
 ङ्गादिसंयोगेन घटशरीरादिनाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । वस्तुतस्तु
 प्रथममन्तिमं च कार्यं विभागात् । 'असतः सद्ये ततश्चुरि'ति
 श्रुतेः । विभाजकाघाताऽसहिष्णोः परमाणुत्वाच्च । अवान्तरं तु
 यथासम्भवमुभाभ्यामुत्पद्यते । नश्यति च । अत एव जलसंयोगा-
 द्बहिनाशः कपालविभागाद्धटनाशस्तक्षणाद्दान्तचपकाद्युत्पत्तिस्तन्तुसं-
 योगाच्च पटस्येति न कोऽपि क्वापि शंकालेशः । तस्मान्न परमाणु-
 कारणवादः साधीयान् । तथैवाऽऽरम्भवादोऽपि । असतः सत्तापादक-
 त्वात् । न च सा न दुष्टेति वाच्यम् । कार्यस्याऽनियतावधिकत्व-
 प्रसङ्गात् । तथाहि—यदि घटादिकं पूर्वमसदेव पश्चात्कारणेनाऽऽर-
 भ्यते तदा प्रागभावदशायां तस्य शशशृंगादितुल्यत्वादुत्पत्तिरेव न
 स्यात् । यतः कुतश्चन वोत्पद्येत । वटबीजादिक्षवोऽप्युत्पद्येरन् । न च
 गोमयाद्वृश्चिकोत्पत्तिदर्शनाददोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गाऽऽपत्त्या
 पापाणादावनुद्भूतगन्धादेरिव गोमयादौ वृश्चिकादेरनुद्भूतसत्ताया
 आवश्यकत्वात् । अन्यथा मयूरादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । न चोपादान-
 निष्ठस्य कार्यप्रागभावस्य तलियामकत्वान्न तदावश्यकत्वमिति
 वाच्यम् । कार्योत्पत्त्यनुकूलया कारणावस्थयैव नियमसम्भवे तद-
 तिरिक्तप्रागभावसत्तायामेव मानाऽभावात् ।

न च कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मानमिति
 वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावविषयतया घट-

संसर्गाऽभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्मकविशेषाऽनवगाहितत्वात् । नाऽ'पीह कपाले घटप्रागभाव' इति प्रतीतिस्त्रयं मानम् । तस्या एवाऽभावात् । तथाऽऽग्रहेऽप्यसार्वजनीनत्वेन प्रतिवाचनादरणीयत्वात् । किञ्चोक्तप्रतीत्याऽऽपाद्यमानः प्रागभावः, किं घटत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिक एक, उत तत्तद्वटप्रतियोगिकोऽनैकः । नाद्यः । सर्वेषु घटोपादानेषु तत्सत्त्वात्सर्वेभ्यः कपालेभ्यः सर्वघटोत्पत्त्या नियमभङ्गापत्तेः । न द्वितीयः । अभावज्ञानस्य धर्मेप्रतियोगिज्ञानाऽधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञानाऽभावेन तत्प्रतीत्यनुदयाऽऽपत्तेः । न च घटत्वेन रूपेण प्रतियोगिज्ञानसत्त्वाच्चदुदयो निर्वाध इति वाच्यम् । तथा सतीह घटत्वावच्छिन्नप्रागभाव इति तस्या आकारागभावस्याऽपि सामान्यत्वाऽऽपत्त्या पूर्वविकल्पीयदूषणापत्तेः । अतस्तद्भाहकमानाऽभावात्सामयिकाऽत्यन्ताभावेनापि प्रतीतिनिर्वाहाच्च न तत्सिद्धिः ।

ननु कारणावस्थयापि न नियमसिद्धिः । तथाहि—कारणावस्था नाम कारणस्य फलोपधानदशा । तथा च येभ्यः कारणेभ्यो यत्कार्यमुत्पद्यते तत्कार्यं प्रति तेषां यदि कारणत्वेन फलोपधानं तदा घटबीजादपीक्षुत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि च कारणविशेषरूपेण कपालत्वादिना तथात्वं, तदाप्येतेभ्यः कपालेभ्य एतद्वटोत्पत्तिनियमाऽसम्भवः । तज्जातीयं प्रति तस्याऽपि सामान्यत्वात् । अथैतत्कपालत्वादिना तथात्वम्, तदा त्रिनिगमनाविरहो, बहुकपालजन्यं घटं प्रति तावत्सु तथात्वं कल्पनीयमिति गौरवग्रासश्चेति न तथापि नियमसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । सत्कार्यवादे कार्यस्य कारणे सत एव ततोऽभिव्यक्त्यत्र यत्कार्यसत्ता तत एव तदुत्पत्तिरिति सुखेनैव

नियमसम्भवात् । न च बहुकपालजन्ये घटादौ गौरवप्रासः । समु-
दायस्यैव तत्र कारणत्वात् । एकस्यैकमेव कारणमिति प्रागेवोक्तत्वात् ।

न च प्रागभावाऽनङ्गीकार उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । कार्यस्थि-
तावपि कारणावस्थायां सत्त्वादिति वाच्यम् । कालोपाधीनं क्रमि-
कत्वेन निमित्तसामग्रीप्रविष्टस्य कालोपाधेस्तदानीमभावेन निमित्त-
सामग्रीविघटनादेव तदभावसिद्धेः । ननु यत्र पके घटे स्पर्शरूपर-
सगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्रोपादानस्य निमित्तसामग्र्याश्च विद्य-
मानत्वाद्विलक्षणस्पर्शरूपादिप्रागभावं विना न निर्वाह इति चेत् ।
न । तादृशविपरिणामस्य स्पर्शादिस्वभावादेव सिद्धेः । ननु यत्र पके (?)
स्वभावस्य धर्मत्वेन तत्कल्पनेऽपि प्रागभावापेक्षया लाघवात् । एव-
मव्याप्यवृत्तिसंयोगादेस्तत्तदवच्छेदेनोत्पत्तावपि स्वभावस्यैव नियाम-
कत्वं बोध्यम् ।

ननु प्रागभावाऽनङ्गीकारे कारणशरीरप्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वस्य कथं
ग्रहणम् । तस्य प्रागभाववच्छिन्नसमवर्तित्वरूपतया प्रागभावग्रहा-
धीनत्वादिति चेत् । मैवम् । कार्यविषयकाग्रिमजननज्ञानेनैव तद्ग-
हणसम्भवात् । तादृशज्ञानस्य च लोकप्रवाहादेव सम्भवात् । प्राग-
भावग्रहाधीनत्वाङ्गीकारे तु प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्वव-
र्तित्वस्यापि प्रागभावघटिततया प्रागभावताज्ञानाधीनज्ञानकत्वेना-
ऽऽत्माश्रयापत्तेः । 'तस्मान्न कारणावस्थातिरिक्तः प्रागभावो न
वा ध्वंसोऽप्यतिरिक्तः' । कार्यस्थितिप्रतिकूलां कारणावस्थां पश्यत
एवेह घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्ययात् । न चाऽभावमुखप्रतीतिर्बाधिकेति
वाच्यम् । तमसि भावमुखप्रतीतेरिवाऽत्राऽभावमुखप्रतीतेरप्यबाधक-
त्वात् । न च ध्वंसाऽनङ्गीकारे नष्टस्य पुनरुन्मज्जनापत्तिरिति

वाच्यम् । तादृगवस्थायाः सत्त्वेन निमित्तविघटनेन च तथाऽऽपा-
दयितुमशक्यत्वात् ।

यत्र चावस्थातिरोभावो निमित्तान्तरसमवधानं वा तन्नोन्मज्ज-
नेऽपि बाधकाभावः । अत एव ताम्रादिघटेषु भङ्गोत्तरमपि निमि-
त्तान्तरेण पुनः सन्धानमपि युज्यते । न च तद्वद्वान्तरमेवेति
युक्तम् । प्रत्यभिज्ञाबाधापत्तेः । आश्रमवासिकपर्वस्थकुरुपाण्डवसैन्यस्य,
कश्यपकृततक्षकदग्धघटतरुज्जीवनस्य, भारतादौ दर्शनात्तादृशस्थले प-
दार्थान्तरत्वाऽङ्गीकारे 'एकां रात्रिं विद्वत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।
आमङ्ग्याऽन्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागत'मित्यादिवाक्योक्त-
विहारादीनां विरोधापत्तेः । तक्षककृतकश्यपनिवर्तनस्याऽपि वैयर्थ्या-
द्यापत्तेश्च । न च प्रागभावध्वंसादिशब्दाभिलाषबाधः । कार्यकारणा-
दिशब्दवदेतयोरपि सोपेक्षवृत्तिकत्वेनाऽवस्थामपेक्ष्य मुखेनैवाऽभिला-
पोपपत्तेः । तस्माद्ध्वंसोऽपि नाऽवस्थातिरिक्तोऽतो ध्वंसदशायामपि
कार्यस्य सत्त्वमेव नत्यसत्त्वम् ।

प्रतीत्यभावास्तु सौक्ष्म्यादेवेति नाऽऽरम्भवादोऽपि युक्तिसहः ।
आविर्भावतिरोभाववादे वक्ष्यमाणेनोत्पत्तिस्वरूपविचारेणाऽपि तथा ।
तेन निर्मूल एव । अतः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीद्'ित्यादिश्रुतेर्ब्र-
ह्मण एव मूलकारणत्वम् । ततश्च 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारि-
णी'ति श्रुतेः साक्षाद्वा, 'एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति
श्रुतेः परम्परया वा, ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते । न चाकाशोत्पत्तिर्न
सम्भवति निरवयवत्वादिति वाच्यम् । बुद्धिकर्मादिवदुपपत्तेः ।
न च द्रव्यत्वे सतीति विशेषणान्न दोष इति वाच्यम् । परमाणा-

वुक्तीत्या व्यभिचारात् । आकाशकालदिब्जन.परमाणवो जन्माः ।
विकारत्वात् । विकाराः । लौकिकपृथक्व्यवहारविषयत्वात् ।
आत्माऽन्यत्वे सति विभक्तत्वाद्वा । घटादिवदिति प्रत्यनुमानसत्त्वाच्च ।
एतेनैवाऽस्पर्शद्रव्यत्वात्पृथिव्यादिविधर्मद्रव्यत्वादिति प्रतिसाधनमपि
निरस्तम् । अप्रयोजकत्वात् । अवयवचिन्ता तु न कार्येव । स्थूला-
देव सूक्ष्मोत्पत्तेः । श्रुतिसिद्धत्वात् । तस्य चाऽवयवित्वात् ।

न च निष्कलादिश्रुतिविरोधः । विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । उत्पत्ति-
प्रलयौ च कूर्माग्न्यायेन सचरप्रतिसचराविति सदेव कार्यमुत्पद्य-
मान च भगवत्येव तिष्ठतीति भगवानेव समवायी । समवायोऽपि
तादात्म्यमेव न त्यतिरिक्तः । तस्य सम्बन्धत्वेन द्विनिष्ठत्वात्प्रतियो-
ग्यन्तराऽभावेन सृष्ट्यादौ त्वया तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्याऽपि
वृत्तिनियामकसम्बन्धसापेक्षत्वेन तदभावादप्यशक्यवचनत्वाच्च ।
अनपेक्षत्वे तद्वत्कार्यस्याऽपि तं विना शक्यवचनत्वाच्च ।

अत्राऽनीश्वरसारख्या—मास्तु परमाणुभ्यः सृष्टिस्तथापि भगवतो
न सम्भवति । ‘प्रधानाज्जगज्जायत’ इति श्रुते । ब्रह्मादिपदानामपि
प्रकृतिवाचकत्वात् । ‘एतस्माज्जायते प्राण’ इति त्वहकारपरा ।
प्राणाद्युत्पत्तेस्तत एवाऽङ्गीकारात् । पुराणादिष्वपि तथैव दर्शनात् ।
एव चा‘ऽजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजा जनयन्तीं सरू-
पाः । अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजन्य’
इति श्रुतेर्लोहितशुक्लकृष्णवर्णोपलक्षितरज सत्त्वतम.साम्याचस्यारूपा
प्रकृतिरेव कर्त्री । उपादानमपि सैवेत्यनुमानात्सिद्ध्यति । तथाहि—
कार्यस्य भौतिकत्वात्तत्कारणानां भूतानां तद्रूपानां च सिद्धिर्वादिप्र-

तिवादिनोस्तुत्या । तानि स्थूलान्येव । ननु परमाणुरूपाणि जन्यानि चे-
त्यप्युक्तरीत्यैव सिद्धम् । आकाशोऽपि जन्यः । उक्तश्रुतेः । कालस्तु
नोपाधिभिन्नः । चिरक्षिप्रादिव्यवहारस्य तत एव सिद्धेः ।

दिशस्तु श्रोत्राधिष्ठातृत्वादिन्द्रियान्तर्गताऽऽकाशान्तर्गता वा ।
'दिक्कालावाकाशादिभ्यः' इति सूत्रात् । मनोऽपि जन्यमाकाशवत् ।
इन्द्रियाण्यपि तथा । नश्वरभावत्वेन चादिविप्रतिपत्त्यभावाच्च ।
गुणानां तन्मात्रात्वं, तद्भूतजनकत्वं च पुराणादिभ्यः सिद्धम् ।
इन्द्रियाणि गोलकाद्विज्ञानि कार्यलिंगकानुमानसिद्धानि । रूपादि-
ग्रहणं सकारणकम् । कार्यत्वात् । कार्यजन्यत्वात् । जन्यमनित्यत्वा-
द्धटवदित्यनुमानेन रूपादिग्रहणस्य कारणसिद्धौ गोलकसद्भावेऽपि
तत्तदिन्द्रियाऽन्वयव्यतिरेकानुविधानादिन्द्रियसिद्धिः । मनसोऽपि
संकल्पात्कार्यात्सिद्धिः । एतेषां सकारणकत्वं चाऽनुमानादेव सिद्धम् ।
द्विविधेन्द्रियाणि तन्मात्राणि च सकारणकानि । कार्यत्वात् । यदेवं
तदेवम् । घटवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । स्वस्वमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवदिति
प्रयोगात् ।

एवं बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियैस्तन्मात्रैश्च कार्यैः सामान्यतः कारणे
सिद्धे तस्याऽहंकारत्वेन परिस्थितिः पुराणादिभ्यः । तेन च तथैव
महतः । तेन च प्रकृतेः । यद्वा महदादिकार्यं सुखदुःखमोहगुण-
कद्रव्यजन्यम् । कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहगुणकत्वात् । रूपादिवत् ।
न च सुखादेरन्तरेवाऽनुभवात्ख्यादीनां सुखादिगुणकत्वे माना-
भावः शङ्क्यः । चन्दनसुखं स्त्रीसुखमित्यादिप्रत्ययात् । एवं सिद्धे
सुखादीनां बाह्यत्वे गुरुत्ववत्तेषां कार्यगुणरूपेण स्थितेर्निर्वाधत्वात् ।

विषयेषु त्रिगुणकार्येषु सुखादिसिद्धेरप्रत्यूहत्वाच्च । न च स्यादीना
 सुखादिनिमित्तत्वमेव न तु तदात्मकत्वं प्रतीतेस्तथापि सम्भवादिति
 वाच्यम् । विमता , सुखदुःखमोहात्मिका । सुरादुःखमोहनिमि-
 त्तत्वात् । यदेव तदेवम् । यथैका स्त्री रूपयौवनशीलादिशालिनी
 भर्तुर्मनसः सुखस्य, सपत्नीमनसो दुःखस्य, काम्यन्तरमनसो मोहस्य,
 निमित्तम् । तत्तद्व्यति तेन तेन रूपेणोद्भूतत्वात् । तद्वत् । यन्नैव
 तन्नैवम् । केवलचेतनवदित्यनुमानेनापि तेषु सुरादिसिद्धे ।

एव च सिद्धे तेषां त्रिगुणकार्यत्वेऽनवस्थामयेन कचिदवस्थिते-
 रावश्यकत्वात्प्रकृतौ पर्यवसानम् । सृष्टेर्गुणवैषम्यजन्यत्वाद्वैषम्यस्य
 च प्रकाशसुखादिफलोपहित सत्त्वादिव्यवहारयोग्यो य कारणगु-
 णपरिणामस्तद्रूपत्वादविषमा गुणा एव प्रकृति । एतेषु सयोगवि-
 भागादिमत्तयोपादनतया च द्रव्यत्वेऽपि पुरुषोपकरणत्वेन पारार्थ्या-
 द्रुणेन पारार्थ्याद्रुणत्वव्यवहार । तथा च प्रयोगः । विमत परा-
 र्थम् । सघातत्वात् । घटादिवत् । यन्नैव तन्नैवम् । पुरुषवत् । न
 च प्रकृत्यनित्यत्वापत्तिः । अजाश्रुत्यैव बाधात् । अस्या च प्रक्रि-
 याया पूर्वोक्ता श्रुतयो मन्वादिस्मृतयः पुराणानि च । अनुग्राहक-
 स्तर्कः । पुरुषस्तु न कर्ता । असङ्गत्वाऽकर्तृत्वयोस्तत्र श्रुतिस्मृतिसि-
 द्धत्वात् । तस्मान्न भगवतः सृष्टिरित्याहुः ।

तत्र युक्तं श्रुतात्मत्वचेतनत्वविरोधनात् ।

प्रकृतौ मूलहेतुत्वस्याऽसिद्धेरनुमानतः ॥

तथाहि—‘आत्मैवेदमग्र आसीद’ इत्यादि श्रुतिष्वात्मादिपदव्या-
 कोपेन प्रकृतौ मूलकारणत्वस्याऽशक्यवचनत्वात् । न चात्मपदम-
 हकाराद्यन्यतरदिति शङ्क्यम् । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशविरोधात् ।

‘तदैक्षते’त्यादिसृष्टिप्रकरणस्थचेतनलिङ्गबोधकश्रुतिविरोधाच्च । केवलानुमानेन साधने तन्मात्रादिमहदन्तानां कथमप्यसिद्धेः । श्रुतिस्मृत्योः प्रक्रियाऽनुग्राहकत्वेन प्रामाण्याऽङ्गीकारे ताभ्यामेव सिद्धायाश्चेतनकारणतायास्त्यागाऽयोगात् । ‘आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाऽऽविकल्पितम् । यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे । तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत’ इति । ‘प्रकृतिर्धस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिर्व्यञ्जकः कालो ब्रह्म तथ्रितयं त्वहमि’ति चैकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्ये स्वस्यैव तत्तद्रूपत्वकथनात् । न च ‘प्रधानाज्जगज्जायत’इति श्रुतिविरोधः । श्रुतेः सावधारणत्वाऽभावान्महत्तत्त्ववदवान्तरकारणत्वेनाऽप्युपपत्तेः ।

एतेनैवा‘ऽजामेकामि’त्यपि व्याख्याता श्रेया । तत्राऽपि प्रकरणेन भगवच्छक्तेरेवानुग्रहात् । श्वेताश्वतरे शक्तिमुपक्रम्याऽस्य पाठात् । वाक्यस्य साधारणत्वात् । न चात्र मानाभावः । ‘यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्ये’ति श्रुत्यन्तरे तेषां तेजआदिरूपत्वकथनात्तद्रूपत्रयवतः सत एवेक्षितुस्तत्रामिप्रेतत्वादत्रापि तदुक्तेः शक्यवचनत्वात् । बृहदारण्यकेऽपि ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मे’त्युपक्रम्याऽस्य पाठात् । कर्तृत्वस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यं लोके दृष्टमित्यनुमानेनाऽपि साधने चेतनस्यैव तथात्वसिद्धेर्जडायां तस्यां तदभावस्यैव सिद्धेरुपादानत्व-

मपि न सर्वदा तस्याः । कालस्याप्युपादानत्वात् । कालमुपक्रम्य
'गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः' । 'पुरुषस्तदुपादा-
नमात्मानं लीलयाऽसृजदि'ति तृतीयस्कन्धवाक्यात् ।

अत एव कालोऽप्यतिरिक्तः । 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशे-
षस्य मानवि । चेष्टा यतः स भगवान्काल इत्युपलक्षित' इति
तृतीयस्कन्धे फलितवाक्याच्च काल उपाधिभ्योऽतिरिक्तः गुणक्षो-
भकत्वादपि सिद्ध्यति । सृष्ट्यादायुषाधीनां सूर्यपरिस्पन्दादीनामभा-
वात् । स्वतो वा स्वभावतो वा क्षोभे तस्य सार्वदिकापत्तेः । संचर-
प्रतिसंचराऽपलापप्रसङ्गात् । जन्यत्वन्तु कालस्यापि वाक्यादेव
सिद्धम् । अत एव तस्य प्रलयोऽपि व्यवहारमात्रशरणस्य । तदभावे
तत्सत्तायामपि मानाऽभावात् । न च 'सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दि'ति श्रुतायप्रपदेन कालस्याप्युक्तत्वाच्चस्य नित्यत्वं शङ्क्यम् ।
बोधनार्थमेव तथोक्तेः । अन्यथा 'सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽ-
पश्यदि'ति ध्रुत्यन्तरविरोधापत्तेः ।

तस्माद्ब्रह्म चैतनं जगत उपादानं निमित्तं कर्तुं चेति श्रुतिभ्य
एव मन्तव्यम् । अत्र केचिदेकदेशिनो जगतो ब्रह्मरूपत्वं तत्परि-
णामत्वं वाऽसहमाना मायावादमङ्गीकुर्वन्तः सत्कार्यवादं पूर्ववद्दूष-
यित्वा परिणामवादस्याऽपि विकल्पाऽसहत्वमेवं मन्यन्ते । तथाहि-
स द्वेधा मीमांसकप्रतिपन्नः प्रवाहाऽनादित्वमादायैकः । प्रकृति-
र्नित्या पुरुषसम्बन्धेन परिणमतीति सादित्वमादायाऽपरः । तत्र
नाद्यः । सत्कार्यवादानुरोधेन हेतौ कार्यसत्ताया अवश्यमङ्गीकार्य-
त्वात् । तथा सति पूर्वापरभावाऽभावेन कार्यकारणभावस्याऽनिर्वा-
च्यतया व्यवस्थाविरहप्रसङ्गात् ।

न च कार्यस्य सत्त्वेऽपि निमित्तवशाद्बहिर्भावे प्रतीतिविशेष-
मादाय कार्यस्य सादित्वे कार्यकारणभावोपपत्तेर्नाऽव्यवस्येति वाच्यम् ।
एकस्मात्फलानेकबीजोत्पत्तौ तेभ्यश्चानेकफलोत्पत्तावेकस्मिन्फले ता-
वतां बीजानां फलानां च सत्त्वात्तत्फलत्वेन तत्तद्बीजत्वेन कार्यका-
रणभावे नियामकाऽभावात्क्रमाऽसङ्गत्या एकस्याऽनेकफलोत्पत्तावेक-
स्याऽनेकतायां सूक्ष्मस्य स्थूलतायां हेतोर्निर्वक्तुमशक्यत्वेन च
तस्या दुरुपपादत्वात् । यदि च बीजफलयोर्हेतुत्वे हेतुहेतुमत्ता, तदा
तन्निर्वाहाय पूर्वाऽपरभावोऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा सव्येतरगो-
विषाणवद्धेतुहेतुमत्ता न स्यात् । अङ्गीकृते च क्रमे फलपाकोत्तरं
तत्र बीजदर्शनात्फलत्वेन बीजत्वेन कारणकार्यभावनिश्चयो न तु
बीजत्वेन फलत्वेनास्तः कार्यकारणभावाऽसिद्ध्या बीजावापोत्तरञ्च
भूयसाऽनेहसा फलसम्भवान्मध्ये सन्देहेन क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन
च फलार्थिना न बीजमुप्येत ।

यदि च व्यभिचारस्य क्वचित्कृत्वाद्बीजावापस्य दर्शनाच्च बीजफ-
लयोरपि हेतुहेतुमद्भावः प्रसिद्ध एवेत्यङ्गीक्रियते, तदापि पूर्वोक्त-
रीत्या क्रमवैपरीत्यापत्तिरन्योन्याश्रयादनुत्पत्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ च
प्रत्यक्षबाधः प्रसज्येत । किञ्च शक्तस्य शक्यकरणं हि सत्कार्यवादे
युक्तिः । साप्यनुपपन्ना । पश्चाद्भाविनः शक्यस्य कार्यस्य शक्ते
कारणे पूर्वं सत्त्वेन सिद्धत्वाच्छक्तस्य शक्यकरणाभावेऽशक्तिप्रसक्तेः ।
ततश्च कार्यानुत्पादस्याऽसत्कार्यवादस्य वा प्रसङ्गात् । एवं सहजश-
क्त्यभावे कार्यकारणभावाऽभावात्कारणादिपदेषु न तत्तदभिधायि-

१ अत्र हि उपपत्तेरने बहुतरमशुद्धं पद्मीनां बद्धीनामसत्त्वं च । अस्मानि-
सपाठः परिलक्ष्य । व्यर्थप्रयासात् । २ शक्येति सपाठः ।

कायाः पदशक्तेरप्यपायात् । तथा च सति लौकिकवैदिकव्यवहारोच्छेदापत्तौ प्रयोजनाभावादाधेयशक्तेरपि सुधात्वाऽऽपाताच्च । न च पूर्वपूर्वकर्मणां नियामकत्वाङ्गीकारेण क्रमादिसम्पत्त्या न कश्चिद्दोष इति वाच्यम् । तेषामपि जडत्वेन नियामकान्तरसापेक्षत्वात् । न च जीवात्मनां नियामकत्वम् । तथा सति दुःखजनकानां विपादीनामनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

अतस्तन्मत ईश्वरानङ्गीकारान्नियमनस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वम् । शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वं च । न च फलहेतुप्रवाहोऽनादिः । प्रवाहत्वात् । घीजाङ्कुरवदित्येवं क्रमस्याऽनादित्वं साधयितुं शक्यम् । तदापि हेतोः साध्यसमत्वादनादित्वाऽसिद्धेः । कथं साध्यसमतेति चेदुच्यते । यत्र गोधूमादिबीजनाशे वेणुगोधूमैर्गोधूमानां लुलायशृङ्गात्कदल्याः काशादिक्षोश्वाङ्कुरोत्पत्तिस्तादृशगोधूमादिभ्यश्च पुनर्वशाङ्कुराद्यनुत्पत्तिर्दृष्टा तत्र हेतुत्वसन्देहसम्भवात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिमादाय सन्देहनिवृत्तिः । यन्नाऽनादित्वाभावः क्षुद्रनदीप्रवाहादौ तत्र वर्षासु प्रवाहदर्शनेन प्रवाहत्वाऽभावस्याऽशक्यवचनत्वात् । अथाऽन्यथानुपपत्त्या तथाङ्गीक्रियत इति चेत्तर्हि वादान्तरेऽपि सौल्याद्यवस्थाभावप्रसङ्गो दुर्वार एव ।

अथोत्पत्तिर्न बहिर्भावः । किन्तु मृदो घटरूपेण भवने मृदवस्था गता पिण्डावस्था जाता सा गता घटावस्था जातेत्येव प्रतीतेः । पटे च सन्त्ववस्थाऽनुपमर्देनाऽपि घटावस्थाप्रतीतेरवस्थाविशेषसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति कार्यस्य कारणभेदात्स्वरूपाऽनादित्वं चेदङ्गीक्रियते ? ।

असङ्गतमेतदपि । तथा सति पुत्रेऽपि पित्रवस्थान्तरत्वं स्यात् ।

तथा च पितुर्नोदः स्यात् । पिण्डावस्थावत् । तन्तुवदनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो व्याप्रियेत । न च तथा । अतः पुत्रोऽश्च एव पितुः । एवं बीजमप्यंश एव नत्ववस्थान्तरम् । समानन्यायात् । तथा च द्विभागद्वारा हेतुत्वमात्रं फले सेत्स्यति । नतु स्वरूपाऽनादित्वमपि । पूर्वमभावस्याऽध्यक्षसिद्धत्वात् । किंच पिता स्वयमनश्यन्पुत्रं प्रति विभागेन हेतुर्नतु संयोगेन । तथा फलमप्यनश्यदेव हेतुः स्यात् । अवयवसंयोगादवयवव्युत्पत्तिसिद्धान्तश्च व्याहन्येत । एवमुत्तरायस्वरूपताऽप्यशक्यवचनैव । तथाप्रतीत्यभावात् । संसारप्रवाहस्य भावरूपस्याऽनादित्वाङ्गीकारेऽनिर्मोक्षप्रसंगश्च । अनादिभावस्याऽनन्तत्वनियमात् । आत्मनि तथा प्रसिद्धेः । अतो नाऽयमपि वादो युक्तिसहः ।

एवं प्रकृतिपरिणामवादोऽपि । तथाहि—प्रकृतिपरिणामो हि महदादितृणस्तम्बान्तोऽङ्गीकार्यः । तत्र पृच्छ्यते । महदादिर्भावः किं पूर्वमजात एव पश्चाज्जन्यत, उत जातो जन्यत इति । नाद्यः । स्वभावत्यागेनाऽजातत्वमङ्गप्रसङ्गात् । अजातस्याऽमृतत्वनियमात्तस्याऽनाशापत्तेश्च । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरपि मर्त्यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अथ प्रकृतिपुरुषमात्रविषय एवायं नियमो न सामान्य इत्यदोष इति वाच्यम् । तदपि न साधीयं । अभ्युपगमाऽतिरिक्तमानाऽभावात् । एवमजत्वेनाऽविकारित्वेनापि व्याप्तेः पुरुषेऽङ्गीकारात्प्रकृतेरविकारित्वं पुरुषे वैपरीत्यमपि शक्यवचनम् । अन्यथा स्वभावमङ्गप्रसङ्गात् ।

अथ प्रकृतेर्विकारित्वमेव स्वभावः पुरुषस्याऽविकारित्वमेव स इत्यजत्वेऽपि स्वभावभेदाददोष इति चेत् । न । तथापि सांसिद्धिकस्वाभाविकसद्ब्रह्माकृतप्रकृतीनां स्वभावाऽपरित्यागित्वस्य योगिवत्

हिपक्षिजलादिषु दृष्टत्वात्प्रकृतित्वरूपं स्वभावं परित्यज्य महदा-
दिरूपेण विकृतित्वे प्रकृतेः प्रकृतित्वहानिविकृतित्वापत्त्योर्दुर्वार-
त्वात् । हान्यनङ्गीकारे च सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् । अथाऽमृतापि
प्रकृतिरंशतो विकरोतीत्येवं तस्याश्चल एव स्वभाव इति चेत् । न ।
पर्यायेणैकदा वा सर्वांशविकारे प्रकृतिस्वभावहानेर्दुर्वारत्वात् ।
चलस्वभावपरित्योगे प्रलयोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

किंच परिणामवादे कार्यस्य कारणाऽभिन्नत्वात्कारणस्यापि
कार्यादभेद इति कार्यरूपेण जनने प्रकृतेरजत्वमङ्गप्रसङ्गः । कार्यस्य
वाऽजत्वप्रसङ्गः । अंशतो विकारे विभागादुत्पत्तिरित्युपमृद्य प्रादु-
र्भावावित्यत्यमङ्गप्रसङ्गः । अजस्य जन्माङ्गीकारो दृष्टान्तेन शून्य
इत्ययमपि वादो न युक्तिसहः । जातो जन्यत इति प्रकारस्तु प्रवा-
हादित्यपक्षोक्तैरेव दूषणैर्ग्रस्त इत्यकिञ्चित्करः ।

एवं क्षीणेषु सर्ववादेषु सत एव मायया जन्मेत्येवंरूपो माया-
वादोऽवशिष्यते । स विचार्यमाणः स्वप्नदृष्टान्तेन जगतो मिथ्या-
त्वमेव द्रढयतीति पूर्वं स्वामिकानां मिथ्यात्वमुपपाद्यते । तथाहि—
स्वामिकाः सर्वे भावभेदाः शरीरान्तःस्थाः । शरीरसंवृतत्वात् । यद्य-
त्संवृतं तत्तदन्तःस्थम् । गृहकुम्भवत् । अथवा यच्छरीरसंवृतं
तच्छरीरान्तःस्थम् । नाडीवदिति न्यायेन स्वामिकानां शरीरा-
न्तःस्थत्वसिद्धिः । न च स्वामिका न शरीरान्तःस्थाः । किन्तु
बाह्याः । तद्बाह्यत्वेन महत्त्वादिना चाऽऽभासमानत्वादिति सत्प्रतिपक्ष-
सत्त्वात्पक्षे हेत्वसिद्धेर्हेतोः साध्यसमत्वं वा शङ्कनीयम् । ते अबाह्याः ।
अदीर्घकालदर्शनकत्वात् । दृश्यमानदेशगमनाऽनपेक्षलौकिकदर्शनक-
त्वाद्वा । यत्रैवं तत्रैवम् । जाग्रदृश्यघटादिवदितिन्यायाभ्यां बाह्य-

त्वसाधकहेतोरेव साध्यसमत्वसिद्धेः प्रतिपक्षत्वस्याऽशक्यवचनत्वात् ।
यदि गत्वा पश्येत्तं देशं पश्यन्प्रतिबुद्धस्त्रैव तिष्ठेत् । बहुकालेन च
पश्येत् । यतश्चाऽगत्वा लौकिकप्रत्यासत्त्यभिमानेन पश्यत्यतोऽन्त-
रेव पश्यतीति तर्केणापि प्रतिपक्षनिरासाच्च ।

किं च बाजसनेयिनां बृहदारण्यके श्रूयते । 'न तत्र रथा न
रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः सृजत
इति' 'स्वप्नान्त उच्चावचमीयमान' इति मन्त्रेऽनेकरूपकरणम् ।
'तन्नायतं बोधयेदुर्भेपज्यं हासै भवती'ति सुप्तस्य निर्वन्धेन
जागरणे कष्टं च श्राव्यते । यदि जाग्रदृष्टमेव तत्र स्यात्तदा न
तत्रेत्यादिना तदभावं, ततः करणं, दुर्भेपज्यं च न वदेत् । यत्र
सुप्तस्तत्रैव स्त्रिया रममाणः स्खलिते जाग्रस्तां बहिः यदि पश्येत् ।
यतो न पश्यति ततः शोकं करोति । यतः करोति ततो रथाद्यभाव
इत्यतोऽपि तेषामान्तरत्वसिद्धिः । न च चिन्तामण्यादिसिद्धसृष्टिन्या-
येन स्वप्नेऽनुपादानिका सत्यासृष्टिर्बाह्यैव भवतीति वाच्यम् । पूर्वो-
क्तन्यायानां तत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुपादानकत्वेऽवयवादिविघटनेऽपि
नाशाऽसम्भवाऽऽपत्त्या चिन्तामण्यादिसिद्धसृष्ट्यावपि तथात्वस्य विप्र-
तिपक्षत्वाच्च । न्यग्रोधधानादाविव तत्राप्यमूर्त्तसकलपदार्थाङ्गीकारे
बाधकाभावाच्च । चिन्तामण्यादिसृष्टेर्जाग्रदनुभववदस्याः स्वाप्निकसृ-
ष्टेरननुभवेन स्वाप्निका मिथ्याभूता बाह्यधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वे
सत्यन्तर्दृष्टत्वात् । यदेवं तदेवम् । करतलदृष्टमैयागजवत् । यत्तैवं
तत्तैवम् । सत्यगजवदिति साधनेन च तत्सत्यताया अशक्यवचन-
त्वात् । सन्ध्याविकरणविरोधाच्च । अतस्तत्र मायिक्येव सृष्टिरिति

१ धान्यादिति खपाठः । २ जाग्रदनुभवेति कपाठः । ३ मायिकवदिति
खपाठः ।

निश्चीयते । सा च मिथ्यैव भवितुमर्हति । दृश्यमानस्य स्थूल-
स्याऽन्तर्मातुमशक्यत्वात् ।

एवं सिद्धे स्वात्मिकस्य मिथ्यात्वे यथेयं गजतुरङ्गमनुप्यादिरू-
पेण मिथ्या, तथा मनोध्यातापि सा ज्ञेया । तत्राऽयं प्रयोगः ।
जाग्रति मनोध्याता भावभेदा बाह्यरूपेण मिथ्याभूताः । तथा
प्रतीयमानत्वे सत्यान्तरत्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वात्मिकवदिति ।
न च ध्यानस्य स्मरणपर्यायत्वात्स्मरणे च बहिष्ठस्य सत एव संस्का-
रद्वारा गोचरत्वमात्रं भवतीति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । अती-
तस्याऽसतोऽपि गोचरत्वात् । हेत्वन्तरेण च दृष्टान्तसंगतेः । तथा च
प्रयोगः । मनोध्याता गजादयो वर्तमानत्वेनाऽनुभूयमानत्वेऽप्य-
सन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वात्मिकवत् ।
यन्नैवं तन्नैवम् । स्वमतप्रतिपन्ननित्यबस्तुवदिति । न च विमता वर्त-
मानत्वेनाऽनुभूयमानाः पदार्थाः सन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् ।
यदेवं तदेवम् । घटादिवदिति साधारणो हेतुरिति वाच्यम् ।
विमता घटादयो वितथाः । वितथसदृशत्वात् । यदेवं तदेवम् ।
ऐन्द्रजालिकवदिति साधने घटादीनामप्यसत्त्वसिद्धिर्दृष्टान्तविरहात् ।
न च विमताः सत्याः । अर्थक्रियाकारित्वादिति साधनान्न दोष
इति वाच्यम् । असन्तः, अर्थक्रियाकारित्वात् । स्वलनजनकस्वा-
त्मिकप्रमदास्पर्शवदिति प्रयोगेणाऽस्यापि साधारणत्वनिश्चयात् ।
न च जाग्रद्वृत्तिगम्यत्वे सतीति विशेषणे दत्ते हेतोर्न साधारणत्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तथापि मायाहस्त्यादौ व्यभिचारस्य दुर्वार-
त्वात्साधारणस्याऽनिवृत्तेः । एवं प्रपञ्चसत्तासाधकानां हेतूनां माभासत्वे
सिद्धेऽसतो गगनकुसुमादेस्तत्त्वानो मायातश्च जन्माऽदर्शनात्सत एव
मायातो जन्म वाच्यम् । सच ब्रह्मैव । अभेदश्रुत्यनुरोधात् ।

एवं सति ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण मायया विवर्तत इति सिद्धो
 मायावादः । अत एव छान्दोग्यश्रुतिरपि 'वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयमि'ति विकारस्य वाचारम्भणत्वमुक्त्वा मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
 कारणस्य सत्यत्वं वदति । तेन दृष्टान्तेन कार्यस्य जगतो मिथ्यात्वं,
 कारणस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वमाह । 'अनृतापिधाना' इति च । गृह-
 दारण्यकेऽपि 'इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयते' इति परमेश्वरस्य
 मायाभिर्बहुरूपत्वमाह । 'अतोऽन्यदार्तमि'ति च । श्वेताश्वतरेऽपि
 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति । इममेवार्थं पुराणान्युपपन्नान्ति ।
 यथा छेकादशस्कन्धे 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणा-
 दिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयमि'ति ।
 अत्र च नश्वरमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेनेदं मनआदिभिर्गृह्य-
 माणं मायामनोमयम् । नश्वरत्वादित्यनुमानं फलति ।

एवं 'त्वय्युद्धवे'त्यत्रापि विकारस्य मायात्व आदावन्ते चास-
 त्वादिति हेतुः फलति । तेन च जन्मादयो देहस्यैवेति तथैव
 धर्मद्वारा मायिकत्वमुक्तं भवति । द्वादशाध्याये च 'स एष जीव'
 इत्यारभ्याऽऽसमाप्तिं प्रपञ्चस्य मायामयत्वं वेदार्थत्वं चोक्तम् ।
 हंसगीतायां च । 'असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता मिदा ।
 गतयो हेतवश्चाऽस्य मृपा स्वप्नदृशो यथे'ति । 'ईक्षेत विभ्रम-
 मिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् । विज्ञा-
 नमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नसिद्धा गुणविसर्गकृतो
 विकल्प' इति । एवं योगेश्वरादिवचनेऽपि । एवमेव त्रिप्णपुरा-
 णादिष्वपि । तस्मान्मायिक एव प्रपञ्चो ब्रह्मसत्त्वैव सदिति प्रतीयत

इत्येव मन्तव्यम् । ततश्च न ब्रह्मरूपत्वं न वा ब्रह्मपरिणामत्व-
मिति प्राप्ते—

अत्रोच्यते न सर्वोऽपि प्रपञ्चो मायिकोऽपि तु ।

नश्वरो मायिकस्तेन सत्यो युक्त्यापि सिद्ध्यति ॥ २ ॥

तथाहि—भवदभिमतो व्यावहारिकः प्रपञ्चः कस्यचिदुत्कृष्ट-
सत्ताकस्य प्रतिकृतिः । अनन्तरोत्पन्नश्च । मायिकत्वात् । यदेवं
तदेवम् । आभासादिवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । ब्रह्मवत्त्वपुष्पवच्च ।
एवमुत्कृष्टसत्ताकप्रतिकृतित्वेऽनन्तरोत्पन्नत्वे च सिद्धे ततः पूर्वसि-
द्धस्य पारमार्थिकं सत्यत्वं सिद्ध्यति । न च प्रतिबिम्बस्य मायिक-
त्वादादर्शद्वयसाम्मुख्ये तदनवस्थादर्शनात्तस्मिन्दृष्टान्तिमे सत्यत्वं न
सिद्ध्यतीति वाच्यम् । तत्रापि सत्यस्यैवादर्शद्वयबिम्बस्य पूर्वावधि-
त्वात् । अन्यथा तदभावात् । एवं च व्यावहारिकसत्तापेक्षयो-
त्कृष्टा सत्ता पारमार्थिक्येवेति तत्सत्ताकत्वं पूर्वसिद्धस्य निरावाधम् ।
'आत्मैवेदमग्र आसीत्स आत्मानं स्वयमकुरुत । सत्यं चाऽनृतं
च तत्सत्यमभवत् यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते' 'पुरुष
एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्' 'त वै सर्वमिदं जगत्तत्स-
म्भूतं सृष्ट(?) भव्य'मित्यादिश्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च ।

न चाऽत्राप्यकुरुतेति श्रवणाज्जन्यत्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । तथाऽऽविर्भावेनाऽदोषात् । तस्य वादान्तरे व्युत्पाद्यत्वात् ।
न च सत्कार्यवादोक्तदूषणग्रासः । श्रौतत्वेनाऽलौकिकेऽर्थे तदनव-
सरात् । अन्यथा तौल्यात् । नन्वेवं सत्युपन्यस्तानि पुराणवाक्यानि

श्रुतिवाक्यानि च कथं सङ्गच्छन्त इति चेदेवं सङ्गच्छते । यदिदं पौराणिकवचनकदम्बकमुपन्यस्तं तदपि मतान्तरसृष्टिरूपं तदभिमतमेवादाय वैराग्यार्थमुच्यते । न तु सृष्टिमात्रमिथ्यात्वाय । 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमि'ति तृतीयस्कन्धविरोधात् । अवान्तरप्रकरणेन वैराग्यार्थत्वनिश्चयाच्च । तथा—एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक्समदृग्विचरस्व गामि'त्यनेन बन्धुस्नेहत्यागः स्वस्मिन्सम्यङ्नोनिवेशनं चेत्यङ्गद्वयविशिष्टसमदृक्तया गोविचरणमुपदिशतो भगवतो 'यदिदं मनसा वाचे'त्यादिवाक्यपञ्चकं, तत्तु समदृक्त्वस्य पूर्वाङ्गं यः स्नेहत्यागस्तदर्थमान्तरालिकसृष्टिमादाय भवति । 'सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः । पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपजेत वै पुनरि'त्युपसंहारे । पश्यन्मदात्मकं विश्वमिति समदृक्त्वविवरणात् । अन्यथा पश्यन्मायात्मकमित्येवं विवृणुयात् । एतस्यैव विस्तारोऽग्रे प्रश्नानुरोधेन ।

एवं सति तदग्रिमप्रश्ने 'सोऽहं ममाह'मिति श्लोके 'त्वंन्मायया विरचिते' यत्तदपि सोऽहं ममाहमित्यारिकाया अन्तरासृष्टिविषयिण्या मूढबुद्धेर्विशेषणम् । तथा च तदिति ल्यबलोपात्तपञ्चमी लुप्ता । तां बुद्धिं त्यक्त्वा विगाढो दृढोऽहं भवन्निगदितं यथा संसाधयामि तथा शाधीत्यन्वयो ज्ञेयः । दशमाऽध्याये तु 'सुप्तस्य विषयालोक' इति श्लोके भेदात्मबुद्धेरेवाऽफलत्वमुक्तम् । न तु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमिह । 'वैशारदी साऽतिविशुद्धबुद्धिरि'त्यत्रापि विद्यया विकल्पबुद्धिरूपायाः सकार्याऽविद्याया नाशे तन्नाशिकायाः सात्त्विकज्ञा-

नरूपाया विद्याया अप्यग्रिदृष्टान्तेन नाशयनाशे स्वतो नाशमात्रमु-
च्यते । तावता न काचित्क्षतिः । सात्त्विकत्वेन तस्या अपि मनो-
वस्थारूपत्वात् । एतदग्रे 'अथैषामि'त्यारभ्य 'मुह्यन्ति शुचार्पिता'
इत्यन्तेन कर्ममार्गीयमेदवादिनिन्दनं 'काल आत्मे'त्यनेन नाना-
वादं चाह । तत्त्वनुकूलमेव । एवमग्रे द्वादशाध्याये 'तस्मात्त्वमुद्ध-
वोत्सृज्ये'ति द्वाभ्यां सर्वत्यागपूर्वकपुष्टिमार्गीयशरणगमनोपदेशो-
त्तरमुद्धवसंशयनिवर्तनाय, 'स एष जीवो' इत्यारभ्य 'अथ त्य-
जास्त'मित्यन्तेन यदुक्तं तत्राऽपि संशयोत्पादकचांचल्यनिवृत्त्यर्थं
मनोनिग्रहस्यावश्यकत्वात् । विहितप्रतिषिद्धादिभेदबोधनेन चित्तचां-
चल्यजनकस्य वेदस्य 'स एष' इत्यादि 'वाणी'त्यन्तेन स्वव्यक्ति-
रूपं स्वरूपं सपरिकरमुक्त्या तदर्थस्य रूपप्रपञ्चस्याऽपि वेदाऽतिदेशेन
स्वव्यक्तिरूपतामुक्त्वा त्याज्यांशं बोधयितुं 'य एष' इत्यादिना प्रकृ-
तिपुरुषधीजस्य कर्मात्मकस्य भेदप्रपञ्चस्य स्वरूपं वदन्प्रतिषिद्धन्यायेन
'हियंमेतं मायामयं यो वेद स वेदं वेदे'त्युपसंहृत्य 'एवं गुरु-
पासनये'त्येकेन मनोनिग्रहप्रकारमाह । अतोऽत्रापि वैराग्यार्थं मता-
न्तरसूत्रानुवादः पूर्ववदेवेति न चोद्यावकाशः ।

एवमेव त्रयोदशे योगबोधनार्थं हंसगीतामुपक्षिप्य तत्र भेदस्य
वाचारब्धत्वमुक्त्वा 'यदिदम्मनसे'त्यनेन सर्वस्यात्माऽभेदेन ज्ञान-
मुपदिश्य जीवदेहस्वरूपा ये गुणाश्चितं च, तदुभयत्यागार्थं जीवस्य
मनोवस्थाविलक्षणत्वं साक्षित्वं च नृसिंहोत्तरतापनीयबदुक्त्वा
'तर्ही'त्यादिद्वाभ्यां त्यागोपायमुक्त्वा 'थावन्नानार्थे'त्यादिना नाना-
त्वस्य आंतिकल्पितत्वाद्वादि नानात्वमनुमानादिना संल्लिख्य 'मां भ-
जते'त्युपदिश्य 'त्रीक्षेत विभ्रममि'त्यनेन त्रिविधस्य जाग्रदादिष्वन्तरा

सृष्टस्यैव मनोविलासत्वं अमत्वं चाऽऽह । 'ततो दृष्टिं तत' इत्यादि त्रयेण जीवदेहस्य पूर्वोक्तस्यैव नश्वरत्वादिकं वदन्सांख्ययोगगुह्यमुप-
संहरति । तेनेदमपि वैराग्यार्थमेव भेदवाद्यभिमतं गुणविसर्गसृष्टि-
मेव तादृशीं वदतीति पूर्ववदेव ।

अत एव चतुर्दशपञ्चदशाध्यायद्वये एकस्यैव वेदस्याऽध्येतृणां
प्रकृतिवैचित्र्यान्नानार्थवक्तृत्वं स्वमाययोक्त्वा, तुच्छफलभोक्तृत्वं च
तेषामुक्त्वा, विशेकविंशभ्यामध्यायाभ्यां सप्रपञ्चं वेदार्थं संग्रहे-
णोक्त्वा, 'किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् ।
इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो भेदेद कश्चन । मां विधत्तेऽभिधत्ते
मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् । एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्था-
य मां भिदाम् । मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिपिध्य प्रसीदती'त्य-
न्तेन शब्दस्य स्वाऽऽख्यानानेन भिदामायिकतावक्तृत्वमुक्तम् । तेन
पूर्वोक्त एवार्थो निर्णीत इति निगर्वः । एवं सत्येकोनविंशे यदुक्तं
'त्वय्युद्धवाश्रयती'त्यनेन तदपि 'मायामात्रमिदं' ज्ञात्वेत्युपक्रमो-
क्तसन्त्यायांगवैराग्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तसृष्टिं लक्ष्यकृत्यैवोक्तमतोऽत्रापि
न बोधावकाशः । एवमेवाष्टाविंशे 'छाया प्रत्याहयाऽऽभासा
असन्तोऽप्यर्थकारिणः । एवं देहादयो भावा यच्छन्त्या मृत्यु-
तो भयमि'त्यनेन पूर्वोक्तरूपाणामेव देहादीनामर्थक्रियाकारित्वे-
ऽप्यसत्त्वं बोधयित्वा तदनुपदमेवाऽऽप्त्यैव तदिदं विश्वं
सृज्यते सृजति प्रभुः । त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरती-
श्वर' इत्यनेन सर्वस्येश्वरात्मकत्वमुक्तमिति भेद एव मिथ्यात्वं पर्य-
वस्यति । समाप्तौ 'चैष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह'
इति कथनात्सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव सिद्ध्यतीत्यलं प्रसक्तानुपसक्त्या ।

एवमेव वैष्णवादिपुराणेष्वपि ज्ञेयम् । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्प-
 चदि'ति प्रथमांशे पराशरीयवाक्यात् । याः पुनश्छान्दोग्यादिश्रुतय उक्तास्तासान्त्वयमर्थः । तथाहि—छान्दोग्ये तावदेकविज्ञानेनाऽविज्ञा-
 तविज्ञानं प्रतिज्ञाय 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिना मृत्पिण्डलोहमणिनखनिकृन्तनदृष्टान्तैरेकोपादानकं कार्यैकदेशमुदाहृत्य तस्मिन्नेकदेशे यद्विकारत्वरूपो यो धर्मो निश्चितः ॥ एव तु तज्जातीयेषु कार्यान्तरेष्वप्युपलभ्यमानसामान्यो भवतीति सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव सर्वज्ञानं भविष्यतीति तद्वार-
 णाय प्रकृते मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना कारणरूपेण सत्यत्वकथ-
 नान्मृदादिरूपेण ज्ञानस्यैव विवक्षितत्वं न तु मृण्मयत्वादिरूपेणेति । ततोऽपि वैलक्षण्यबोधनात् । दृष्टान्ते कार्यकारणयोः कारणता-
 प्रकारस्य च प्रत्यक्षत्वात् । दार्ष्टान्तिके च कार्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं न तु कारणस्य, कारणताप्रकारस्य चेति प्रतिज्ञासिद्धये तयोः कार्य-
 कारणाभेदस्य च बोधनीयत्वाद्यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तत् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवा इत्येकादशस्कन्धवाक्ये पार्थिवतैजसपदाभ्यां मृत्पिण्डलोहमण्यादि-
 गोचरीकरणेनैतच्छ्रुत्युपबृंहणादपि घटः पट इत्यादीनां कार्यप्रकाराणां व्यवहारार्थं वाचासकेतितत्त्वम् । न तु तेन रूपेण तेषां वस्तुत्वम् । किन्तु मृदादिरूपेण । तथा प्रकृते कार्यप्रकाराणां कारणाऽनन्य-
 त्वेन सत्यत्वमेव श्रुत्या बोध्यते, नतु मिथ्यात्वम् । शुक्तिरजतादि-
 चत् । अन्यथा तदेव दृष्टान्तीक्रियेत । नाऽपि तत्र सामान्यलक्षणा सम्भवति । अमाणामनन्तरूपत्वात् ।

अत एव सूत्रकारोऽपि तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्ये-
वाऽसूत्रयत् । यत्तु 'तदनन्यत्वसूत्रे भेदव्यासेष एव क्रियते नत्व-
भेदो बोध्यत' इति कैश्चिदुक्तं तदपि दृष्टान्तोपरोधादेव परास्तम् ।
व्यासेषिते च भेदेऽभेद एव पर्यवसानादभेदपर्यन्तत्वमेवाचार्याशय-
गोचरम् । नो चेत्सन्देहनिराकरणार्थं प्रवृत्तत्वात्तन्मिथ्यात्वमेव
ब्रूयात् । 'पुरुषस्य चैतन्यं' 'राहोः शिर' इत्यादौ या नामधेयमा-
त्रता सापि ज्ञाता सती तयोर्भेद एव पर्यवस्यति । नतु भेदस्य
कल्पनामात्रतां गमयित्वा निवर्तते । यदि तावदेव कृत्वा निवर्तेत
तर्ह्यर्थस्याभिलाषमात्रत्वाद्बन्ध्यासुतादिवचैतन्यराह कदाचिदपि न प्रती-
येयाताम् । 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति पात-
ञ्जलस्यापि तादृशो भेद एवाऽत्र लक्ष्यः । तस्यैवाऽवस्तुत्वात् ।

रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादिषु यद्व्यासेषमात्रे पर्यवसानं, तत्तु तत्स्व-
रूपस्याऽवस्तुत्वात् । न चेह तथा । अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् ।
'तद्वैततत्पश्यन्नृपिर्बामदेवः प्रतिपेद' इत्यादिश्रवणात् । प्रकृतश्रुति-
रपि वाचारम्भणरूपाया विक्रियाया एव नामधेयतां विधत्ते
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । यदि कार्यस्वरूपस्याऽपि बाष्पा-
त्रतामभिप्रेयाद्वाचारम्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न ब्रूयात् । एके-
नैव चारितार्थात् । अतो वाक्संकेतस्यैवाऽनृतत्वमेव फलतीति
स्वरूपं कारणादभिन्नमेव । अतो दृष्टनष्टस्वरूपत्वं स्वरूपेणानुपा-
स्यत्वं च सृष्टान्तरविषयकं न तु विषयश्रुतिगोचरमिति कल्पित-
मेवैतत् ।

एवमेव दार्ष्टान्तिकवाक्ये 'प्यैतदात्म्यमिदं सर्वमि'त्युक्त्वाऽप्रे-
तच्छब्देन सर्वं परामृश्य तस्य सत्यत्वं विदधती श्रुतिर्यदात्मक-

मिदं सर्वं सत्यमुक्तं तत्त्वरूपमाह—‘स आत्मे’ति । जडवज्जीव-
स्याऽपि तदात्मकत्वमाह ‘तत्त्वमसी’ति । यदि जीवस्य परब्रह्मात्म-
कत्वमभिप्रेयात्तत्पदं पुनर्न ब्रूयात् । स आत्मा त्वमसीत्येतावतैव
चारितार्थात् । अतो दार्ष्टान्तिकेऽप्यनभिप्रेतमेव मिथ्यात्वम् ।
अनृताभिसन्धयन्धनादिकं त्वनेकान्तिवादिनामेव भीषकं नत्वेकान्ति-
वादिनाम् । वृक्षशाखोदधितरंगवज्जानात्वाऽनङ्गीकारात् । ‘अपागाद-
ग्नेरभित्वमि’त्यादावपि वाचारब्धामित्वादेरेवाऽप्यो न कारणाऽभेद-
स्यापि । त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमितिकथनात् ।

यदि कारणभिन्नस्याऽय्यादिस्वरूपस्याऽपि मिथ्यात्वमभिप्रेयात्तर्ह्य-
य्यादित्वमपोच नेदमित्येव सत्यमित्येव ब्रूयात् । ‘स वा एष महा-
नज’ इत्यादिश्रुतयस्तु विरुद्धधर्माधारत्वबोधनेन माहात्म्यमेव पर-
ब्रह्मणो गमयन्तीति व्युत्पादितमन्यत्र । अतो यदविद्यात्मकत्वं
नामरूपजीवव्याकरणादीनामङ्गीकृत्येश्वरस्य नामरूपसम्बन्धात्तादृश-
तत्कारणत्वादिसमर्थनं तत्त्वप्रज्ञाविलसितमात्रमिति निपुणवीमिर-
वधेयम् ।

‘आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता’ । ‘ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे’ति
श्रुतिस्तु तन्निर्वाहकत्वं ब्रह्मणो वंक्ति । न तु तयोराविद्यकत्वम् ।
एवमेव ‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वामिव-
दन्यदास्त’ इत्यपि तयोः कार्यत्वमात्रं वक्षीति पूर्वतुल्यैव । कार्य-
स्वरूपस्य ब्रह्मात्मकता तूपादितैवाधस्तात् । आत्मैकत्वदर्शनस्याभयमिव
परिणतसर्वगूतब्रह्माभेददर्शनस्य फलमपि श्रूयत एव । ‘तदिदम-
प्येतर्हि य एवं वेद ब्रह्माहमसीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न
देवाश्चर्षयथ नाभूत्या ईशत आत्मा येषां सम्भवतीति’ । भार्गव्यां

च विद्यायां 'य एवं वेद प्रतितिष्ठती'त्यादि । न च फलजा-
घन्यं शङ्क्यम् । पुत्रेष्टिकारीर्यादिवद्विद्वदौन्मुख्यजननार्थत्वेनाधिकार-
सम्पादकत्वात् । अस्तु वा तथा । तथाप्यफलत्वं गतमेवेति दिव्या-
त्रमत्रोक्तम् । विशिष्यतु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः । एव-
'मनृतापिधाना' इत्यपि छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य पठि-
तम् । 'त एते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्याना-
मनृतमपिधानमिति' । तदप्यन्तरासृष्टावेव पर्यवस्यति । तस्या
एवाऽपिधायकत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति' श्रुतेः स्वस्यैव
बहुभवनमुपक्रम्य पाठनात्तत्र च मायादिशब्दाभावाद्यदिदं किंच
तत्सत्यमित्याचक्षत' इत्युपसंहाराच्चानृतशब्दोऽप्यत्र न मिथ्याव-
चनः किन्तु द्वैरूप्यकथनप्रस्तावादाधिदैविकसृष्टिविलक्षणमात्रपर
इति तत्र सिद्धत्वात्प्रकृतेऽपि प्रस्तुतलक्षणापिधानपरो नतु मिथ्या-
परः । खपुष्पतुल्येन पिधानाऽसम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धेः
सत्याया एव तेन रूपेणाख्यानाद्भूतवत्तया पिधानाविरोधः । एते-
नैवाऽनृतं वै वाचावदति' 'अनृतं मनसा ध्यायतीत्या'द्यपि
व्याख्यातप्रायम् । 'इन्द्रो मायाभि'रिति तु मायाभिः पुरुरूपद-
र्शनं यक्ति, न तु तया तथा भवनम् । तया तथा भवने चिवक्षिते
ऋक्पूर्वार्ध एव माययेति वदेत् । न च मायापुरुरूपपदयोः सम-
भिव्याहारबलात्तथार्थो लप्स्यत इति वाच्यम् । एतस्य पूर्वोक्तानु-
वादत्वेन पुरोवादवैलक्षण्यस्याऽशक्यवचनत्वात् । न च तदर्थनिश्चा-
यनार्थमेवात्र समभिव्याहार इति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावात् ।

किंच इदं हि वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम् । तत्र च मैत्रेयीब्राह्मण-
प्रतिपादितस्याऽऽत्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतब्रह्मसर्वात्म-
कत्वं चोपक्रमे प्रतिपाद्यते । द्रष्टा ऋषिर्मन्त्रः पुरां करणं, पक्षिरूपेण
सासु प्रवेशं, चोक्त्वा सर्वस्य तत्संवृतत्वमुवाच । तेन प्राप्ते भेदे पूर्व-
प्रतिपादितसर्वरूपत्वहानिमात्रं तन्निरासेन सर्वरूपत्वसमर्थनाय
'रूपं रूपमि'ति मन्त्रः पठ्यते । 'यं वै हरयो यं वै दश च सह-
स्राणि बहूनि चानन्तानि चे'त्यनेन विप्रतीयते । ततो यस्यैवं
हर्यादिरूपताऽत्रोक्ता ब्राह्मणोपक्रमे चामृतब्रह्मस्वरूपतोक्ता तस्यैव
'तदेतद्ब्रह्मा पूर्णमनपरमनन्तरमवाहमि'त्यनेन स्वरूपमुक्त्वा 'य
आत्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनमि'त्युपसंहृतम् । तत्रोपक्रमो-
पसंहाराभ्यां ब्रह्मणः सर्वरूपता मायां विनैव बोधिता, मन्त्रव्या-
ख्याने च तथैव हर्यादिरूपतेत्यात्मन एव च सर्वरूपताऽभ्य-
स्तेति सर्वानुभूरित्युपपत्त्या च मायावाद्यभिमतया मायाया वा-
क्यार्थविरुद्धत्वादत्र मायाशब्देनेन्द्रियवृत्तिरेवोच्यते । 'स्यान्माया
शांघरी कृपादम्भो बुद्धिश्चे'त्यनेकार्थकोशे मायापदस्य बुद्धि-
वाचकताबोधनाच्च । अतो नानेनापि प्रपञ्चस्यात्रोक्तस्य मायिकत्व-
सिद्धिः । 'अतोऽन्यदार्तमि'ति तु ईश्वरातिरिक्तस्य रूपस्य जीव-
जडात्मकस्य दुःखित्वं बोधयति न मिथ्यात्वम् । ब्रह्माभेदस्य श्रुत्य-
न्तरसिद्धत्वात् । दुःखं चानन्दतिरोभाव एवेति । तत्रापि न भव-
दिष्टसिद्धिः ।

ध्वेताश्चतरीये तु मायायाः प्रकृतित्वं बोध्यते । तस्याश्च सत्यत्व-
मेकादशस्कन्धादवगम्यते । 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विक-
ल्पितम् । वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहदि'त्युपक्रम्य

‘प्रकृतिर्ह्यसोपादानमाधारपुरुषः । परः सतोऽभिव्यञ्जकः
कालो ब्रह्म तत्रितयन्त्वहमि’ति कथनात् ।

न च नृसिंहतापनीये ‘सैषाऽविद्या जगत्सर्वमि’ति प्रतिज्ञाय
‘तस्यास्तमोरूपत्वमप्यनुभाव्य ‘सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवट-
शक्तिस्तद्यथा वटबीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाऽव्यतिरिक्तान्यटा-
न्स्वबीजानुत्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सन्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वा-
व्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभा-
सेन करोति माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवती’ति कथनान्मा-
यिकत्वमेव सर्वस्य जगत इति शङ्कनीयम् । तस्याऽन्तरासृष्टिपर-
त्वात् । ‘मार्गया त्वन्यदिवे’त्युपक्रमेण ‘तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं
सर्वत्र योनित्वमपी’त्युपसहारेण च तथा निश्चयात् । अत एव
दृष्टान्तो व्याख्यानेन दार्ष्टान्तिके दर्शनमादायैव योजितो नतु
जननमादाय । वटबीजं तूत्पाद्य वटेषु पूर्णं सन्तिष्ठति । एषा तूत्पादने
तत्र स्थाने चासमर्थत्वात्तादृशानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा स्वयं माया-
विद्यारूपाऽऽदर्शद्वयस्थानीया सती जीवेशावाभासेन करोतीति ।
तथा च यस्मादियमाभासाधारभूता ब्रह्मादित्रिरूपवती तस्मादाभा-
स्यस्यात्मन एव त्रैविध्यम् । आभासाभास्ययोः समानाकारत्वनि-
यमात् । यस्माच्चेयं दर्शयिष्येव न तु जनयित्री । दर्शनं च जननं
विनाऽनुपपन्नं तस्मादात्मन एव सर्वत्र योनित्वमिति । तत एव
जातमिति सिद्ध्यतीत्यनेनापि न जगन्मात्रमायिकत्वसिद्धिः । अत
एवोपक्रमेप्यन्यदिवेत्युक्तं न त्वन्यदेवेति । नापि मिथ्यैवेति ।

एवं चान्तरासृष्टिं प्रति विवर्तोपादानत्वभात्मसृष्टिं प्रति परिणा-
म्युपादानत्वं ब्रह्मण इति निश्चयः । इममर्थमाचार्योऽप्यात्मकृतेः

परिणामात्' 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'योनिश्च हि गीयत' इत्यादि सूत्रयन्त्रनुमेने । अतो ये मायिकमेव प्रपञ्चमाहुस्ते प्रतारका एव । अज्ञा वा । यो यादृशं पश्यति स तादृशं वदति । 'मायेत्यसुरा' इत्यसुराणां मायोपासकत्वात्तदनुगृहीतास्ते यथा पश्यन्ति तथा वदन्तीति तेषामपि न दोषः ।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं प्रवृत्तत्वेन सृष्टौ तात्पर्याऽभावात्तत्सत्यत्वं न वेदान्तैः सिद्ध्यतीति युक्तिसिद्धं मिथ्यात्वमेवाङ्गीक्रियतामिति चेत् । न । सत्यस्यानुकार्यस्य तादृग्रूपस्याऽभावे खपुष्पादिवन्मायिकस्याप्यसिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं तादृग्रूपस्य प्रपञ्चान्तरस्य तत्पूर्वसिद्धस्यावस्थाङ्गीकार्यत्वात् । सिद्धे चैवं तस्मिन्प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधबलेन ब्रह्मप्रकृतिकस्यैव सिद्धेस्तात्पर्याभावं वदतोऽपि श्रुत्यैव तत्सिद्धेरप्रत्युहत्वात् । उपपादितं चैतदधस्तात् ।

एतेनैवाध्यारोपापवादपक्षोऽपि प्रत्युक्तः । वास्तविकाभावेऽध्यारोपस्याप्यभावेन प्रतीत्यभावापातेऽध्यारोपस्य दूरापेतत्वात् ।

न च ब्रह्मणो निराकारत्वान्नेदं साधीय इति बाध्यम् । उभयलिङ्गाधिकरणसिद्धस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वस्य पूर्ववाद एव व्युत्पादितत्वात् । एतेनैवाऽऽकर्तृत्वादेरपि दत्तोत्तरत्वात् । विकृतत्वस्यापि श्रौतत्वादेव परिहारात् । न च द्वैतापत्तिः । तदनन्यत्वादेव तन्निरासात् । प्रतीयमानद्वैतस्य श्रुत्याऽवास्तविकत्वबोधनाच्च । अतो 'बहुस्यां प्रजायेयेती'च्छया ब्रह्मैव स्वभावतो लीलयोचनीचप्रपञ्चाकारं भवतीति वास्तविकभेदभानेऽपि नाद्वैतहानिः । अत आगन्तुकत्वेऽपि घृतद्रवत्ववद्वस्तुधर्मत्वेन धर्मधर्मिणोश्चाऽभेदेनाऽदोषात्पू-

वोंक्तं निर्व्यलीकम् । इच्छा च सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मैव धर्मरूपेण
भवत्तेन रूपेणापि भवतीति स्वरूपाऽनतिरिक्ता ।

न च सा सर्वदा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकहेतुभूतस्य
कालस्याऽभावात् । तस्य भगवच्चेष्टारूपत्वेन पाश्चात्यत्वात् ।
'योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमि'ति
वाक्यात् । 'ऐक्षताऽकामयते'त्यादिश्रौतप्रयोगानुरोधात्सहभवन-
पक्षेऽपि कालस्य सर्वानियामकत्वादिच्छामपि नियमयिष्यतीति न
सर्वदा भविष्यति ।

तत्रैषा प्रक्रिया । भगवान्सच्चिदानन्दरूपो धर्मरूपेण भवन् सदं-
शशक्तिं क्रियां चिदंशशक्तिं व्यामोहिकां मायामानन्दरूपस्य जगत्का-
रणभूतां मायां च भिनत्ति । तेन धर्माः सच्चिदानन्दाः स्वयंभिद्य-
मानाः स्वस्वाश्रयं भिन्दन्ति । तदा भगवान्सर्वतः पाणिपादान्तो
भवति । साकारताञ्चाऽऽपद्यते । एवं भिन्नोऽपीच्छया मिलितः सन्न
भिन्न इवाखण्डो भवति । तदपेक्षया कार्यरूपस्याऽल्पत्वात् ।
'पूर्णमदः पूर्णमिदमि'त्यादावयमेव गीयते । अत एव सद्रूपस्य
कार्येषु प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । प्रजायेयेतीच्छयोत्कर्षापकर्षरूपेण
जातत्वादानन्द उत्कृष्टः । अत एवान्तर्यामिषु भगवदाकारत्वं नेत-
रेषु । तदेतरौ तं सेवमानौ भवतः । तदा सच्चितोर्धर्मौ ज्ञान-
क्रिये आनन्दधर्मरूपेण तिष्ठतः । तदाऽऽनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमान्
भवति । तदा चिदंशशक्तिर्ज्ञानधर्मस्याऽऽनन्दे गतत्वाच्चिदंशं मोहयति ।
तदा स प्राणधारणप्रयत्नं कुर्वज्जीवो भवति । सदंशस्तु क्रियाशक्ते-
र्गतत्वाज्जडत्वमापद्यते । ततो मूलभूतक्रियांशभिः क्रियाभिर्यथायथं

महदादिक्रमेण वाऽन्येन श्रौतेन क्रमेण वामिव्यज्यते । तस्यास्त-
त्कृतधर्मस्य वा तिरोभवतीत्यादिरूपा सुबोधिनीतोऽवगन्तव्या ।

सेयं प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिसिद्धा सर्वत्रै-
वोपयुज्यते । अन्यथाप्रक्रिया तु वाक्यानि बाधते । वाक्यानि तु
गौरवमयासुबोधिनीविधृतौ लिखितत्वाच्चात्र न लिख्यन्ते । तथा
क्रमभेदाश्च । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशाज्जगदुत्पत्तौ न कोऽपि दोषः ।

वस्तुतस्तूभयलिङ्गाधिकरणरीत्या ब्रह्मणः स्वत एव सर्वाकारत्वस्य
पूर्ववाद एव साधितत्वात्स्वतन्त्रं ब्रह्म क्रीडद्यदायदा यद्यद्रूपं बुद्धेः
शब्दस्येन्द्रियाणां वा गोचरीकरोति तदा तदा तत्तदाऽऽविर्भूतं
लोकशास्त्रादिव्यवहारविषयं भवति । यच्च यतस्तिरोभावयति तन्न
भवतीति मुख्यसिद्धान्ते परिणामोऽपि न विचारविषयः । युक्त्य-
गोचरत्वस्य भूषणत्वात् । अत एव 'नायमात्मेत्या'दि श्रुतिभि-
र्भगवत्सामर्थ्येनैव भगवान्प्रकाशो नेतरसामर्थ्येनेति न कोपि चोधा-
वसरः । अत एव वृत्तसूक्ते 'इयं विमृष्टिर्यत् आग्रभूव यदि वा
दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अंग वेद
यदि वा न वेदे'त्युक्तम् । तथा च यथादधे तदोक्तरीत्या ततो
जाता । यदि च नादधे तदा स्वयमेव तथाविर्भूत इत्यर्थः । न
च सूक्तारम्भे तमस उक्तत्वान्मायिकत्वं शक्यशङ्कम् । तत्रापि
'तम आसीत्तमसा गूढमि'ति कर्मकर्तृव्यपदेशात्सदेवेति साव-
धारणश्रुत्यनुरोधात्पूर्ववादे ब्रह्मणः सर्वशब्दवाच्यत्वव्यवस्थापनेन
शङ्कानिरासाच्च । तस्मात्पूर्वोक्तमविवादमिति दिक् ।

एवं च प्रपञ्चः सामान्यतश्चतुर्धा सिद्धः । ब्रह्मणः स्वत एव
सर्वाकारत्वाद्ब्रह्मरूपो गुणातीत एकः । केनापि श्रौतेन पौराणा-

दिना वा क्रमेणेच्छया मुख्यशक्त्या वा निर्गमितोऽनेकविधो घृत-
द्रवत्ववद्ब्रह्मधर्मात्मकविकारशाली ब्रह्मपरिणामो द्वितीयः । तत्र
श्रौतो घटितपात्रवदिच्छया कृतः । पौराणस्तु मायां प्रतिकृतिरूपां
संचायिकां विधाय तन्मध्ये पूरितपात्रवत्कृतो मायोपदिग्ध इति
तयोर्भेदः । एतदुपदेहभूतो मायोपादानकः प्राकृतविकारशालि-
व्यावहारिको ब्रह्मविवर्तात्मा तृतीयः । तथा अविद्याया निद्राचि-
न्तादिभेदेनानेकत्वात्तन्निमित्तकस्तदुपादानको वा शुक्तिरजतस्वामि-
कादिरूपोऽन्तःकरणविकारात्मा व्यवहारदुष्टेन्द्रियादिगोचरस्तुरीयः ।

एतौ द्वावपि मायिकौ प्रपञ्चौ विषयधर्मत्वाद्विषयताशब्देनाऽत्र
परिभाष्येते । मायिकत्वेऽपि विषयनिष्ठतया भासमानत्वात् । यथा
सदृशधर्माभिन्ननिष्ठा अपि तद्गतत्वेनोच्यन्ते । तद्विन्नत्वे सति तद्ग-
तभूयोधर्मवत्त्वमिति तद्वत् । अत्राऽऽद्या विषयता व्यामोहकमाया-
कार्यत्वान्मायानिष्ठापि मायया विषयोपदेहाद्विषये प्रतीयत इति
मायावादिनो विषयं मायिकमित्यभिमन्यन्ते । बुधास्तु निर्विचि-
कित्से शास्त्रज्ञाने जाते उपदेहात्मिकां विषयतां घटग्रमयत्पश्य-
न्तोऽपि तां न्यकृत्य विषयं ब्रह्मात्मकं वदन्ति । जातसाक्षात्काराः
शुकादितुल्यास्तु यथाऽऽसदादयः प्रतिबिम्बमेवमतिरिक्तामेव विष-
यतां पश्यंतीति तादृक्तादृगधिकारिषु तथा तथा वदन्ति । 'विश्वं
वै ब्रह्मतन्मात्रमि'ति 'सर्वम्मायेति तर्केणे'ति च । भगवानपि
'यदिदं मनसा वाचा गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः । अहमेव न मत्तोऽ-
न्यदिति बुद्ध्यध्वमञ्जसे'ति 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां
श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च तद्धि मायामनोमय'मिति
वदति शुक्तिरजतादिसंग्रहाय ।

शुक्तिरजतादिकञ्चान्तःकरणादिगतमेव । जीवव्यामोहिकया
तथा तदन्तःकरणबहिःकरणयोरेव तदुत्पादनात् । विषयदेशे
प्रतीतिस्तु संस्कारादिप्राबल्यतया व्यत्यासात् । न च व्यत्यासो
न शक्यवचन इति शङ्क्यम् । अमदृष्ट्या घटादिदर्शने तथानिश्च-
यात् । चक्षुरादिनिष्ठाया एव अमेर्घटादौ मानात् । अन्यथा सर्वे-
षामपि तथा भानप्रसंगात् । न चेन्द्रजालादौ सर्वेषां तथा मानाद्वि-
षयदेश एव सा विषयतोत्पद्यत इति व्यत्यासो न युक्तिसह इति वा-
च्यम् । तत्रापि सामाजिकचक्षुःष्वेव तदुत्पत्तेः । अन्यथा दूरादागतस्या-
ऽपि तददर्शनाभावप्रसक्तेः । 'जित्वा बलान्निघट्वाक्षान्नटो हरति
तद्धनमि'ति वाक्याद्यथा प्रसिद्धेऽप्येति न कोऽपि कापि शंकांशः ।

नन्वस्त्वेवं तथापि नाशोत्पत्तिभेदेष्टानिष्टशुद्धाशुद्धादिप्रती-
तीनां जायमानत्वाद्वादिप्रतिवादिनोः प्रापञ्चिकप्रतीतावापाततो न
कोपि विशेष इति चेत् । किमेतावता । वस्तुतस्त्वस्ति विशेषः ।
यथा चतुरतरतक्षनिर्मितो यन्त्रेण संचरन्नपि काष्ठकेशरी मुजंगमो
वा ज्ञाततत्त्वस्य न भयादिकं जनयितुं शक्नोति । प्रत्युत कुतुकम् ।
निर्मातृमाहात्म्यमेव च ख्यापयति । तथा प्रकृतप्रतीतिरपि विस्म-
यमुत्पादयन्ती भगवतोऽप्यलौकिकं माहात्म्यमेव व्याचष्टे । नत्वि-
रवरससारयतीति । एतेन भगवन्मूर्तिदर्शनादौ भक्ताभक्तादीनां विष-
यविषयतयोरेव यथायं वोध इति न कोऽपि कापि शंकांश इति दिक्॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाम्बुजचेतसा ।

निबन्धाद्युक्तमार्गेण सृष्टेर्भेदो निरूपितः ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीवल्लभनन्दनचरणैकतान-
श्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमविरचितः पञ्चमः

सृष्टिभेदयादः सम्पूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः
ख्यातिवादः ।

नवमो मणिः ।

यन्मायया वहिःक्षिप्ता ख्यायते बुद्धिर्नर्थवत् ।

निर्वर्तते च यद्वोधात्तं नमामि जैनार्दनम् ॥ १ ॥

ननु किमिदमपूर्वमुच्यते बुद्धेः ख्यानम् ? । तस्यास्त्रिक्षणाव-
स्थायित्वनियमेनाऽमूर्त्तत्वेन च वहिःक्षेपनिवृत्त्योरशक्यवचनत्वेन
तत्ख्यानस्य सुतरां तैथात्वात् । न च सा स्थिरेति वाच्यम् ।
मानाऽभावात् । न च ज्ञानधाराया अपि दर्शनात्तस्याः स्थैर्यं शङ्कनी-
यम् । उपेक्षाबुद्ध्यादौ व्यभिचारात् । धारावाहिकस्थले सजातीय-
ज्ञानान्तरोदयेन तथा बुद्धेः सूपपादत्वात् । अन्यथा शब्दबुद्धिकर्मणां
त्रिक्षणावस्थायित्वनियमभङ्गप्रसङ्गात् । न चाऽनन्तबुद्धितत्प्रागभाव-
ध्वंसादिकल्पनागौरवमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । धारावाहिकव्यति-

- १ द्वितीयस्कंधनवमाध्यायीय'र्तेऽर्थं प्रतीयेते'ति श्लोकमुपोभिनीस्वारस्या-
न्माययेत्यस्य समानीतस्वविपर्येयार्थः । २ अर्थाऽभावेऽप्यर्थवद्भासत इत्यर्थः ।
३ एतेन सिद्धान्तेऽस्यातिरप्यङ्गीकृतेति बोध्यम् । तत्प्रकारस्त्वमे स्फुटीभविष्यति ।
४ जन्तु मायामर्दयतीति व्युत्पत्तेः । ५ अशक्यवचनत्वादित्यर्थः ।

रिक्तस्थले तथात्वस्य निश्चयात् । अन्यथा सर्वत्र ज्ञानधाराऽऽपत्तेः ।
 मायाया आमोक्षमनुवर्तमानत्वेन स्थिरत्वपक्षे तवाऽपि सर्वदा अमा-
 पत्तेः । अतो बुद्धिस्थैर्यमायाकृतव्यत्याससर्वदातदभावकारणादिकल्प-
 नाऽपेक्षया युक्त्यन्तराणामेव ज्यायस्त्वात्ख्यात्यन्तरमेवाऽऽदरणीयम् ।
 नतु कल्पनागौरवग्रस्ता विशिष्टबुद्धिरूपाऽन्यख्यातिरिति प्राप्ते ।
 उच्यते ।

यथार्थताऽन्यथाख्यातौ भ्रष्टतत्त्वास्मृतावपि ।
 स्मरणानुव्यवसितिः स्याद्ब्रह्मस्मरणात्मके ॥ १ ॥
 ज्ञानद्वये चैकज्ञानतुल्यत्वस्य विरोधनम् ।
 संस्कारादेर्बलिष्ठत्वान्नापेक्षा रजतस्य च ॥ २ ॥
 अनिर्वाच्यस्यात एव नासत्ख्यातिः सदादृता ।
 सर्वदा तत्प्रसङ्गाच्च सदसत्ख्यातिरर्थतः ॥ ३ ॥
 अतएव चाभिनवाऽन्यथाख्यातिर्न युज्यते ।
 बुद्धिस्तत्त्वान्तरं तेन नात्रात्मख्यातिसंशयः ॥ ४ ॥
 कार्यः सर्वजनीनत्वाच्चत आद्रियतामियम् ।

आत्मा हि निर्विषयज्ञानात्मकः । बुद्धिस्तु विशिष्टज्ञानाकारा
 तत्त्वान्तरम् । 'बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी'ति वाक्यात् । अतो नाऽत्म-
 ख्यातिवादापत्तिः । सा च न ज्ञानम् । यो बुद्धिमांस्तस्य पदार्थज्ञानं
 भवति । सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति ज्ञानकरणत्वेन लोके
 व्यपदेशात् । बुद्ध्यभावे बालस्य सम्यक्पदार्थज्ञानाऽभावदर्शनाच्च ।
 किन्तु ज्ञानजनिका यस्य शक्तिस्तादृशोऽहंकारभेदः सा । 'ज्ञान-

शक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणस्तु तैर्जस' इति द्वितीयस्कन्धेऽहं-
कारभेदेषु गणनात् । अतएव च स्थिरा । तेन मूर्तायास्तद्वृत्तेर्मा-
यया बहिःक्षेपादिकं न दुर्घटम् । इदमेव च युक्तम् । त्रिक्षणाव-
स्थायित्वनियममात्रैकशरणानां तज्ज्ञानतत्प्रागभावध्वंसकल्पनाऽपेक्षया
ज्ञानस्थैर्यकल्पनस्य, विरुद्धवृत्तितिरोभाव्यत्वकल्पनस्यैव च लघुत्वात् ।
उपेक्षाबुद्ध्यादौ शीघ्रं विरुद्धवृत्त्युदयेन पूर्वज्ञानतिरोभावेऽप्यन्यत्र
तिरोभावाऽदर्शनेन त्रिक्षणावस्थायित्वनियमस्याऽप्रयोजकत्वाच्च । न
च मूर्तत्वाऽभावः । अर्थदर्शनोत्तरं नेत्रनिमीलनेन तदर्थकारस्या-
ऽनुभवेनाऽविवादत्वात् ।

अतः शुक्तिरजतादिस्थले मायया बहिःक्षिप्तबुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञान-
मेवाऽर्थाकारेण ख्यायत इति मन्तव्यम् । न चेदानीं मायायाः
सर्वदा सत्त्वात्सर्वदा अमापत्तिः । संस्कारप्राबल्यस्याऽपि सहकारि-
त्वात् । अतिरिक्तसंस्काराऽनङ्गीकारपक्षे तूद्धोधकैरेवान्तःशयानाया
बुद्धिवृत्तेरुद्धोध इति तदा सदृशाऽदृष्टचिन्तादिरूपोद्धोधकसामग्रीप्रा-
बल्यस्यैव सहकारित्वात् । अतः प्रबलसंस्कारेण प्रबलोद्धोधकसा-
मग्र्या वा सहकृता माया बुद्धि बहिः क्षिपति, नेतरथेति,
न सर्वदा तदापत्तिरिति । आत्मनः ख्यानं त्वसङ्गतमेव । तस्याऽहं-
वित्तिवेद्यत्वाद्द्वौरोऽहमिति वदहं रजतमिति प्रतीत्यापत्तेः । तदभावे
आत्मनः ख्यान एव मानाऽभावाच्च । तस्मादन्यख्यातिरेव सर्वजनीना ।

अत्र नैयायिकाः । मायाकृतबुद्धिव्यत्यासकल्पनापेक्षया चाकच-
क्याऽऽद्युद्धुद्धसंस्कारसहकृतेन दोषोपहृतेन्द्रियेण संप्रयुक्तं शुक्त्या-
दिकमेव रजताद्यात्मना गृह्यत इति कल्पनस्य लघुत्वात्संप्रयुक्त-

स्याऽन्यथाभानेनाऽन्यथाख्यातिरेवाऽऽदरणीयेत्याहुः । तत्र । अन्य-
थात्वे यथार्थतापत्तेः । तथाहि । किमिदमन्यथात्वं नाम आरम्भो
विपरिणामस्तादात्म्यविशेषो वा ? । सोपि विशिष्टस्य वा, विशेषणस्य
वा, विशेष्यस्य वेति ? । तत्र नाऽऽद्याः । संप्रयुक्तस्य शुक्त्यादेर्मृदो
घटस्येव रजतस्यारम्भे दुग्धस्य दधिरूपेणेव रजताद्याकारेण परिणामे
वा लोहादीनां स्पर्शमणिसर्शे सुवर्णाद्यात्मकत्ववद्भजतात्मकत्वे वा
घटदधिवत्सुवर्णवच्चार्थानतिक्रमाद्भजतमेव स्यात् । तज्ज्ञानस्य च
यथार्थत्वं स्यात् । तथा सति अम एवोच्छिद्येत । अर्धक्रियाऽपि तेन
सिद्ध्येत् । नाऽन्ये । विशेषणस्याऽऽरम्भे परिणामे च शुक्तित्वस्य
द्रव्यरूपतापत्तिर्जातिताहानिश्चेत्यधिकदूषणद्वयापत्तेः । तादात्म्यपक्षे
च तादात्म्यकारणाऽनिर्वाच्यतापत्तेरेवाधिकत्वात् । नेतरे । विशेष्य-
स्यैव पूर्वोक्तरीतिकाऽन्यथात्वपक्षेऽपि दग्धपटन्यायेन यथार्थत्वाप-
त्तेरेव दूषणत्वात् । विशेषदर्शनोत्तरमपि दुष्टरजतप्रतीत्यापत्तेश्च ।

अथाऽन्यत्र सतस्तत्रालब्धसत्ताकत्वेपि प्रकाराभावोऽन्यथात्वमि-
त्युच्यत इति चेत् । न । तत्राऽलब्धसत्ताकेन तेन लब्धसत्ताक-
शुक्तित्वादितिरस्कारस्याऽशक्यवचनत्वात् । अतिप्रसङ्गात् । अर्धस्मृ-
त्योपनयोत्तरं लब्धसत्ताकस्येति विशिष्यत इति चेत् । न । अन्य-
तरेणाऽन्यतरतिरस्कारात्पुरुषभेदेन तत्र युगपद्भ्रमप्रमानुपपत्तेः ।

अतिरस्कारे तूभयोर्दण्डकुण्डलवानितिवदुभयश्वचलज्ञानापत्तेः ।
अथ गुणदोषयोस्तत्र नियामकत्वमिति नैवं ज्ञानमिति चेत् । न ।

१ अलब्धसत्ताकेन पटत्वादिना पटत्वतिरस्काराऽऽपत्त्या पटत्वप्रकारकं ज्ञानं
स्यात् । २ तथा चाऽन्यत्र सतस्तत्रार्थस्मृत्योपनयोत्तरं लब्धसत्ताकस्य प्रकारा-
भावोऽन्यथात्वमिति क्रियते चेदित्यर्थः । ३ भ्रमप्रमयोरित्यर्थः ।

शुणदोषयोर्विषयनिष्ठत्वे तयोरुभयं प्रति साधारणत्वेनोक्तदोषताद-
चस्थ्यापत्तेः । तयोस्तत्तत्करणनिष्ठत्वे चैकस्य रजतशकलयो रङ्गरज-
तभ्रमप्रमासमूहालम्बनाऽनुपपत्तेः । आत्मनिष्ठत्वेऽपि तदनुपपत्तेर्दुर्वा-
रत्वान्न किञ्चिदेतत् ।

अथेदं रजतमित्यत्र रजताऽभिन्नपुरोवर्तीतिप्रतीत्या रजतभेदाऽभाव
एव प्रकारीभूय भासते स च व्यापक इति न कोपि दोष इति यदि
विभाव्यते । तदपि न मञ्जुलम् । रजतभेदाऽभावस्याऽभावप्रति-
योगिकाभावतया भावरूपप्रतियोग्यात्मकत्वेनाऽतिरिक्तपक्षेऽपि प्रति-
योगिमात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिव्यतिरिक्ते तस्य प्रकारीभवितुमनर्हत्वा-
त्तादृशाऽभावस्य व्यापकत्व एव मानाऽभावात् । प्रतियोगिनो रजत-
भेदस्य व्यापकत्वे तदभावस्यैवाऽसम्भवाच्च । अव्यापकत्वेऽपि प्रति-
योगिमात्रव्यावृत्तत्वेन तदितरेत्र सत्त्वाप्रतियोग्यभावयोः सहानव-
स्थानविरोधस्य दुर्वारत्वात् । ग्रहिलतया सहस्यितिकल्पनापक्षेऽपि
तत्र तस्य सत्तालम्बकल्पनं, सहस्यितिकल्पनं, तेन च रजतभेदा-
भिभवकल्पनं, कालान्तरे च भेदेनाभिभवादिकल्पनमिति कल्पना-
च्चतुष्टयगौरवस्य दुष्परिहरत्वात्प्रमाणविरहाच्च नेदमतिरम्यम् ।

किञ्च । भेदाऽभावस्याऽतिरिक्तत्वपक्षे भेदाभावस्य योऽभावस्त-
दभावो रजतभेदाऽभाव इति रजताऽभिन्नभिन्नभिन्नः पुरोवर्तीति
प्रतीत्यापत्तिरप्यधिका ज्ञेया । ननु मास्तु विषयस्याऽन्यथात्वं तथापि

१ व्याप्यवृत्तिरित्यर्थः । २ अव्याप्यवृत्तिलप्रयुक्तभ्रमप्रमासमूहालम्बनात्मक
इत्यर्थः । ३ रजतभेदाऽभावस्य रजतात्मकत्वे रजतभेदप्रकारत्वं रजता-
'ऽतिरिक्तत्वे, घटभेदाऽभावस्यैव रजतप्रकारत्वं स्यान्न तु पुरोवर्तिप्रकारत्वेन भा-
नमित्यर्थः । ४ शुक्त्यादावित्यर्थः ।

रजताकारग्रस्तं ज्ञानं शुक्तिमालम्बत इत्याकारके ज्ञानस्याऽन्यथात्व-
पक्षे किं बाधकमिति चेत् । न । तादृशज्ञानस्य शुक्त्यालम्बकत्वाच्च
शुक्त्या स्वाकारसमर्पणे 'रजतमहमनुभवामी'त्यनुव्यवसायो न स्यात् ।
शुक्तिं रजतत्वेन जानामीति च स्यात् । असमर्पणे तु शुक्त्यालंबन
एव प्रमाणविरहः । विरुद्धाऽनुव्यवसायादिति । अथ रजतज्ञानं
स्वप्रयुक्तव्यवहारविषयां शुक्तिं करोतीदमेवाऽलंबकत्वमिति चेत् ।
न । यत्र रजतज्ञानोत्तरं संघ एव बाधो विषयान्तरज्ञानं वा तदा
शुक्तेस्तद्व्यवहाराऽविषयत्वाज्ज्ञानस्य तदनालम्बकत्वे रजता-
कारग्रस्तस्यापि तस्य प्रमात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । संघातात्मज्ञान-
स्याऽपि प्रमात्वापत्तेः । आत्मनः संघातात्मज्ञानप्रयुक्तव्यवहाराऽवि-
षयत्वात्संघातात्मज्ञानस्य तदनालम्बकत्वेन संघातात्माकारग्रस्तताऽन-
पायात् । न चेदानीं तस्याऽप्यस्तु प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तथा
सति समर्थप्रवृत्तेः पूर्वं सर्वत्रैवाऽप्रामाण्याऽग्रहेणोक्ततुल्यत्वाद्भ्रमो-
च्छोदापत्तेः ।

यदपि सौरालोकतदभावाभ्यां कमलविकासमुकुलीभावाविव दो-
षतदभावाभ्यां रजतशुक्तिभावौ समर्थितौ । तदपि मतं प्रतिनिय-
तसमकालिकविरुद्धप्रतीत्योर्दर्शनादेव ग्रन्थान्तरे परास्तमित्यन्यथा-
ख्यातिवाद एवाऽसाधुरिति दिक् ।

ननु पूर्वोत्पन्ने प्रमारूपे रजतादिप्रत्यक्षे देशकालादीनामपि
विशेषणत्वेन भावाद्बहिःक्षिप्तेऽपि तस्मिंस्तद्विशिष्टमेव रजतं भास-
तामिति चेत् । न । संस्कारादेः शब्दस्य च पदार्थमात्राऽपेक्षत्वेन
तद्वैशिष्ट्यस्याऽनियामकत्वात् । स्मृत्युपनीतं संस्कारोपनीतं वा रजतं
भासत इति वदतः प्रतिवादिनोऽपि पूर्वोक्तदूषणोद्धाराय सादृश्या-

द्युद्बुद्धः संस्कारः पदार्थमात्रमपेक्ष्यैव स्मृतिं जनयत्युपनयति वा तं, नतु देशादिवैशिष्ट्यमप्यपेक्षत इत्यस्याऽऽवश्यवाच्यत्वेन समाधेः समत्वाच्च । अत्र शब्दग्रहणं तु श्रुतपदार्थविषयकस्यापि अमस्य संग्रहायेति ज्ञेयमतो न कोऽपि दोषः ।

‘माष्टास्तु अमस्यलेऽपि रजतादिज्ञानस्य संस्कारमन्तरेणाऽसम्भवात्तज्ज्ञानं स्मृतिरूपमेवाङ्गीकार्यम् । न च तत्तास्फुरणाऽऽपत्तिः । कर्तृगतदोषेण तत्प्रमोषात् । दोषाऽभावे तु रजतसादृश्यस्फूर्तिः शुक्तिस्फूर्तिर्वा स्यात् । दोषाश्च कचिद्वागादयः । कचिद्वलालोकादिना विवेकाऽसामर्थ्यम् । कचिदन्यचित्ततेत्येवमादयोऽननुगतास्तथा तथादर्शनादुन्नेयाः । तस्मात्प्रमुष्टतत्ताका स्मृतिरेवाङ्गीकार्येत्यख्यातिमाहुः । तन्न । ‘रजतमहमनुभवामी’त्यनुव्यवसायबाधापत्तेः । सरामीत्यनुव्यवसायापत्तेश्च ।

प्राभाकरास्तु—भास्तु केवला स्मृतिस्तथा, किन्तु ग्रहणक्षरणात्मकं ज्ञानद्वयमेवाऽत्राऽख्यातिरूपमङ्गीकार्यम् । स्मृतिप्रमाणभेदेन ज्ञानस्य द्वैराश्यात् । न चाऽनुव्यवसायद्वयापत्तिः । क्षरणाऽभिमानस्य दोषप्रमुषितत्वात् । अतोऽविविक्तज्ञानद्वयाऽङ्गीकारेण न कोऽपि दोष इत्याहुः । तन्न । एकज्ञानतुल्यत्वेन ज्ञानद्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च न तौल्यमिति वाच्यम् । यद्यगृहीताऽससर्गकं ज्ञानद्वयं स्यात् । एकज्ञानतुल्यता न स्यात् । यदि सा न स्याद्व्यवसायाऽनुव्यवसाययोर्नोपलभ्येतेति, तर्केण तन्मूलमूतव्यवसायाऽनुव्यवसायाभ्यां चैकज्ञानतुल्यत्वनिश्चयात् । किञ्च, ज्ञानद्वैराश्याऽग्रहेणाऽत्र ज्ञानद्वयाङ्गीकारे सर्वत्र विशिष्टज्ञानोच्छेदापत्तिः । घटोऽयमिति प्रभायामप्य-

रजताङ्गीकारस्य व्यर्थत्वात् । न च संस्कारस्य बहिःपदार्थोपस्थाप-
कत्वमप्रयोजकमिति वाच्यम् । स्वप्ने त्वयाऽपि तन्मात्रेणैव पदार्थो-
पस्थित्यङ्गीकारात् । न च तत्स्मरणमेवेति वाच्यम् । तथाऽनुव्यव-
सायाऽभावात् । स्वप्नसृष्टिश्रुतिविरोधाच्च । न च दोषं विनैकेनैव
संस्कारेण कथं स्मृतिभ्रमयोरुपपत्तिरिति वाच्यम् । ऊष्मस्पर्शाऽप्रा-
बल्यप्राबल्याभ्यां शीतनिवृत्तित्वग्दाहयोरिव संस्काराद्यप्राबल्यप्राब-
ल्याभ्यां स्मृतिभ्रमयोरपि सुखेनोपपत्तेः । प्राबल्येनैव वाऽनुभवसामग्र्या
तस्य तिरस्कारः । इदमेव चाऽप्राबल्यं ज्ञेयम् । अतएव नैयायिका-
नामेकेन स्नेहेन प्रकर्षाऽप्रकर्षवैशिष्ट्याद्वहिनाशोद्दीपनयोरङ्गीकारोऽपि
युज्यते । न चैवं दोषाऽनभ्युपगमे पीतभ्रमजनकसंस्कारोद्बोधकस्य
शङ्केऽभावात्पीतः शङ्ख इति भानाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । बहिःक-
रणे कामलवदन्तःकरणे संस्कारादिप्राबल्यस्यैव तत्त्वात् । एतादृश-
भ्रमेषु बहिःकरणदोषाङ्गीकारस्तु घटपटादिभ्रमोत्पत्त्या प्रत्यक्षविरुद्ध-
त्वाच्च जघन्य एव । निर्गमेण चैतन्यत्रयाऽभेदाङ्गीकारोऽपि व्याप-
काऽऽत्मवादमेवाऽऽत्मवादं च निरुणद्धीति नेतरविद्वदादरभाजनं
भवतीति दिक् । एवं संस्कारादिप्राबल्यादेवाऽसत्त्व्यातिरप्यपा-
स्तेति ज्ञेयम् ।

सांख्यास्तु सदसत्त्व्यातिरत्र । सत इदंत्वस्याऽसतो रजतत्वस्य
च भानात् । अतएव चैकस्य बाधोऽन्यस्याऽबाध इत्याहुः । तन्न ।
असत्त्व्यातस्याऽन्यथाख्याताघेव दूषितत्वात् । अभिनवाऽन्यथाख्या-

१ चाऽप्राबल्यमिति खपुस्तकम् । २ इदं यथा तयोपपादितं प्राणाधिकर-
णस्य 'तस्य च नित्यत्वा'दिति सूत्रस्य भाष्यप्रकाशे । ३ 'सदसत्त्व्यातिर्वा-
च्यबाधाचे'ति सांख्यसूत्रात् ।

तिवादिनो माध्वास्तु अमस्थलेऽत्यन्ताऽसत एव रजतादेः प्रतीति-
मङ्गीकृत्य वल्मीके घटाऽऽरोपस्य शुक्लौ रजतारोपस्य च नियमना-
याऽनुभूयमानचाकचक्यादेरारोप्यनिष्ठत्वाऽभावेऽप्यारोप्यरजतसादृ-
श्यस्याऽधिष्ठानाऽसत्त्वेन शुक्लौ रजताऽऽरोपो वल्मीके घटाऽऽरोपो
नान्यस्येत्येवं नियममाहुः । तन्न । अत्यन्ताऽसतः प्रतीतेरसङ्गत-
त्वात् । तद्वदस्य चाक्षुषापत्तीतिगोचरतायाः काऽप्यसिद्धत्वात् ।

अथाऽत्राऽत्यन्ताऽसत इति विशेष्यत इति चेत् । न । सादृश्य-
स्योभयप्रतियोगिकत्वनियमेन तत्सादृश्यस्याऽत्रैवैतत्सादृश्यस्य तत्राऽपि
वक्तुं शक्यत्वात्तस्याऽत्यन्ताऽसत्येन सादृश्यस्याऽऽधाराऽभावेनाऽसि-
द्ध्याऽत्रापि नियामकस्य पूर्वोक्तरीतिकाऽसत्सादृश्यस्य वक्तुमशक्य-
त्वादभिमताऽसिद्धेः । तद्विज्ञत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्यैव
सादृश्यत्वेनाऽसद्गाहधर्माणामसत्त्वादेव तत्सजातीयत्वस्याऽशक्यवच-
नत्वात् । यदि च तेनाऽयं सदृश इति ज्ञानजनकीभूतज्ञानोल्लि-
ख्यमानो यो रजतादिशब्दः तद्विषयत्वमेवात्र सादृश्यप्रतियोगित्वमिति
विभाव्यते । तदापि तत्सादृश्यप्रतियोगित्वं शब्दं सदृशज्ञानं निय-
मयिष्यति, नतु चाक्षुषं सदृशज्ञानम् । नापि भ्रमम् । अधिष्ठा-
नाऽसन्निकर्षेऽपि रजतमिति शब्दप्रयोगमात्राद्रजतसदृशचाक्षुपरजत-
भ्रमयोः प्रसङ्गादिति न हृदयंगमम् । श्लेषाऽलङ्कारादौ चमत्काराऽना-
धानप्रसङ्गादनुभवविरोधाच्चेति ।

रामानुजाचार्यास्तु सर्वे ज्ञानं यथार्थमेव । त्रिवृत्करणश्रुतेः ।
'आत्मकत्वात् भूयस्त्वादि'ति वैयाससूत्रात्तत्त्वसंघातबोधकपुरा-
णाच्च सर्वस्य सर्वात्मकत्वनिश्चयात् । पूर्वतन्त्रेऽपि ग्रीहिप्रतिनिधित्वेन
नीवारग्रहणे ग्रीहारम्भप्रवयवानामेव नीवारे सत्त्वाऽङ्गीकाराच्च ।

अतः शुक्त्यादावपि रजतादेः सत्त्वात्तत्राऽपि ज्ञानं यथार्थमेवेत्य-
ख्यातिरेवोचिता । शुक्तिरजतादिनिर्देशभेदस्तु भूयस्त्वादिहेतुक
इत्युपपद्यते । तथा व्यवहारव्यवस्थाऽप्युपपद्यत एव । एवं सति कर-
णदोषवशेन शुक्त्यंशाऽग्रहणे रजतम् । शुक्तिज्ञाने तन्निवृत्तिरित्याहुः ।

तदस्माकमभीष्टम् । परं कश्चिद्विशेषोऽस्ति । तथाहि । श्रुति-
सूत्रयोस्तेजोबन्धविषयत्वेन पुराणानां च संघातविषयत्वेन कारणात्मकं
तत्तत्सत्ताबोधकतया तैस्तत्र तत्र कार्यभूतरजतादिसत्तायाः प्रमातु-
मशक्यत्वात् । पूर्वतन्त्राऽनुरोधेन तदङ्गीकारेऽपि नीवारे ग्रीहिका-
रणीभूताऽवयवसत्त्ववच्छुक्त्यादावपि रजतकारणीभूताऽवयवसत्तामा-
प्रसिद्ध्या रजतावसिद्धेः । अथाऽस्तु 'सर्वं सर्वमयमि'ति श्रुत्या
सर्वत्र सर्वसत्ता । तथापि भ्रमस्थले शुक्त्यंशाऽग्रहणवद्विशेषदर्शनो-
त्तरं प्रमास्थले रजताऽग्रहणेऽपि कश्चिदोष एव नियामको वक्तव्यो,
नतु गुणः । सन्निकृष्टस्य सतः पदार्थस्याऽग्रहणे सर्वमतेषु दोषस्यैव
नियामकत्वात् । तथैव सर्वजनीनप्रसिद्धेश्च । एवं सति भ्रमप्रमयो-
रविशेषाऽऽपत्तिः । दोषजन्यत्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । न च रज-
ताऽग्रहणेऽल्पत्वमेव नियामकमिति वाच्यम् । तस्य भ्रमदशायामपि
तुल्यत्वात्तदाऽप्यग्रहणाऽपत्तेः ।

अतः सर्वत्र सर्वसत्त्वेऽपि भ्रमप्रामादनिर्वाहाय प्रसिद्धाऽतिरि-
क्तस्य तिरोभाव एव सर्वथाऽभ्युपेयः । अन्यथा सर्वत्र सर्वप्रती-
तेर्दुर्वारत्वाऽपत्तेः । स्वोपगतव्यवहारविभागभङ्गाऽऽपत्तेश्च । ततश्च
शुक्त्यादौ रजतादिसत्त्वेऽपि तेषां तिरोहितत्वान्न प्रतीतिगोचरत्व-
सिद्धिः । अतस्तादृशस्थले रजतादिज्ञानं प्रत्यक्षदुपगतैव सामग्र्य-
वश्यमभ्युपेया । भवद्विरपि सामग्र्यां दोषस्यैव निवेशितत्वात् । एवं

सति 'ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेते'ति भगवद्वाक्यस्य पूर्वोक्तश्रुतेश्चाऽप्य-
विरोधः । अन्यथाऽन्यतरविरोधस्य दुर्वारत्वाऽपचेः ।

तस्माद्ये पूर्णज्ञानिनः पूर्णयोगिनो वा तेषां सर्वत्र सर्वप्रत्यक्षम् ।
'अनागतमतीतं चे'त्यादि वाक्यात् । अतस्तेषां ज्ञानस्य यथार्थ-
त्वात्तत्रोक्ताऽख्यातिरुचिता, न सर्वत्र । अन्येषां तु संस्कारप्राबल्येन
मायया बुद्धिरेव बहिः क्षिप्यत इति रजतादिधर्माणामेव प्रतिमान-
मित्यन्यख्यातिरेवोचिता । अन्यपदस्य सदृशवाचकत्वेनाऽनुभूतसद-
ृशधर्माणामेव ख्यानात् । तस्मादख्यात्यन्यख्याती विभागेन मन्तव्ये
इति । अतः ख्यात्यन्तरेषु युक्तिशैथिल्यात्सप्रयुक्तादन्यख्यानस्य सर्व-
जनीनत्वाच्च पूर्वोक्तरूपाऽन्यख्यातिरेवाऽविद्वद्दृशायां सुधीभिरादर-
णीयेति निष्कर्षः ।

एवं सुबोधिनीप्रोक्तप्रकारस्याऽनुसारतः ।

यथाबुद्धि मयाऽप्येष ख्यातिवादो निरूपितः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मनन्दनचरणैकतानपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तम-
विरचितः ख्यातिवादः सम्पूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाद्यालायां
गोस्वामिध्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः
अन्धकारवादः ।

दशमो मणिः ।

दर्शय नाथ गुहायां तमोवृतायां स्वतः समागत्य ।

मुचकुन्द इव शयाने मयि कृपयाऽनेहसाऽपि वपुः ॥ १ ॥

नन्विदमयुक्तम् । अभावरूपेण तमसा गुहावरणस्याऽसंभवदुक्ति-
कत्वात् । नच भावसुखप्रत्ययेन तस्य भावरूपत्वं शङ्कनीयम् । तस्य
अमरूपत्वात् । तादृशप्रत्ययेनाऽपि तस्य सिद्ध्यङ्गीकारे मरुमरीचि-
कायां जलप्रत्ययेन जलमपि सिद्ध्येत । नच बाधाऽभावात्तस्य प्रमा-
त्वमेवेति शङ्कनीयम् । आकाशनैत्यवदप्रयोजकत्वात् ।

अत्र भेदाः । तमस्तावत्सामान्यविशेषसमवायेभ्योऽतिरिक्तम् ।
स्वाश्रयाऽविषयलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । चाय्वानीतचंपकाऽवयव-
समवेतगंधादिवत् । कर्मणोऽप्यतिरिक्तम् । संयोगाद्यसमवायिका-
रणताऽभावात् । गुणेभ्योऽप्यतिरिक्तम् । द्रव्यासमवेतत्वात् । गग-
नादिवदित्यनुमानेन द्रव्याऽतिरिक्तपदार्थभेदसिद्धिः । नच गुणभे-
दहेतुः स्वरूपाऽसिद्ध इति शङ्क्यम् । तमसो द्रव्यसमवेतत्वाऽसंभवात् ।

तमो न दिक्कालाऽत्ममनोव्योमवायुषु समवेतम् । लौकिकचाक्षु-
 षविषयत्वात् । रूपादिवत् । न तेजःसमवेतम् । तेजोऽविषयक-
 लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । पीतादिवत् । न भूजलसमवेतम् । आलो-
 काजन्यलौकिकचाक्षुषविषयत्वादित्याद्यनुमानैर्द्रव्यासमवेतत्वसाधना-
 त् । नापि क्लृप्तद्रव्यान्तःपाती । पृथिव्यादिनवकविरुद्धधर्माध्या-
 सात् । तथाहि । नाऽवनिः । गन्धहीनत्वात् । अशुक्लत्वाच्च नोद-
 कम् । न तेजः । कृष्णरूपत्वात् । रूपवत्त्वाच्च नेतरदित्येवं पृथि-
 व्यादिवैषम्ये रूपवत्त्वाद्द्रव्यान्तरमेव तमः । नन्विदं समवेतमसमवेतं
 वाः । नाऽऽद्यः । जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति स्पर्शवत्त्वेन हेतुत्वात्तम-
 सश्चाऽस्पर्शत्वात्तदवयवेऽपि स्पर्शाऽभावाऽनुमानस्य शक्यत्वात् । न
 द्वितीयः । समवेतस्वरूपद्रव्यस्याऽणुत्वनियमेनाऽप्रत्यक्षत्वाऽऽपत्तेरिति
 चेन्न । द्वितीयनियमे मानाभावात् । तमसो नित्यद्रव्यत्वाऽभ्युपगमे
 लाघवाच्च । नित्यद्रव्यस्यैव कल्पनालाघवात् । अन्यथा ध्वंसप्रागभा-
 वकल्पने गौरवप्रसंगात् । नचैवं दिवसेऽपि तच्चाक्षुषाऽऽपत्तिः ।
 तस्यालोकाभावव्याग्यत्वात् । तमोभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येवा-
 ऽऽलोकस्य सहकारित्वकल्पनादित्याहुः ।

तदेकदेशिनस्तु, 'छाया चलती'ति प्रत्ययेन, क्रियावत्त्वा'शीलं
 तम' इति प्रत्ययेन, रूपवत्त्वा'त्परमपरं चेति' प्रत्ययेन, परत्वाऽपरत्व-
 वत्त्वादनित्यमेव तमः । आलोकानपेक्षचक्षुर्माद्यश्च । तत्समवायिनश्च
 तमःपरमाणव एव । नच निःस्पर्शत्वं बाधकमुक्तमिति वाच्यम् ।
 उद्भूतरूपे धूमेऽनुद्भूतस्पर्शवदिहाऽप्यनुद्भूतस्पर्शस्य कल्पयितुं शक्य-
 त्वात् । नच गोलकाऽवच्छेदेन धूमीयस्पर्शस्योपलम्भान्न तत्स्पर्शस्य
 सर्वत्राऽनुद्भूतत्वं, तमःस्पर्शस्य तु कचिदपि नोपलम्भ इति तदनुद्भू-

तत्सर्शे मानाभाव इति शङ्क्यम् । धूमस्पर्शानुभवस्य भ्रमत्वात् । अन्यथा वज्रनिर्घोषादौ जायमाने हृदयगोलक आघाताऽनुभवाच्छब्देऽपि स्पर्शवत्ताऽऽपत्तिः । अतः पृथिवीत्वेनेवाऽऽरम्भकत्वेन स्पर्शवत्त्वेनाऽपि व्याप्तेरारम्भार्थमत्राऽनुद्भूतस्पर्शाङ्गीकारे न कोपि दोषः । नचाऽऽरम्भकत्वस्पर्शवत्त्वयोर्ज्ञेयान्यान्वाश्रय इति वाच्यम् । 'चलती'ति प्रत्ययेनाऽन्धकारस्याऽनित्यत्वे निश्चिते तेन चारम्भ्यत्वे निश्चिते तेन तदवयवेष्वारम्भकत्वज्ञानात् ।

अन्ये त्वनुद्भूतस्पर्शे मानाऽभावात्प्रमाया अनारम्भ्यत्वाऽऽपत्तेर्जन्यद्रव्यत्वाऽवच्छिन्नं प्रति मूर्त्तत्वेन हेतुतामेतदर्थमाहुः । मनस्यारम्भकत्वे चेष्टमभ्युपगच्छन्ति । अत एव पुराणेषु मानसी सृष्टिर्योगशास्त्रे च मनःकल्पितं विश्वं स्मर्यत इति प्रमाणयन्ति चेति नित्यं द्रव्यान्तरमेव तमः ।

काणादास्तु तन्न द्रव्यान्तरम् । तमोऽभिधानाऽतिरिक्तद्रव्याङ्गीकार आलोककार्यताऽवच्छेदककोटौ तमोभिन्नत्वनिवेशे तमश्चाक्षुषं प्रत्यालोकाऽभावस्य हेतुत्वे च गौरवात् । नच द्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोकत्वेनेति द्वयमतो न दोष इति वाच्यम् । वैजात्याऽवच्छिन्ननियामकस्याऽशक्यवचनत्वात् । तथाहि—न ताद्विजातीयक्रिया नियामिका । यत्रैकयैव चक्षुःक्रिययाऽऽलोकसंयुक्ते घटे तदयुक्ते च पटे चक्षुःसयोगद्वयमुत्पाद्यते, तत्र क्रियावैजात्याऽभावाद्बुभयोश्चाक्षुषत्वाऽऽपत्तेः । नच तदुत्तरदेशरूपविषयस्यैव नियामकत्वमिति वाच्यम् । यत्रालोकसहकृतचक्षुःसयोगेन पूर्वं घटचाक्षुषमुत्पादितमनन्तरञ्चालोकनाशस्तत्र विषयनियतसंयोगवैजात्यसत्त्वात्तदापि घटचाक्षुषाऽऽपत्तेः । एवं भवन्मते तमश्चक्षुःसयोगोत्तर चाक्षुषे

जाते तत आलोकसमवधानेऽपि तमसो नित्यत्वेन तच्चक्षुःसंयोगस-
त्त्वात्तच्चाक्षुषाऽऽपत्तेश्च । न च तदानीं तादृशसंयोगनाशान्न दोष
इति वाच्यम् । नाशो हेत्वभावात् । यत्तु तमोद्रव्यं न चाक्षुष-
मपि तु तामसैन्द्रियान्तरग्राह्यम् । न चाऽधिष्ठानाऽभावे तत्कल्पन-
मशक्यमिति शङ्क्यम् । चक्षुःश्रवणसामेकगोलके इन्द्रियवदत्रापि
चक्षुरिन्द्रियगोलके तस्याऽपि शक्यकरूपनत्वात् । चक्षुरन्वयाऽनुवि-
धानेन तथा निश्चयात् । न चैवं सत्याऽऽलोकसमवधानकालेऽपि
तमसि तामसैन्द्रियसंयोगसत्त्वेन तमसस्तामसप्रत्यक्षाऽऽपत्तिः ! । तम-
सोऽनित्यत्वाभ्युपगमेनाऽऽलोके तन्नाशो नाऽदोषादिति ।

तन्न विचारसहम् । तमस्तामसत्वाऽवच्छिन्नं प्रति तामसैन्द्रिय-
संयोगहेतुतायास्तथाविधेन्द्रियाऽन्तरस्य तमोद्रव्यस्य तत्प्रागभावध्वं-
सानाञ्च करूपनेनाऽतिगौरवप्राप्तात् । क्रियावतो रूपवतो महतो
द्रव्यस्याऽऽलोकजन्यचाक्षुषविषयत्वनियमेन तथाविधकरूपनाया अश-
क्यत्वाच्च । तस्मात्तमो न द्रव्यं, किंतुद्भूताऽनभिभूतरूपप्रकृष्टमह-
त्तेजःसामान्याऽभाव एव । तथा च सूत्रं 'द्रव्यगुणकर्मनिष्प-
त्तिवैधर्म्याद्भावाऽभावस्तम' इति । निष्पत्तिः सामान्यविशेषसम-
वायाभावः । उक्तविधं तेजः । वैधर्म्यं भेदः । तथा च द्रव्यादि-
षट्पदेदादुक्तविधतेजोऽभावस्तम इति सूत्रार्थः ।

अत्राऽनुद्भूतरूपचक्षुरात्मकतेजसस्तमस्यपि सत्त्वादव्याप्तिवारणाऽ-
यो 'द्भूतपदम्' । बालुकाप्रविष्टरविरश्मिसत्त्वादव्याप्तिवारणायाऽनभि-
भूतपदम् । तेजःपरमाण्वादिसत्त्वादव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपदम् ।
यस्तुतस्तु, प्रभात्वाऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकाऽभावस्तमः । न तु पूर्वो-
क्ताऽभावः । गौरवात् । प्रभात्वं चाऽनुगतप्रतीतिसाक्षिका जा-

तिरिति । नच चाक्षुषत्वाऽवच्छिन्नं प्रत्यालोकसंयोगस्य हेतुत्वा-
त्तदभावे तमश्चाक्षुषानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तेजःसामान्या-
ऽभावाद्यतिरिक्तचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येवाऽऽलोकस्य सहकारित्वाऽ-
भ्युपगमादित्याहुः ।

अत्र प्रत्यक्तत्त्वदीपिकाकारः । क्षितेस्तावद्रूपरसगन्धसंख्याप-
रिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराख्यचतु-
र्दशगुणकत्वेन, सलिले गंधराहित्येऽपि स्नेहसाहित्यादुक्तावद्गुणकत्वे-
नाऽत्मनश्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
प्रयत्नधर्माऽधर्मभावनासंस्काराख्यचतुर्दशगुणकत्वेन, तेजसो रूपस्य-
र्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वद्रवत्वसंस्काराख्यै-
कादशगुणकत्वेन, वायोश्च रूपद्रवत्वराहित्यादुक्तनवगुणकत्वेन,
मनसः स्पर्शराहित्यादुक्ताऽष्टगुणकत्वेन, व्योमः शब्दसंख्यापरिमा-
णपृथक्त्वसंयोगविभागाख्यपञ्चगुणकत्वेन दिक्कालयोः शब्दस्याऽपि रा-
हित्यात्संख्यादिपञ्चगुणकत्वेनाऽविनाशित्वेन च तेषु तमसोऽन्त-
र्भावाङ्गीकारे तावद्गुणकत्वप्रसङ्गान्नैतेष्वन्तर्भावः । नाऽपि गुणेषु,
नीलप्रतीत्या रूपेऽन्तर्भावे तत्सहचरितगंधादिगुणाऽन्तरस्याऽभ्युप-
लब्धिप्रसङ्गात् । सलिलतेजसोः शुक्लत्वाच्च । नमोनमस्त्वतोरपि रूप-
वत्त्वाच्च । नाऽपि कर्मणि । सयोगविभागसमवायित्वाऽभावात् । नाऽपि
सामान्यविशेषसमवायेषु, तेषां व्यक्त्याश्रयसंबन्ध्युपलब्धिसापेक्षोपल-
ब्धिकत्वात् । तमस आधारभूतानां व्यक्त्याश्रयसंबन्धिनां चाऽनुप-
लम्भादनुपलम्भप्रसङ्गात् । नाप्यभावे 'तमालक्ष्यामं तम' इति रूप-
वत्त्वप्रतीतिः । एवं कृष्टेष्वनन्तर्भावाद्भ्रष्टाऽन्तरमेव तमः । न च द्रव्य-
चाक्षुषत्वाऽवच्छिन्नं प्रति आलोकसंयोगस्य सहकारित्वात्तदभावे

चक्षुषा जायमानं तमोज्ञानं निमीलितनयनस्य 'तमः पश्यामी'ति प्रत्ययवदभिमानमात्रमिति वाच्यम् । चेतनव्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वनियमात्तदभावे तादृशव्यवहारबाधापत्तेः ।

न च शैक्त्यज्ञानाऽभावे षटादौ नीलव्यवहारवदालोकज्ञानाऽभावविषयकविषयज्ञानमेव तादृशव्यवहारहेतुरिति वाच्यम् । तस्याऽच्चाक्षुपत्वेन 'नीलं तम' इति चाक्षुषव्यवहारानुपपादकत्वात् । तस्मादालोकविरोधिनस्तमस आलोकाऽभावव्यंग्यत्वात्तमोज्ञानमालोकनिरपेक्षचक्षुषा जायमानमपि न अमः । सामर्थ्यस्य कार्यगम्यत्वात् । अन्यथाऽऽलोकाऽभावस्यापि रूपवदभावतयाऽऽलोकनिरपेक्षचक्षुरग्राह्यत्वमसङ्गात् । अत्रावग्रहस्य सर्वत्र योग्याऽनुपलब्धिसहकृतप्रतियोगिग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वदर्शनात् । आलोकविरोधितयाऽऽलोकनैरपेक्ष्यस्य प्रकृतेऽपि तौल्यात् । नचाऽलोकाऽभावस्याऽपि तमोव्यञ्जकतयाऽपेक्षणीयत्वे तावतैव तमःपदसार्धक्यादनर्थकं तस्य द्रव्यान्तरकरूपनमिति वाच्यम् । कल्पनाऽभावात् । प्रत्यक्षसिद्धे तमसि तद्ग्रहस्य प्रमात्वायाऽत्रोद्योगस्य तेनाऽपर्यनुयोज्यत्वात् । न चाऽस्य ज्ञानस्य अमत्वमिति वाच्यम् । बाधकप्रत्यक्षान्तराऽभावात् । अनुमानं बाधकमिति चेत् । न । प्रत्यक्षविरोधे तस्य बाधितत्वात् । नच निमीलितनयनस्य चक्षुर्व्यापाराऽभावेऽपि तमस उपलम्भात्तच्चाक्षुषमेव न भवतीति वाच्यम् । तत्राऽपि पक्षमपटलाऽन्तवर्तितमसश्चक्षुर्व्यापारादेवोपलब्धेः । न च रूपवदन्तरग्रहप्रसङ्गः । तत्राऽऽलोकस्य सहकारित्वात् । न चेन्द्रियाणामन्तःप्रवृत्त्यदर्शनाच्चेदं साधीय इति वाच्यम् । पिहितकर्णपुटस्य श्रोत्रेन्द्रियव्यापारादेव प्राणयोपश्रवणात् ।

न च श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वसमवेतशब्दग्राहकत्वान्न व्यापारवत्त्वमिति वाच्यम् । तस्य बहिरपि प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा सुरसरिचरे शब्द इति देशप्रतीतिबाधाऽऽपत्तेः । न च गन्धाऽभावे तद्याप्तं नीलरूपमपि न स्यादिति वाच्यम् । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यां गन्धादिव्याप्तस्याऽपि गन्धाऽभाववति वायौ प्रतीतिबलेनैवाऽङ्गीकारवदिहाऽपि तथा नीलरूपस्योपगन्तुं शक्यत्वात् । न च पाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्यैव गन्धादिव्याप्तत्वं नेतरस्येत्यदोष इति वाच्यम् । इहाऽपि पाकजनीलरूपस्यैव तद्याप्तत्वमित्यदोषसाम्यात् । न च पाकजनीलरूपमेवाऽसिद्धमिति वाच्यम् । सद्भावग्राहिणः प्रत्यक्षस्योभयत्र तौल्यात् । न च तमो रूपरहितं, स्पर्शरहितत्वात् । आकाशवदित्यनुमानविरोधात्तमसि रूपमेव नाऽस्तीति बृथैवेयं चिन्तेति वाच्यम् । रूपग्राहकप्रत्यक्षविरोधे हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात् । अन्यथा वायुः स्पर्शरहितः, रूपरहितत्वादाकाशवदितिसाधनेन वायावपि रूपापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तस्मान्नाऽभावरूपं किन्तु मनो-^५वदस्पर्शपरमाण्वारब्धं तम इति । अत्रोच्यते

न तद्द्रव्याद्यसौत्रत्वान्नान्यो नामादिभेदतः ।

मायेत्युक्तेः पुराणे स्यान्मायाकार्यान्तरं तमः ॥ १ ॥

यदिदं द्रव्यान्तरत्वं तमस उपगतं तदनालम्बितमेव । भगवता बादरायणेन जैमिनिना च स्वशास्त्रेऽनुक्तत्वात् । पुराणादिष्वपि सृष्टिप्रक्रियादौ द्रव्यत्वेन न तदुक्तेः । न च सूत्रकारस्य लौकिकपदार्थशोधनायाऽप्रवृत्तत्वाच्चदनुक्तिर्न दोषायेति वाच्यम् ।

तथा सति विरोधाऽभावात्काणादस्मृत्युक्ताङ्गीकारेऽप्यदोषात् ।
 अथ शिष्टाऽपरिग्रहसूत्रादौ तन्मतदूषणादिदमपि नाऽऽद्रियते तर्हि
 नियतपदार्थवादोऽप्यनादरणीय इति व्यर्थ एव दशमद्रव्यत्वप्र-
 वादः । युक्तिसिद्धस्य यस्य कस्याप्यादरणीयत्वात् । नन्वस्त्वेवं
 तथापि समवायिकारणत्वाद्गुणाश्रयत्वाच्च द्रव्यत्वमाद्रियत इति चेत् ।
 भैवम् । आरम्भकसिद्धेरारभ्यसिद्ध्यधीनत्वाल्लतियोगिप्रतिषेद्धप्रती-
 क्तयाऽपि क्रियावत्त्वादिप्रतीतिनिर्वाहे तदारभ्यताया एव वादक-
 लितत्वेनाऽऽरम्भकाऽसिद्धौ समवायिताया दुर्वचत्वात् । गुणाश्रय-
 त्वेन साधनेऽपि पृथिव्यामनिवेशं वदता नीलरूपाऽतिरिक्तगुणा-
 नङ्गीकारादाद्यक्षणे तदभावेन तस्यैवाऽसिद्ध्या द्रव्यत्वस्य दूरनिरस्त-
 त्वात् । अतो भट्टानुसरणं हृदादियाचितमण्डनवदाडम्बरमात्रमेव ।

यत्तु नीलरूपत्वात्पृथिव्यामन्तर्भावः कैश्चिदुच्यते ? । तदप्यसङ्ग-
 तम् । सामान्यलक्षणाऽनाक्रान्तत्वेन । न पृथिवी, निर्गन्धत्वादिति
 प्रतिषेधेण तद्वाधात् । नाप्यदर्शनेन । अनुद्भूतगन्धस्याऽशक्यवच-
 नत्वात्पाकाप्रसिद्ध्या पाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्याऽपि तथात्वादिति ।
 यत्तु कंदलीकारः 'नीलं रूपमेव तम' इत्याह । तदपि न । तदाऽपि
 पृथिवीगुणत्वस्यैव वाच्यत्वेऽङ्गनादिनैत्युत्तेजःसमवधानेऽपि तच्चा-
 क्षुपाऽऽपत्तेः । अन्यथाऽनाधारत्वेन गुणत्वव्याघाताच्चक्ष्माप्यरूपत्वस्था-
 शक्यवचनत्वाच्च ।

एवमभावत्वमप्यसंगतमेव । कोत्रे'ध्वन्धकारोऽस्त्रियां ध्वांतं
 तमिस्रं तिमिरं तमः । ध्वांते गाढेऽन्यतमसं क्षीणेऽन्यतमसं
 तमः । विष्वक्सन्तमसमि'त्यादौ तन्नाम्नां, तदवांतरभेदनाम्नां, च
 पाठात् । 'अविद्याऽहंमतिः स्त्रियामि'तिवत्तेजोऽभावोऽतेजाऽप्रभे-

त्याद्यपाठाच्च । तेजोऽभावत्वेऽवान्तरनामपाठवदेतन्नामपाठप्रसंगाच्च-
 देव भेदान्तराऽकथनप्रसंगाच्च । किं च प्रतियोगितदभावयोः
 सर्वत्र भावाऽभावविरोध एव नाऽन्यः । तेजस्तमसोस्तु बध्यघात-
 विरोधः । 'तेजसा नष्टं तम' इति प्रतीतिः । 'यथाहि भानोरुदयो
 नृचक्षुषं तमो विहन्यान्न तु तद्विधत्ते' 'यद्वाधसे गुहाध्वान्तं
 प्रदीपः प्रभया यथेति । सृष्टौ मूल तेजसाऽपिब्रह्ममात्मप्रस्वा-
 पनं तमः' । प्रत्येऽपि 'हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रली-
 यत' इत्यादि पुराणप्रयोगाच्च । 'अह्नाय तावदरुणेन तमो निर-
 स्तमि'ति वाक्येऽपि प्रयोगाच्च । 'लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश
 सुमहत्तम' इत्यादौ प्रवेशपरिमाणयोः कथनाच्च ।

किं च छायायास्तमोभेदत्वकथनं जरतामत्यसङ्गतम् । 'दीपमंच-
 कयोश्छाया बोधिच्छाया तथा निशि । तथा नीचजनच्छाया
 हन्ति पुण्यं पुराकृतं'मित्यादिषु प्रतियोग्यन्तरकथनाच्चाण्डालादिच्छा-
 यास्पर्शे प्रायश्चित्तकथनाच्च । न च 'छायाद्यनातपे कांतावि'ति
 कोशादातपाऽभाव एव च्छायेति वाच्यम् । अनेकार्थत्वात्तथोक्तेः । अ-
 न्यथैतद्विरोधप्रसंगात् । 'छायाप्रत्याहयाभासा असन्तोऽप्यर्थका-
 रिण' इत्यत्राऽसत्त्वकथनविरोधाच्च । छायाभागं.....चेति-
 दिक् । अतो द्वितीयस्कंधे भगवता 'ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत
 चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तम' इति
 कथनान्मायापरिणामविशेषरूपं भावातिरिक्तं पदार्थान्तरमेव तमः ।
 तच्च तेजोऽभावे मायया मनुष्यादीन्प्रत्येव जन्यते । न सर्वान्प्रति ।
 अत एवोलूकबिडालादयस्तेजोभावमेव गृह्णन्ति । न तमः ।

अत एव वैशेषिकदर्शनस्योलूकरूपिणा कणादेन कृतत्वात्तस्य तमश्चाक्षुषाभावेन तत्सूत्रे 'भावाभावस्तम' इत्युक्तिरपि युज्यते । तथाऽस्मदादिदृष्टीनां तमोवृत्तत्वात्तमस एव ग्रहो न तु विषयान्तर-ग्रहः । तथा तद्दृष्टेः कोमलत्वाद्बलवत्तेजसा प्रतिघातस्तदभावे च सुखेन तेषां विषयग्रहः । न चाऽस्याकमपि तच्चाक्षुषाय कार्यकारणभावान्तरापेक्षाः । चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति दूरत्वव्यवधानादीनां प्रतिबन्धकतायाः क्लृप्तत्वेन सर्वसम्मतत्वेन च कल्पनाऽभावात् । तमस आवरकत्वस्य च 'तमसा चावृता दिश' इत्यादि पुराणप्रसिद्धत्वात् । व्यवधानाभावविशिष्टविषयचक्षुःसंयोगत्वेन चाक्षुषत्वेन यः कार्यकारणभावश्चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यनावृत्तत्वेन वा या घटादौ विषयता तत एव सर्वनिर्वाहात् । एवं च विषयालोकसंयोगात्तदभावयोः कारणकोटावप्रवेशेन प्रत्युत लाघवं ज्ञेयम् । न चैवं सति गृहादौ त्रसरेणुचाक्षुषाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । न च तत्र विलक्षणाऽऽलोकसंयोगाऽभावान्न तथेति वाच्यम् । गृहादौ च्छायारूपाऽल्पतमसा त्रसरेण्वावरणस्य संभवदुक्तिकत्वात् । न चैवं सति गाढतेजसि तच्चाक्षुषाऽऽपत्तिः । तौल्यात् । तेजसैवाऽऽवरणस्य शक्यवचनत्वाच्च । न च तेजोऽभावस्यैव व्यवधायकत्वं लाघवाद्दङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । नीलप्रतीतिवाधाऽऽपत्तेः ।

नच स अम इति वाच्यम् । तथापि.....विषयसापेक्षत्वात्तदाकांक्षायां च भावाऽभावान्यतरस्य तत्त्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । तादृशअमविषयत्वेन विषयतास्यपदार्थान्तररूपस्य तमसः सिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । ननु अमस्य विशिष्टबोधरूपत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्ग्रह्यतेऽपि अमो विशेषणज्ञानविशेष्यमानसामग्रीविशे-

षणविशेष्यासंसर्गाग्रहस्यैर्नीलज्ञानचक्षुःसंयुक्तविशेषणतानीलतेजोऽ-
भावासंसर्गाग्रहैरेव सेत्स्यतीति न नीलतमोरूपविषयताऽभ्युपगम
आवश्यक इति चेत् । मैवम् । विशेषणीभूतनीलज्ञानस्य चाक्षुषरू-
पत्वे पूर्वोक्तयुक्त्या तद्विषयस्य तमस आवरकत्वात् । स्मरणरू-
पत्वेऽपि तस्य संस्कारजन्यत्वाच्चेजोऽभावे तद्वति सुधाधवलित-
गृहादौ च संस्कारोद्बोधकस्यानुभूतनीलसदृशस्य विषयतारूपनीलत-
रस्य नीलसादृश्यस्य चाऽभावे संस्कारानुद्बोधे स्मरणस्याप्यशक्यो-
दयात् । तदुदयार्थमपि संस्कारोद्बोधकस्य तस्य तत्राऽऽवश्यकत्वात् ।
अदृष्टस्योद्बोधकत्वेऽपि दृष्टसामग्री विना तस्याऽकिञ्चित्करत्वात् ।
दृष्टसामग्रीघटकत्वेनाऽपि तस्योपेक्षणात् । उपनीतमानरूपत्वेऽप्यु-
पनायकस्य स्मरणस्योदयार्थं पूर्वोक्तयुक्त्या तस्याऽपेक्षितत्वात् । एते-
नैव सूर्यमाणाऽऽरोपस्याऽपि प्रत्युक्तत्वात् । चाक्षुषोपनीतमानस्य
अनुभूयमानाऽऽरोपस्य च पूर्वोक्तयुक्तिभिरेव दत्तोत्तरत्वात् ।

यत्तु प्रामाण्यः—तेजोज्ञानाऽभाव एव तमः । सत्यपि तेजसि
तदज्ञाने तमःप्रत्ययादित्याहुः । तत्फलम् । ज्ञानाभावज्ञानस्य मान-
सत्त्वा'नीलं तम'इतिचाक्षुषव्याघातात् । 'तेजोऽभावमुपलभामह'
इत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । तस्मान्मूलशक्तेर्मायायाः कार्यभूतमा-
वरणात्मकमर्थान्तरमेव तम इति निश्चयः ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाम्बुजचेतसा ।

सुबोधिन्पुक्तमार्गेण तमस्तत्त्वं समर्थितम् ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीमद्ब्रह्मभर्तृनन्दनचरणनलिनपरा-
गप्राप्तसकलसिद्धेः पीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमस्य कृताध-
वतारवादावल्यां नवमोऽन्धकारवादः समाप्ति-
मगात् ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमन्नोपेश्वररचित
आत्मवादः ।

एकादशो मणिः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यदगम्यं श्रुतिवाक्यतः ।

स्वतः प्रमाणभूताद्यद्गम्यं ब्रह्म समाश्रये ॥ १ ॥

नन्विदमसाम्प्रतम् । ईश्वरस्याऽनुमानगम्यत्वात् । तथाहि— न
तत्र चाक्षुषं प्रत्यक्षम् । रूपाऽऽभावात् । नाऽपि मानसम् । परात्मनः
परेण मनसा प्रत्यक्षवारणायाऽऽत्मप्रत्यक्षं प्रति परात्मन्यावृत्तविजा-
तीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया ईश्वरे तस्याऽभावात् ।
नाऽपि श्रुतिः । तन्नामाप्यस्येश्वरसिद्ध्यधीनत्वं, तत्सिद्धेस्तन्नामाप्या-
धीनत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । नाप्युपमानम् । तत्सदृशाऽभावात् ।
तथा च परिशेषादनुमानगम्यमिति । तदुक्तम्—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्व्ययः ॥ इति ।

अनुमानानि तु । क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद्वदवत् ।
अन्ये तु जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते । सर्गाद्यकालीनद्यणुकप्रयोजकं

कर्म प्रयत्नजन्यम् । कर्मत्वात् । अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावत् । गुरुत्व-
 चतां ब्रह्माण्डादीनां पतनाऽभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः ।
 घृतित्वात् । वियति विहंगमघृतितवत् । ब्रह्माण्डादि, प्रयत्नवद्विना-
 श्यम् । नाशित्वात् । पाठ्यमानपटवत् । घटादिव्यवहारः स्वतन्त्र-
 पुरुषप्रयोज्यः । व्यवहारत्वात् । आधुनिककल्पितलिप्यादिव्यवहार-
 वत् । वेदजन्यप्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्या । शाब्दप्रमात्वात् ।
 धर्मादिरूपं पूर्वोक्तं ज्ञानं करणगुणजन्यम् । प्रमात्वात् । प्रत्यक्षादि-
 प्रमावत् । वेदोऽसंसारिपुरुषप्रणीतः । वेदत्वात् । वेदः पौरुषेयः ।
 वाक्यत्वात् । द्यणुकपरिमाणजनिका संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या ।
 एकत्वाऽन्यसंख्यात्वात् । द्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रच-
 याऽऽजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् । तुल्यपरिमाणकपालद्वयार-
 व्यघटपरिमाणवदिति बोध्यानि । तस्मादनुमानमेव प्रमाणमिति
 प्राप्ते । उच्यते ।

श्रुतिवृन्दैः सदा जुष्टं श्रुतिवृन्दैः सदाऽद्भुतम् ।

श्रुतिवृन्दे सदा सन्तं श्रौतं श्रीकृष्णमाश्रये ॥ २ ॥

नहि तत्राऽनुमानस्य प्रमाणता वक्तुं शक्या । त्वदभिमतस्याऽप्य-
 सिद्धेः । कार्यत्वलिङ्गकानुमानेन ईश्वरसिद्धौ ज्ञानादिमत्त्वस्येव शरीरि-
 त्वस्याप्यन्वयव्यतिरकसिद्धत्वात् । तथाहि—यत्र कुलादिषु कर्तृत्वं
 तत्र शरीरित्वम् । यत्र च मुक्तात्मस्वशरीरित्वं न तत्र कर्तृत्वम् ।
 अत ईश्वरः शरीरी । कर्तृत्वात् । अस्मदादिवत् । यैन्नैवं तन्नैवम् ।
 मुक्तात्मवदित्यनुमानेनेश्वरस्यापि कर्तृत्वाच्छरीरित्वमवश्यमङ्गीकर्त-

१ अपेक्षेति खपाठः । २ आर्इश्वरसिद्धीनादिमत्त्वेत्यादि खपाठः ।

३ यन्नैवं तन्नैवमिति खपाठः ।

व्यम् । अन्यथेच्छादिकमपि न सिध्येत् । अविशेषात् । ननु चेष्टां
 विनापि प्रयत्नमात्रेण कार्यकरणसमर्थत्वादीश्वरस्य न चेष्टाधिकरण-
 तदपेक्षेति चेत् । न । ज्ञानमात्रेणैव सर्वकरणसमर्थस्येच्छादिमत्त्वस्या-
 प्यसिद्धेः । ननु शरीरं परिच्छिन्नम् । शरीरत्वात् । अस्मदादि
 शरीरवत् । शरीरमनित्यम् । कार्यत्वात् । षट्पदित्यनुमानाम्यां
 शरीरस्य परिच्छिन्नत्वेनाऽनित्यत्वेन च युगपत्सकलदेशगतकार्याऽनु-
 त्पत्तिप्रसंगः । ब्रह्मधर्मतानुपपत्तिश्चेति चेत् । न । अन्यथानुपपत्तिबला-
 त्सिद्ध्यच्छरीरस्य यावताऽनुपपत्तिपरिहारस्तावत् एव सिद्धेः । तथा
 ईश्वरशरीरं नित्यम् । सर्गाद्यकालीनद्यणुकारम्भपूर्वकालीनद्रव्य-
 त्वात् । परमाण्वादिवत् । यन्नैवं, तन्नैवम् । अस्मदादिशरीरवदिति
 प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुकूलतर्कश्च, यदि
 शरीरित्वं न स्यात्कर्तृत्वमेवं न स्यादित्याकारको बोध्यः । न च
 पूर्वोक्तेनाऽस्य सत्प्रतिपक्षत्वं शङ्क्यम् । अप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तानुमा-
 नस्य । अन्यथेश्वरज्ञानादीनामप्यनित्यतापत्तेः ।

ननु शरीरस्य महत्त्वेनोद्भूतरूपत्वेन च ईश्वरशरीरं चाक्षुषम् ।
 महत्त्वे सत्युद्भूतरूपत्वादित्यनुमानेन प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् । ईश्वर-
 शरीरमचाक्षुषम् । लौकिकप्रत्यक्षाऽविषयत्वात् । इन्द्रादिशरीरवदिति
 प्रत्यनुमानात्पूर्वोक्तानुमानस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपोपाधिप्रस-
 त्वात् । स्यादेतत् । ईश्वरे यच्छरीरं साध्यते तच्छरीरं किमीश्व-
 राद्विन्नमभिन्नं वा । नान्त्यः । आत्माभिन्नस्याऽपि तस्याऽसिद्धत्वात् ।
 अतो भिन्नं नित्यं नित्यसम्बन्धं चाङ्गीकार्यम् । तथा सति, यथा

१ प्रत्ययेति खपाठः । २ भिन्नकरणत्वादिति खपाठः । ३ सिध्येति ख
 पाठः । ४ एवेति खपुस्तके नास्ति ।

कार्यत्वेन कर्तृपूर्वकत्वसाधनं कुर्वतश्चेतनकार्यत्वे शरीरजन्यत्वसा-
हचर्यस्य भूयो दर्शनेन शरीरजन्यत्वविशिष्टकार्यत्वस्य व्याप्यत्वात्सा-
ध्यतावच्छेदकशरीरनिविष्टकर्तरिः ईश्वरे तादृशशरीराऽसिद्धिः ।
तदसिद्धौ च कर्तृत्वासिद्धिः । एवं वायुरनित्यः । कार्यत्वात् । घट-
वदित्यनुमानेऽपि रूपसाहचर्यं लिंगस्य दृष्टमिति रूपविशिष्टस्य
तस्य व्याप्यत्वेन रूपाऽभाववति वायौ कार्यत्वासिद्धिः [स्तत्कार्यत्वाऽ-
सिद्धौ] तत्सिद्धौ च रूपस्यापि सिद्धिः स्यात् । नत्वेवम् । प्रत्य-
क्षबाधात् । तस्मात्साहचर्यमात्रमप्रयोजकम् । व्याप्तिरेव प्रयोजिका ।
सा च कार्यत्वाऽनित्यत्वयोरेवेति वायौ तत्सिद्धौ रूपासिद्धिश्च । एवं
कृतेऽपि कर्तृत्वप्रयोजकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमेवेति शरीरित्वस्य
तत्साहचर्यत्वेऽपि न तत्प्रयोजकत्वमतो नेश्वरे तत्सिद्धिः । अन्यथा
दृष्टान्तीयाऽशेषधर्मापत्तिः पक्षे स्यात् ।

तथा च घटदृष्टान्तेन जले नित्यत्वसाधने पृथिवीत्वादिकमपि
सिद्ध्येदिति । नैवम् । किमिदं साहचर्यमात्रेत्यत्र मात्रपदं यावत्त-
त्परमुत भूयोदृष्टतत्परम् ? । अन्त्ये त्वमिति ब्रूमः । लोहलेख्या पृथि-
वीत्वादित्यादौ भूयः साहचर्यस्याप्यप्रयोजकत्वदर्शनात्पूर्वोक्तदोषा-
पत्तेश्च । आद्ये तु व्याप्तेरप्यप्रयोजकत्वाऽऽपत्त्याऽनुमानस्यैवोच्छेदा-
दिच्छादेप्यसिद्धेस्त्वन्मतस्याऽप्यसिद्धेः । तस्माच्छङ्कानामन्यथाऽनुप-
पत्तिबलात्सिद्धात्सर्वानुपपत्तिपरिहारपूर्वकं सच्चिदानन्दात्मकमीश्वरा-
भिन्नमेव सिद्धमिति सिद्धिव्याहतत्वान्नोदयः । एतेनैव कार्यस्य
शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वनियमः प्रत्यग्रजायमानाङ्कुरादावेव शरीरिणः
कर्तुरनुपलम्भान्निरस्त इति भीमांसकमतमपि निरस्तम् । किञ्च ।

जीवसाधने प्राणधारणप्रबलवत्त्वेन प्राणसिद्धिवद्वाऽपि तादृशप्राण-
साधकत्वेनाप्यप्रयोजकत्वमस्य । कथं जीवस्य प्राणत्वमिति चेत् ।
इत्थम् । तथाहि निरात्मवादिनां बाह्यानां मते तैनापां मदशक्ति-
वत्पुञ्जधर्मत्वं यथा केवलैः खदिरचूर्णताम्बूलपर्णपूगैर्वमरैः सुगदिवै-
स्तुपरः तथा न केवलपरमाणूनापवेतनत्वं विविधपरमाणुपुञ्जमपेतन-
त्यनिनिः तत्रान्यं च इति । केनपुञ्जन्मेतनाधर्म उतांतरः । तत्रा-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वमेव जीवलक्षणत्वेन सिद्धः ।
तत्राऽबाह्यपुञ्जः आत्मा । प्राणधारकत्वाद्यनैवं तन्नैवम् । घटवदित्यनु-
मानं न शरीरावच्छिन्नबाह्यजस्य प्राणधारणप्रयत्नवतसाधनेन तद्धारकः
बाह्यमततृतरावदिति प्रत्यनुमानेन हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वात् । न
वान्तरः पुंजस्तथा आन्तरपुंजो न तद्धारकः । आन्तरत्वात् । मृत-
पश्चान्तरपिंडवदित्यनुमानेन हेतोः साधारणत्वात् । नापि च सुरामा-
प्राणधारकत्वात् । आत्मनप्रचलाधारत्वाद्वा परेवन्तरे । न श्रोत्रादि नदि-
त्यंतं प्रत्येकमिन्द्रियेषु आत्मत्वसाधनं युक्तम् । विनिगमनाविरहात् ।
अन्धादिप्यपि प्राणधारणप्रयत्नदर्शनेनैकस्मिन्व्यतिरेकव्यतिचाराच्च
हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् । अतस्तत्समुदीयस्यात् । बलसाधनेऽपि यत्र
सफलगोलकहीनदताइरो पिंडहे रनट्टकार्पदर्शना तद्वारेकलमंतः-
करणम्पर्यवस्यति । न तु समुदायेन । गोलकनाशे तच्चाशमसंगात् ।

१ चेतनानामिति स्यात् । २ इतः परं 'मनो मूर्तं क्रियावत्त्वा' दित्यन्तः
पंचदशपद्व्यात्मको ग्रंथः पुस्तकद्वितये नास्ति । पुस्तकत्रितये चास्ति । किन्तु
पारसीकभाषाऽऽङ्गलभाषा मागधीभाषा स्वर्गीया वा वागिति न निधेतुं शक्यते
ततश्च पुस्तकत्रितयप्रामाण्यास्तथैवाक्षरशो धृतः । यदि सप्तमार्द्धं मुख्यमु-
क्तासः । यमायुदि च मध्ये मध्ये शोधितोऽपि भगवद्भुदिशोधनीय इत्यन्यत्र
परित्यक्तः ।

नापि त्वगिन्द्रियैः । आशतस्तस्यपि न्मरगदिति अन्तःकरणे
 पुनर्सेनानुगानेन तथात्वसाधनेपि तास्मिन्मणुनिमतिनाडीमनः-
 संतुषप्तयोगकर्मजन्यः यावत्प्रतियोगिसत्त्वेऽपि कदाचित्कत्वात् ।
 स्थाणुपुरुषसंयोगवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । स्थाण्वाकाशसंयोगवत् ।
 मनो मूर्तं क्रियावत्त्वाद्वायुवदित्यनुमानेनाऽगुणत्वेन, सुखसाक्षात्कारः
 सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वाच्चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यादिना करणत्वेन
 च, सिद्धस्य मनसो भावादिकं नाणुगुणः । प्रत्यक्षत्वात् ।
 घटरूपादिवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । परमाणुरूपादिवदित्यनुमानेन
 ज्ञानादेस्तथात्वनिश्चयेन, ज्ञानाधनाधारत्वे सिद्धे तेनाऽनात्मत्व-
 सिद्धिः । ततः प्राणोऽवशिष्यते । तस्याऽऽत्मभिन्नत्वसाधनं दुर्घटम् ।
 प्राणसत्त्वे जीवत्वस्य, तदसत्त्वे तदभावस्य च दर्शनात् ।
 ज्ञानप्रयत्नाधारत्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् ।

न च सुप्तौ ज्ञानाऽभावे तस्मिन्ज्ञानाधनाधारत्वे निश्चिते, प्राण
 आत्मभिन्नः । ज्ञानाधनाधारत्वात् । देहादिवदित्यनुमानेनाऽऽत्मभे-
 दसिद्धिरिति शङ्क्यम् । श्वासोच्छ्वासक्रियादर्शनेन तदानीमपि तस्य
 प्रयत्नवत्तानिश्चयात् । ज्ञानाऽभावस्य मनःसंयोगाऽभावजन्यत्वेन
 ज्ञानाधारत्वयोग्यताविघटनाभावात् । अतो ज्ञानाधनाधारत्वेनाऽऽ-
 त्मत्वसाधने तदभावस्य दर्शनात्प्राणस्यैवात्मत्वेन सिद्धिर्न तु ततो-
 ऽप्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः । देहप्राणवियोगस्यैव मृत्युत्वेन जीवदेहे
 तस्याऽऽवश्यकत्वात् । अतिरिक्तात्माऽनभ्युपगमेन पदार्थलाघवाच्च ।
 यदि च योगिनां श्वासनिरोधेऽपि जीवनज्ञानदर्शनात्तदतिरिक्त

१ पुस्तकचतुष्टयेऽशुद्धतमाः पाठा उपलभ्यन्ते किन्त्वस्यामिर्व्याऽऽहम्बर-
 मिया परित्यक्ताः । पञ्चमेऽपि कुत्र नित्यैव । तदधिष्ठानेति खगध पाठः ।

एवात्मेति विभाव्यते । तदाऽपि निरुद्धवृत्तिप्राणस्य तद्देहे सत्त्वान्न तदतिरिक्ताऽऽत्मसिद्धिः । यदि च निरोधजनकस्य प्राणाऽतिरिक्तत्वं विभाव्यते । तदापि चेतनाधर्मकस्य तस्यैव लाघवात्सिद्धिरिति, न कथमपि प्राणभिन्नाऽऽत्मसिद्धिरिति । एवं क्षित्यादिकर्तृत्वाद्या-श्रयत्वेन व्यापकप्राणसिद्धेर्नाऽनुमानस्येश्वरसाधकत्वम् । एतेनाऽहं विस्तेरप्यप्रयोजकत्वमुक्तप्रायमिति श्रुतिरनुसरणीयैव ।

अत्र सांख्यास्तु प्रकृतेः कर्तृत्वमङ्गीकृत्येश्वरं न मन्यन्ते । तथाहि—प्रत्यक्षेणाऽनवगम्यमानस्येश्वरस्य कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन कर्तृतया साधने तादृशप्रकृतिसिद्ध्याऽर्थान्तरत्वेन तदसिद्धिः । तस्य कर्तृतानिर्वाहकमादायैव सिद्ध्याङ्गीकारे तु तुल्ययोगक्षेमत्वाच्छरीरस्याऽपि सिद्धिः । सशरीरेश्वराङ्गीकारे तु शरीरवद्रागस्याऽप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्वागिण ईश्वरस्य सिद्ध्या तस्य जीवतुल्यतापत्तिर्नित्यमुक्तत्वहानिश्च । न च प्रकृतेर्जडत्वेन कर्तृत्वाऽनुपपत्तौ तदधिष्ठातृत्वेन विवक्षितस्यैवेश्वरस्य सिद्धिरिति शङ्क्यम् । अधिष्ठातृत्वस्यैव विचार्यत्वम् । तथाहि—किन्नामाधिष्ठातृत्वम् ? । प्रकृतिनियामकत्वं वा ? । तत्सन्निहितत्वं वा ? । तस्यां प्रतिबिम्बितत्वं वा ? । नाद्यः । चेष्टां विना ज्ञानादिमात्रेण तथाङ्गीकारे जीवानामपि तथात्वाऽऽपत्तेः । तथा सत्यनेकेश्वरापत्तेः । न द्वितीयः । तदाऽप्युक्तदोषापत्तेः । तत्सन्निधानस्य सर्वेषु तौल्यात् । न तृतीयः । प्रतिबिम्बिते शरीरे मणौ च चलति शरीरमणिचलनप्रतीतिवज्जडकृतिकर्तृत्वेनैव तस्य तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानात्त्वातन्व्याऽसिद्ध्या परिभाषिकत्वाऽऽपत्तौ विवक्षितरूपेश्वराऽसिद्धेः । किञ्च । ज्ञानादिमात्रेणाऽऽत्मनो जडनि-

यामकत्वाङ्गीकारे मृतशरीरेप्याहारादिक्रियाऽऽपत्तिः । तदभावा-
त्तस्याः प्राणबुद्ध्यादिकार्यत्वेन, मृतशरीरे च तेषामभावाज्जीवच्छ-
रीरेऽपि तेषामेव नियामकत्वसिद्ध्याऽऽत्मनि तदभावात् । अतः
पुरुषच्छायापातेन चेतनत्वाऽऽपन्नस्य बुद्ध्यादेरन्तःकरणस्यैवाधिष्ठातृत्वं
न तु तदस्यस्याऽऽत्मनः । अग्निसम्बन्धेन लोहस्य दाहकत्ववत् ।
अतो नैवमपीश्वरसिद्धिः ।

किंच । तस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेऽकृताभ्यागमादिप्रसक्तिः । कर्म-
सहकारित्वेऽनीश्वरत्वाऽऽपत्तिः । तथा स्वार्थजगत्करणेऽनाप्तकाम-
त्वाऽऽपत्तिः । परार्थकरणे वैषम्यनैर्घृण्यादिप्रसक्तिः । अतः
प्रकृतिरेव कर्त्री । ‘प्रधानाज्जगज्जायत’ इति श्रुतेः । न च
‘स हि सर्ववित्सर्वकर्ते’ति श्रुतेरीश्वरस्य कर्तृत्वं शङ्क्यम् ? ।
एतस्य मुक्तात्मोपासासिद्धात्माऽन्यतरप्रशंसापरत्वादित्याहुः ।

रामानुजाचार्यश्च क्षित्यादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वमपि नानुमातुं
शक्यम् । अकार्यम् । अशक्यत्वात् । अशक्योपादानविज्ञानत्वात् ।
महामृतशब्दवाच्यत्वाच्च । आकाशवदिति मट्टभास्करोक्तैः प्रत्यनुमानै-
स्तस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् । यदि चाकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य
सत्त्वेन क्षित्यादिवायुपर्यन्तेषु तदभावेनोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वं विभा-
व्यते ? । तदापि कार्यत्वेन हेतुना बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमात्रसिद्ध्या
तादृशक्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वेन सिद्धिरिति हेतोरर्थान्तरसाधकत्वान्न
तेनेश्वरसिद्धिः । न च क्षित्यादिवायुपर्यन्तस्य पक्षीकरणेन तदुपा-
दानगोचराऽपरोक्षज्ञानादिमत्त्वस्य क्षेत्रज्ञेष्वशक्यवचनतया पक्षधर्मता-
बलात्तत्सिद्धिः ? । विवादाध्यासितं क्षित्यादिकं स्वोपादानगोचरा-
ऽपरोक्षज्ञानादिमदनेककर्तृपूर्वकम् । कार्यत्वात् । विचित्रसन्निवेशः ।

सार्वभौमसदनवदितिदृष्टान्तेनाऽनेककर्तृसिद्ध्या पक्षधर्मताया दुर्बल-
त्वात् । महीमहार्णवादीनां कार्याणामनेकत्वात्तेषां सर्वेषामेकदैकेन
निर्मितत्वे प्रमाणभूतस्य हेतोरभावात्पृथग्भूतेषु कार्येषु फल-
भेदकर्तृभेदयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्युत बाधात् । न च जीवानां
तादृशनिर्माणशक्त्यदर्शनेन तन्निवृत्तौ कार्यत्वबलेनैव तत्सिद्धिरिति
वाच्यम् । पूर्वमशक्तानामपि पश्चात्पुण्यविशेषोपचयेन शक्तिदर्शनात् ।
पुण्यविशेषोपचयेनाऽतिशयिताऽदृष्टसम्भावनया च तादृशविलक्ष-
णकार्यकर्तृत्वस्याऽपि सम्भवात् । इदमेवोक्तं कपिलाचार्यैः ।
'मुक्तात्मनः प्रशंसावाक्यमुपासासिद्धस्य वेति' सूत्रे । इदं
योगिनोप्युपलक्षकम् ।

किं च युगपत्सर्वोत्पत्तिस्थिती न प्रमाणपदवीं ब्रजतः । लोके
क्रमेणैव तयोर्दर्शनाद्युगपत्स्वरूपकस्य हेतोरशक्यवचनत्वात्क्रमेण तत्क-
ल्पने विरोधाभावाच्च । अतः क्षित्यादिकं बुद्धिमदेककर्तृकं
कार्यत्वाद्वदित्यत्र, तन्नैककर्तृकं कार्यत्वाद्वदित्यत्र तन्मादिसमूहवदि-
तिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वम् । तथा भूभूधरादिनिष्ठं कार्यत्वं
न बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकम् । समूहनिष्ठत्वात् । घटपटस्तम्भादि-
समूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानान्तरादपि तथा । किञ्चेदं दिविश-
त्त्यादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्वगतं वा ? क्रमिकोत्पद्यमानस-
र्वगतं वा ? । आये आश्रयासिद्धत्वम् । द्वितीये तु विरुद्धत्वम् ।
तस्मान्न कार्यत्वलिङ्गिकाऽनुमानेनेश्वरसिद्धिः । नापि जगदेकचेतना-

१ चतुर्थ्यपि पुस्तकेषु प्रायः प्रतिपद्युद्भयो गूयस्यः । किन्तु व्यर्थप्रपञ्च-
यादसिद्धेऽपि ग्रन्थे तर्क्षेन परित्यक्तमस्माभिः । पञ्चमं प्रायः शुद्धम् ।

धीनम् । अचेतनाऽऽरब्धत्वात् । नीरोगस्वशरीरवदित्यनुमाना-
त्सिद्धिः ।

तथाहि—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् ? । एकचेतनाऽऽयतोत्पत्ति-
स्थितिकत्वमिति चेन्न । नीरोगस्याऽपि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचे-
तनादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाऽमा-
वात् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्येन हेतोरसाधारणत्वापत्तेः । किञ्च ।
शरीरस्थितिरपि किं स्वावयवसमवेतता ? उत प्राणनम् ? । आद्येऽव-
यवाधीनत्वान्न चेतनाऽधीनत्वम् । घटादिवत् । द्वितीये क्षित्या-
दीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसम्भव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुप-
लम्भः । नाप्येकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वम् । पक्षान्तर्भूतेषु गुरुतररथशि-
लामहीमहीरुहादिष्वनेकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् ।
नाऽपि चेतनमात्राधीनत्वम् । सिद्धसाधनत्वादर्थान्तरापत्तेश्च ।

किञ्चेश्वरः कर्ता न भवति । प्रयोजनशून्यत्वात् । अशरीर-
त्वाच्च । मुक्तात्मवदिति बाधकानुमानादपि नेश्वरे कर्तृत्वसिद्धिः ।
किञ्चाऽत्यन्ताऽपरिदृष्टेश्वराख्यपुरुषस्य, तस्मिन्सामर्थ्यविशेषस्य च
कल्पनेऽत्यन्तगौरवात्कृतानां जीवानामेव तपोयोगयागादिलब्धसा-
मर्थ्यानामेव कर्तृत्वेन कल्पनं लघीय इत्यचेतनारब्धत्वलिङ्गकानु-
मानेनापि नेश्वरसिद्धिरित्याहुः ।

१ एवकारेणोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं व्यतिकरिष्यते गौर-
वात् । कारणताशिल्यं कुरादेर्बोध्यार्थं कारणाभावात् । अमुया तत्र च स्वके
अन्ययेच्छावान्यलवत्त्वात् । ज्ञानवानिच्छावत्त्वादित्यत्र घटादिविषयकज्ञानादि-
मत्त्वे साध्ये पटादिकमारभ्य पक्षकुलादौ हेतो साधारण्यं स्यात् । कर्तृत्वादिसाध-
कानुमानेकचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्यस्यादृष्टद्वारकर्तृत्वस्य सम्बन्धात् । स्व-
कर्तृत्वमादिना कर्तृजन्यत्वम् । क्वचित्पुस्तक एवमशुद्धबहुलोभिकः पाठो लब्धः ।

यत्तु 'कार्यायोजनेत्या'दि कारिकाव्युत्पादने भवदेवमिश्रैरत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु खोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-कृतिमददृष्टाद्वारकजन्यत्वम्? । अत्राऽदृष्टाद्वारकेति विशेषणान्न जीवात्मनिरूपिताऽदृष्टाद्वारकजन्यत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । जीवानां क्षित्याद्युपादानीमूतपरमाण्वादिगोचराऽपरोक्षज्ञानाऽभावेन तज्जन्यत्वे बाधान्न तदपि तथा । न च क्षितिघटादिसाधारणस्यै-कस्य साध्यस्याऽभावेन स्वपदार्थाऽननुगमात्कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यम्? । स्वपदार्थाऽननुगमस्याऽदोषत्वात् । अन्यथेच्छादिना ज्ञानाद्यनुमानं न स्यात् । स्वविशेष्यकस्वत्वप्रकारकज्ञानत्वादिनैव तत्र कार्यकारणमावात् । अत्र च स्वकर्तृकत्वादि साध्यकानुमाने कर्तृ-त्वेनैव कारणता । ज्ञानजन्यादिसाध्यके च ज्ञानत्वादिना । एवं कार्यताऽपि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । न च शरीरगौरवेणाऽप्रयो-जकत्वं शङ्क्यम्? । अवच्छेदककोटौ घटात्वादीना प्रवेशे आनन्त्य-गौरवात् । ध्वंसस्य जन्यत्वेन, तस्य च जन्याभावत्वेनाऽवच्छेदकतया प्रवेशे शरीरगौरवाच्च । एवं तु विवक्षितविवेके जन्याऽभावत्वैक-देशस्य जन्यत्वस्यैव प्रवेश इति शरीरलाघवात्सामान्यलाघवादे-

१ न चाकुरादौ हेतोर्विपक्षित्यंकुरादिकलानवज्जन्यं चिकीर्षावज्जन्यं कीर्य-त्वात् । घटवदित्येव ज्ञानाजन्यार्थादसाध्यके चेत्यर्थः । अत्र ज्ञानादिकारणता-वच्छेदकेन कारणतेत्यर्थः । ज्ञानजन्यादिसाध्यके च ज्ञानत्वादिनेतिपाठे ज्ञान-जन्यं चिकीर्षाजन्यं कृतिमज्जन्यं कीर्यत्वादित्यनुमीनोति । कारणानि ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानि लाघवाद्यज्ञानायाक्षिसवर्तारस्त्वेन ज्ञानवत्त्वेच्छावत्त्वयत्नवत्त्वानि कार-णतावच्छेदकानि गौरवात् । किन्तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानि कारणानि कारणताव-च्छेदकत्वं च ज्ञानत्वादिनेत्यर्थः । असाध्यसन्देहस्यानदरलायाहितत्वेनन्याहित-त्वेन तस्य पक्षसमत्तात् । न च शरीरजन्यत्वस्यो क्षित्यंकुरादिपक्षकेऽनुमाने । अयमपि वचित्युक्तकेऽशुदिबहुलः पाठः ।

कत्वलाघवात्कल्पनालाघवादुपस्थितिलाघवाच्च जन्यत्वेनैव कार्यता,
न घटत्वादिना । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यतास्येन परम्परासम्ब-
न्धेन कृतित्वमेवेति न तत्रापि गौरवम् । नच विशिष्याऽन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां घटत्वकुलालत्वादिना विशिष्यकार्यकारणभावस्यावश्य-
कत्वात्सर्वमेव तद्विरुद्धमिति वाच्यम् ? । कार्यमात्रवृत्तिजातीनां
कार्यतावच्छेदकत्वमिति सिद्धांतसमुद्घोषात् । न च शरीरजन्यत्वस्यो-
पाधेर्विद्यमानत्वाच्छरीराजन्यत्वस्य प्रतिसाधनस्य सत्त्वाच्च साध्यस-
न्देहस्याऽन्याहितत्वेनाऽनैकान्तिकत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् ? । कर्त्रादि-
जन्यतायामपि गुरुभूतस्य शरीरजन्यत्वस्याऽनवच्छेदकत्वाद्गुणभूतस्य
जन्यत्वमात्रस्यैवाऽवच्छेदकत्वेन तस्य च साधनव्यापकत्वेनाऽनुपा-
धित्वे हेतोरदुष्टत्वात् । नचाऽङ्कुरादौ हेतोर्विपक्षगामित्वेनैकान्ति-
कत्वं शङ्क्यम् ? । तत्र साध्यसन्देहस्याऽनन्याहितत्वेन तस्य पक्षस-
मत्वात् ।

एवं च कर्त्रादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यै-
वाऽवच्छेदकत्वादीश्वरे नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरवत्त्वस्याऽप्य-
ङ्गीकारेण प्रतिसाधनदोषस्याऽप्यभावात् । अनुमानं च क्षित्यादिकं
शरीरजन्यम् । जन्यत्वात् । घटवत् । ईश्वरः शरीरी । कर्तृत्वात् ।
कुलालवदिति । अनुकूलतर्कश्चाऽत्र कर्तृत्वजन्यत्वाभ्यामिव शरीरि-
त्वजन्यत्वाभ्यामपि पूर्वोक्तयुक्तितुल्ययुक्तिक एव । कार्यकारणभावश्च ।
श्रुतिश्च । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । 'सहस्र-
शीर्षांपुरुष' इत्यादि । 'आकाशशरीरं ब्रह्मेत्या'दि चोक्तम् (?) ।

यदपि श्रुतीनां चानुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रतया च ब्रह्मणि
प्राप्तावस्थितिः बलीयसीत्यतः । साध्यप्राप्तिकमते शरीरस्य कुलालस्य-

रीरत्वादिनैव कारणत्वं, नतु शरीरत्वेनेतीश्वरस्य नित्यशरीरं लोका-
नुग्रहेण व्यवहारप्रवर्तनार्थम् । अतोऽऽसदाद्यदृष्टजनिते रामकृष्णा-
दिनामके शरीरे भूतावेशन्यायेनाऽऽवेशः । कार्यकरणानन्तरं च
त्याग इति । अभिनवमते तु महेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तच्च
नित्यपुञ्जघटितमित्यनित्यांशविरामेऽपि नित्यांशमादाय नित्यमेव ।
आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं त्वाविर्भावतिरोभा-
वशालि मक्तानुग्रहेण कदाचित्कचिदाविर्भवति तिरोभवति च ।
अत एव तत्त्ववादिभिर्मूर्तमपि तन्नित्यं विभु चेत्यङ्गीक्रियते । सर्वत्र
सर्वदा तथामूतमक्तभावनया भक्तैः साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तादृश-
साक्षात्कारस्य प्रमात्वे सम्भवति, अमत्वकल्पनस्याऽन्याप्यत्वात् ।
तदुक्तं 'मौत्सर्गधियां प्रमात्वमि'ति । विश्वात्मकन्तु योगिप्रत्यक्षगम्य-
मपि विश्वरूपदर्शनादौ श्रूयत एव सहस्रशः ।

एवं श्रुत्यादिभिः शरीरेऽङ्गीकृते तदनुसारिकर्तृकत्वाऽनुमानं
निर्दुष्टमेव । एवमेकेनेश्वरेण सकलक्षित्यादिकार्यसम्भवे सति प्रमा-
णाभावाद्दौरवाच्च नानेकेश्वरसिद्धिः । किं चाऽनेकेश्वराङ्गीकारे
तेषामैकमत्यं वैमत्यं वा स्यात् ? । तत्राऽप्ये स्वातन्त्र्याऽभावेनैश्वर्य-
हानिः । द्वितीये तु कार्यासिद्धिरिति कार्यदर्शनादिकमेवाऽद्वितीयं
ब्रह्मेत्यादि श्रुतिम्यस्तादृशैः पुराणैश्चैकेश्वरसिद्धिरिति न पूर्वोक्तं
किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ कर्मत्वादिलिङ्गकानुमानान्यपि
तेमेव साधयन्तीति न कोऽपि कापि दोष इति ।

तत्सर्वमप्यविचारचारु । रामानुजाचार्योक्तसार्यमौमसदनदृष्टा-
न्तस्य महीमद्वार्षवेत्यादिपूर्वोक्तदोषाणामनुद्वारेण सिद्धसाधनादिदो-
षाणा हेतोराभासतायाश्चाऽनिवृत्तेः । एवं शरीरित्वसाधकाऽनुमा-

नेऽपि कपिलोक्तानां रागादीनां दोषाणामनपगमाज्जीवतुल्यत्वाऽऽप-
 त्त्यनुद्धार एव । एवमेव जन्यत्वलिङ्गकज्ञानजन्यत्वादिसाधकानुमाने-
 ऽपि द्रष्टव्यम् । अतः श्रुतिसाहाय्यं विना कथमपि न निर्वाहः ।
 एवं कर्मत्वलिङ्गकानुमानमप्याश्रयासिद्धम् । अतः 'सद्येतत्तद्विर'त्यादि
 श्रुतिषु 'तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं । बाह्यनोगोचरा-
 ऽस्तीति द्विधा समभवद्ब्रह्मदित्यादि' भगवद्वाक्येऽन्यत्रापि विभागादेव
 सृष्टिकथनेन पक्षतावच्छेदकस्य पक्षेऽभावात् । एवं धृतिपक्षकानु-
 मानेऽपि धृतेर्ब्रह्मांडादिपतनात्यन्ताऽभावरूपत्वं वा तत्प्रागभावरू-
 पत्वं वा वक्तव्यम् ? । तयोरुभयोरप्यनादित्वेन चेतनप्रयत्नपूर्वक-
 त्वाऽभावाद्वाधितत्वम् । अतो धृतिशब्दार्थो विष्टम्भात्मकसंयोगवि-
 शेषो वक्तव्यः । तदापि चेतनप्रयत्नपूर्वकत्वे साध्ये तादृशाऽनेक-
 जीवप्रयत्नेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । एकचेतनप्रयत्नपूर्वकत्वसाध्ये
 तु गुरुतररथशिलादिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं दुरपोहम् । एवं
 ब्रह्माण्डादिपक्षकानुमानेऽपि सिद्धसाधनादिकम् । एकप्रयत्नवद्विना-
 श्यत्वसाधने तु खन्यमानमहाभवनदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं
 द्रष्टव्यम् ।

एवं व्यवहारपक्षकेऽनुमानेऽपि लिप्यादिव्यवहारसांकेतिकप्रयो-
 गदृष्टान्तेनोक्तदोषादिकं द्रष्टव्यम् । तथा धर्मादिज्ञानपक्षकानुमा-
 नेऽपि वेदापौरुषेयवादिनं प्रति 'सिद्धसाधनादिदोषदुष्टत्वम् । एवं
 वेदत्वलिङ्गकानुमाने हेतोः धारणत्वम् । तथा वाक्यत्वलिङ्गका-
 नुमानेऽप्याकाशवाणीदृष्टान्तेन हेतोरसाधारणत्वम् । एवं क्षणिकपक्ष-
 कानुमानेऽपि तादृशसंख्याज्ञानस्य योगिनामपि सम्भवात्तैरर्थान्तर-
 मिति सर्वाण्येवाभासरूपाणि ।

एवं नवीनमते यदीश्वरस्य शरीरमङ्गीकृतं तदपि युक्तिमूलत्वं रागादिमत्त्वप्रयोजनवत्त्वाद्यापत्त्यपरिहाराद्दुष्टमेव । श्रुतिमूलत्वे तु श्रुतिषु सच्चिदानन्दात्मकतदभिन्नशरीराङ्गीकारात्कर्तृत्वस्याऽपि तस्योक्तत्वात् । आसां श्रुतित्वेनैव प्रामाण्यं न तदनुगत्वेनेति । यदप्यभिनवमते ईश्वरस्य विश्वात्मकं शरीरमङ्गीकृतम् । यच्च नित्यानित्यपुञ्जघटितत्वेऽपि नित्यांशमादाय नित्यमाकाशादिरूपं च नित्यमेवेत्युक्तम् । तदपि फल्गु । कर्तृत्वनिर्वाहकत्वेनाङ्गीक्रियमाणस्य तस्य विश्वपूर्वभावित्वस्याऽवश्यकत्वेन विश्वात्मकत्वाऽनुपपत्तेः । नित्यांशमादाय तस्य पूर्वभावित्वाङ्गीकारे तस्य परमाण्वादिरूपत्वेन कर्तृतानिर्वाहकत्वविरहप्रसङ्गात् ।

नच नित्यानित्यपुञ्जात्मकमेव तदित्यपि युक्तम् । यस्य पृथिवी-शरीरमित्यादिश्रुतिगतप्रत्येकपर्यायैकत्वविरोधप्रसङ्गात् । 'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षीत्या'दि श्रुतिविरोधापत्तेश्च । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं ब्रह्मेति सिद्धम् । तदुक्तं बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणे याज्ञवल्क्येन 'स एष नेतिनेत्यात्मा' 'अगृह्यो न हि गृह्यते अशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न सज्जते न व्यथते इत्येतान्यष्टावापतनान्यष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्व्युदुह्य प्रत्युह्या-कामीत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति वाक्ये मूर्तामूर्तब्राह्मण-चदेव निषेधपूर्वकं करणाद्यग्राह्यो नित्योऽसंगो निर्दुःखः शारीरादीनष्टपुरुषान्पृथिव्याद्यायतनेषु तत्तल्लोकेषु च विशेषेणोच्चैःस्थापयित्वा, तत उपसंहृत्य योऽतिक्रान्तवानेतादृश उपनिषद्वेद्यः पुरुषः पृष्टः । तत्र यद्यनुमानवेद्यत्वं भवेत्तदाऽग्राह्यपदेन न सामान्यतो निषिध्येत् । औपनिषदमिति चाऽऽनुमानिकमिति प्रतिमसूयेत् ।

तस्मादुपनिषदतिरिक्तप्रमाणाऽगोचरत्वमेव श्रुत्यभिप्रेतमिति ज्ञायते ।
नचाऽग्राह्यपदेनेन्द्रियाऽग्राह्यत्वमुच्यत इति शङ्क्यम् । तथा सत्यनु-
मानादिनाऽपि वेद्यत्वसिद्धावौपनिषत्पदस्याऽनतिप्रयोजनत्वाऽपत्तेः ।
अतोऽग्राह्यपदेन यावत्प्रमाणाऽगोचरत्वमावेदयदौपनिषदपदमु-
पनिषत्प्रतिप्रसवं साधयत्केवलोपनिषद्वेद्यत्वमावेदयति ।

स्यादेतत् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुत्युक्तमधि-
कवेद्यत्वं 'मनसैवाऽनुद्गृह्यमि'ति श्रुत्युक्तमनोवेद्यत्वम् । तथा
योगिप्रत्यक्षगम्यत्वम् । 'अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृतं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः' इति वाक्यात् ।
तथा विश्वरूपदर्शनम् । किं 'चोपपत्तेश्चे'त्यादि सूत्रे युक्त्युपन्यासः ।
'आचारदर्शनादि'ति सूत्रं च विरुध्येतेति चेत् । नैवम् । 'सर्वे
वेदा' इत्यस्यौपनिषदत्वेन सर्ववेदवेद्यत्वस्याऽप्युपनिषन्मात्रवेद्यत्वात् ।
एवं मनसोऽप्यौपनिषदत्वेनाऽदोषात् । तथा योगिप्रत्यक्षविषयत्वमपि
न । 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिना'मितिवाक्यात् । 'यमेवैष
वृणुते' 'धातुः प्रसादादि'ति श्रुतेश्च । एवं चा'ऽनागत'मित्यत्र
ब्रह्मभिन्नमिति वाच्यम् । एवं विश्वरूपदर्शनमपि 'मया प्रसन्नेन
तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगादि'त्यौपनिषदप्रसादादेव ।
'उपपत्तेश्चे'त्यत्र यदुपपत्त्युपन्यसनं तदपि न ब्रह्मस्वरूपज्ञापकतया
किन्तु हेत्वामासैः परान्तराऽऽशङ्कानिरासकतया । 'आचारदर्श-
नादि'तिसूत्रस्य तु कर्मविषयः । न ब्रह्मविषय इति न किञ्चिदे-
तत् । ननु 'मन्तव्य' इतिश्रुत्या युक्तिभिरनुचिन्तनरूपं मननं
विहितम् । युक्तयश्चानुमानरूपा इति श्रुत्यनुकूलाऽनुमानस्य प्रामाण्यं

श्रुतिसूचितमिति कथमनुमानमप्रमाणमिति चेत् । न वयमनुमानस्याऽप्रामाण्यं वदामः, किन्तु करणत्वं निषेधाम इति मननादेः श्रवणाद्वत्त्वेनाऽनुमानादेः सहकारित्वमनुमोदामहे । एतेनाऽऽत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणगुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानत' इति श्रीभागवतवाक्यगतमनुमानमपि व्याख्यातं बोध्यम् ।

अतः श्रुतिमन्तरेण नाऽनुमानं ब्रह्मप्रमितिजननायाऽलमिति सुधीमिरवधेयम् । न चाऽन्योन्याश्रयस्य बाधकत्वं वक्तव्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वेनैव प्रामाण्यस्वीकारात् । नैयायिकमतादरस्तु नास्तिफादिदूषकत्वेन शिष्टानां भूषणधारणार्थं लाक्षाधारणवत् । इदमभिसन्धायोक्तमाचार्यैर्जन्मादिसूत्रभाष्य इतरमतमनूय 'तच्च तन्वापनिषदंपुरुषम्पृच्छामीति केवलोपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्य'मिति । तदेतन्निषन्वे निष्कृष्टं 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् । उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितमि'त्यनेन । अत एव 'न च वेदादतं किञ्चिच्छास्त्रं ब्रह्माभिधायकमि'ति कौर्म्ये उक्तमिति सर्वं शुभम् ।

सर्वसाधनहीनेन कृपामात्रावलम्बिना ।

कृतेनानेन प्रमत्तस्तुप्यन्तु मयि ते मदा ॥

इति भीषिद्वन्मण्डनगोषुन्योत्तमपात्मजगोपेश्वरविरचितोऽयमात्मपादः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाद्यालयां
गोस्वामिधीमत्पुरुषोत्तमविरचितो
ब्राह्मणत्वादिदेवतावादः ।

द्वादशो मणिः ।

यच्छासनाऽनुसारेण ब्राह्मणत्वादिदेवताः ।

देहे तिष्ठन्ति लोकस्य तं हरिं सर्वदाऽऽश्रये ॥ १ ॥

नन्विदमयुक्तम् । लोके ब्राह्मणत्वादीना जातित्वेन प्रसिद्धेर्वा-
धकाऽभावेन च तेषा जातित्वोपगमस्य युक्ततया देवतात्वकल्पन-
स्याऽन्याय्यत्वात् । बाधकानि तु 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सकरोऽथाऽनव-
स्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रह' इति । तत्र व्यक्त्य-
भेद आकाशत्वादेर्जातिबाधकः । अनेकाऽननुगमात् । तत्र जाति-
कल्पने प्रयोजनाऽभावात् । तुल्यत्वं च घटत्वकलशत्वादेर्जात्यन्तर-
त्वबाधकम् । एकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वेन भेदग्रहाऽसम्भवात् । गौरवाच्च ।
संकरस्तु भूतमूर्तत्वादेर्जातित्वबाधकः परस्पराऽत्यन्ताऽभावसमाना-
धिकरणयोरेकत्र समावेशः । उभयोर्दुष्परीक्ष्यत्वात् । अनवस्थाऽपि
तथा । अतएव सत्ताया सदितिप्रत्ययेऽपि न तत्र सत्ताऽन्तराऽभ्यु-
पगमः । रूपहानिस्तु विशेषत्वादेर्जातित्वबाधिका । तत्र विशेष-
त्वाऽऽकारेणानुगमेऽपि न तत्र सामान्यवान् । गुणोगुण इति गुणः

लक्षणाऽऽक्रान्ततया गुणत्वापत्तौ विशेषाणां विशेषरूपताहानिप्र-
सङ्गात् । असम्बन्धश्चाऽभावत्वस्य जातित्वबाधकः । अभावे समवा-
याऽभावात् । प्रकृते च न किञ्चिदपि बाधकमतो ब्राह्मणत्वाऽदिकं
जातिरेव ।

न च क्षत्रियत्वाऽभाववत्सु ब्राह्मणेषु ब्राह्मणत्वस्य सत्त्वाद्ब्राह्मण-
त्वाऽभाववत्सु क्षत्रियेषु क्षत्रियत्वस्य सत्त्वात्परस्परस्यऽन्यन्ताऽभावसमाना-
ऽधिकरणयोस्त्रयोरेकस्मिन्विश्वामित्रशरीरे समावेशादस्त्येव साङ्कर्यम् ।
यद्वा ब्राह्मणत्वाऽभाववति क्षत्रियविश्वामित्रशरीरे इति साङ्कर्यमत
उभयथा दोषाद्ब्राह्मणत्वादेर्न जातित्वं युक्तमिति शङ्कनीयम् । ब्राह्मण-
त्वक्षत्रियत्वव्याप्यविश्वामित्रत्वस्य क्षत्रियदशायामभावेन विश्वामि-
त्रत्वमादायाऽपि सांकर्याऽभावादिति । न च विश्वामित्रत्वव्याप्य-
विरुद्धभेदेन ब्राह्मणत्वद्वैविध्याङ्गीकारेऽपि साङ्कर्यनिवृत्तेर्विश्वामित्र-
द्वैविध्याङ्गीकारोऽनुचित इति शङ्क्यम् । न । अतिकल्पनाऽधिक्य-
प्रसङ्गात् । तथाहि—एकं ब्राह्मणत्वं विश्वामित्रव्याप्यमपरं च
तद्विरुद्धम् ।

एवं तुल्ययुक्त्या क्षत्रियत्वमपि द्विविधम् । अन्यथा विश्वामित्र-
त्वमादाय साङ्कर्यापत्त्या क्षत्रियत्वस्याऽपि जातित्वाऽनुपपत्तेः । तथा
च ब्राह्मणत्वद्वयं क्षत्रियत्वद्वयं विश्वामित्रत्वं चैकमित्येवं पञ्चजा-
तयः । विश्वामित्रत्वद्वैविध्ये तु ब्राह्मणत्वं क्षत्रियत्वं तत्तद्व्याप्यं
विश्वामित्रत्वद्वयं चेति चतस्र एव जातय इति लाघवात्तथा कल्प-
नमेव युक्तम् । दोषाऽभावात् । न च व्याप्यव्यापकभावे माना-
ऽभावः शङ्क्यः । तदनङ्गीकारे घटत्वपृथ्वीत्वादीनामपि मृद्वटादौ
निवेदनेन साङ्कर्यप्रसङ्गे जातेर्दत्ततिलाञ्जलित्वाऽऽपात इत्यन्यथाऽनु-

पपत्तेरेव मानत्वादिति । अन्ये तु संकरो न जातेर्बाधकः । श्रीनृ-
सिंहकिंपुरुषादावुभयसत्वात् । पट्टकार्पाससूत्रैर्निर्मिते पटे तथाभूत-
जातिद्वयोपलम्भाच्चेत्याहुः । तस्माद्ब्राह्मणत्वादिकं जातिरेव ब्राह्मण-
त्वादीनां देवतात्वकल्पनमन्यागम्यमेवेति प्राप्ते—उच्यते ।

न जातिर्ब्राह्मणत्वादि व्यक्तित्वव्यज्यनिर्गमात् ।

अन्यागमाच्च सम्बन्धस्याऽऽशक्यवचनत्वतः ॥

नियतव्यंजकाऽभावाद्वाक्यानां च विरोधनात् ।

ततः स्फुटं देवतात्वं प्रमाणानां समन्वयात् ॥

तथाहि—ब्राह्मणत्वादिकं यदि जातिः स्यात् व्यक्तिमपहाय नापे-
यात् । पूर्वं सिद्धायां व्यक्तौ पश्चात्किञ्चित्कालानन्तरं नाऽऽगच्छेच्च ।
एवं निश्चिते गमाऽऽगमे तत्सम्बन्धस्याऽयुतसिद्धत्वाऽभावात्तत्र सम-
वायलक्षणाऽभावेनाऽसम्बन्धदोषाच्च । ब्राह्मणत्वादौ जातित्वस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । न च गमागमयोर्मानाऽभावः शङ्क्यः । विश्वामित्र-
स्यले साङ्ग्यधारणाय जातिचतुष्टयादिकं स्वीकुर्यता भवतैव क्षत्रिय-
त्वतद्व्याप्यविश्वामित्रत्वयोर्गमनस्य ब्राह्मणत्वतद्व्याप्यविश्वामित्रत्वयोः
पश्चादागमनस्याऽङ्गीकारात् ।

न च क्षत्रियत्वनिवृत्तौ सा व्यक्तिरपि निवर्तते, ततो ब्राह्मणत्वे
व्यक्त्यन्तरमेवोत्पद्यतेऽतो न गमनाऽऽगमनदोष इति वाच्यम् ।
पूर्वव्यक्त्यारम्भकाऽवयवविघटनं विना तद्व्यक्तिनाशस्याऽवयवाऽन्त-
रागमनं विना व्यक्त्यन्तरोत्पत्तेश्च प्रमाणशून्यत्वात् । न च तपोव-
लेनैव विघटनाऽऽगमनयोः सम्भव इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति

ब्राह्ममैत्रावरुणवाशिष्ठमिश्वामित्रे गोत्रान्तरस्थापातात् । नच न तद्वक्तुं
 शक्यम्, 'यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः । देवरात इति
 ख्यातः शुनःशेफस्तु भार्गव' इति, ब्राह्मणविश्वामित्रपुत्राणां
 गाधिगोत्रत्वकथनस्य, 'एवं कौशिकगोत्रं तद्वैश्वामित्रैः पृथक् कृ-
 तम् । प्रवरान्तरमापन्नं तद्वि चैवं प्रकल्पितमिती'ति कौशिक-
 गोत्रत्वकथनस्य विरोधापत्तेः । ब्राह्मणविश्वामित्रस्य गाधिगोत्रत्वादिकं
 विना तत्पुत्रेषु तद्गोत्रत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतः पूर्वव्यक्ति-
 निवृत्त्यादेरप्रामाणिकत्वात्क्षत्रियत्वब्राह्मणत्वयोरेव गमाऽऽगमाव-
 वश्यं वक्तव्यौ । 'ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ।
 अशपत्तान् मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जना' इति पञ्चा-
 शतानां ज्यायसा, शापेन म्लेच्छत्वकथनाच्च । तस्मादसगतैवैषा
 कल्पना ।

ननु कालकृतस्य नित्यप्रलयस्य पुराणेऽप्यङ्गीकारेण प्रतिक्षणं
 व्यक्त्यन्तरस्य प्रमाणसिद्धत्वादत्राऽपि व्यक्त्यन्तराऽङ्गीकारे को दोष
 इति वाच्यम् । तत्राऽवस्थाभेदेन व्यक्त्यन्तरत्वेऽप्यवयवसन्तानक-
 स्यैकजातीयत्वेन सोऽयमित्यादि प्रत्यभिज्ञाया एकत्वज्ञानस्य चोप-
 पत्त्या दोषाऽभावात् । प्रकृते च क्षत्रियत्वविरुद्धब्राह्मणत्वाङ्गीका-
 रेणाऽवयवसन्तानस्याऽपि वैजात्ये प्रत्यभिज्ञाऽभावैकत्वज्ञानाऽभावयो-
 रापत्तेरेव दोषत्वात् । यदि चात्रापि मनुष्यत्वादिना केनचिद्धर्मेणाऽ-
 वयवसन्तानसाजात्यमङ्गीकृत्य प्रत्यभिज्ञादिकमुपपाद्यते । तदा तु
 नित्यप्रलयघट्टात्यावस्थामात्रं भेद्यते नत्वन्यदिति सांकर्याऽभावो-
 दुरुपपाद एवेति सूक्ष्मेक्षिकया विभावनीयम् ।

ननु तर्हि मास्त्रां गमाऽऽगमौ । तथा सति सांकर्यस्याऽबाधकत्वा-

स्रसिद्धं तेषां जातित्वमिति चेत् । न । नवमस्कन्धे 'गाधेरभून्म-
 हातेजाः समिद्ध इव पावकः । तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे
 ब्राह्मवर्चसमि'त्यत्र तपसा क्षत्रियत्वोत्सर्गस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तेश्चोक्त-
 त्वेन तद्वमाऽऽगमयोः प्रामाणिकत्वात् । 'शूद्रां शयनमारोप्य
 ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । तस्यां तनयमुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव
 हीयत' इति वाक्येऽपि ब्राह्मण्यहानिकथनाच्च । न च तत्र गर्भा-
 धाने वीर्यरूपान्तराहान्या रेतः सेक्तुर्व्यक्त्यन्तरत्वात्पूर्वव्यक्तिनाशेन
 तत्समानकालमेव ब्राह्मणत्वाऽपगमान्न व्यक्तिसद्भावे तदपगम इति
 तस्याऽपगमस्य जातित्वबाधकत्वमिति वाच्यम् । तथासति रेतः-
 सेक्तुः प्रत्यहं मिजत्वात्प्रत्यहमुपनयनापत्तेः । घटघटत्वादिसम्बन्धव-
 ष्टरीरब्राह्मणत्वयोः सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वाऽभावात् । अन्यथा
 उपनयनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । 'दशाऽस्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं
 कृषी'त्येकवि(!)श्रुतिविरोधने तादृशयोगस्याऽप्रयोजकत्वाच्च । न 'न्वि-
 तऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवद्दिष्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्म्या'
 इत्यादौ ब्राह्मणकर्मानधिकारस्यैव प्रत्ययात्प्रकृतेऽपि ब्राह्मणकर्माधिका-
 राद्वीयत इत्येवाऽर्थो न तु ब्राह्मण्यहानिरिति चेत् । न । लक्षणापत्तेः ।
 । ननु 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'ति सूत्रेण कर्मण्यपि
 ष्यञ्बुविधानान्नात्र लक्षणेति चेत् । सत्यम् । तथापि भावपक्षे रूढे-
 रपि सत्त्वाद्बृत्तिद्वैगुण्येन बाधकाऽभावे भावार्थग्रहणस्यैवौचित्यात् ।
 न च हानिकथनमेव बाधकमिति वाच्यम् । तस्य जातिबाधकत्वेन
 भावाऽबाधकत्वात् । न च जातिरेव भाव इति युक्तम् । आकाश-
 त्वादौ व्यभिचारात् । अतोऽत्र तत्कर्माधिकारसम्पादको धर्म एव
 भावत्वेन ग्राह्यः । जातित्वबाधकानां पूर्वग्रुपपादितत्वादिति । किञ्च

नियतव्यञ्जकाऽभावादपि न ब्राह्मणत्वादीनां जातित्वम् । न च पद्मरागादिषु नियतव्यञ्जकाऽभावेऽपि पद्मरागत्वादेर्जातित्वस्वीकारा-
न्नैवमिति वाच्यम् । प्रभाविशेषस्य व्यञ्जकस्य तत्रापि नियतत्वात् ।
न चाऽत्राऽप्यक्रोधतेजःप्रभृतीनां व्यञ्जकत्वमिति वाच्यम् । दुर्वा-
सःप्रभृतिषु व्यभिचारात् ।

न च ब्राह्मणो जाताविति प्रत्युदाहरणकिंवाजातित्वं वक्तुं शक्यम् ।
'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौलिचन्धनादि'ति स्मार्तजननमादाश्च
जननं जातिरीति व्युत्पत्त्या देवतानिवेशेनाऽपि तत्संगतेः । ननु स्व-
ण्डोपाधिरेवाऽस्तु । तथासति ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जन्यत्वं वा, सवर्णा-
यामूढायां सवर्णजनितत्वं वा, विशुद्धमातृपितृकत्वं वा, स्वदृष्टाकृष्ट-
भूताभेदसमारब्धत्वं वा, तल्लक्षणं भविष्यति । उपाधिरेव ब्राह्मण-
त्वादिव्यञ्जको भविष्यतीति चेत् । नाद्यौ । चतुर्मुखे तत्पुत्रेषु
मानसेषु चाऽव्याप्तेः । ऋषभपुत्रे 'स्वेकाशीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति'
वाक्यात्तेष्वप्यव्याप्तेः । न तृतीयः । विशुद्धपदार्थस्याऽनिर्वाच्यत्वात् ।

तथाहि । न तावत्पटुर्मनिरतत्त्वं ज्ञानित्वं योगित्वं वा तत् ।
तदितरेष्वव्याप्तेः । नाऽपि तदन्यतमत्वम् । जनकादिष्वप्यतिव्याप्तेः ।
नापि चोदनागोचरपटुर्माधिकारित्वं तत् । ब्राह्मणपत्नीष्वव्याप्तेः ।
न च तासु स्त्रीत्वरूपस्याधिकारप्रतिबन्धकस्य सत्त्वात्ता न लक्ष्या इति
वाच्यम् । ब्राह्मणीपदप्रयोगबाधापत्तेः । न च तासु ब्राह्मणपुत्रीत्व-
मेव पदप्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यम् । तज्जन्यास्वन्यास्वपि तत्प्रयो-
गाऽऽपत्तेः । नाऽपि तत्पत्नीत्वं तथा । असवर्णपत्नीष्वपि तत्प्रयो-
गाऽऽपत्तेः । यदि तत्रेष्टमापद्यते तदापि न तस्य स्त्रीपुंससाधारण-
त्वमिति न तेनेष्टसिद्धिः । अथ विभज्योभयं तदिति विभाव्यते

तदापि जात्ये तदभावात् तावतेष्टसिद्धिः । न चोक्ताऽधिकारस्वरूप-
 योग्यत्वमेव तदिति युक्तम् । ब्राह्मणजन्यत्वादिकं विना तस्यैव दुर्ज्ञे-
 यत्वात् । तेषां च तज्ज्ञानसाधनतायाः प्रागेव निरस्तत्वात् । नाऽपि
 चतुर्थाश्रमाधिकार्यत्वं तत् । अविरक्ते ब्राह्मणेऽव्याप्तेः । तथैव पितृप-
 क्षेऽपि दूषणं ज्ञेयम् । पौण्ड्रसुह्रविदुरादिष्वतिव्याप्तेः । महापथप्र-
 वृत्तयुधिष्ठिरेऽतिव्याप्तेश्च । नचात्र प्रमाणाभावः । 'अथ वैकोऽह-
 मेकाहमेकैकस्मिन्वनस्पतौ । चरन् मैक्ष्यं मुनिर्मुण्डः क्षपयिष्ये
 कलेवरमि'त्यारभ्य 'देहं सन्यासयिष्यामि निर्मयं मार्गमा-
 स्थितः' इत्यन्तं राजधर्मे युधिष्ठिरेण स्वसंकल्पकथनात् । श्रीभाग-
 वते तथाकृतिकथनाच्च । एतेनैव विशुद्धमातृकत्वं ब्राह्मण्यां जातत्वं
 च निरस्तं वेद्यम् । चाण्डालादावतिव्याप्तेः । नचैवं सति तुरीयमेव
 लक्षणमादत्तव्यमिति वाच्यम् । आत्यादिष्वतिव्याप्तेः । एतेनैव तेषां
 व्यञ्जकताऽपि दूरनिरस्ता वेदितव्या । गोत्वादेः साक्षादिमत्त्वादि-
 यदसाधारणधर्मस्यैव व्यञ्जकत्वनियमात् ।

एवं चादृष्टविशेषजन्यतावच्छेदकं सर्वब्राह्मणसाधारणमेकं ब्राह्म-
 णत्वम् । अदृष्टविशेषजन्याद्यब्राह्मणव्यावृत्तं ब्राह्मणजन्यताऽवच्छेदकं,
 ब्राह्मणजन्यसर्वब्राह्मणाऽसाधारणं चापरमिति ब्राह्मणत्वद्वैविध्या-
 ङ्गीकारोऽपि फल्गुरेव । तत्तदसाधारणधर्मात्मकव्यञ्जकमेदाऽभावे
 ब्राह्मणत्वमेदस्य प्रमातुमशक्यत्वात् । नचादृष्टविशेषवत्त्वस्य
 विशुद्धमातापितृजन्यत्वस्य च यथायथं व्यञ्जकत्वमिति युक्तम् ।
 आद्येऽदृष्टविशेषवत्त्वज्ञानस्य ब्राह्मणत्वज्ञानाधीनत्वेन ब्राह्मणत्वज्ञा-
 नस्य च व्यञ्जकादृष्टविशेषत्वज्ञानाधीनत्वेन ज्ञप्तावन्योन्याश्रयात् ।
 द्वितीये च मात्रपराधस्य सम्भावितत्वेन विशुद्धत्वज्ञानदौर्घ्ये

व्यंजकज्ञानस्यैवाऽभावात् । अत एव जैमिनिनाऽपि सूत्रितम् ।
 'ह्यपराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनमि'ति । महामारतेऽपि उपनीतस्य
 पित्राज्ञया ध्ययनार्थं गच्छतो मतंगस्य मध्ये देवगर्दभीवचनात्स्वमातरि
 व्यभिचारिणीत्वज्ञाने स्वस्य चाण्डालत्वज्ञानम् । ततो मातापितरौ
 त्यक्त्वा तपोऽर्थं गमनम् । बहुकालं तपःकरणेन प्रसन्नादिन्द्राद्वा-
 ह्मणस्वप्राप्तिरित्युक्तम् । तस्माद्व्यंजकाऽभावेन प्रसिद्धिमात्राज्जाय-
 मानं लौकिकं ब्राह्मण इति ज्ञानं प्रायशः प्रमाभास एव । कचिदेव
 तु प्रमेति निश्चयः । तथा ब्राह्मणत्वादिकं न जातिरित्यपि ।
 विश्वामित्रत्वं तु गाधिना द्वादशेऽहनि नामकरणे तदुत्तरं सृज्य-
 मानत्वादुपाधिरेव । अतो नियतव्यंजकाऽभावाद्ब्राह्मणत्वादिकं न
 जातिः । किन्तु देवतैव ।

यथाहुराचार्याः—'ब्राह्मण्यं नाम काचिदेवता सा यस्मि-
 न्देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्युच्यन्ते' अतएव शापा-
 दिना शूद्रत्वं चाण्डालत्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वम् । सा चोपनयनेन देहे
 समायाति । तदा बहूनि वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । एवं क्षात्रम् ।
 अत एव परशुराम उभयनिवेश इति । तदुक्तमुद्योगपर्वणि भीष्मेण
 रामं प्रति 'ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
 तपश्च सुमहत्तमं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियत्वं
 हि यांति शस्त्रसमुद्यमादि'ति । अत्र उपनयनेत्युपलक्षणम् । वाल्मी-
 किप्रभृतिष्वनुग्रहेण नामोच्चारणेन मतंगादिषु तपसा च तदुक्तेः ।
 बहूनि वाक्यानि तु 'जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उ-
 च्यते । वेदाऽभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्मणो ब्राह्मणः स्मृत' इत्यादीनि
 शेषानि । ननु सगर्भदहने तद्वर्णजं वधपातकमिति गर्भेऽपि तच्च-

णत्वस्मरणात्तदानीमुपनयनाद्यभावेन देवतासमागतेरशक्यवचनत्वा-
त्तज्जातिरूपमेव मन्तव्यमिति चेन्न । 'अंगादंगात्संभवसी'ति
श्रुत्या गर्भस्थपित्रंशत्वेन तद्वर्णस्य सिद्धत्वात् ।

न चोपनयनवैयर्थ्यापत्तिः । शूद्रत्वाऽऽख्यदेवताशाबल्यनिवार-
कत्वेनाऽऽवश्यकत्वात् । 'सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजा-
तयः । अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः' इति याज्ञ-
वल्क्यादिभिरुक्तेष्वपि । 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो
भवेत् । एवं क्षत्रियचिद्शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजा' इति
देवलेन संस्कृतत्वविशेषणमुक्तम् । एवं चोपनयनस्य यथासम्भवं
क्वचिच्छाबल्यनिवृत्तौ क्वचित्समागमे हेतुत्वमिति न क्वचिदनुप-
पत्तिः । सा च देवता बृहदारण्यकीयपुरुषविधब्राह्मणे 'ब्रह्म वा
इदमग्र आसी'दित्यारभ्य 'वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र' इत्यन्त-
ग्रन्थे । तैत्तिरीयके च 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते क्षत्राय राजन्यं
मरुद्भ्यो वैश्यं मरुतो वै देवानां विश्व' इत्यादिषु स्फुटम् ।

एवञ्च ब्राह्मणीत्वमपि 'विवाहस्तु समञ्चक' इति वाक्याद्विवा-
हाऽनन्तरमेव । पूर्वतु ब्राह्मणकन्यात्वमेव । तत्राऽव्यभिचारादावपि
पापप्रायश्चित्तयोस्तारतम्यं ज्ञेयम् । अतएव तादृकरणे आशौचता-
रतम्यमपि युज्येत इति सुष्टूक्तं बहूनि वाक्यानीति । क्षात्रमित्युप-
लक्षणं शूद्रत्वादेरपि । 'वेदाऽक्षरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च ।
कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेदि'त्यादिलिङ्गेन निय-
तव्यजक्राऽभावेन चाऽजातित्वात् । न च शूद्रापदे टाद्यभावापत्तिः,
जननमेवाऽऽदाय तत्राऽपि निर्वाहात् । एवं यद्वनपर्वण्याजगरे
'ब्राह्मणः को भवेत् राजन्' इति प्रश्ने सति 'सत्यं दानं क्षमा

शीलमानृशंसं तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण
 इति स्मृत' इति युधिष्ठिरेण लक्षितम् । ततश्चातुर्वर्ण्ये प्रमाणं च
 'सत्यं च ब्रह्म चैव हि । शूद्रेष्वपि च सत्यं चे'त्यादिना सर्पेण
 लक्षणेऽतिव्याप्तावव्याप्तौ च दर्शितायां, 'शूद्रे तु यद्भवेद्वैश्वं द्विजे
 तच्च न विद्यते । न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ।
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प स ब्राह्मण इति स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्प
 तं शूद्रमिति निर्दिशेदि'त्यनेन तेषां लक्ष्यकुक्षिनिक्षेपलक्ष्यबहिश्चा-
 राभ्यामव्याप्तावतिव्याप्तौ च निवारितायां प्रमाणसमर्थनेन च लक्ष-
 णादौ वर्तते । 'यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
 वृथाजातित्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यत' इत्यनेन नियतव्यं-
 ग्यायां जातौ स्वीकृतायां, 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि
 जनयन्ति सदा नरा' इत्यनेन सांकर्यं दूषणं जातावुक्त्वा दुष्परीक्ष्ये-
 त्यनेनाऽनियतव्यंग्या न जातिः, किन्तु नियतव्यंग्यैव जातिरिति
 सूचयित्वा, 'इदमार्थे प्रमाणं चे'त्यारभ्य 'यत्रेदानीं महासर्प
 संस्कृतं वृत्तमिष्यते । तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्धृजगोत्तमे'त्यनेन
 संस्कारवृत्ताभ्यां ब्राह्मण्यमुक्तम् ।

तैनाऽपि तस्य देवतात्वमेव स्फुटीक्रियत इति । यत्रोभयं तत्र
 पूर्णो निवेशो यत्राऽन्यंतरत्तत्र न्यून इति सिद्ध्यतीति तदप्येतदविरो-
 धीति ज्ञेयम् । किमेवं किन्नरकिम्पुरुषादिष्वपि तादृशाकृतिव्यंग्यं
 जात्यन्तरमेव । नतु संकरः । श्रीनृसिंहत्वं तु न जातिः । व्यक्त्य-
 भेदात् । सेच्छया तदा तदा तस्यैवाऽऽविर्भावात् । अन्यथा उपा-
 सकदर्शनगोचरस्याऽप्यन्यत्वाऽऽपत्तेः । कादाचित्कत्वस्य तुल्यत्वात् ।

पट्टकार्पाससूत्रनिर्मितपटे पटत्वमेव जातिर्न तु पाट्टत्वादिकम् ।
 पाट्टादिनिर्मितत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । तस्मात्संस्कारस्याऽपि बाधकत्वेन
 ब्राह्मणत्वादिकं न जातिः । न चाऽनुगताऽऽकारप्रतीतिबाधः ।
 संस्कारवृत्ताद्युपाधिना तत्सिद्धेः । तदभावेऽपि या प्रतीतिः सा तु
 सादृश्यनिबन्धना भ्रान्तिरेवेति निश्चयः । तस्माद्ब्राह्मणत्वादिकं
 देवतैवेति दिक् ।

पुरुषोत्तमदासेन श्रीपीताम्बरसूनुना ।

सुबोधिन्पुक्तरित्यैवं ब्राह्मणत्वं विचारितम् ॥ १ ॥

इति श्रीबल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणदास-
 दासेन पुरुषोत्तमेन कृतो ब्राह्मणत्वादिदेयताचा-
 दो दशमः सम्पूर्णतामगात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाद्यालायां
श्रीमत्पुद्गलोत्तमकृतो
जीवप्रतिबिम्बत्वखण्डनवादः ।

एकादशो मणिः ।

यच्चिदंशेषु जीवेषु प्रतिबिम्बादिरूपताम् ।

वदन्ति मतभेदैस्तं श्रीकृष्णं सर्वदाऽऽश्रये ॥ १ ॥

ननु जीवानामशत्वकथनमयुक्तम् । श्रुत्यादिविरोधात् । तथाहि—
'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा
चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि'ति ब्रह्मविंदूपनिषदि जलचन्द्रदृष्टाते-
नैकस्य मूतात्मनो बहुधा दर्शनकथनात् । 'यथा ह्ययं ज्योतिरा-
त्मा विवस्वानपो मित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मे'ति स्मृतौ चोपाधिना भेद-
रूपकथनात् । व्यासपादैरप्य'त एव चोपमा सूर्यकादिवदि'ति
सूत्रेण तदर्थबोधनाच्च ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वस्यैव निश्चयात् । न च
'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति गीतावाक्यादंशो
नानाव्यपदेशादि'ति सूत्राच्चाशत्व सभावनीयम् । गौण्याऽप्यु-

पपत्तेः । अन्यथा जीवस्वरूपविचारे भगवान्वादरायण 'आभास एव चे'ति न सूत्रयेत् । तस्मात्प्रतिबिम्ब आभासो वा जीवः ।

न च भूतानां क्षेत्राणां चास्वच्छत्वादुपाधेरनिर्वाच्यत्वेनाऽसांप्र-
तत्त्वं शङ्कनीयम् । मायादीनामेवोपाधित्वात् । तथाहि— अत्र
पदपक्षाः । तत्राऽनादिरनिर्वाच्या मूलप्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनी
माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव मायायाः परिच्छि-
न्नाऽनन्तप्रदेशोष्वावरणविक्षेपशक्तिमदविद्याऽभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो
जीव इत्येकः पक्षः । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्माया चाविद्या च
स्वयमेव भवती'ति श्रुतिसिद्धं रूपद्वयम् । तत्र रजस्तमोऽनभिभू-
तशुद्धसत्त्वप्रधाना माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तदभिभूत-
मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या । तस्यां चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्यपरः ।
विक्षेपशक्तिप्राधान्येन मायाशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो
जीव इति तृतीयः । अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । अन्तःकरणे
चित्प्रतिबिम्बो जीव इति तुरीयः । घटाकाशजलाकाशमहाकाशमे-
घाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चैतन्यचातुर्बिध्यवादिनां मते
ब्रह्माधितमायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिम्बितं
चैतन्यमीश्वरः । स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पि-
तैऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति च पञ्चमः । एवं प्रति-
बिम्बेश्वरवादिनां पञ्च पक्षाः । बिम्बेश्वरवादिमते तु जीवोपाधिना-
ऽन्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरो बिम्बमूलः । अज्ञाने तत्प्र-
तिबिम्बो जीवस्तत्राऽप्यज्ञानपरिणाममूलमन्तःकरणं जीवस्य विशे-
पाऽभिव्यक्तिस्थानमिति षष्ठः । एवं नानापक्षैरुपाधेर्निरुक्तत्वादीश्वर-
रूपेणैकधा जीवरूपेण च बहुधा दर्शनोपपत्तेः प्रतिबिम्बपक्ष एव

साधीयान् । अथवा, घटसंघृत आकाशे नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाऽऽकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति श्रुताववच्छि-
न्नवादस्याऽऽप्युक्तत्वादविद्यावच्छिन्नं ब्रह्मैव वा जीवोस्तु । न त्वंश
इति प्राप्ते । उच्यते ।

युक्तिवाध्या न युक्तैयं प्रतिविवादिरूपता ।

श्रुतेः सम्यग्विचारे च तस्या अपि विरोधतः ॥ १ ॥

तथाहि, येऽत्राऽऽयुष्मता पदपक्षा उक्तास्तेषु येनाऽऽवरण-
विक्षेपशक्तिरहितायामीश्वराख्यः प्रतिविबः स्वीकृतस्तन्मते ईश्वराऽ-
सिद्धिः । अतिसूक्ष्मायां प्रतिविम्बाऽसंभवात् । स्फटिकादौ तथा
निश्चयात् । न च किञ्चिद्दूरतो मलिनशक्तिसंबन्धेन वक्रितोपनेत्रादा-
विबोपपद्यत इति वाच्यम् । सृष्टेः पूर्वमाकाशादेरनुत्पन्नत्वात्कार-
णेऽप्यंतःसत्त्वेन बहिरवकाशाऽसत्त्वाद्दूरभावस्याऽशक्यवचनत्वेन दोष-
सादयस्थ्यात् । न च बहिरप्यवकाशोभ्युपगम्यत इति वाच्यम् ।
ईश्वरस्य चित्तश्च प्रादेशिकत्वाऽऽपत्तेर्व्यापकत्वहानेराकाशसंभवश्रुति-
विरोधाच्च तदङ्गीकारस्य अघन्यत्वात् । योऽप्यावरणादिशक्तिमत्सु
तर्ज्जदेशेषु जीवाख्यः प्रतिविबः, सोऽपि दुरुपपादः । तस्मिन्मत
आवरणशक्तिरान्तरालिकत्वेन व्यवधानात् । अनान्तरालिकत्वे च
तदसर्गो जीवस्याऽज्ञत्वाऽनुभवो दुरुपपादोऽवकाशाभावादिदूषण-
प्रासश्च । अतो न भूतप्रकृतेस्तत्प्रदेशानां बोधाधित्वं साधीयः ।
अत एव न द्वितीयपक्षीयमायाऽविद्ययोरपि ।

किञ्च उभयोर्मायाविद्ययोर्व्यापकत्वे रजस्तमोऽनभिभूतत्वाभिभू-
तत्वयोः सार्वत्रिकत्वेन मायाविद्याऽविवेकाऽसंभवात्प्रतिविबयोरप्य-

विवेकेन जीवेश्वरविभागस्य दुरुपपादत्वम् । अव्यापकत्वे जीवेश्वर-
 योर्व्यापकताहानिप्रसंगश्च । अथ मायाया व्यापकत्वं बहिः सर्वतः
 स्वच्छत्वमविद्यायाश्च तदंतःस्थाया मलिनस्वच्छत्वमुपगम्यते तदापि
 व्यापके प्रतिबिंबाऽदर्शनादीश्वरो दुरुपपादः । मायायास्त्रिगुणत्वा-
 द्बहिष्ठायाश्चितो मायांशरजस्तमोभ्यामविद्याव्यवधाने सत्प्रतिबिंबाऽसं-
 भावाज्जीवोपि तथा । निकटचितस्तु नैकव्यादेव तदसंभव इति
 तथा । किंचिद्दूरत्वाऽवकाशादिकल्पने ॥ पूर्वोक्तदूषणाऽऽपत्तिः ।
 तस्माद्वितीयोपि न साधीयान् । तथैव तृतीयोपि । पूर्वोक्तानामेव
 दोषाणामत्राऽपि संचारात् । पञ्चमे पक्ष आकाशदृष्टान्तेन यद्यपि
 चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य घृतिरुक्ता, तथापि दृष्टान्ताऽनुरोधादुपाध्य-
 संसृष्टस्यैव प्रतिबिंबोऽङ्गीकार्यः । तथा सत्यान्तरालिकमायातमसो
 घनावयवादिमत्त्वेन धीवासनाव्यवधायकत्वादीश्वराऽसंभवः । विरला-
 ययवादिरूपताङ्गीकारे च हेतोरनिर्वाच्यत्वम् । तादृक्स्वभावताङ्गी-
 कारे च स्वभाववादाऽऽपत्तिः । प्रतिबिंबसिद्धौ तादृक्स्वभावसिद्धि-
 स्तत्सिद्धौ च प्रतिबिंबसिद्धिरित्यन्योऽन्याश्रयश्च । एवमन्तःकरण-
 स्याऽपि मायाव्यतिरेकेणाऽस्थितेः पूर्वोक्ता एव दोषाः ।

ये च मायायां चित्प्रतिबिंबमीश्वरं परिकल्प्याऽविद्यायां मलि-
 नसत्त्वायां तादृशोऽन्तःकरणे वा ईश्वरप्रतिबिम्बं जीवं कल्पयन्ति,
 तेषामपि मते मायाया व्यवधायकत्वादीश्वरद्वारकः प्रतिबिंबो दुरु-
 पपादः । पूर्वोक्तदोषप्रसंगात् । यदि च मायाया बहिः सर्वतः
 स्वच्छत्वं, तदाप्यस्वच्छांशस्य तदंतःस्थत्वादंतःकरणाऽविद्ययोश्च
 तद्याप्यत्वात्स एव दोषः । यदि च मायाशुद्धसत्त्वान्तरशुद्धसत्त्वम-
 विद्याद्यङ्गीकृत्य रजस्तमश्च तदंतरङ्गीक्रियते, तदा त्वतिस्वच्छायामि-

त्यादिनोक्ताः पूर्वोक्ता एव दोषाः । एवं पठे विवेश्वरवादेऽपि जीवोपाध्यवच्छिन्नस्येश्वरस्योपाधिसंसृष्टत्वादन्तरालाऽभावेनैव प्रतिबिम्बाऽसंभवः । ईश्वरस्य बिम्बत्वाऽसंभवश्च । अन्तरालकल्पने च व्यापकत्वहानिरित्ययमपि तथा । अथ तुरीयोऽवशिष्यते । सोऽपि पूर्वोक्तयुक्तिमिरेव निरस्तो भवतीति न युक्तिक्रमः । किञ्च । बिम्बस्वरूपविचारेणाऽप्येते पक्षा न संगताः । सर्वत्र चक्षुर्योग्यस्यैव बिम्बत्वदर्शनात् । चित्तश्च चक्षुर्योग्यत्वेन बिम्बत्वाऽसंभवात् ।

ननु सर्वदा चक्षुर्योग्यस्य शब्दस्य कृपादौ प्रतिध्वनिदर्शनात्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वान्न सार्वत्रिकश्चक्षुर्योग्यस्य प्रतिबिम्बाऽभावनियमोऽतो न दोष इति चेत् । अत्र केचित् । प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः । पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहादिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाऽऽकाशीयशब्दतया तस्याऽन्यशब्दप्रतिबिम्बत्वाऽयोगात् । नाऽपि वर्णरूपः प्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभिर्व्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिर्व्यञ्जकत्वोपपत्तेः । पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वकल्पनाऽयोगादित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रतिध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बत्वं मानाऽभावप्रस्तमेव । न च साजात्यानुभव एव मानमिति वाच्यम् । तस्य शब्दाऽन्तरेपि तुल्यत्वात् । बिम्बस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्य प्रतिबिम्बताविनिगमकस्याऽत्राऽसत्त्वात् । न च बिम्बरूपपूर्वशब्दस्थितिः शक्यवचना । शब्दस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदानीं नाशात् । आमासताया अप्यत एवाऽशक्यवचनत्वात् ।

१ स्थितेरिति क ग पाठः । एवं सर्वत्र प्रतिपङ्क्तिभूयानशुद्धभूयिष्ठः पाठो उभ्यते । अस्माभिस्तु साधीयासमाधिरासाऽपरे दृष्टिष्वप्यस्य न धृताः । व्ययाऽऽहम्बर इति । शोदा ।

चिरकालस्यायित्वपक्षाभ्युपगमेनेष्टसाधने कूपस्थवायुना प्रतिध्वनि-
वद्धन्यानयनस्याऽपि संभवदुक्तिकत्वाद्धनिद्वयश्रवणाऽऽपत्तेः । ध्वन्य-
नानयने नियामकाऽभावात् । अनानीते च ध्वनौ प्रतिबिंबता-
निश्चयस्याऽशक्यत्वात् । न च 'छाया प्रत्याब्धयाभासा असं-
तोष्यर्थकारिण' इति भगवद्वाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात्साह-
च्यस्य चोपलभ्यमानत्वात्प्रतिबिंबत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नट-
कल्पितपारावतादिरुतयदुक्तहेतुभ्यां मायाजन्यशब्दान्तरत्वस्याऽपि
शक्यवचनत्वात् । नाऽपि वर्णरूपप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिंब-
त्वम् । व्यंजनाक्षराऽश्रवणात् ।

न च स्वराक्षरस्यैव प्रतिबिंब इति वाच्यम् । नियामकस्याऽश-
क्यवचनात् । युगपदुभयस्वरग्रहणाऽभावेन पूर्वध्वनिवद्धितीयस्य
प्रतिध्वनेरपि पूर्ववर्णव्यंजनकतायाः शक्यवचनत्वेन संदेहाऽनपा-
यात् । नाऽपि ध्वनेर्वर्णप्रतिबिंबत्वं । मानामावात् । व्यंजकतया
सन्निधिमात्रेण स्वधर्माणामुदात्तादीनां वर्णेष्वारोपस्य शक्यत्वादैक्य-
वदेव ग्रहणाच्च ।

यत्तु—आकाशस्य शब्दसमवायिनः कूपादौ सत्त्वेनाऽस्मदादिज-
न्यशब्दपरंपराजनितस्तथ्यः शब्दविशेष एव प्रतिध्वनिरिति केचि-
दाहुः । तन्न । अश्रवणाऽऽपत्तेः । वीचीतरंगादिन्यायेन तत्रोत्पन्न-
स्यध्वनेः पुनर्वैपरीत्येन तत उत्पादकस्याऽशक्यवचनत्वात् । कूपादि-
प्रतिबद्धस्य वायोस्तथात्वकल्पनेपि तत्तथ्यतागमकस्याऽभावात् ।
समाचारोपलंभयोर्व्यभिचारित्वात् ।

अतो मायिकमेव प्रतिबिंबातिरिक्तं शब्दांतरं तदिति
निश्चयः । नाऽप्याकाशदृष्टान्तेन सिद्धिः । तत्प्रतिबिंबे मानामावात् ।

न च विभक्तांगुलिद्वयमाध्यमिकावकाशप्रतिबिंबदर्शनाभैवमिति वाच्यम् ? । तत्र तद्यासस्य प्रमामंडलस्यैव प्रतिबिंबात् । तद्वाहुल्या-
देवावकाशबाहुल्यप्रतीतेरपि निर्वाहात् । अन्यथा बायोरपि प्रति-
बिंबाऽऽपत्तेः । न च तत्राऽदृष्टं प्रतिबंधकमिति वाच्यम् ? ।
तस्याऽपि दृष्टसामग्रीसापेक्षतया तत्त्वेनाप्ययोग्यत्वस्यावश्यकत्वात्ते-
नैव सिद्धावदृष्टकल्पनस्य गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । न चाऽऽका-
शनीलिम्न आदर्श दर्शनादयोग्योऽपि प्रतिबिंबत इति वाच्यम् ? ।
नैत्यप्रतीतिवत्तत्प्रतीतेरपि भ्रमत्वात् । प्रमात्वपक्षे च योग्यताया
एवेष्टत्वेन भवदभिमताऽसिद्धेः ।

किञ्च । वृत्तेः स्वरूपविचारेऽप्येते पक्षा न संगताः । तथाहि—
यो यत्र व्याप्य वर्त्तते स तत्र न प्रतिबिंबते । तथा च चित्तः सर्व-
गतत्वेन मायाया अविद्यायाश्च सर्वगतत्वेन कथं बिंबः स्यात् । तथा
चेश्वराऽऽसिद्धिः । तदसिद्धौ च चित्प्रतिबिंबरूपजीवस्याप्यसिद्धिः ।
भीवासनासु प्रतिबिंबपक्षेऽनेकेश्वरापत्तिश्च । आश्रयनानात्वस्य प्रति-
बिंबनानात्वनियामकत्वात् । किञ्च प्रतिबिंबस्वरूपविचारेपि तथा ।
प्रतिबिंबस्य बिंबवैयधिकरण्यनियमात् । बिंबस्थितिसजातीयस्थि-
तिकत्वनियमाच्च ? । बिंबसामानाधिकरण्यं बिंबस्थितिबिजातीय-
स्थितिकत्वं च बाधितम् । तदुभयं 'द्वासुपर्णा' इत्यत्र, 'ऋतं
पिबन्तावि'त्यत्र च श्रान्यत इति तदनुरोधादपि तथा । अन्यथा
तद्विरोधाऽऽपत्तेः । तस्मात्प्रतिबिंबपक्षो न युक्तिक्रमः ।

न चोक्तपक्षाऽनभ्युपगमे बलचंद्रादिदृष्टान्तबोधकश्रुत्यादिवि-
रोधः शङ्कनीयः ! तत्रैकस्य ब्रह्मणो नानात्व एव दृष्टान्तपर्यव-
सानात् । तथाहि—अत्र पूर्वं 'मनो हि द्विविधं प्रोक्तमि'त्युप-

क्रम्य शुद्धमनसः स्वरूपं, शुद्धे मनसि ब्रह्मसंपत्तिरूपं फलं चोक्त्वा तादृशमनःसिद्ध्यर्थं स्वस्य ब्रह्मात्मभावनारूपं साधनमुपदिशन्ती श्रुतिः 'स्वरेण संधयेद्योगमि'त्यादिमन्त्रत्रयेण ज्ञेयब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तद्विरुद्धधर्मवतो ज्ञातुः कथमुक्तरूपब्रह्मणा सहाऽभेदो भावयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायां 'न निरोधो न चोत्पत्तिरिति मन्त्रेण ज्ञातुर्विरुद्धधर्माध्यासं निवार्यत्वायोक्त्वा 'एक एवात्मा भन्तव्य' इति मन्त्रेण ज्ञातुः स्वरूपं जन्माद्यभावायोक्त्वाऽविरुद्धधर्माभावेऽस्तु साजात्यं नत्वभेद इत्यभेदभावना न युक्तेति शङ्कायां जीवस्य तदभिन्नत्वाय ब्रह्मस्वरूपं वदति—

‘एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदि’ति । अर्थस्तु—एक एव हि भूतात्मा परमेश्वरो भूतेभूते प्रतिशरीरं व्यवस्थितः । विशेषाकारेणाऽशेनावस्थितः सन् । एकधा बहुधा चैव दृश्यते । एकस्याऽनेकधाऽवस्थाने दर्शने च दृष्टान्तमाह—‘जलचन्द्रवदि’ति । यथा जले चन्द्रमा अंशुरूपेणाऽशेन स्थित एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधाऽनेकसंख्यः कंपादिविशिष्टरूपेण, च दृश्यते तथेति । तथाच नानात्वदर्शनेऽप्यंशान्शिनोरभेदात्साजात्याच्च ब्रह्माऽभेदभावना जीवस्य युक्तेत्यर्थः । एवं सत्यत्रैकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः सिध्यति । किञ्चैतन्मन्त्रोत्तरमन्त्रे जीवस्य नमोपमत्वमुक्तम् । तदपि प्रतिबिम्बरूपतायां न संगच्छेत । तस्याऽलीकत्वात् । न चाऽवच्छिन्नवादस्य तन्मन्त्रे सिद्धेरंशत्वकथनमप्यसंगतमिति वाच्यम् ? । तस्मिन्मन्त्रे जीवस्य स्थानत्रयातीततायां ब्रह्मभावापन्नतामात्रपरामर्शात् । पूर्वमन्त्रेण तथा निश्चयात् । अन्यथा विरोधाऽऽपातात् । प्रदेशत्वाऽऽदरणे श्रुत्यन्तर-

विरोधात् । 'प्रदेशादिति चेन्नाऽन्तर्भावादि'ति सूत्रकारेणैव प्रदेशपक्षाऽनङ्गीकरणात् । कृतहान्यादिदूषणग्रासाच्च । उत्क्रान्त्यादिसूत्रोक्तदूषणापत्तेश्च । जीव इति नामान्तरनिर्देशाच्च । प्रतिविम्बपक्षेऽपीदं दूषणं ज्ञेयम् । अवच्छेदस्य प्रतिविम्बस्य च काऽपि नामान्तराऽदर्शनात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थ इति निश्चयः । एवमग्रेपि द्रष्टव्यम् । नन्वस्त्वंशप्रवेशस्तथापि तत्र मण्डलफलद्वादेरप्रवेशात्प्रातीतिकानां तेषां त्वलीकतैवेति सैव दृष्टान्ताऽर्थोऽस्त्विति चेत् । सुबुद्धिरसि । तावताऽपीदानीमायुष्मता युक्त्या व्यवस्थाप्यमानानां व्यापकत्वादीनां केषांचिद्धर्माणामेव तथात्वं सेत्स्यति । न तु जीवस्वरूपस्याऽपीत्यनुसंधत्सेति दिक् ।

एतेनैव 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपोमिन्ना बहुधै-
कोनुगच्छन्नि'ति स्मृतिरत एव चोपमा सूर्यकादिवदि'ति सूत्रं च व्याख्यातं ज्ञेयम् । नन्विदमसङ्गतम् । श्रीभागवते 'नैवात्मनः
प्रश्चरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुयः करुणो घृणीते ।
यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा
मुखश्री'रिति मुखदृष्टान्तस्याऽप्युक्तत्वात् । पुराणस्य श्रुत्यर्थनि-
र्णायकत्वेन तदनुसृत्यैव श्रुतितात्पर्यकथनसौचित्यादिति चेत् । न ।
अत्रापि मुखश्रियः प्रतिमुखश्रीप्रयोजकत्वमात्रमुच्यत इति, न
जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमत्राऽप्यर्थः । पूर्वपादत्रयेण तथार्थनिश्चयात् ।
'आभास एव चे'ति सूत्रं तु यथा ब्राह्मणान्नुवे ब्राह्मणाऽऽभासप्रयोगो
निखिलतद्धर्माभावतस्तथाऽखिलब्रह्मधर्माऽभावाच्चित्त्वेन साजात्याच्च

ब्रह्माभास इतिपरम् । अतः 'श्रुत्यर्थविचारेऽपि' प्रतिर्विषयक्षोऽवच्छि-
न्नपक्षश्चेति द्वावप्यसङ्गतौ ।

तर्ह्यस्तु कौन्तेयस्य राधेयत्ववदविकृतस्य ब्रह्मण एव स्वाऽवि-
द्यया जीवभावः । तथा च स्वाऽविद्यया आन्तं संसरद्ब्रह्मैव जीवः ।
इदं च सूत्रकारस्याऽपि संमतम् । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न'
इति सूत्रे तथानिर्णीतत्वात् । एवं सति 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा
ब्रह्म विज्ञानमय' इत्यादि वाक्यान्यपि संगमिष्यन्तीति चेत्—

असङ्गतमेतदपि । अविद्याया अनादित्वोपगमाद्ब्रह्मणः सर्व-
स्याऽविकृतस्य जीवभावे ब्रह्माऽपलापाऽऽपत्तेः । अतोऽवस्यान्तरमङ्गी-
कुर्वाणेनाऽपि प्रदेशभेदेनैवाङ्गीकार्यम् । तथा सति पूर्वोक्तदूषणा-
पत्तेः । अथाऽद्यास्तवत्वाज्जीवभावस्योपदेशेन तन्निवृत्तौ न ब्रह्माऽप-
लाप इति चेत् । न । उपदेशेन जीवभावनिवृत्तेरेव दुर्लभत्वात् ।
स्वाऽविद्यया जीवभावमापन्नस्यैव सर्वप्रपञ्चकल्पकत्वेनोपदेशवाक्य-
स्याऽपि तत्कल्पितत्वे तेन तदज्ञाननिवृत्तिदौर्लभ्यात् । स्वाऽज्ञान-
कल्पितरजतादेः स्ववाक्येन निवृत्त्यदर्शनात् । तदनिवृत्तौ च जीव-
भावाऽनिवृत्तेः । वाक्यस्योक्तरूपत्वात्तदुक्तब्रह्मस्वरूपेऽप्यनाध्यासप्रस-
ङ्गेन सर्वविप्लवापत्तेश्च—

नन्वंशत्त्ववादोऽप्यसाधुः । अंशपदार्थस्य विचारे तेनाऽप्यनिर्वो-
हात् । अंशो नाम कारणमवयवो वा भागो वा कार्यं वा ! । नाद्यः ।
पटांशस्य तन्तोः पटकारणत्ववज्जीवस्यापि ब्रह्मकारणतापत्तेः । न
द्वितीयः । शरीरवद्ब्रह्मणः सावयवत्वाऽऽपत्तेः । न तृतीयः ।
परिशेष्याद्ब्रह्मैकदेशस्यैवाऽत्र भागरूपत्वे ब्रह्मणोऽपि नश्वरत्वाऽऽपत्तेः ।
न तुरीयः । जीवस्याऽनित्यत्वाऽऽपत्तेः । अतो मुख्यार्थग्रहणस्याऽश-

क्यत्वा 'न्ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इत्यादावौपचारिक एवांशपदार्थो ग्राह्यः । तथा सति घट्टकुख्यामेव प्रमास्यतीति चेत् । न प्रमास्यति । अवयवरूपार्थस्य ग्रहणात् । 'पादोस्य विश्वा भूतानीति' श्रुतावयववाचिपादपदोपादानेन तथानिर्णयात् । न च निष्कलादिश्रुतिव्याकोपः । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन निरवयवत्वसावयवत्वयोस्तात्राऽविरोधात् । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात् । तत्र 'निष्कलं निष्क्रियमि'ति 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा' इत्याद्युपक्रम्य 'सर्व एवाऽऽत्मानो व्युच्चरन्ती'त्युभयथाऽपि निरूपणात् । एकतराग्रहे वाक्यान्तरे लक्षणाप्रसङ्गात् । संभवत्यामेवं तात्पर्योपपत्तौ तदनुपपत्तिमुद्भाव्य लक्षणमाश्रयतो निष्प्रमाणकानुपपत्तिकल्पनमुख्यार्थाबाधयोरापत्तेश्च । न चात्यन्ताऽभेदबोधकश्रुतिविरोधः । 'बहुस्यामि'तीच्छयैव भेदात् ।

यत्तु जीवस्य व्यापकत्वमङ्गीकृत्य भेदाऽभेदश्रुत्युपपादनायाऽभेदश्रुतिष्वविभागलक्षणाभेदं व्युच्चरणश्रुतौ च विभागेनाऽभिव्यक्त्या जीवब्रह्मणोः पितापुत्रवत्कार्यकारणभावं स्वपारं रूढत्वं चाभिव्यक्तिपदार्थं केचिदाहुः । तदपि पूर्वोक्तीत्या शुद्धाऽभेदे ततो बहुस्यामितीच्छया सृष्टौ व्युच्चरणेन भेदे, मुक्तौ च 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति सावधारणश्रुत्या चाऽभेदे संभवति सत्यन्याय्यमेव । पितापुत्रन्यायोपि तथा । श्रुतौ विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन क्षुद्रा इति विशेषणेन गत्यर्थधातुप्रयोगेण च दार्ष्टान्तिकेषु प्राणाद्यात्मपर्यन्तेष्वणुत्वस्य पृथग्देशवर्तित्वव्यङ्ग्यविभागस्य गतेश्च विवक्षितत्वा-

ऽवगमात् । अन्यथा प्राणादिपूतप्रेरात्मसु च खव्यापाराऽविष्टत्वरूपाभिव्यक्तेरङ्गीकारे कल्पनावैरूप्यापत्तेः । युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकारापत्तेश्च । किञ्च पितापुत्रस्थलेऽपि न चेतनयोरंशांशिभावोऽपि तु शरीरयोरेव । 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा च पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमि'ति मंत्रेण तथा निश्चयात् । इतरे तु जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेकदेशरूपमिच्छन्ति । एकवस्त्वेकदेशत्वं द्व्यंशत्वमिति । तच्चैवं व्याकुर्वतो यथा भाभास्वतोर्गो-
 त्वगवोर्देहदेहिनोर्भागोत्वदेहा भास्वद्वोर्देहिनां विशेषणत्वेनांशाः 'विशेषणांशो विशेष्यांश' इति विवेचकव्यवहारसिद्धास्तथा जीवोपि 'यस्यात्मा शरीरमि'ति श्रुतेर्ब्रह्मविशेषणत्वेन ब्रह्मांशः । एवं च विशेषणत्वविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशाः पृथक्स्थित्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य चाऽभेदनिर्देशाश्च मुख्यत्वेनैवोपपद्यन्त इति । तदपि पूर्वोक्तीत्या ब्रह्मणि परिच्छेदत्रयातीतत्वस्य जीवे चांशत्वस्य सिद्धौ सर्वश्रुतीनां मुख्यवृत्त्यैव बोधकत्वसिद्धेर्नासम्भ्यं रोचते ।

अन्ये तु 'चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डलः' 'सूर्यांशः कर्ण' इत्यादौ तद्विन्नत्वे सति तत्सदृशत्वं, तत् उत्पन्नत्वं वाऽऽदाय यथांशत्वव्यवहारस्तथा जीवेपि ब्रह्मांशव्यवहारं समर्थयन्ते । तत्तु अभेदश्रुतिं जीवनित्यत्वश्रुतिं चोपचारितां करोतीत्युपेक्ष्यम् । तस्मादुभयविधश्रुतिबलाद्ब्रह्मावयवरूपत्वेनैव जीवो ब्रह्मांशः । न च जीवदुःखादिना ब्रह्मणो दुःखित्वाद्यापत्तिः । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वेनाभिमानाऽभावात् । किं बहुना 'एतद्देवाव न तपति किमहं

साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति' 'स य एवं विद्वानेतेना-
त्मानःस्पृणुत' इति श्रुतेर्विदुषो जीवस्याऽपि यत्र दुःखाद्यभावस्तत्र
ब्रह्मणः का शङ्का । नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्त्वादिति न्याया-
च्चेति सर्वमनवद्यम् ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यवाचामाशयगोचरम् ।

प्रतिबिम्बादिरूपत्वखंडनं विशदीकृतम् ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यमतवर्तिश्रीमद्ब्रह्ममन्दनचरणपद्मपराग-
पूरितहृदयश्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमकृतायतारवादा-
यल्यां द्वादशः प्रतिबिम्बत्वखंडनवाद्ः समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचित
आविर्भावतिरोभाववादः ।

यदाविर्भाव आनन्द आविर्भवति सर्वतः ।

तिरोभवन्ति सन्तापास्तं श्रये गोकुलेश्वरम् ॥ १ ॥

नन्विदमनुपपन्नम् । कार्योत्पत्तिनाशावनुषगच्छतां कार्याऽऽवि-
र्भावतिरोभावयोरपि दुर्निरूपत्वात् । तयोरनुभवयोग्यतातदयोग्यता-
त्मकत्वात् । उत्पत्तिमन्तरेण कार्यवर्तमानतायाश्चाशक्यवचनत्वात् ।
अन्यथा प्रागभावदशायामपि तत्प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न च प्रागभाव

एव प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । तस्य कारणत्वात् । न च नियताऽवधिकत्वेन कार्यस्य कारणे सत्ताऽनुमातुं शक्येति वाच्यम् । तद्व्यागभावसत्तयैव नियताऽवधिकत्वसिद्धेः ।

किञ्च, कारणे कार्यसत्तायां तत्पश्चाद्भावित्वेनाऽभिमतस्याऽपि कार्यस्य कारणात्पूर्वं सत्त्वेन सिद्धत्वाद्दर्शनयोग्यत्वमात्रं वाच्यं, न तु तज्जननम् । तथा सति शक्तस्य शक्यकरणाऽभावादशक्तिप्रसक्तेः । ततश्च कार्याऽनुत्पादस्याऽऽकस्मिकवादस्य वा प्रसङ्गः । एवं सहजशक्त्यसिद्धौ कार्यकारणभावस्याऽप्यसिद्धेः कारणादिपदेषु तत्तदभिधायिकायाः पदशक्तेरभ्युपेयः । ततश्च श्रौतिकवैदिकव्यवहारोच्छेदापत्तौ प्रयोजनस्याऽप्यभावे प्रसक्ते आधेयशक्तेरपि वैयर्थ्यापत्तिश्च । न च कारणाद्बहिर्भाव उत्पत्तिरभ्युपेयत एवेति न दोष इति वाच्यम् । यत्रैकस्मिन् फले बहूनि बीजानि तेभ्यश्चाऽनन्तानि फलानि, तेभ्यश्च तथैव बीजानीत्येवं परम्परा, तत्रैकस्मिन् मूलभूते फले वा बीजे वा तावतां सत्त्वाद्युपपत्तिर्बहिर्भावापत्तेः । क्रमाऽसङ्गत्यापत्तेश्च । न च निमित्तान्तरसमवधानाऽभावान्न तदा कार्यकारणप्रवाहः । नाऽपि विमतः प्रवाहोऽनादिः प्रवाहत्वाद्बीजाङ्कुरवदित्यनुमानेनाऽनादित्वमुपगम्य क्रमोपपत्तिरिति वाच्यम् । हेतोः साध्यसमत्वात् । अस्यैव प्रवाहरूपताया विचार्यत्वात् । यत्र गोधूमादिवीजनाशे वेणुगोधूमैर्गोधूमानां लुलायशृङ्गात्कदल्याः काशादिक्षोश्चाङ्कुरोत्पत्तिस्तत्स्तेभ्यो गोधूमादिभ्यो वेण्वाद्यनुत्पत्तिस्तत्रादौ पश्चाच्च व्यभिचारात् । विमतः प्रवाहः सादिः प्रवाहत्वात् वैणवगोधूमप्रवाहवदिति हेतोः साधारणत्वाच्च । न च व्यतिरेकदृष्टान्तेन निर्वाहः । क्षुद्रनदीप्रवाहादावनादित्वाऽभावेऽपि प्रवाहत्वदर्शनेन

व्यतिरेकव्यभिचारात् । न च महत्त्वेन हेतौ विशेषिते न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । गङ्गादृष्टान्तेन तत्र व्यभिचारात् । पुराणादौ गङ्गोत्पत्तिस्मरणात् । शब्दस्य प्रमाणत्वात् । तस्मान्न क्रमसङ्गतिः ।

अथोत्पत्तिर्न बहिर्भावः । किन्तु भृदवस्था गता पिण्डाऽवस्था जाता, सा गता घटावस्था जातेत्यादिप्रतीतेस्तन्त्ववस्थाऽनुपम-
देन पटावस्थादर्शनाच्चावस्थाविशेष एव सेति विभाव्यते । तदा-
प्यवस्थाविशेषस्य फादाचित्कत्वाज्जन्यत्वं वाच्यमेव । तत्सुतरामेव
दुर्वचम् । उत्पत्तेरनिरुक्तत्वात् । अवस्थान्तरं कार्यमित्यप्यसङ्ग-
तम् । तथा सति पुत्रोऽपि पित्रवस्थान्तरं स्यात् । तथा च पिण्डाव-
स्थावत्पितुर्नाशः स्यात् । तन्तुवदनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो व्याप्ति-
येत । अतोऽश एव पुत्रः । एवमङ्कुरादिरपि बीजांश एव । नत्व-
वस्थान्तरम् । समानन्यायात् । तथा च विभागेन बहिर्भावद्वारा
हेतुत्वमात्रं बीजादौ सेत्स्यति । तावताऽपि नाऽभिमतसिद्धिः । बहि-
र्भावरूपाया उत्पत्तेः पूर्वमेव दूषितत्वात् । अतो वैशेषिकप्रतिपन्न
उत्पत्तिवाद एव साधीयान् ।

अथाऽस्तु या काचिदुत्पत्तिस्तथापि भवद्रीत्या तावाविर्भावति-
रोभावौ दुर्वचौ । तथाहि—तौ नित्यावन्तित्यौ वा ! । नाद्यः । घटा-
दिवस्तूपलम्भाऽनुपलम्भयोः सातत्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ।
तयोर्विरुद्धत्वेन सहावस्थानाऽयोगात् । ग्रहिलतया तथाङ्गीकारे
वत्त्वनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गात् । घटाद्याविर्भावनाय तिरोभावनाय च
साधने प्रवृत्तिदर्शनेन प्रत्यक्षविरोधात् । तादृग्विरुद्धधर्माश्रयभू-
तस्य धर्मिणोऽसिद्धौ तयोरप्यशक्यत्वेन शून्यवादापत्तेश्च । न च
घटाद्युपलम्भाऽनुपलम्भयोः फादाचित्कत्वं तत्तत्कारणस्वोपपरम्परा-

कादाचित्कत्वेन समर्थनीयमिति वाच्यम् । अन्तत ईश्वरेच्छापर्यन्तं
 धावने तस्या अपि नित्यत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् । एकतरपक्षपात
 इतरोच्छेदप्रसङ्गाच्च । तयोर्घटादिवस्तुधर्मत्वेन धर्मिणां कादाचि-
 त्कत्वे धर्मभूतयोस्तयोर्नित्यत्वस्य गन्धादिवदशक्यवचनत्वाच्च । न
 च जातिवददोष इति वाच्यम् । तद्वदेव सामान्यधर्मत्वप्रसङ्गात् ।
 न चेष्टापत्तिः । सर्वस्य युगपद्दृश्यत्वाऽदृश्यत्वप्रसङ्गात् । न
 चेच्छया निर्वाहः । दत्तोत्तरत्वात् ।

न द्वितीयः । कार्यान्तरवत्तयोरपि स्वकारणाद्बहिर्भावस्य स्वका-
 रणेऽन्तर्भावस्याऽवश्यवाच्यत्वेन पुनस्तदीययोरपि तयोस्तथात्वेना-
 ऽनवस्थापातात् । नचाऽनादिरनवस्था न दोष इति वाच्यम् ।
 तथाप्यनिर्वाहात् । तेषामनित्यत्वेन कार्यत्वादाद्यक्षणसम्बन्धस्याऽव-
 श्यवाच्यत्वेन क्षणानां चोपाधिसम्बन्धाज्जायमानत्वेन तत्राप्युक्तवि-
 कल्पैस्तेषां क्षणघटकताया एव दुर्निरूपत्वात् । तेषां च स्वस्वका-
 रणादेव बहिर्भावादेर्वाच्यत्वेन कारणानां चानुपलभ्यमानत्वेनाऽप्रा-
 माणिकत्वाच्च । अनादित्वस्य 'बहुस्यामि'त्यादि श्रुतिविरुद्धत्वाच्च ।
 अतः सत्कार्यवादमालम्ब्याऽऽविर्भावतिरोभावसमर्थनं न कथमपि
 सुघटमिति प्राप्ते—

उच्यते, तौ हरेः शक्ती नियताविच्छया ततः ।

धर्माऽधर्मस्य संसिद्धेः कारणं च न दुर्वचम् ॥ २ ॥

तथाहि—कारणगतौ शक्तिविशेषावेतौ । न चातिरिक्तशक्तिक-
 रूपने मानाद्यभावः शङ्क्यः । तन्तुतुरीवेमादिभ्यः षटोत्पत्तिदर्शना-
 न्मृदण्डचक्रादिभ्यश्च षटोत्पत्तिदर्शनात्तत्र तत्र तज्जननशक्तेर्निश्चयात् ।
 सा च न स्वभावो, नाऽपि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्धदिक-

त्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यो घटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । भर्जितवी-
 जेभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । भणिसमवधानेऽपि बन्हेस्तृणादिदा-
 हप्रसङ्गाच्च । अतः कालेन, मर्जनेन, च नाश्या भणिसमवधान-
 प्रतिबध्या च काचित्त्वभावात्स्वरूपाच्चातिरिक्तैव साऽङ्गीकार्या ।
 ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानां चाऽभर्जितत्वेन रूपेणैव
 कार्यजननदर्शनाद्रूपभेदमात्राऽऽङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं
 गुरुभूतम् । एवं च बहिस्तलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभा-
 वस्य प्रतिबन्धकाऽभावरूपत्वात्तस्य सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम् ।
 न च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताऽभावप्रतियोगित्वं तदभावस्य
 च करणत्वमिति कल्पनाद्वयेन गौरवमिति वाच्यम् । अतिरिक्त-
 शक्तिवादेऽपि तन्नाशकतत्प्रतिबन्धकयोस्तत्त्वाऽप्यावश्यकत्वेन च
 तौल्यात् । वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं न वा तदभावस्य
 कारणत्वम् । किन्तु तेजकाऽभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टवहित्वेन
 बहेरेव कारणत्वमित्येकेनैव कार्यकारणभावेन निर्वाहाल्लाघवमेवेत्य-
 तिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत् । मैवम् । गुरुशरीर-
 कारणतावच्छेदकप्रवेशेनाऽत्रापि गौरवाऽनपायात् । अवच्छेदकश-
 रीरे मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाऽभावत्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च
 पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्राऽपि कार्यकारणभावद्वयकल्पना, प्रतिबन्धक-
 ल्पना चेति कल्पनात्रयाऽऽपत्तेः । किं सामाग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्ध-
 कत्वमिति लक्षणकत्वेऽपि कल्पनाद्वयेन पूर्वोक्ततौल्यात् । मण्यभाव-
 त्वेन प्रवेशे नानाकार्यकारणभावकल्पनापत्त्याऽत्यन्तमेव गौरवात् ।
 मन्त्रौषधादिभिरपि दाहाऽभावदर्शनात् । यत्किञ्चिन्मणेः सद्भावे
 दाहदर्शनेन व्यभिचाराऽऽपत्तेश्च । एवमुत्तेजकानामपि नानात्वेन

तत्तत्स्वरूपेण प्रवेशे पूर्ववदेव गौरवात् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे
यावत्तदभावविशिष्टमप्यभावविशिष्टवद्देहाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहा-
भावप्रसक्तेः । यावत्त्वेन प्रवेशे च यत्किञ्चिदुत्तेजकविशिष्टमणिसत्त्वे-
ऽपि दाहामावापत्तेः । तादृशतद्विशिष्टवद्भिना दाहदर्शनात्तथात्वेन
वा, यावत्तदभावविशिष्टमप्यभावविशिष्टवद्वित्वेन वा कारणतेति
सन्देहाऽनपायेन कार्यकारणभावशरीरस्य तावदुत्तेजकतदभावमणि-
तदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया तादृशतच्छरीरज्ञानस्य दौर्ध्र्येन
कारणताग्रहस्यैव दुर्लभत्वाच्च । अतो दाहं प्रति बह्वित्वेनैव कार-
णता । लाघवात् सर्वजनीनत्वाच्च । अतो मणिप्रतिबध्या स्वभावा-
दतिरिक्ता शक्तिः काचिदभ्युपेयैव । एवं बीजानामप्यभर्जितत्वेनैव
न कारणता । दावामिदग्धेभ्योऽपि वेत्रबीजेभ्यः कदलीकाण्डजन-
नस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् । वराहशोणितमेदःसेचितक-
दल्या दाडिमफलजनकत्वस्य तरुचिकित्साग्रन्थे चित्रीकरणे प्रसि-
द्धत्वाच्च । अतस्तत्राऽपि भर्जनेन काचिन्नाश्यते काचिदाधीयत इत्य-
वश्यं मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपाऽति-
रिक्तरूपान्तरस्योत्पत्त्यादिशालिनोऽवश्यकल्पनीयतया कार्यकारण-
भावशरीरस्य तावन्नामन्येव कलहः पर्यवस्यति, नतु स्वरूप इति
मुधैवाऽयमाग्रह इति दिक् ।

अतो बीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । न चोक्तदूषण-
प्राप्तः । उक्तरीत्या सिद्धाया अपि तस्या मगवदिच्छया नियतत्वात् ।
न च तस्या अपि नित्यत्वात्तदोपतादवस्थ्यम् । इदमस्मिन् काले-
ऽस्मिन्देशे एवमस्माद्बहिर्भवत्विदं चास्मिन्नन्तर्भवत्विति तदाकारस्य
फलबलेन कल्पनीयत्वात् ।

नन्वेवं सतीश्वरेच्छया वस्तुत्पत्तिरेवाऽङ्गीक्रियतामिति चेत् ।
 मैवम् । असत्कार्यवाद उत्पत्तेरशक्यवचनत्वात् । तथाहि—उत्पत्ति-
 र्नाम प्रागभावो वा धर्मान्तरं वा ? । नाऽयः । तस्याजन्यस्य कार्य-
 प्राक्कालवर्तिरत्वेनेदानीं घटोत्पत्तिर्भविष्यतीति प्रतीत्यभिलाषयोर्वाध-
 प्रसङ्गात् । नान्त्यः । तस्यैकनिष्ठत्वे कार्यानुत्पाददशायां कार्यस्या-
 ऽसत्त्वात्कारणादिनिष्ठत्वमेव तस्य वाच्यं, तथा सति तद्विषयिष्युत्पद्यत
 इति प्रतीतिः स्यात् । द्विनिष्ठत्वेऽपि संयुक्ताविभाषितिवदुत्पद्येते
 इमाविति प्रतीतिः स्यात् । आद्यक्षणे घटादिरूपप्रतियोग्यभावेन
 संयोगाऽभावप्रतीतिवदुत्पद्यत इति प्रतीतिश्च न स्यात् । न च
 'दशदिनान्यतीयुः, पङ्क्तिः रहोमिर्गन्ते'त्यादौ भूतमव्यदिबसेष्व-
 सत्त्वपि संख्यारूपो धर्मो यथोपेयते तथोत्पत्तिरप्यनुत्पन्नघटाद्याधा-
 राऽभ्युपेयेति वाच्यम् । तेषां दिनानामपि कालचक्रे सूर्यपरिस्-
 न्दवशेन तत्तद्वत्सरर्तुगततया पुनः पुनः परिवर्तमानानां सतामेव
 संस्कारादिनोपनये तत्राऽपेक्षाबुद्ध्या संख्याकल्पनस्य शक्यत्वेऽप्यु-
 त्पत्तेरकारूपनिष्ठत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।

अथाऽपेक्षाबुद्ध्या तत्र संख्या जन्यत एव न कल्प्यत इति चेत् ।
 न । समवायिनं विना केवलनिमित्तेन कार्यजननस्य काप्यसिद्ध-
 त्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च चिन्तामण्यादौ निरुपादान-
 कदधिवसनसुवर्णादिजननस्य दृष्टत्वान्न दोष इति वाच्यम् । अवि-
 क्रियमाणानां तेषामेवोपादानत्वात् । योगिवत्सामर्थ्यविशेषेण दध्या-
 दिजनकभूतमेदाकर्षणस्य तत्र शक्यवचनत्वाच्च । अनुपादानकसृ-
 ष्टङ्गीकारे 'सर्वस्य समवाय्यसमवायिनिमित्तजन्यत्वमि'ति
 वैशेषिकादिसिद्धान्तहानेश्च ।

किञ्च संख्याया इवोत्पत्तेरपि जन्यत्वात्तस्या अप्युत्पत्तिः
स्वीकार्या । तथा सति निष्प्रमाणिकाऽनवस्थापत्तिस्तत्कारणादि-
कल्पनागौरवग्रासश्च । न चोत्पत्तिर्जातेत्यादि प्रत्ययाऽनुरोधादुत्पत्ते-
रुत्पत्तिमङ्गीकृत्य विशेषाणां स्वतो व्यावर्तकत्ववत्त्वा स्वत एवेति
वाच्यम् । आत्माऽऽश्रयाऽऽपत्तेः । विशेषाणामप्युपगमाऽतिरिक्तप्र-
माणरहितत्वेन दृष्टान्ताऽभावाच्च । न च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-
त्वमेव सेति वाच्यम् । तस्य पूर्ववाद एव दूषितत्वात् । कारणा-
वस्थाविशेषेणैव निर्वाहात् । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेष-
त्वेन स्वरूपद्वयात्मकत्वाद्भट्टस्वरूपस्य तदानीमभावेन तस्याऽपि वक्तु-
मशक्यत्वात् । न च भाविनीं सत्तामादाय तत्र प्रतियोगित्वं
शक्यवचनम् । धर्मिणोः सत्त्वेन भाविसत्ताया निश्चयाऽभावेन तथा
वक्तुमशक्यत्वात् ।

नाऽप्याऽऽद्यक्षणसम्बन्धः सेति वाच्यम् । प्रतियोगिसत्तां विना
क्षणसम्बन्धस्याऽशक्यवचनत्वात् । तस्याऽप्याद्यक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्ति-
पदार्थ इतिज्ञप्तावात्माश्रयाच्च । न चेश्वरेच्छयाऽसदेवोत्पद्यत इति
वाच्यम् । मानाऽभावात् । मायिकत्वाऽऽपाताच्च । घटो भवतीति
प्रयोगाऽनुपपत्तेश्च । प्रथमान्तविशेष्यकशब्दबोधस्य तदभिमतत्वात् ।
क्रियाश्रयत्वस्य च कर्तृत्वाद्भवनक्रियाश्रये घट एवाऽऽख्यानाऽभिहिते
लङ्घ्यस्य कालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात्तदानीं घटाऽनङ्गीकारे
तस्याऽशक्यवचनत्वात् । न च व्यापारस्याऽपि समानपदोपात्तत्वेन
कालाऽन्वयस्य तत्र शक्यवचनत्वान्न प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
एवमप्याश्रयवर्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्तमानताया अनुत्पाद्यमान-
त्वाद्भटादिसत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेपि

सत्त्वरूपस्योत्पत्तिरूपस्य वा यस्य कस्याऽपि फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं
 विनाऽसिद्ध्या धर्मिणोऽपि सत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । न च कालस्य
 कर्तर्यन्वये उत्पद्यमानोत्पत्त्यनन्तरमपि कालाऽन्वितस्य कर्तुर्घटस्य
 सत्त्वा'दुत्पद्यते घट' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । व्यापारादि-
 द्वारैवाऽन्वयाङ्गीकाराद्व्यापारादितिरोभावाद्द्वारामावेन कालान्वयाऽभा-
 वात्तादृशप्रयोगाऽभावस्याऽनायासेन सिद्धेः ।

तस्मादसत् उत्पत्तिर्न युक्तिमधिरोहति ।

अतो धर्मी पूर्वसिद्धः सर्वथैवाऽभ्युपेयताम् ॥ १ ॥

तथा नष्टो घट इति व्यवहारस्य सिद्धये ।

तदाभ्युपेयस्तेनाऽयं धर्मी सिद्धः सनातनः ॥ २ ॥

एवं च धर्मिनित्यत्वे ब्रह्मतादात्म्यमस्य च ।

बोध्यं 'पुरुष एवेदं' 'स वै सर्वमिदं जगत्' ॥ ३ ॥

'इदं सर्वं यदयमात्मे'त्यादि श्रुतिदर्शनात् ।

तथा सति स भूतं स भव्यमेतच्छ्रुतेर्बलात् ॥ ४ ॥

तादृशव्यवहारेऽपि न क्षतिस्तस्य काचन ।

शक्तिस्तु सिद्धा प्राक् तेन शक्ताद्धेतोर्वहिः स्थितिः ॥५॥

आविर्भावस्तिरोभावस्तस्मिन्नेव स्थितिर्मता ।

अयं जनी प्रादुर्भावे नश चादर्शने इति ॥ ६ ॥

धात्वर्थदर्शनादर्थः पुष्टस्तेनाऽत्र कार्यता ।

कारणत्वं च सुघटं तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ॥ ७ ॥

तथाहि—'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेर्मयूरा-
 श्रित्रिता येन शुकाश्च हरितीकृताः । हंसाश्च श्वेतगरुतः स

मे विष्णुः प्रसीदस्त्विति वाक्याच्च पूर्वोक्ता अपि शक्तयो भगवत एव । भगवतैव च विभज्य प्रजायेयेतीच्छया तत्र तत्र रूपे स्थापिताः ।

किञ्च आविर्भावतिरोभावावपि भगवतः शक्ती । 'आविर्भावति-
रोभावौ शक्ती च सुरवैरिण' इतिवाक्यात् । आविर्भावतिरोभा-
वशब्दौ च करणव्युत्पन्नौ, भावव्युत्पन्नौ च । तत्राऽऽद्ये पक्षे—आविः
प्रकटं भावयति, उपादानान्तःस्थं कार्यं बहिः प्रकटं करोति या
निमित्तगता उपादानगता च शक्तिः सा आविर्भावशब्दवाच्या ।
एवं तिरः अप्रकटं भावयति बहिष्ठं कार्यं उपादानान्तः स्थापयति
या शक्तिर्नाशकगता सा तिरोभावशब्दवाच्या । द्वितीयपक्षे—आवि-
र्भवनमाविर्भावस्तिरोभवनं तिरोभावः । तच्चाऽऽसिन् सृष्टिकाला-
त्मके स्थूलोपाधौ तदवयवात्मकतत्तत्कालोपाधिनिमित्तके तस्य तस्य
तथा तथा तत्तदुपलम्भो भवत्विति तदा तत्र तस्य तथा तन्मा
भवत्वितिच्छाविषयत्वंमिति फलति । तदपि त्रिविधम् ।

अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः ।

नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥ १ ॥

'अनित्ये' उत्पत्तिनाशरूपम् । तदुपपादितम् । न चोत्पन्ने बहिर्भूत-
प्रतीत्यभावः शङ्क्यः । अङ्कुरादौ तथा प्रत्ययात् । न्यायसामान्येना-
न्यत्राऽपि शक्यवचनत्वाच्च । नित्ये परिच्छिन्ने जीवादौ गमाऽऽगम-
रूपम् । नित्याऽपरिच्छिन्ने भगवति प्राकट्यरूपम् । तेषां सर्वेषां
स्वरूपभेदेऽप्यनया दिशा आविर्भावतिरोभावपदार्थ्यां संग्रहः । एवं
च यन्निष्ठाऽऽविर्भावशक्तिरूपाद्धर्माद्यस्याऽऽविर्भवनरूपधर्मिसिद्धिस्तस्य

तत्कारणमित्युच्यते । यन्निष्ठतिरोभावशक्तिरूपधर्माद्यस्य तिरोभवन-
 रूपधर्मसिद्धिस्तस्य तन्नाशकमित्युच्यते । एतेनैव कार्यं नाशयं च
 व्याख्यातम् । तथैवोक्तरीतिकान्तर्भाववहिर्भावाख्यनाशोत्पत्तिशालित्व-
 मेवाऽनित्यत्वमित्यपि । अनेनैव न्यायेनाऽऽविर्भावतिरोभावयोर्नि-
 त्यत्वं सदातनत्वं भगवद्रूपत्वं चावसेयम् । इच्छायाश्च नियामक-
 त्वान्न तयोरुत्पत्त्याद्यर्थं कारणान्तरादेरपेक्षा । कालस्यापि तन्नियत-
 त्वाद्यथायोग्यमेव विशेषणत्वमिति । यत्परिस्पन्दाऽवच्छिन्ने काल-
 उत्पत्तिर्नाशश्च तस्य परिस्पन्द.....तिरोभावे तद्विशिष्टयोरुत्पत्ति-
 नाशयोरपि तिरोभावादुत्पन्ने नष्टे च घटे नोत्पद्यते नश्यतीति
 प्रयोगोत्पत्तिः । एवं ब्रह्मवादे वृद्धिरपि कृशत्वतिरोभावसहित-
 स्थूलत्वप्रादुर्भावः । अपक्षयस्तद्विपरीतः । विपरिणामोऽपि पूर्वरूपर-
 सादितिरोभावसहकृतो रूपरसान्तरादिप्रादुर्भाव एव । सत्ता तु नैस-
 र्गिक्येवेति । ब्रह्मोपादानकसृष्टिस्त्ववस्था । मुख्याया लीलासृष्टेस्तु
 नित्यत्वेनाऽमिन्नत्वाप्राकृताऽप्राकृतान्यां लीलासम्पत्तिः । तृतीयस्या
 ब्रह्मविवर्तभूतायाः प्राकृतत्वेन विकारित्वात्प्रथमसमयसंसर्गी भाव-
 विकार उत्पत्तिः । चरमसमयसंसर्गी भावविकारो नाशः । अस्त्या-
 दयोऽपि तथा । तादृश्येव तत्रेच्छेति । चतुर्थ्या तु ख्यातिरूपाः
 सर्वा इति न काचिदनुपपत्तिः ।

इति श्रीवल्लभाचार्यवाणीसूचितया दशा ।

आविर्भावतिरोभावप्रपञ्चोऽयं विचारितः ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणपरागप्रभावाऽधिगतसर्वसिद्धेः
 पीताम्बरसुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतावाविर्भावतिरो-
 भाववादः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां

गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमकृतः

प्रतिबिम्बवादः ।

ज्योतिस्तमालनीलं करुणाशीलं मुदा स्तौमि ।

हरति तमोनिकुरम्यं यत्प्रतिबिम्बं स्वकीयानाम् ॥ १ ॥

नन्वेतदयुक्तम् । प्रतिबिम्बपदार्थस्यैवाऽभावात् । दर्पणादिसन्निधानदोषप्रतिहतपरावृत्तनायनकिरणस्य स्वमुखदर्शनमात्रेण दर्पणादौ प्रतिबिम्बाऽभिमानात् । न च प्राङ्मुखादेः प्रत्यङ्मुखादेः प्रत्यङ्मुखत्वादिदर्शनान्नैवमिति वाच्यम् । दर्पणोपाधिसन्निधानदोषजन्यस्येदृशज्ञानस्य भ्रमत्वात् । न च बिम्बभेदानुभवाच्चैवमिति वाच्यम् । तस्यापि भ्रमत्वात् । दर्पणे मन्मुखं भातीति स्वमुखाऽभेदप्रत्यभिज्ञानेन तद्वाधात् । न च दर्पणे मन्मुखं नास्तीति ज्ञानादभेदज्ञानं भ्रम इति वाच्यम् । दर्पणे मुखसंसर्गमात्रवाधेऽपि तादृग्ज्ञानसंभवात् । न च दर्पणाद्युपाधिभिर्नयनकिरणप्रतिहतस्य तत्परावृत्तेश्च कल्पने गौरवमिति वाच्यम् । अतिरिक्तप्रतिबिम्बकल्पनाऽपेक्षयाऽस्य धर्मकल्पनस्य लघुत्वात् । न च दृष्टान्ताभावः । लतावदुपपत्तेः (?) । नचोपाधिप्रतिहतनयनकिरणानां परावृत्तप्रतिबिम्बग्राहकत्वनियमक-

रूपने प्रमाणाऽभाव इति वाच्यम् । प्रतिबिम्बवादिनापि नयनरश्मि-
परावृत्तिमन्तरेण दर्पणे स्वमुखप्रत्यभिज्ञायाः समर्थयितुमशक्यत्वात् ।
पूर्वमनुभवाऽभावात् । न च नासादिदेशावच्छिन्नपूर्वानुभवादेव सं-
स्कारोपपत्तिः । तावतापि नयनगोलकादिविषयकसंस्कारानुपपत्तेः ।
तटविरटपिसमारूढादृष्टचरपुरुषप्रतिबिम्बग्रमस्थले पूर्वानुभवस्याऽशक्यो-
पादानत्वाच्च । एवं चोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां परावृत्तप्रतिबिम्बग्रा-
हकत्वेऽवश्यवक्तव्ये फलवलाददर्पणादिप्रतिहतानामेव परावृत्तप्रति-
बिम्बग्राहकत्वं न शिलादिप्रतिहतानाम् । अनतिस्वच्छताग्रा-
दिप्रतिहतानां च मलिनोपाधिसंबन्धदोषान्मुखसंस्थानविशेषा-
ऽग्राहकत्वम् । साक्षात्सूर्यप्रेप्सूनामिदोपाधिसंबन्धात्परावृत्तानां तेज-
सारूपप्रतिघातः । प्रतिहतपरावृत्त्या सूर्यावलोकने च साक्षात्तदव-
लोकनइव नाशक्तिर्जलाद्युपाधिसंनिकर्षे केषांचिदवहतिः केषांचि-
द्याप्रतिहत्या जलाघातस्य, सिकतादिग्राहकत्वमिति कल्पनीयम् ।
कार्यलिङ्गकानुमानसिद्धत्वाच्च न प्रमाणाभाव इति सर्वथातिरिक्त-
प्रतिबिम्बकल्पनं न साधीय इति ।

अत्र केचित् चैत्रमुखाग्नेदेन तत्सदृशत्वेन पार्श्वस्थितैः स्पष्टं
निरीक्ष्यमाणे दर्पणे तत्प्रतिबिम्बस्ततो भिन्न एव । स्वरूपतश्च मिथ्यैव ।
शुक्तिरजतवत् । न च दर्पणे स्वमुखप्रत्यभिज्ञाविरोधः । स्पष्टभेदद्वि-
त्यप्रत्यभ्युपगमाद्विज्ञानविरोधेन प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वात् ।
दर्पणे मम मुखमिति व्यपदेशादिभेदज्ञानस्याप्यर्थक्रियाकारित्वात्स्व-
च्छायमुखे स्वमुखव्यपदेशवद्गौणत्वात् । न च भेदज्ञानविरोधाद्दे-
दव्यपदेशस्यैव गौणत्वं शङ्कनीयम् । बालानां जिह्वासोपादित्सापर्य-
न्तस्य पुरूपान्तरप्रतिबिम्बविषयकग्रमस्याऽपलपितुमशक्यत्वात् ।

नचार्थक्रियाकारित्वं न व्यपदेशमुख्यत्वेनियामकं प्रेक्षावतामपि स्वमुखविशेषपरिज्ञानाय दर्पणाद्युपाधिदर्शनादभेदज्ञानस्याऽप्यर्थक्रियाकारित्वादिति वाच्यम् । भेदेऽपि प्रतिबिम्बस्य विम्बसमानाकाररत्नानियमपरिज्ञानादेवोपपत्तेः । यत्तु दर्पणे मुखं नास्तीत्यत्र संसर्गमात्रस्यैव बाधो न संसर्गिण इत्युक्तम् । तदसङ्गतम् । नेदं रजतमित्यत्रापि राजततादात्म्यमात्रस्यैव बाधापत्तेः । नचात्रेदमंशे रजतस्य तादात्म्येनाऽध्यस्तत्वान्नेदं रजतमित्यत्र तादात्म्येन रजतस्यैव बाधो न तादात्म्यमात्रस्य । इह तु मुखस्य सिद्धत्वादर्पणे तत्संसर्गमात्रस्यैवाऽध्यासात्तन्मात्रस्यैव बाध इति वाच्यम् । इहापि दर्पणसंसर्गितया मुखस्याध्यासस्य शक्यवचनत्वान्नेदं मुखमित्यपि तत्संसर्गितया मुखबाधस्यापि तुल्यत्वात् । न च धर्म्यध्यासकल्पनागौरवदोषादसाम्प्रतत्वं संभाव्यम् । रजताभासकल्पनागौरववदस्यापि प्रामाणिकत्वात् । यश्च स्वनेत्रगोलकप्रतिबिम्बस्थले विम्बापारोक्ष्योपायकल्पनाडम्बरः । सोऽपि गुरुर्दृष्टविरोधोऽप्रामाणिकश्च । जलादिसंसर्गे केषांचित्प्रतिहतिः केषांचिन्नेत्यत्र हेतोरनिर्वाच्यत्वात् । जलसम्बन्धेनापि प्रतिहन्यमानानामतिमृदूनां सकलनयनरश्मिप्रतिघातिकिरणसमूहजयपुरःसरं तन्मध्यगतस्यैव मण्डलदर्शनसामर्थ्यस्याऽपि दुर्वचत्वाच्च । जलसम्बन्धेनाऽपि प्रतिहन्यमानानां शिलासम्बन्धेनाप्रतिघाते प्रतिहत्य चापरावृत्तेः । परावृत्त्य च पृष्ठस्यासंसर्गे । संसृज्य च तदसाक्षात्कारेऽपि हेतोस्तथात्वाच्च । न च दोषवशात्तदुपपत्तिः । दोषेणापि विशेषांशग्रहणमात्रप्रतिबन्धने संनिकृष्टधर्मिग्रहाप्रतिबन्धात् । शुक्तिरजतादौ तथा निश्चयात् । अन्यथा तत्रापि प्रतीत्यभावस्यैवाऽऽपातात् ।

किञ्च अवनतमौलिना सलिलं पश्यतः सलिलप्रतिहतनयनर-

इमीना मुद्धमुतहम्य (१) साक्षादिव सूर्यबिम्बग्राहकत्वात् । तिर्यगतव-
लोकविलोकयतो ऋजुचक्षुषा दर्पणालोकने तद्वतिहतरइमीना चक्षु-
र्विक्षेपमन्तरेणापि पार्श्वस्थमुखग्राहकत्वं, तच्च वदनसाक्षीकरणाभा-
वेऽप्युपाधिप्रतिहताना प्रष्टाभाव्यवहित(१)ग्राहकत्वमपि दुर्वारम् ।
उपाधिप्रतिहतनयनरइमीना प्रतिकूलतया निवृत्तिनियम विहाय यत्रैव
बिम्ब तत्रैव गमनोपागमात् ।

तथा मलिनदर्पणे गौरस्यापि श्यामतया भानाद्विद्यमानस्यापि
बिम्बगतगौररूपस्य वा चाक्षुषज्ञानानुपयोगितया पीतशङ्खभ्रमन्या-
येनारोग्यरूपनैपिध्येनैव बिम्बमुखस्य चाक्षुषत्वनिर्वाह इति नीरूप-
स्यापि श्यामलवैशद्येन चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमविषयत्व दुर्वारम् ।
त्यतो नीरूपस्यापि नभसोऽध्यस्तनैत्यवैशद्येन चाक्षुषत्वसप्रतिपत्ते ।
तस्मात्स्वरूपत प्रतिमुखाध्यास एव श्रेयानित्याहुः ।

अत्रोच्यते—

तत्त्वं तु प्रतिबिम्बोऽस्ति शब्दात्प्रत्ययतस्तथा ।

विलक्षणत्वाद्विबोयमन्येभ्यो मायिकत्वनतः ॥ १ ॥

सकिन्नरान्किपुरुषान्प्रत्यात्मेनासृजत् प्रभुः । मानयन्नात्म-
नात्मानमात्माभास विलोकयन् । ते तु तज्जगद् रूपं त्यक्तं य-
त्परमेष्ठिना । मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोपसि कर्मभिरिति तृती-
यस्कन्धे सृष्टिप्रकरणे प्रत्यात्मेन सृष्टिरुक्ता । प्रत्यात्मशब्दश्च प्रतेर्वी-
प्साया सादृश्ये वा वर्तमानत्वे निष्पन्न । वीप्सा चात्रात्माभासावलोक-
नादेव । आभासश्चात्र प्रतिबिम्ब एव । अङ्गुल्यादिसम्पर्केण चन्द्राद्या-
भासवदात्माभासावलोकनस्याऽशक्यवचनत्वात् । तथा सति मुखाद्य-

भानात् सादृश्यार्थकत्वेपि पदार्थान्तरमन्तरेण तस्याऽशक्यवचनत्वाच्च ।
 अतः प्रत्यात्मपदेन प्रतिबिम्बसिद्धिः । उत्तरार्धे आत्माभासावलोककथ-
 नाच्च । अनतिरेक आभासपदवैयर्थ्यापत्तेः । आत्मानमवलोकयन्नि-
 त्यापत्तेश्च । अग्रिमश्लोके रूपत्यागकथनात्तत्प्रयुक्तमिथुनीभावस्य
 व्याख्यानाच्च । एवं 'यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावगृह्यते ।
 स्वाभासेन तथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितमित्यादावपि स्थल-
 स्थत्वजलस्थत्वादिकथनात् । स्वाभासपदाच्च । 'प्रतिमुखस्य यथा
 मुखश्री'रित्यादौ भेदनिर्देशाच्च । छायादानविधानाच्च । तस्मादति-
 रिक्त एव बिम्बाप्रतिबिम्बः ।

प्रतीतितस्तु तत्सिद्धिः परैरेवोपपादिता ।

सापि न्याय्या युक्तिमन्त्रान्नाधिकोऽतस्तदुद्यमः ॥ १ ॥

किञ्चाऽऽदर्शविशेषेपि चातुर्येण विनिर्मिते ।

प्रत्यस्त्वं स्वमुखं भाति तत्रोक्तोपपत्तिकं तथा ॥ २ ॥

यतोऽस्त्रेभ्यः प्रतिहताः परावृत्य दृगंशवः ।

संसृष्टाः स्वमुखेनैकमीक्षेरन्नवदूनिते ॥ ३ ॥

न च नेत्रगोलकानुभवाद्यनुपपत्तिः । आवरणशक्त्या तमस इव
 विक्षेपशक्त्या तादृगगोलकादियुक्तमुखस्य मूलशक्त्या मायया तत्रो-
 त्पादनात्स्वकीयत्वाभिमानसूष्णीपकुण्डलकेशादीनां स्वानुभूतानां सा-
 हचर्यदर्शनादेवोपपन्नः । किञ्चेतरेतरसंमुखयोर्मुकुरयोरन्तरं मुकु-
 राऽनवस्था । सर्वान्तःस्थे च मुकुरे मुखादेः प्रतिबिम्बो दृश्यते । तत्र
 प्रतिहतिपरावृत्योर्मुखप्रतीतिश्चातिदुर्घटत्वाद्दर्पणद्वयातिरिक्तस्य प्रति-
 धातकस्याऽभावात् । एकतः प्रतिहत्य परावृत्य पुनरन्यतः प्रतिहत्य
 परावर्तनेऽपि तयोः पुनः पुनः प्रतिधातकत्वस्य दुर्वचत्वेन तदाद-

शद्वयातिरिक्तस्य प्रतिधातकस्य चाभावेन दर्पणद्वयातिरिक्तानां दर्पणानां तदन्तस्त्वमुखस्य यद्दर्शनं तस्य प्रतिबिम्बमन्तरेण सर्वथैव दुरुपपादत्वात् । किंचाऽदर्शोपरि केशादिस्थापने मुखं तावता विभक्तं दृश्यते । परावृत्तौ सत्सर्वथैवाऽनुपपन्नम् । मुखे व्यवधानाऽभावेन परावृत्तानामविभक्तग्रहस्याऽनिचायात् । न च केशादिप्रतिहतरश्मीनामग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति हस्तादिना मुद्रितैकनयनस्यार्द्धमुखदर्शनप्रसङ्गात् । कतिपयरश्मीनामग्राहकत्वस्याऽपि तौल्यात् । तावतामेव पूर्णग्राहकत्वकल्पने चार्द्धस्य मुखस्य दर्पणसाम्मुख्ये पूर्णमुखदर्शनप्रसङ्गात् । शलाकाव्यवहिते स्थाल्युदके सण्डितमुखाऽवलोकनोत्तरं शलाकायास्तदुदकान्तःस्तलभागे प्रवेशने मुखमखण्डितमवलोक्यते । शलाकाचाऽन्तःसिक्तादिष्वत् । तेनान्तर्जलमध्यदेशे प्रतिबिम्बोद्भव इति निश्चय्यते । परावृत्यग्रहणे तु तत्र स्यात् । किं बहुना परादिण स्वप्रतिबिम्बदर्शनात्स्वाक्षण्यपि तथैवेति निश्चयात् । प्रतिबिम्बोत्तरमेव सर्वस्य चक्षुर्गोचरीभाव इत्यपि सुधीमिरवधेयम् । नचाऽप्रतिबिम्बस्याऽङ्गीकारे तद्भानस्याऽध्यासत्वाऽनुपपत्तिः । तस्य भ्रमपर्यायत्वात् । लक्षणस्य त्वव्याप्तिग्रस्तत्वेनोपेक्षणीयत्वात् । न च लक्षणाऽभावे प्रतिबिम्बज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः । मायिकेतरविषयाऽजन्यत्वे सशयेऽतिव्याप्तिवारणाय पूर्वं सति मायिकविषयजन्यज्ञानत्वस्य भ्रमत्वात् । न च तमःस्थस्य बहिष्ठादर्शे प्रतिबिम्बाऽदर्शनाद्बहिष्ठपुरुषस्य तमःस्था-

१ अस्य ग्रन्थस्यैवमेव पुस्तकं मुम्बईस्थ गो. श्रीद्वारकेशमहाराजानामुपलब्धम् । ततश्च प्रतिपुस्तकभावादशुद्धिबाहुल्यात्स्वयुज्या शोधनाच्च भूयानशुद्धो भाग उर्वरितः ।

दर्शं प्रतिबिम्बदर्शनात्परावृत्तिरपि युक्तिसहेति वाच्यम् । तेजोऽभावे
मायया तमोजननात्तेन बिम्बाऽवरणे प्रतिबिम्बाऽनुद्भवाद्दर्शनाभाव-
सिद्धौ आलोकयति बिम्बस्यान्तरालिकतमसानावरणान्त उद्भवेऽज्ञानस्य
विक्षेपानुकूलत्वात् । तमसोऽपि तदनुकूलत्वेन दर्शनस्य च सिद्धौ
परावृत्तिर्युक्तेर्बाधितत्वात् । अतः प्रतीतितोप्युचितैव प्रतिबिम्ब-
सिद्धिः । न चादर्शादिप्रतिहतसूर्यरश्मीनां परावृत्तिदर्शनाच्चक्षुरि-
न्द्रियस्याऽपि तैजसत्वेन तद्रश्मिपरावृत्तिरप्युचितैवेति वाच्यम् ।
इन्द्रियमात्रस्य राजसाहंकारकार्यत्वेन चक्षुषोऽतैजसत्वात् । तैजस-
त्वपक्षेऽपि प्रौढत्वाऽभावेन परावृत्त्यभावात् । अन्यथा तैजसत्रसरे-
ण्यादिरश्मेरपि परावृत्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । पूर्वोक्तदूषणापत्तेश्चेति दिक् ।

केचित्तु दर्पणादिषु प्रतिबिम्बं मुखच्छायाविशेषरूपत्वात्सत्यमे-
वेत्याहुः । तन्न । 'छायाप्रत्याहयाऽभासा असन्तोऽप्यर्थका-
रिणः' इत्येकादशस्कन्धे तस्याऽसत्यत्वकथनात् । न च घृते
प्रतिबिम्बमवलोक्य दाने छायादानव्यपदेशात्प्रतिबिम्बोपि छा-
यैवेति शङ्क्यम् । कान्तिमादाय तथा व्यपदेशात् । अन्यथा पूर्वो-
क्तवाक्यस्य भेदनिर्देशविरोधात् । नचात्राङ्गुल्यादिसंपर्कजाऽऽभासो
विवक्षित इति वाच्यम् । अर्थकारित्वलिङ्गविरोधात् । तेन
कस्याप्यर्थस्याऽभावात् ।

इतरेषु प्रतिबिम्बस्य छायारूपत्वमयुक्तम् । शरीरावयवैः
क्रियद्देशवर्तिन्यालोके निरुद्धे तत्र देशे छायात्मकस्य तमस एव
छायात्वात्तस्य च नीलरूपत्वेन मौक्तिकमाणिक्यादिप्रतिबिम्बस्य
सितलोहितरूप[वसुमोरूप]छायात्वस्याऽयुक्तत्वात् । तमोरूपछायारहि-
तस्य तपनादिप्रतिबिम्बस्य तादृक्छायात्वाऽयोगाच्चेत्याहुः । तदप्य-

सङ्गतम् । छायापदस्य कान्तावपि रूढत्वात् । तां विहाय तमो-
रूपच्छायात्वस्य चक्षुष्मता वक्तुमशक्यत्वेन तमोरूपत्वमादाय दूष-
णस्याऽप्ययुक्तत्वात् । सत्यत्वदूषणं तु युक्तम् । इपीकाद्वयमा-
त्रस्थूले निविडावयव आदर्शादानेतावत्स्थूलसमुदादेर्निम्नोन्नतस्य
स्यातुमशक्यत्वात् । यदा यत्रैकेन प्रतिबिम्बो दृश्यते तदैव
तद्देशावच्छेदेनान्यैर्न दृश्यत इतोपि सत्यत्वस्याऽशक्यवचनत्वाच्च ।
द्रव्यत्वोद्भयनमपि छायायाः कान्तिरूपत्वादेव निरस्तम् । आरम्भ-
कपरिणामिनस्तदुत्पत्तिनाशादेरपि निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । न च
‘सकिन्नरानि’तिस्मृतौ प्रतिबिम्बेन सृष्टिकथनात्तस्य सत्यत्वं श-
ङ्क्यम् । प्रतिबिम्बस्य व्यापारताया एव तत्र विवक्षितत्वात् ।
स्वस्योपादानत्वात् । प्रकरणेन तथा निश्चयात् । तार्तियायाश्च
हेतावप्यनुशासनाच्च । तेन रूपात्मकत्वं गुणसमुदायरूपत्वं च
तथा । आदर्शादौ तादृग्भावाद्भत्वांतरं (?) केवलानां रूपादीनाम-
शक्यवचनत्वाच्च । तस्मान्मायिक एव सः । सर्वविलक्षणत्वाच्च ।
तथाहि—स्वाधारस्वभावानुविधायित्वे सति सन्मुखस्थितार्थाऽनुवि-
धायित्वेन प्रतीतियोग्यो हि प्रतिबिम्बः । न हीदृशत्वमन्यस्मिन्नस्ति ।
सत्यन्तरूपतायाः स्फटिकादौ, द्वितीयदलोक्तरूपतायाश्च छायादौ
सत्वेऽपि समुदितरूपत्वस्य काऽप्यभावात् । न च स्वपदमनर्थकम् ।
यत्किञ्चिदाधेयनिरूपिताऽऽधारतायाः सन्मुखस्थितार्थेऽपि सत्वेन
तत्त्वभावानुविधायित्वस्य च छायायां सत्वेन पुनस्तत्राऽतिव्याप्तेः ।
नचाऽऽमाश्रयः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वात् । नाप्याधा-
रपदं तथा । असम्भवात् । स्वस्वभावानुविधानाङ्गीकारस्याऽनुभववि-
रुद्धत्वात् । स्वस्वभावमनुविदधातीति प्रयोगाऽदर्शनात् । ग्रहिल-

तथाऽङ्गीकारेऽपि छायायामतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात् । नचाधारत्वनियामकसम्बन्धे विवक्षिते पूर्वदलस्य नातिव्यापकत्वमिति शङ्क्यम् । तदाऽपि तन्त्वादिष्वतिव्याप्तेः । आदर्शादौ प्रतिबिम्बाधारत्वस्य विशेष्यतासम्बन्धनियतत्वात् । प्रतिबिम्बे तादृशाधारस्वभावानुविधायित्ववत्पटे तन्वन्तरादिप्रतीतेः । पटादावपि तन्त्वाद्याकारत्वस्य तथात्वेन तत्त्वभावस्य प्रावरकत्वादिरूपस्य तन्त्वादिभिरनुविधानेन तेष्वतिव्याप्तेः । नाऽपि योग्यपदं तथा । अप्रतीतप्रतिबिम्बेऽव्याप्तेः । अतः सर्वं सुष्ठु । केचित्तु तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वं प्रतिबिम्बत्वमित्याहुः । तन्न । छायायामतिव्याप्तेः । न च तदधीनप्रतीतिकत्वे सति तथात्वे विवक्षिते न दोष इति वाच्यम् । आभासेऽतिव्याप्तेः । तस्मात्पूर्वोक्तमेव लक्षणम् । अतः पदार्थान्तरमेव प्रतिबिम्बः । मायिकत्वं चास्य 'यथाभासो यथा तमः' इति द्वितीयस्कन्धीयभगवद्वाक्यादेव सिद्धम् । तस्मान्न कोपि चोद्यावसरः ।

इति विद्वलेशकृपया तत्त्वदीपप्रकाशनम् ।

प्रतिबिम्बं निश्चितवांस्तदासः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मनन्दनचरणैकतानत्रीपीताम्बरतनुजपुरुषोत्तमकृतोऽष्टमः प्रतिबिम्बवादः ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाद्यालायां
गोस्वामिश्रीमत्पीताम्बरविरचितो
भक्तिरसत्ववादः ।

श्रीमद्वल्लभनन्दनचरणरजःपुञ्जकृपयाऽऽप्तः ।

भक्तिरसस्य स्थायी स्नेहो मन्मानसे जयति ॥ १ ॥

नन्वपूर्वमिदं कुत उच्यते । कथम् ।

अश्रुतत्वादसिद्धत्वादनुभूतेरभावतः ।

अन्तर्भाषाद्याऽतिरिक्तो रसो भक्तिर्न कुत्रचित् ॥ २ ॥

तथाहि—न हि वेदपुराणकाव्येषु कचन भक्तिरसः श्रूयते ।
किञ्च । ‘विभावादिभिरभिव्यज्यमानः स्थायीभावो रस’ इति
रसशास्त्रे प्रसिद्धम् । भक्तिस्त्वावधार्यत्वेन ज्ञानं वा निदिध्यासनरू-
पमुपासनं वा श्रवणादिनवकं वा तत्र तत्र स्थितम् । तत्राऽऽद्ययोः
स्थायिभावो न कचित्सिद्धः । ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वात् ।
नान्त्यः । अनेकेषामेकस्य स्थायिनो विरुद्धत्वात् । कीर्तनवन्दना-
दीनां वागादिधर्मत्वेन भावत्वाऽभावेन रसत्वस्याऽशक्यवचनत्वाच्च ।
नापि स्नेहो भक्तिः । तस्यैच्छाविशेषरूपत्वेन तत्र भक्तित्वस्याऽप्र-

सिद्धेः । न चातिरिक्त एव स्नेह इति वाच्यम् । इष्यमाण एव
 स्निग्ध इति प्रयोगदर्शनेन तत्र तथात्वनिश्चयात् । अतो न स्नेहा-
 ऽतिशयो भक्तिरसः । नाप्यनुभूयते रसिकैः । न च परमप्रियाया-
 मनुभूयत एव स्नेह इति वाच्यम् । तस्य स्त्रीपुम्प्रतियोगित्वेन नायि-
 कानायकाऽऽलम्बनकत्वेन शृङ्गार एवाऽन्तर्भावात् । पित्रादिस्नेहस्य
 तु तदभावेन तद्भक्ते रसत्वस्याऽशक्यवचनत्वाच्च । नापि भगवद्भक्तेस्त-
 थात्वम् । उक्तबाधकस्य तत्रापि तौल्यात् । पुंसामपि तस्या दर्शनाच्च ।
 'गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः । संबन्धाद्दु-
 ष्णयः स्नेहाद्भूयं भक्त्या वयं विभो' इति सप्तमस्कन्धीये नारद-
 वाक्ये स्नेहमवत्योर्मिन्नतया निर्देशाच्च । अतः कंसादिभयस्य भया-
 नकस्यायिनीव गोपिकादिकामस्य शृङ्गारस्यायिनि रत्याख्येऽन्तर्भावात् ।
 तदितरस्या रतेस्तु 'रतिर्देवादिविषया भाव इत्यभिधीयते' इत्य-
 भियुक्तोक्ते भावेऽन्तर्भावाद्वरतादिप्रणीते नाथ्यशास्त्रे शृङ्गारादीनाम-
 ञ्चानां निरूपणादभिर्युक्तैः शान्तस्यापि नवमस्याङ्गीकाराद्वादशरस-
 वादिनो भोजस्यापि मते भक्तेरगणितत्वाच्चावन्त एव रसा न त्वति-
 रिक्तो भक्तिरसोऽपीति प्राप्ते—अभिधीयते ।

श्रुतत्वाल्लोकसिद्धत्वादनुभूतेश्च भेदतः ।

तेभ्योऽतिरिक्तो मन्तव्यः साङ्गो भक्तिरसो बुधैः ॥१॥

तथाहि—भक्तिस्तावद्गोपालतापनीये श्रूयते । भक्तिरस्य भजनं
 तदिहामुत्र फलभोगनैराश्येनास्मिन्मनःकल्पनमिति । तन्मनः-
 कल्पनं किंस्वरूपमिति जिज्ञासायां नारदपञ्चरात्रे तन्निष्कृष्यते ।
 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति

प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथे'ति । शाण्डिल्यसूत्रेऽपि । 'अथातो भक्तिजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति तस्या लक्षणं क्रियते । अनुरक्तिश्च स्नेह एव । स्निग्ध एवानुरक्त इति प्रयोगदर्शनात् । स्नेहश्च नेच्छाविशेषः । विशेषस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ।

न च सुखविषयिणी सा स्नेह इति युक्तम् । स्वर्गकामनाग्रामपि तथात्प्रसङ्गात् । पुत्रादिनिषयकस्नेहस्येच्छारूपत्वाऽभावेन तस्य स्नेहत्वाऽभावप्रसङ्गाच्च । ननूक्तमिष्यमाणविषयिणी सा स्नेह इति । तन्न । स्वर्गस्य शत्रुहननादेश्चेष्ट्यमाणत्वात् । तद्विषयकेच्छाया स्नेहादिपदप्रयोगस्य काप्यदर्शनात् । स्निहामि प्रीणाम्यनुरज्यामि नेच्छामीति विरुद्धानुव्यवसायाच्च । अत एव नाराध्यत्वेन ज्ञानं ज्ञानान्तरं वा स । अत एव न यतोऽपि स । अनुकूलबुद्धिवेद्यत्वाच्च न द्वेषादिरपि । सविषयकत्वान्न लौकिकसुखरूपोऽपि । प्रत्यक्षत्वाच्चादृष्टरूपोऽपि न ।

अतो मनोधर्मान्तरमेव स इति निश्चयः । सोऽपि न क्षणिककालान्तरे तत्कार्यस्य दर्शनाच्चद्विषयकसंस्कारे मानाभावाच्च स्थाय्येव । अत एव काव्यादावप्युच्यते—'आविर्भावदिने न येन गणितो हेतुस्तनीयानपि क्षीयेताऽपि न चाऽपराधविधिना न त्या न यद्वर्धते । पीयूषप्रतिवादिनस्त्रिजगतीदुःखद्रुहः साम्प्रतं भ्रेम्णस्तस्य गुरोः किमद्य करवै वाङ्मिष्टतालाघव'मित्यादौ ।

एव स्थायित्वे तस्य सिद्धे मातुः पुनर्दर्शनादौ तदभिव्यक्तिरुत्कर्षश्च भवतीति रसत्वमपि तस्य सुषटमेव । अत एव तत्सरणादौ दुग्धसावो यथासम्भवं व्यभिचारिणश्च तत्र प्रसिद्धा एव । अतः

एव श्रीमदुद्धवागमन उक्त 'यशोदाऽऽकण्ठ्य नामानि कृष्ण-
स्याऽऽचरितानि च । शृण्वन्त्यश्रूणि चास्त्राक्षीत्स्नेहस्रुतपयोध-
रे'ति । एवमेव पितृआतृमित्रादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत एव श्रीन-
न्दादीना तादृशानि तत्र तत्र वचासि । शौनकस्य च । 'तदश्मसार
हृदयं वतेदं यद्ब्रह्ममाणैर्हरिनामधेयैः । न विक्रियेताथ यदा
विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्ष'इति । भक्ते रसत्वं कण्ठतोऽप्यु-
क्तम् । 'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पित्रत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भातुका'
इति । अतो भागवते रसो भक्तिरस एव । 'अस्यां वै श्रूयमाणाया
कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहतमोप-
हे'ति भक्त्यर्थमेव भागवतसहिताप्रणयनरुथनात्तत्र प्रतिपाद्यमानस्य
भागवतरसस्य भक्तिरूपताया एव सिद्धेरिति । अत एव शृङ्गारा-
द्विन्नतयानुभूयत एव रसिकैः । यत्तु शृङ्गारस्यैव द्वावप्यवस्थाभेदौ
सयोगो विप्रलम्भश्चेति सर्वैरुच्यते । तत्त्वविचारितरमणीयम् ।
मात्रादिष्वप्यनिपिद्धसयोगमुखनिप्रलम्भयोरुपलब्धे । अत स्नेहस्यैव
तौ भेदौ ।

वस्तुतस्तु रतिरपि स्नेहविशेष एव । एव सति शृङ्गारस्यैव
रसत्वं न केवलं स्नेहस्येत्यत्र विनिगमकाऽभावात्तदुभयो पार्यक्येन
रसत्वं स्वीकार्यम् । तथा च नायिकाया नायकस्य, तस्मिंस्तस्याश्च
या रति सा शृङ्गार । मात्रादीना पुत्रादौ तेषां च तेषु या रति
स देवस्नेहरस इति सिद्धम् । भगवद्विषयकाया निरुपाधिकाया
द्विविधाया अपि रतेरलौकिकत्वेन मुख्यरसरूपत्वम् । 'रसो वै स'
इति श्रुतेर्भगवतो रसरूपत्वात् । लोकिनस्य तूपाधिजन्यत्वात्तदाऽऽ-

भासत्वमिति ज्ञेयम् । तेन भक्तिरसस्य तेभ्योऽतिरिक्तत्वं निष्प्रत्यू-
हम् । श्रवणादिनवके तु तज्जनकृत्वाच्चत्र योगो भाक्तः । अतो न
शङ्कालेश इति दिक् ।

इति श्रीमल्लीलार्णवचरणकाश्मीरजरजो-

नुरागारक्तश्रीव्रजपतिरतिप्राप्तनिखिलः ।

पयोदःश्रीहारिद्युतिहरित्तडितुल्यवसना-

भिधावान्त्लेहस्य स्वभजनरसत्वं व्यरञ्चयत् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्यदुपतितनयश्रीपीताम्बरविरचितो भक्ति-

रसत्ववादः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीगोपीजनवल्हभाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तशास्त्रालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितो
भक्त्युत्कर्षवादः ।

मुक्तैरप्यभिलषितामतिशयिताऽनुग्रहात्प्राप्याम् ।
आनन्दधर्मभूतां रसरूपां नौमि हरिभक्तिम् ॥ १ ॥

ननु सर्वमिदमसङ्गतमिव प्रतीतः । तथा हि—‘यदा सर्वे
प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो
भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत’ इति यावत्कामप्रलयेऽमृतत्वश्चावणेन
मुक्तात्मना तदभावबोधनात् । सत्यभिलाषे मुक्तत्वस्यैवाऽसम्भवात् ।
विज्ञाऽनुग्रहो नाम प्रसादो वा दया वा^१ । तत्राऽप्ये ‘तमक्रतुं
पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि’ति, ‘मो-
क्षमिच्छेज्जनार्दनादि’ति श्रुतिस्मृतिभ्या दर्शनमुक्त्योरेव प्रसा-
दलभ्यत्वकथनेन प्रसादातिशयस्य तत्रैव पर्यवसानात् । दयाप-
क्षेऽपि तस्या निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छारूपतयाचावहु रनिवृत्तेस्तत्रैव
सम्भवेन तत्र पर्यवसानौचित्याच्च ।

किञ्च भक्तिर्हि स्नेहरूपत्वेन भवतामभिमता । तस्य च मनोध-
र्मत्वमेव भावरूपत्वात्सिद्धमिति दूरनिरस्तमानन्दधर्मत्वम् । किञ्चा-
ऽऽनन्दपदेन सुखं वा विवक्षितं, ब्रह्म वा? । उभयथापि
स्यायिभावात्मकत्वाऽभावाद्रसरूपत्वहानिः । किञ्च ब्रह्मधर्मत्वेन
नित्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तदपि न युज्यते । तैत्कादाचित्कत्वस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । 'पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः, असङ्गश्च
तदाश्रयेष्वि'ति प्रार्थनावाक्याच्च । श्रुतिपुराणादिषु ब्रह्मधर्म-
त्वेनाऽनुक्तत्वाच्च । अतः कारिकोक्तं सर्वमेवाऽसङ्गतमिति प्राप्ते-
अभिधीयते ।

निरुपाधिप्रियत्वस्य निर्णीता ब्रह्मधर्मता ।

वाक्यान्वयाधिकरणेऽन्यच्छ्रीभागवते स्थितम् ॥

तथाहि—मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि । 'येनाऽहं नाऽमृता स्यां किमहं
तेन कुर्यामि'त्यादिनोपक्रमेऽमृतत्वार्थं 'मात्मा वारे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्याऽऽत्मदर्शनं, तत्सा-
धनं, चोपदेष्टुं 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
ती'त्यादिनाऽऽमनि निरुपाधिप्रीतिविषयत्वाभ्यासेन तत्र परिचा-
यितम् । उपसंहारे 'चैतावदरे सत्यमृतत्व'मित्यनेन तद्विषयक-
ज्ञानस्यैवाऽमृतत्वमुच्यते । तत्र स्वप्रतीत्याऽपत्यादि सर्वापेक्षया
प्रियत्वलिङ्गकः स्वात्मैव भवतीत्युपसंहाराभ्यासैरिदं वाक्यं
जीर्वेदोपक्रमम् । यत्पुनरत्राऽऽत्मज्ञानादीनां सर्ववेदनरूपफलसिद्ध्यर्थं
मात्मनः सर्वरूपत्वं ध्याव्यते । यच्च समुद्रादिदृष्टान्तैः सर्वाधारत्वं,

१ नित्यत्वमपि । २ तस्य सुखस्य तद्रूपत्वाद्भेदार्थं । ३ आत्मविषयक-
ज्ञानस्य । ४ पूर्वपक्षिणोऽनुवादः ।

या च श्रुत्यन्तरे तस्य ब्रह्मता, तत्सर्वं तस्योत्कर्षार्थम् । जीवा-
ऽदृष्टस्यापि जगदुत्पत्तौ सहकारित्वात् । अतो जीव एवाऽत्राभि-
धीयत इति पूर्वपक्षे, तन्निरासाय वाक्यान्वयादि'ति हेतुर्व्यासपा-
दैर्ब्रह्ममीमासायामुक्त ।

तत्राऽयमर्थः । अत्रोपक्रमेऽमृतत्वायाऽऽत्मदर्शनं तत्साधनानि
चोपदिश्यन्ते । अमृतत्वं च ब्रह्मज्ञानादेवेति निर्णीतम् । 'तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नाऽन्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'तमेवं
विद्वानमृत इह भवति नाऽन्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति
सावधारणयाऽन्यमार्गनिषेधिकया श्रुत्या । तेनेहोऽपि तमेवात्मत्वेन
परामृश्य दर्शनादिवाक्यानामन्वयो वक्तव्यः । अन्यथा तद्विरोधा-
ऽऽपत्तेः । एव चोपसहारवाक्यमपि युज्यते । उपक्रमश्चाऽसज्जातवि-
रोधित्वात्प्रबलः । किञ्चैव ज्ञानफलादिवाक्यान्वयेष्यन्ति । तस्यैव
सर्जत्वात्सर्वाऽऽधारत्वाच्च । अन्यथा तु नि प्रयोजनकाऽसदुत्कर्षो-
धनानान्वीयुः । न च प्रियत्ववाक्यानामनन्वयः शङ्क्यः । आनन्द
आनन्दजनक एव च प्रियत्वप्रतीतेस्तदर्थमानन्दस्वरूप आनन्दजनके
च विचार्यमाण 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनन्दाद्येव
रूपिण्यमानि भूतानि जायन्ते' 'यो वै भूमा तत्सुखं नाऽल्पे
सुखमस्ति' इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मण आनन्दरूपत्वे भूतशब्दवाच्याना
सशरीरजीवानां तत्कार्यत्वे, 'सर्व एवाऽऽत्मानो व्युचरन्ती'ति
श्रुत्या केवलानामशत्वे च सिद्धे, यज्जीवस्य परमप्रियत्व तद्ब्रह्मगतमेव,
ब्रह्मणोऽविषयत्वे तदशत्वात्सम्बन्धनैकत्वाच्च जीवे भासते । जीवस्य

१ पूर्वांशश्रुत्यादौ । २ मैत्रेयीब्राह्मणादौ । ३ परमात्मानमेव । ४ मैत्रयी-
ब्राह्मणस्थवाक्यानाम् । ५ 'तमेव विदित्वेत्यादिवान्यानि । ६ ज्ञानरूपस्य
ब्रह्मणः । ७ मैत्रेयीब्राह्मणस्थवाक्यानां जीवपरत्वे । ८ ब्रह्मकार्यत्वे ।

विषयत्वात् । तथा 'एष ह्येवानन्दयाती'ति सावधारणश्रुत्या ब्रह्मण
एवाऽऽनन्दजनकत्वाद्ब्रह्मैवानन्दजनकमिति योऽन्यत्र प्रियत्वाऽध्यास
सोऽपि तत्सम्बन्धादेवेति प्रियत्ववाक्यानामपि तत्रैवाऽन्वयः ।

एष चाऽभ्यासोऽपि तस्यैवाऽनुगुण इति साक्षात्परम्परया च
सर्वेषां वाक्यानां तत्रैवाऽन्वयादिदं ब्रह्मवाक्यमिति सिद्धान्तित
व्यासचरणैः । तेन निरुपधिप्रियत्वात्स्यानन्दधर्मत्व तत्र सिद्धम् ।
प्रियत्वमेव च स्नेहः । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोह
दम् । मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इति च । स्नेह एव च भगवति
भक्तिः । 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो
भक्तिरिति योक्तस्तथा मुक्तिर्नचाऽन्यथे'ति पञ्चरात्रात् । अत्र
दृढ इति ब्रह्मधर्मत्वबोधकम् । सर्वतोऽधिक इति निरुपधित्वबोधकम् ।

तथा 'सा पराऽनुरक्तिरीश्वर' इति शाण्डिल्यमूत्राच्च । अत्राऽपि
परपदं निरुपधित्वबोधकम् । नन्वेव भक्तेर्ब्रह्मधर्मत्वे नित्यत्वात्पुनश्च
भूयान्नगन्त्यनन्ते रति'रित्यादिप्रार्थनावाक्यानां 'दानत्रततपो-
होमजपसाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिविनिघैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि
नाध्यत' इत्यादीनां सावधानवाक्यानां, 'भक्तिरस्य भजनं तदि-
हामुत्तमफलभोगनैराशयेनाऽस्मिन्मनःकल्पनमि'ति 'भक्तिलक्षणश्रु-
तेश्च विरोध इति चेत् । नैवम् । तस्याऽनित्यत्वेऽपि 'ज्ञान
परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण
गदितं मये'त्यनेनोक्तभगवद्गुणान्वयमुक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाऽधु-
दै'रिति भगवद्देवैर्यवच्च भगवद्विचारिताऽनुपूर्व्या मनसि तत्तम

मागमनेन तत्स्वरूपनित्यत्वस्याऽवाधात् । अत एव प्रार्थनावाक्ये पुनःपदमपि संगच्छते । विद्यमानस्यैकस्मिन्सम्बन्धे निवृत्ते कालान्तरे तस्य सम्बन्धान्तर एव पुनःपदप्रयोगात् । यथा पुनरागत इति । तेन पुनर्भवप्रार्थनादिवाक्यानां कादाचित्काऽनुभवस्य च न विरोधः ।

यथा च 'स मानसीन आत्मा जनाना'मित्यत्र मनस्याविर्भावाद्भगवान्मानसीन इति श्राव्यते । तथा भगवत्सम्बन्धनैकव्यात्मनस्याविर्भवन्ती भक्तिरपि मनोधर्म इति व्यवहियते । यथा बन्धिनैकव्यतारतम्येनोप्यस्वर्गानुभवतारतम्यं तथैव भगवन्नैकव्यतारतम्येन भवत्यनुभवतारतम्यम् । तेन लक्षणश्रुतेरपि न विरोधः । किं च 'रसो वै स' इति रसत्वेन श्रावितोऽपि भगवान्रसशास्त्रोक्तप्रणाड्या हृद्याविर्भूत एव रसतां स्वस्मिन्ननुभावयतीति भूषवालेत्यत्र स्थितम् । तथा भक्तिरपि तया प्रणाड्या हृदि स्थायित्वेनाऽविर्भवन्ती ततो हेत्वन्तरैरुत्कृष्ट्यमाणत्वेन चाऽनुभूयमाना रसरूपतामपि धत्त इति न तद्विरोधः । तदाविर्भावश्चाऽत्यनुग्रहादेव । 'भगवान्भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिंचित्स्य न भक्तियोग'मिति वाक्यात् । न चैवं सर्वथा तददानमिति शङ्क्यम् । 'कृपिरुत्कृष्टवचनो णश्च सद्भक्तिवाचकः । अश्वाऽपि दातृवचनस्तेन कृष्णं विदुर्वुधा' इति वाक्ये दानस्याऽप्युक्तत्वात् । अतोऽत्यनुग्रह एव ददातीति निश्चयः ।

अनुग्रहश्च न फलदित्सा । न वेच्छान्तरम् । 'यस्यानुग्रहमिच्छामी'ति भगवद्वाक्य इच्छाविषयत्वेनोल्लेखात् । 'फलदित्सादेस्तथात्वाऽभावा'दिति भक्तिहंसे स्थितम् । दयादिरप्येतस्यैव पर्यायः । 'भवन्तावनुगृहीतां याता वोऽनुग्रहादिव'मित्यादिषु दयाप्रार्थनावा-

क्येषु तथा प्रयोगेणैतन्निश्चयात् । अत एव 'सालोक्यसार्ष्टिसा-
मीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्से-
वनं जनाः' 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ।
नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविप्लुत'मिति तादृशा
मुपत्यनङ्गीकारोऽपि सङ्गच्छते । इयं च मुक्तानामप्यभिलषितैव ।
आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भ-
क्तिमित्थंभूतगुणो हरिः । परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तम-
श्लोकलीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं तदधीतवानि'-
त्यादिप्रथमद्वितीयस्कन्धादिवाक्यैस्तथा निश्चयात् ।

न च 'यदा सर्वे प्रलीयन्त' इति श्रुतिविरोधः । इतः पूर्वं
कामयमानस्य पुनरागतिमुक्त्वा अथाऽकामयमान इतिवद्व्यवस्था-
कथनं प्रतिज्ञाय 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो
भवति न तस्मात्प्राणा उक्तामन्त्यत्रैव समवनीयन्त' 'ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माप्येती'त्युक्त्वा तत्समग्रहोऽस्मिन्मंत्र उच्यते । तत्र सप्ता-
ष्टाऽर्थे ब्रह्मणे अकामस्याऽप्यात्मकामत्वश्रावणेन तदर्थसग्राहकेऽस्मि-
न्मन्त्रेऽपि तदतिरिक्तानां सर्वेषां कामानामेव सर्वपदे विवक्षिततया-
ऽऽत्मकामातिरिक्तकामानामेव लयस्य मुक्त्यधिकारत्वेन विवक्षित-
त्वात् । भक्तेश्चात्मधर्मत्वेन तत्प्रापकत्वेन च तदभिलाषस्याऽत्मकामा-
ऽनतिरेकात् । अतः कारिकोक्तं सर्वमवदातमिति दिक् ।

श्रीमदाचार्यकृपया श्रीपीताम्बरसन्नुना ।

सुबोधिन्पुक्तया रीत्या भक्त्युत्कर्षः समर्थितः ॥ १ ॥

इति श्रीपीताम्बरतनुजगोस्वामिर्ध्यापुरुषोत्तमविरचितो

भक्त्युत्कर्षवादः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमकृतः
खलालपनविध्वंसवादः ।

पादाङ्गुलीयमज्जीरनासिकामूपणाञ्जनैः ।
खलकृतं हरिं वीक्ष्य शाक्ताः शङ्काकलङ्किताः ॥ १ ॥
मार्गन्तः शाक्तताभ्रान्तिं कृत्वा बलान्ति वैष्णवैः ।
तादृशां जारजातानां मुखध्वंसं विदध्महे ॥ २ ॥
'सहस्रशीर्षा पुरुष'स्यैव 'पुरुषो ह वै ।
नारायण'इति श्रुत्योक्तादृशीष्वितरासु च ॥ ३ ॥
सिद्धः पुमान्हरिस्तद्वत् पुराणेष्वपि दृश्यते ।
श्रीभागवतवाराहपाद्मगारुडकादिषु ॥ ४ ॥
'स एव वासुदेवोज्यं साक्षात्पुरुष उच्यते ।
स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरःसरम् ॥ ५ ॥
स एव वासुदेवोयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।
प्रकृतिस्पर्शराहित्यात्स्वातन्त्र्याद्वैभवादपि' ॥ ६ ॥
इत्युक्तं नारसिंहेऽत्र स्वातन्त्र्याद्वारितः शिवः ।
जगत्कारणतापन्नः शिवया मुनिपुङ्गवाः ॥ ७ ॥

सा तस्याऽपि मवेच्छक्तिस्तया हीनो निरर्थकः ।

यत्सूतसंहितान्तःस्थैः पञ्चत्रिंशद्विरीट्यैः ॥ ८ ॥

वाक्यैः सर्वास्ववस्थासु शक्यधीनः स्मृतः शिवः ।

‘अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरङ्गान्न च्यवते कचित्’ ॥ ९ ॥

‘अनन्वितं ते भगवन्नि’त्यादौ शक्यपेक्षणम् ।

‘हरिर्हि निर्गुण’इति नैर्गुण्यं च हरेः स्फुटम् ॥ १० ॥

तत्साक्षात्पुरुषः कृष्णः परं ब्रह्म च स स्फुटम् ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

आहुस्त्वामृपयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यास’ इति गीतासु दर्शनात् ॥ ११ ॥

तापनीयश्रुतिषु च तथात्वप्रतिपादनात् ।

तथा ‘स वै नैव रेम’ इति काण्वश्रुतावपि ॥ १२ ॥

स्यद्विधाकरणाज्जायापती स्वयमभूदिति ।

उक्तस्तस्य तथाभाव एवं माध्यन्दिनेऽपि च ॥ १३ ॥

पुराणे ब्रह्मवैवर्ते खण्डे श्रीकृष्णजन्मनः ।

गर्गेण नामकरण इदमेवोपबृंहितम् ॥ १४ ॥

‘वर्धते सा व्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला यथा ।

श्रीकृष्णतेजसोऽर्धेन सा च मूर्तिमती सती ॥ १५ ॥

एका मूर्तिर्द्विधा भूता भेदो वेदे निरूपितः ।

इयं स्त्री स पुमान् किं वा सा वा कान्ता पुमानयम्’ ॥ १६ ॥

‘पिताहमस्य जगतो माता धाते’ति गीतया ।

पौराणैवेचनैश्चान्यैरन्यत्राप्युपबृंहितम् ॥ १७ ॥

अतः कृष्णस्तथा तेनालङ्कतिर्युज्यते द्विधा ।

किञ्च—

सत्कार्यवादिनां कार्यं तत्सर्वं कारणे स्थितम् ॥ १८ ॥

हेतुभिर्बहिरायातं भासते कच्छपाङ्गवत् ।

‘अहं सर्वस्य प्रभव’ इत्युक्तेः कारणं हरिः ॥ १९ ॥

तदन्तःस्थद्वयं तस्माच्चद्विदां रुचितो द्विधा ।

भूषणानि दधत्कृष्णस्तेनैवं राजते न च ॥ २० ॥

कृष्णे सर्वस्य सद्भागात् सर्वं शृङ्गशरादिकम्(?) ।

तत्र धार्यतया शङ्का स्वाध्यायस्येति सूत्रतः ॥ २१ ॥

उपसहारनियमाद्भक्तेच्छापूर्णादपि ।

अभिसन्धानपूर्वत्नात्क्रियाया नाऽत्र सशयः ॥ २२ ॥

अतोऽलङ्कृतिरेतावत्येव युक्तेति बुध्यताम् ।

किञ्च—

‘बक्षस्यविश्रितगधूः’ ‘श्रीर्वधूः साक’ मित्यतः ॥ २३ ॥

श्रीसाहित्यं सदा तस्मादर्धनारीश्वरो यथा ।

द्विविधाभरणैः पूज्यस्तद्वदत्रापि बुध्यताम् ॥ २४ ॥

‘किञ्चार्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना’ ।

इत्युक्तं नारदे वीक्ष्य योगमायोदय गते ॥ २५ ॥

श्रीशुकैस्तत्र मन्तव्यं कामुकानुक्रुतादिदम् ।

कामुका यत्र सज्जन्ते धृत्वा तन्मुद्रिकादिकम् ॥ २६ ॥

तिष्ठन्ति सर्वदा तद्वत्तदासक्तो हरिस्तथा ।

तद्भूषणं धारयति प्रमुत्वाच्चैव शङ्कते ॥ २७ ॥

‘अपि चानुक्रुतेस्तस्य चे’ति सूत्रे विचारितम् ।

सर्वस्यैवानुकारित्वं तथा तद्विषयश्रुतौ ॥ २८ ॥

तेन ये कामुकास्तेपि तत्कृतेरनुकारकाः ।
 अतो न्यायविचारेऽपि तत्कृतिर्न विरुध्यते ॥ २९ ॥
 तथा रसविचारेपि शृङ्गारो विष्णुदैवतः ।
 रसश्च स्थायिभावात्माऽऽलम्बनद्वयसंस्थितः ॥ ३० ॥
 'रसो वै स' इति श्रुत्या रसात्माऽप्युच्यते तथा ।
 अभेदवादः श्रौतानां महतां स मतस्ततः ॥ ३१ ॥
 तदालम्बनताभावे स्वरूपप्रच्युतो भवन् ।
 रसत्वादेव हीयेत तस्मादुभयधारणम् ॥ ३२ ॥
 विद्वद्भिर्बोधकं ज्ञेयं रसत्वाऽभेदवादयोः ।
 आधिदैविकवादोपि द्वैरूप्यादेव युज्यते ॥ ३३ ॥
 प्राक् सृष्टावितराभावात्तदुक्तं पूर्वमेव हि ।
 तेनावस्याविशेषे या नायिकाधीनता स्वतः ॥ ३४ ॥
 विरुद्धधर्माधारत्वात्मा न स्वातन्त्र्यवाधिका ।
 पञ्चाध्याय्युदितान्तर्धर्मान्तत्वं तत्र बुध्यताम् ॥ ३५ ॥
 अतः प्रकृत्यसम्बन्धादत्राऽऽशङ्का न कापि हि ।
 किञ्च प्रभुः प्रगल्भोऽपि यशोदोत्सङ्गलालितः ॥ ३६ ॥
 तासां स्तनन्धयो भाति तेनाऽप्येवं सुशोभनम् ।
 वार्धक्यलब्ध एकोऽयं बालः कन्येव जीवतु ॥ ३७ ॥
 इति भावेन करणमपि नाऽत्र विरुध्यते ।
 अतोऽत्र लोकशास्त्राभ्यां ये विद्वांसो बुभुक्षुः ॥ ३८ ॥
 ते विदित्वैवमितरान्योधयन्तः सदुक्तिभिः ।
 खलानां वक्रविध्वंसं कुर्वन्त्वेतत्पथद्विषाम् ॥ ३९ ॥

नन्वेवं यदि तर्हि श्रीस्वामिनीस्तोत्रमष्टकम् ।
 तासां कुतः कृतं श्रीमत्प्रभुभिर्विद्वत्पण्डितैः ॥ ४० ॥
 अत आचार्यवाक्येषु तदभावात्तदुत्तरम् ।
 तथात्वं तेन संपत्तेराधिक्यमपि युज्यते ॥ ४१ ॥
 अलंकृतिर्भगवत्स्तुत आरम्य तादृशी ।
 पूर्वं तु गुञ्जामुकुटश्रीगोपीचन्दनैः श्रुता ॥ ४२ ॥
 अतः पाश्चात्यशाक्तत्वं वारितुं नैव शक्यते ।
 'इति चेदुच्यते मूढ' सम्पत्तिर्यदि शक्तिः ॥ ४३ ॥
 तदा न ते भिक्षुकाः स्युः सदा ये तामुपासते ।
 कदाचित्काचन श्रीः स्यात्तेषां तान्न त्यजेत्पुनः ॥ ४४ ॥
 पूर्वं दीनास्ततश्चाढ्यास्ततश्चात्यन्तदुःखिताः ।
 शाक्ताः सहस्रशो दृष्टा अधुनाऽपि त्वदादिभिः ॥ ४५ ॥
 एकविंशतिपर्यायैस्तामुपास्याऽपि यत्नतः ।
 न लेभे माधवाचार्यो भग्नमपि कपर्दिकाम् ॥ ४६ ॥
 ततः प्रव्रजितो विचारण्यनामाथ पर्यटन् ।
 तमसि स्खलितो दृष्ट्वा तां सुवर्णशिलां ततः ॥ ४७ ॥
 क्रुद्धः शशुं समारेभे शक्तिं सा गोचरा दृशोः ।
 भूत्वोचे त्वज्जन्ममध्ये सम्पन्नैव हि दिस्तिता ॥ ४८ ॥
 विधेरतोऽधुना दक्षीत्युक्तः कस्याऽप्यदापयत् ।
 इति प्रसिद्धं तस्मात्सा माग्यादेव न शक्तिः ॥ ४९ ॥

अपत्यं द्रविणं दारा हारा हर्म्यं हया गजाः ।

सुखानि स्वर्गमोक्षौ च न दूरे हरिभक्तितः ॥ ५० ॥

ईदृशैर्हरिवंशादिवाङ्मयैर्गोपालमन्त्रतः ।

सर्वं वाञ्छितससिद्धेस्तत्तन्त्रे कथनादपि ॥ ५१ ॥

सम्पत्तिः सर्ववाञ्छासिर्मक्त्या तद्वदुपासया ।

भवतीति स्थिते शक्या शाक्ता नैव शङ्कितुम् ॥ ५२ ॥

‘यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ५३ ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा ।

स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥ ५४ ॥

न किञ्चित्साधवो धीरा भक्त्या ह्येकान्तिनो मम ।

वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम्’ ॥ ५५ ॥

एवमेकादशे विंशेऽध्याये भगवतोदिता ।

स्वभक्तिः कल्पतरुवद्भक्ताश्चोक्ता अनिच्छवः ॥ ५६ ॥

‘अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्’ ॥ ५७ ॥

‘मर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः’ ॥ ५८ ॥

इति गीतासु चाऽतोऽपि तादृशमच्युतात्मनाम् ।

भक्तिर्हरिश्च सम्पत्तिं ददाति तेन सा तथा ॥ ५९ ॥

मिथ्यं प्रभ्वात्रयाचार्यैर्गार्हस्थ्यं कृतमित्यपि ।

प्रसिद्धं सर्वलोकेषु ततस्तेनैव सा स्फुटा ॥ ६० ॥

अतः पूर्वं तथैवेच्छा पश्चादेवमलंक्रिया ।

ततः पूर्वं तथा पश्चादेवं तस्मान्न दुष्यति ॥ ६१ ॥

एवं निवृत्ते शाक्तत्वे स्तोत्रं च न ततो यतः ।

गुरुत्तमेतन्मार्गस्य तास्वेव प्रतिपादितम् ॥ ६२ ॥

‘कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत्’ ।

इति सन्यासनिर्णीतौ सुबोधिण्यामपि स्फुटम् ॥ ६३ ॥

तच्च मार्गप्रकटनान्न तु तस्योपदेशनात् ।

एवमेकादशस्कन्धद्वादशाध्यायवाक्यतः ॥ ६४ ॥

जेयं तत्र यतः सर्वसाधनाना निषेधनम् ।

कृत्वा ततश्च सत्सङ्गात्स्वाप्तिमुक्त्वा तदग्रिमे ॥ ६५ ॥

केवलेन हि भावेन सिद्धानां स्वाप्तिमञ्जसा ।

उक्त्वा भावस्य परमा काष्ठा तास्वेव दर्शिता ॥ ६६ ॥

ततस्तेनैव भावेन प्रपत्तिमुपदिष्टवान् ।

अतः प्रणेज्यस्ता एव हरिरेवोपदेशकः ॥ ६७ ॥

एवमत्रापि बोद्धा तत्तत्स्वरूपविचारकैः ।

अतः परोक्षवादेन स्तोत्रं तत्स्वीयमित्यपि ॥ ६८ ॥

निश्च—

पुराणे ब्रह्मवैवर्ते खण्डे श्रीकृष्णजन्मनः ।

रुक्मिण्युपयमे जाते पृष्टेन श्रीयशोदया ॥ ६९ ॥

१ ये केचिद्भ्रान्ता ब्रजभक्तेषु गुरुत्वमुपदेशेन मत्त्वैतदर्थेष्टोत्रं पुटाक्षरैर्मुद्र-
यित्वा सतुष्टास्तेषां मुखमर्दनं ग्रन्थकारेणैवाऽस्मिन् ग्रन्थे कृतमिति विस्फार्य
लोचने तैर्दृष्टव्यम् । २ एवमिति यत् पुस्तके नास्ति ३ एतेन ग्रन्थलारस्येन
शुद्धमूर्तिं हर्षुपदिष्टे स्त्रीगुरुत्वमारोपयन्तो विष्णुस्वामिपरम्परामपहमाना ना-
स्तिका उपमर्दिता चेद्या ।

‘भक्त्यात्मकं च यज्ज्ञानं तुभ्यं राधा प्रदास्यति ।
 नन्दाय दत्तं यज्ज्ञानं तच्च तुभ्यं प्रदास्यति’ ॥ ७० ॥
 एवमुक्तं भगवताः श्रीयशोदां प्रति स्वयम् ।
 स्वामिन्या उपदेष्टृत्वं तदग्रे दृश्यतेपि च ॥ ७१ ॥
 ‘यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
 तस्यैते कथिताहर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥ ७२ ॥
 धेताश्चतरशाखायां मन्त्रोपनिषदि श्रुतिः ।
 एषा प्रगीयते सर्वैरतः स्तोत्रं ततो मतम् ॥ ७३ ॥

किञ्च—

शक्तिससर्गमात्रेण न शक्तत्वमिति स्फुटम् ।
 पञ्चायतनपूजायां विभूतौ तन्निवेशनात् ॥ ७४ ॥
 यदि सा देवता मुख्या इतरे च विभूतिषु ।
 तदा तथात्वं तत्रात्र तस्मादपि न तत्तथा ॥ ७५ ॥
 अतस्तासां गुरुत्वे वा शक्तित्वे वा न दूषणम् ।
 मार्गस्येति वृषैर्ज्ञेयं श्रीमदाचार्यसञ्चितैः ॥ ७६ ॥
 नैन्वेवं चेत्सरस्वत्याः स्थापनं किंनिबन्धनम् ।
 तेनाऽन्याश्रयदोषश्च कथं नेत्यपि कथ्यताम् ॥ ७७ ॥
 न च तस्या विभूतित्वान्न दोष इति साम्प्रतम् ।
 गौर्यादायपि तत्तौल्यात्तत्पूजाप्यापतेतदा ॥ ७८ ॥
 पातित्रत्यजती किञ्च पाद उत्तरस्रण्डके ।
 ‘गोविन्दं परमानन्दं माधवं मधुसूदनम् ॥ ७९ ॥

हित्वा नाऽन्यं विजानीते पातिव्रत्यव्रतः स च' ।

इत्युक्तलक्षणः सिद्धः स चेदन्यं कथंचन ॥ ८० ॥

भवेद् व्रतात्स्वाद्धीयेत नो चेद्वाक्यं वृथा भवेत् ।

न चैवं सति यज्ञादेर्निवृत्तिरिति शङ्क्यताम् ॥ ८१ ॥

‘यज्ञो वै विष्णु’रित्येतच्छ्रुत्या तस्याच्युतात्मता ।

बोधिता तत्र ये देवास्ते चाङ्गत्वेन सस्मृताः ॥ ८२ ॥

‘अग्निर्मुखं त’इत्यादि श्रीभागवतवाक्यतः ।

यजिष्य देवपूजायां स्मृतस्तेन तदिज्यया ॥ ८३ ॥

द्वारेण भगवानेव पूज्यतेऽतो न दूषणम् ।

तत्रान्तः स न दृष्टान्तो वक्तुमन्यत्र शक्यते ॥ ८४ ॥

किञ्च मुख्यतया पूज्या तेन नाऽत्र विभूतिता ।

अतोऽन्याथयदोषस्य दुर्बारत्वान्न साध्विदम् ॥ ८५ ॥

सा च ह्यतः शक्तिरेव किञ्च दीपा नवैव हि ।

तस्या आरार्तिके पैष्टा नवरात्रेण ते समाः ॥ ८६ ॥

रुद्रयामलसम्प्रोक्तं तस्मिन्काले तदर्चनम् ।

‘मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत्’ ॥ ८७ ॥

इति वाक्यादतस्तस्याः स्थापनं तन्निबन्धनम् ।

किञ्च—

‘सर्वे शाक्ता द्विजा जात्या न शैवा न च वैष्णवाः ८८

यस्मादुपासते नित्यं गायत्रीं वेदभातरम्’ ।

गायत्रीकल्प एवं हि विश्वामित्रो द्विजाजगौ ॥ ८९ ॥

गायत्र्युपासया शाक्ता ततोऽत्रापि तथैयताम् ।
 इति चेदुच्यते वाक्यं गायत्रीकल्पसम्भवम् ॥ ९० ॥
 गायत्र्युपासने वक्ति शाक्तत्वं न तु वै तथा ।
 हरेरुपासने तत्त्वं तदर्थस्तु हरिःस्वयम् ॥ ९१ ॥
 'न भर्गो नापि सविते'ति प्रहस्ते प्रपञ्चितम् ।
 उपदेशविचारेपि वाक्यमेतद्विचारितम् ॥ ९२ ॥
 मया तदेतदुभयं साम्यां बोध्यं बुभुत्सुभिः ।
 अतो न तेन तन्नापि सरस्यत्याश्च पूजनात् ॥ ९३ ॥
 तथाहि सा ब्राह्मणानामाजीव्या निधिभावतः ।
 'विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगामे'त्यत्र तच्छ्रुतेः ॥ ९४ ॥
 'आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपधावति ।
 न तस्माद्विन्दते क्षेमं जारान्नार्यसती यथा ॥ ९५ ॥
 वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः' ।
 इत्यादिभिर्निजाऽऽजीव्यपूजा भगवतोदिता ॥ ९६ ॥
 किञ्च 'प्रचोदिता येन पुरे'ति शुकवाक्यतः ।
 'वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरित्यतोऽपि च ॥ ९७ ॥
 भगवत्पूजना तस्मादभिन्नेत्यवगम्यते ।
 एवं सति यथा यागोऽद्रेस्तथेदमपि स्फुटम् ॥ ९८ ॥
 तदेवतं तदाजस्रं तत्कालं तत्प्रियं च तत् ।
 तत्कर्तृषु तदीयत्वदाढ्यायैवेति बुध्यताम् ॥ ९९ ॥

किञ्च कात्यायनी यद्वद्भगवत्प्रापिका तथा ।

एषाऽपीति न दोषस्य लेशोऽप्यत्रेत्यलं गिरा ॥ १०० ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणान्नप्रसादतः ।

शङ्काः शाक्तत्वविषया यास्ताः सर्वा निराकृताः ॥ १०१ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाम्बुजचिन्तया ।

खलालपनविध्वंसं कृतवान्पुरुषोत्तमः ॥ १०२ ॥

इति श्रीपीताम्बरतनुजश्रीपुरुषोत्तमकृतः खलालपन-
विध्वंसयादः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितो
नामवादः ।

यन्नामानि यथावज्ज्ञातान्येवार्पयन्ति मुख्यफलम् ।

नत्नन्यथा तमेव श्रीकृष्णं गृणत सर्वदा भक्त्या ॥ १ ॥

ननु नामयति उच्चारयितुरग्रे स्वाभिधेय वक्ष्यतया स्थापयतीति नामपदस्यार्थो निरुच्यते । इदमेव 'नामभिर्दामभिः सितमि'ति श्रुत्या 'यथा गायो नसि त्र्योतास्तन्त्यां बद्धाश्च दामभिः । याक्तन्त्यां नामभिर्वद्धा हरन्ति बलिमीशितुरि'ति स्मृत्या च निश्चीयते । एव सति स्वशक्त्या स्वार्थोपस्थापकत्वं नामत्वमिति सिध्यति । शक्तिश्च नित्यस्य गवादिशब्दस्य नित्येन गोत्वादिरूपेणार्थेन सह व्युच्यवाचकभावरूपः सवन्धः । पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः । तादृशेन व्यक्तिस्वरूपेण तत्प्रवाहेण वा सह तादृशस्सवन्ध इति वेदान्तिनः । सङ्केतापरनाम्नी अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याचारिकेश्वरेच्छैव विपर्ययता सवन्धेन शब्दे वर्तमाना जातिविशिष्टार्थ-

१ नामपदादिप्रसारवाद इत्यपि पुस्तकान्तरेऽस्य वादस्य नाम दृश्यते ।

२ पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशाध्यायस्थितिवाङ्मयादिति रापुस्तकेऽधिक पाठः ।

३ विपर्ययतेति रापुस्तकम् ।

बोधिकेति नैयायिकाः । इदं च स्वार्थोपस्थापनरूपं कार्यं वर्णात्म-
 कत्वेन ज्ञातैर्नामभिर्गृहीतशक्तिके पुरुषे श्रवणमात्रेण स्वत एव
 क्रियते । यौगिकानि तु पाठकपाचकेत्यादीनि नामानि । तेषामव-
 यवशक्त्या स्वार्थोपस्थापकत्वेन स्वशक्त्या तथात्वाऽभावात् । योग-
 रूढैस्त्ववयवशक्तिं द्वारीकृत्य सहकृत्य वा स्वशक्त्यैवार्थोपस्थापनं
 क्रियत इति तान्यपि नामानि । एवं सत्याकृतौ वा विशिष्टे वा
 प्रवाहे वा व्यक्तौ वा शक्तैर्वर्णसमुदायात्मकत्वेन ज्ञातैर्भगवन्नामभि-
 रपि गृहीतशक्तिकेषूच्चारयितृषु श्रोतृषु च स्वार्थप्रत्यायनेन स्वफलं
 संपादनीयमेव । अत एव सहस्रनामस्तोत्रादिषु 'वेदान्तगो-
 ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो विजयी भवेत्' इत्यादीनि फलान्युच्यन्ते ।
 तत्तदर्थं तैस्तैः पठ्यमानानि स्तोत्राणि फलन्तीति प्रत्यक्षतोऽनुमू-
 यते च । किं बहुना 'साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलनमेव
 वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुरि'ति पुरुषान्तरे सङ्केति-
 तानामन्येषाञ्च नाम्नां फलवत्त्वमुच्यते । तथा 'त्रियमाणोऽपि
 यन्नाम गृह्णन्पुत्रोपचारितम् । अजामिलोऽप्यगाद्धाम किमुत
 श्रद्धया गृणन्नि'ति वाक्ये पुत्रोपचारितस्यापि नारायणनाम्नो यम-
 पाशनिवर्तकत्वमजामिलोपाख्याने श्रूयते । विष्णुपुराणे यमगीतासु
 नारसिंहे च तथोच्यत इति यथाकथञ्चिन्नामग्रहणस्यापि फलवत्त्वारिक्तं
 यथावज्ज्ञानेन । अथ 'विदुषः कर्मसिद्धिः स्याचथा नाऽविदुषो
 भवेत्' । 'अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यतीत्या'दि वाक्ये-
 प्वज्ञनिन्दया ज्ञानस्यापि नामोच्चारणाद्यज्ञत्वमिति विभाव्यते ।
 तदापि भगवत्त्वेनार्थस्वरूपेण वर्णात्मकत्वेन पदस्वरूपेण कादाचि-
 त्करुणक्रियाप्रयुक्तयोगाख्यावयवशक्तिं द्वारीकृत्य सहकृत्य वा

समुदायशक्त्या तत्तज्जातिविशिष्टरूपोपस्थापनरूपेण तादृशरूप-
प्रवाहोपस्थापनरूपेण तादृशव्यक्त्युपस्थापनरूपेण वा कार्येण स्वार्थो-
पस्थापकत्वरूपे नामस्वरूपे च शास्त्रप्रनाढ्या ज्ञाते किन्नामावशिष्टं
नाम्नां यथावज्ज्ञाने येनेतरनिषेधपूर्वकं भक्त्या यथावज्ज्ञानं भगवन्ना-
म्नामत्र मुख्यफलसाधकत्वेन प्रतिपाद्य इति चेत्—अत्र ब्रूमः ।

भक्त्यैव तत्त्वतो ज्ञेयो हरिर्भक्त्येति वाक्यतः ।

नामापि तादृग्गर्गोक्तेस्तथाज्ञाने हि तत्फलम् ॥ १ ॥

तथाहि । ‘भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथासि त-
त्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमि’ति
गीतायां भगवता भक्त्या स्वाभिज्ञानमुक्तम् । एकादशे च ‘यावा-
न्यथासि यादृश’ इति । अभिज्ञानश्च शब्दतोऽर्थतश्चेत्युभयतो
ज्ञेयम् । तत्रापि यावानित्यादिपदत्रयेण परिमाणस्वरूपप्रकारा
उक्ताः । एकादशे च यादृश इत्यनेन प्रकार उक्तः । एवं सति
यावत्परिमाणो यत्स्वरूपको यत्प्रकारकोऽहं तावत्परिमाणं तत्स्वरूपं
तत्प्रकारकं मां शब्दमर्थश्च द्वारीकृत्य भक्त्या जानाति । ततो
भक्त्या शब्दार्थभ्यां मां तत्त्वतोऽनारोपितानागन्तुकरूपेण ज्ञात्वा
तदनन्तरं विशते । यथाधिकारं लीलायां स्वरूपे वा प्रविशति ।
नित्यलीलान्तःपाती भवति । सायुज्यं वा प्राप्नोतीत्यर्थः संपद्यते ।
तथा गर्गोचार्येणापि ‘बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च
सुतस्य ते । गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जना’ इत्य-
नेन भगवतो बहूनां सतामेव रूपाणां नाम्नां च साधारणजन-
वेदनाविषयत्वस्ववेदनविषयत्वयोः कथनात्तेषां बहूनां सत्त्वं स्वस-

दृशवेदनविषयत्वं च स्फुटीकृतम् । तत्सदृशाश्च भक्त्या शब्दार्थ-
विचारपूर्वकं स्वरूपज्ञातार एव प्रकरणवशादवगन्तव्याः । तत्र
विचाराकारस्त्वेवं बोध्यः । तथा हि—भगवन्नाम्नां नाकृतौ विशिष्टे
प्रवाहे वा संबन्धः । आकाशवद्रूपाणामेव नित्यत्वात् । 'यदेकमव्य-
क्तमनन्तरूपमि'ति श्रुत्या तथैव सिद्धत्वात् । ब्रह्मणः शब्दैकसम-
धिगम्यत्वात् । आनन्त्यं चात्र देशकालादिपरिच्छेदरहितत्वमेव । न
तु लोकवत्प्रवाहरूपत्वेन सङ्ख्याशून्यत्वमात्रम् । अनुक्तसिद्धत्वेनानु-
वादप्रसङ्गात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यनन्तश्रुतिविरोधापत्तेश्च ।
नृसिंहहंसादिषु स्वेच्छामात्रेणैव प्राकृत्याज्जीवाऽदृष्टजन्यत्वाऽभावेन स-
दैकरूपत्वात्कालपरिच्छेद्यत्वरूपवैशिष्ट्याभावेन च तत्प्रवाहस्याऽशक्य-
वचनत्वाच्च । न च तत्तत्क्षणवैशिष्ट्यस्य प्रतीयमानत्वात्कथं तदभाव
इति शङ्क्यम् । तत्कृतविशेषाऽभावे वैशिष्ट्यमात्रस्याऽपरिच्छेदकत्वात् ।
अन्यथा आकाशादिष्वपि तदापत्तेः । तथा 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे
विद्युतः पुरुषादधि' । योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धोऽप्रेष्टामाहु-
ः श्रेष्ठते येन विश्वम्' । 'कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुरुक्रम'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः कालस्य भगवत्परिच्छेद्यत्वेन न भगवद्रूपेषु
तत्परिच्छेद्यत्वम् ।

न च बाल्यपौगण्डकैशोरादिहेतुकपरिमाणभेददर्शनात्तत्परि-
च्छेद्यत्वं शङ्क्यम् । तादृशदर्शनस्य भगवदिच्छाहेतुकत्वेन वयोहेतु-
कत्वाऽभावात् । न चात्र मानाभावः । मृत्सामक्षणजृम्भादिलीलासु
वयःपरिच्छेदकस्य ज्योतिश्चक्रादेः स्वान्तःप्रदर्शनस्यैव मानत्वात् ।
न चेदं मायया प्रदर्शितमिति वाच्यम् । 'किं स्वप्न एतदुत देव-
माया किं वा मदीयो नत बुद्धिमोहः । अथो अमुष्यैव ममा-

भक्तस्य यः कश्चनैतत्पत्तिक आत्मयोगः । अथो यथावन्न वित-
 र्कगोचरं चेतोमनःप्राणवचोभिरञ्जसा । यदाश्रयं येन यतः
 प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदमि'ति पक्षान्तरनिरास-
 पूर्वकं भगवतः सकाशादेव प्रतीतिकथनस्य विरोधापत्तेः । अतो
 भगवद्रूपेषु कालपरिच्छेद्यत्वाभावात् तेषु प्रवाह इति । 'समो
 मशकेन समो नागेन समः पुषिणा सम एतैस्त्रिभिर्लोकैरि'त्या-
 दिषु हेत्वन्तरमन्तरेणैव ब्रह्मणो नानापरिमाणवत्त्वमेकस्य श्राव्यते ।
 तेनापि तावत्तावद्रूप इति सिद्ध्यति । एवञ्च भक्त्यैव स्फुरति ।
 'यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः
 प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्रुतेः । पूर्वोक्तगीतावाक्याच्च । एवं
 शब्दतः । अथार्थतो विचारः । भगवता स्वल्पेनापि रूपेण पूतना-
 भारणशकटभङ्गादिरूपक्रियाकरणात्तादृशसामर्थ्यं सर्वदा भगवति
 यद्यपि वर्तते तथापि तत्तत्कार्यं तावता तावता रूपेण यक्रि-
 यते तेन ज्ञायते भगवत्तत्तत्तद्रूपं तावत्तावत्परिमाणकमिति । न च
 तदानीन्तनमक्तानुरञ्जनाय तावत्परिमाणप्रदर्शनमिति युक्तम् । तथा
 सत्यन्यदाऽन्येषु तावद्रूपं न प्रदर्शयेत् । सर्वेषामेकरूपभावाऽभावात् ।

किञ्च । दर्शनं हि प्रसीदन्ददाति । प्रसादश्च यथावद्भावनेनैव ।
 नत्वन्यथा । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा श्रतिपद्यते । किं
 तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'ति दोषश्रवणात् । तस्मा-
 त्त्वमेवं रूपमेव तादृशमिति मन्तव्यम् । इत्यर्थतो यावत्त्वाभिज्ञा-
 नम् । एवं स्वरूपस्यापि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'कृपिर्भूवाचकः
 शब्दो णश्च निर्गृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभि-

धीयत' इति श्रुत्या तदुपबृंहणमूतैः 'कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि'-
 त्यादिवाक्यैः प्रसन्नस्य दर्शनेन च सच्चिदानन्दात्मकत्वेन 'परास्य
 शक्तिरि'त्यादिश्रुतिभिः स्वरूपसाधनविरुद्धलीलाभिश्च सर्वसाम-
 र्थ्यसयुतत्वेन च यत्त्वाभिज्ञानम् । एवं प्रकाराणामपि तापनीयादि-
 श्रुतिभिः पूर्वोक्ताभिरन्यामिस्तत्तल्लीलानिरूपकैः पुराणवाक्यैस्तत्तल्ली-
 लाविशिष्टरूपदर्शनेन च यादृशत्वाभिज्ञानम् । एवं स्वरूपपरिमा-
 णप्रकारेषु भक्त्या विचारेण ज्ञातेषु योगरूढभगवन्नाम्ना सबन्धोऽपि
 नित्यगुणक्रियाविशिष्टेषु नित्येषु तेषु तेषु रूपेषु विचारितो भवति ।
 गुणक्रिययोः कादाचित्कत्वे तु तत्सबन्धेन प्राप्त नामाऽन्यदा संबन्ध-
 रहितत्वादवाचकमेव भवेत् । योगेन वाचकं सत् पाचकपाठका-
 दिबन्नामत्वादेव हीयेत । छत्रिन्यायतौल्येनौपचारिकत्वं चापयेत् ।
 सहस्रनामादिषु प्रवेशं च न लभेत । एवं रूपाणामपि कालपरिणा-
 मेन प्रतिक्षणमन्योन्यभावेऽन्यस्मिन् सबद्धं सत् घटशब्दः पटमिव
 कालपरिणतं रूपान्तरं न वदेत् । तथा सत्यन्यदासबन्धरहितत्वा-
 दनर्थकमेव भवेत् । पूर्ववदौपचारिकं वा स्यात् । तथा सति सह-
 स्रनामादिप्रवेशोऽपि न स्यात् । अतो नामकार्यविचारेऽपि प्रका-
 राणां प्रकारिणां च नित्यत्वमेव ।

किञ्च । एतयोर्नामरूपयोर्न वाच्यवाचकभाव- एव संबन्धः ।
 किन्त्वाश्रयाश्रयिभावोऽपि । 'अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य दृष्टलिङ्गत्वमेव
 चे'ति तृतीयस्कन्ध अर्थाश्रयत्वस्य शब्दलक्षणत्वेनोक्तत्वात् । द्वादश-
 स्कन्धे च 'ततोऽभूत्रिवृदोद्धार' इत्योद्धारं प्रकृत्य 'यत्तल्लिङ्गं
 भगवतो ब्रह्मणः परमात्मन' इत्योद्धारस्य भगवद्विज्ञशरीरत्वेनो-
 क्ततया तद्विद्वत्तीनां वर्णपदादीनामपि वाच्यस्वरूपाधारताया औचि-

त्याच्च । अतो लौकिके बाधाद्वैदिकस्याधिदैविकस्यैवाऽर्थस्य वेदादिश-
ब्देष्वेव च तथात्वम् । अत एव नाम्नामपि नित्यत्वम् । न च
नाम्नां वर्णात्मकत्वेन तेषां चोत्पत्तिनाशप्रतीत्या नश्वरत्वेन कथं नित्य-
त्वमिति शङ्क्यम् । तद्वर्णप्रत्यभिज्ञया उत्पत्त्यादिप्रतीतेर्वर्णाभिव्यञ्जक-
वायुविषयत्वेन तदंशे अमत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञायाः सजातीय-
विषयत्वेन सत्रांश एव अमत्वं शङ्क्यम् । त्रिक्षणावस्थायित्वे वीची-
तरङ्गवदुत्पद्यमानस्याऽन्यान्यतया ज्ञातसंबन्धपुरुषोच्चारितस्यार्थवतः
शब्दस्य नष्टतयाऽनर्थकात्तत्सन्तानाच्छक्तिग्रहशाब्दबोधयोरनुदयप्रस-
ङ्गात् । न च सादृश्यात्तदुभय इति शङ्क्यम् । आशुतरविनाशित्वेन
सादृश्यग्रहस्यैव दौर्लभ्यात् । अतः शक्तिग्रहादिरूपकार्यानुरोधेन
प्रत्यभिज्ञायास्तन्मात्रविषयत्वं जैमिनीयोक्तरीत्या निश्चेयम् । तथैव
पदविषयिण्या अपि । अतस्तेषामपि नित्यत्वम् । न च पदानां घो-
चरत्वादिरूपेण प्रतीतेः पुरुषबुद्ध्यादिजन्यानुपूर्वाकतया न नित्य-
त्वमिति शङ्क्यम् । सिद्धे नित्यत्वे घञानोत्तरटज्ञानविषयत्वादिरूप-
तया तदवाधात् । न च तथापि गोवर्द्धनोद्धरणधीरगोवर्द्धनधारी-
त्यादिपदानुपूर्वाविशेषविशिष्टोच्चारणस्य पुरुषेच्छाधीनतयोच्चारण-
विषयाणामनित्यत्वं शङ्क्यम् । यथासम्भवं क्रमन्यूनातिरिक्तत्वैस्तत्र
पदानां भिन्नानामेवेच्छयोच्चारणविषयत्वात् ।

ननु प्रकृतिप्रत्ययविभागानुशासनादनित्यत्वमेवेति चेन्न । तस्य
व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वात् । व्याकरणेऽव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सिद्धान्तत्वेनाऽङ्गी-
कारात् । अतस्तेषामपि नित्यत्वमप्रतिक्षेप्यमेव । ततश्च पदानामप्य-
सण्डत्वम् । तेषां केवलवर्णसदृशावयवत्वेन वर्णघटितत्वाऽभावात् ।

तादृशावयवविशिष्टानामेव नित्यत्वात् । अतः 'स एष जीवो
 विवरप्रसूतिरि'त्येकादशस्कन्धोक्तरीत्या शब्दब्रह्मात्मकत्वमेव । एवं
 सति भक्त्या विचारपूर्वकं भासां तदर्थस्य प्रकारादेश्च स्वरूपं
 ज्ञात्वा यदोच्चारणं क्रियते तदा तानि तादृशमर्थं बोधयन्ति फलं
 ददति । अन्यथा तु तानि निरर्थकान्यर्थमप्रत्यापयन्ति फलदातुर्भ-
 गवतः संबन्धराहित्यान्न फलन्ति । 'फलमत उपपत्तेरि'ति न्यायेन
 फलस्य भगवदेकसाध्यत्वात् । लौकिकपुरुषे सङ्केतितानि तु भगव-
 न्नामान्येव न भवन्ति । अर्थभेदेन पदभेदस्य वाक्याधिकरणे सिद्ध-
 त्वात् । तेषां दित्थफलिस्थादिवत्पुरुषबुद्धिकल्पितत्वाच्च । किन्तु
 तत्सदृशं पदान्तरम् । अतो घटादिपदवचस्य पदान्तरत्वाद्दूरापास्ता
 ततः फलसिद्धिः । न च वर्णानुपूर्वाभेदाभावात्पदैक्यमिति
 शङ्क्यम् । सिद्धे स्वरूपभेद आनुपूर्व्यभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् । अत-
 स्तत्र प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वमेव । तत्तद्दर्शनज्ञानोत्तरतत्तद्दर्श-
 नानविषयत्वरूपसाधर्म्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । ननु यथा पितामह-
 नामसिद्धमेव पौत्रे ध्रियते तथा भगवन्नाम लौकिके पुरुष इत्यख-
 ण्डस्य पदस्यैव तत्र सङ्केतितत्वेन दित्थादिवत्कल्पितत्वाभावात्कथं
 पदभेद इति चेन्न । लौकिकाऽलौकिकभेदादिति वदामः । न चात्र
 मानाऽभावः । एकादशे 'स एष जीव' इत्यत्र नादस्यैव मात्रादिरूप-
 त्वमुक्त्वा तादृशैस्वरूपस्य वेदस्य 'मे व्यक्तिरियं हि वाणी'ति
 स्वव्यक्तिरूपत्वमुपदिश्य 'एवं गदिरित्य'नेन लौकिकवाण्यां स्वव्य-
 क्तिवस्य भगवताऽतिदिष्टतया तयोर्भेदस्य बोधनात् । न ह्युपदेशा-
 तिदेशयोरुद्देश्यैक्यम् । प्रकृतिविकृतिभावस्य जागरूकत्वात् । न च
 लोकेवेदाधिकरणे लौकिकवैदिकपदवर्णयोर्भेदाऽनङ्गीकारात्तदं साम्प्र-

तमिति वाच्यम् । जैमिनिनाऽऽकृत्यधिकरणस्यैव प्रणीतत्वेन तदनुक्तस्य धर्णकान्तररूपस्य लोकवेदाधिकरणस्य वार्तिककारकल्पितत्वेनाऽप्रामाणिकत्वात् । न च भगवन्नाम्नां वेदोक्तत्वाभावेन लौकिकत्वं शङ्क्यम् । पुराणसिद्धत्वात् । 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेद'मिति श्रुत्या तस्यापि वेदत्वात् । अतो भगवन्नामानि शब्दब्रह्मरूपाणि । लोके सङ्केतितानि तु तद्विज्ञानीति निश्चेयम् ।

नन्वस्तु भेदस्तथाप्युच्चारणप्रयत्नतौल्यात्कथं लौकिके वाच्ये लौकिकमेव मुखतो निर्गच्छत्यलौकिके चालौकिकमिति विभाग इति चेत् । शब्दस्य पदयन्त्यवस्थायां तत्प्रयोजकबुद्धिभेदादिति ब्रूमः । तत्तदनुसन्धानेन तथोच्चारणादिति । न चैवं सति साङ्केत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् । ईदृशं भगवन्नाम यत्सरूपं शब्दान्तरमपि वक्तृणामर्थं हरतीति नाममाहात्म्यबोधनार्थत्वेनाऽप्रवर्तमानप्रवर्तनार्थत्वेन च तदभावात् । अत एव पुत्रे सङ्केतितस्यापि नारायणनाम्न उपचारितत्वमुक्तम् । अन्यथा सङ्केतितस्य वाचकत्वेन तद्वाच्ये बालेपद्विधस्यापि सादृश्यस्याऽभावेनोपचारितमेव न वदेत् । एवं तु पुत्रेण नामसारूप्यरूप उपचारः संजातोऽस्य नाम्न इति पुत्रोपचारितमिति सद्गच्छते । न च जीवात्मन्यपि चेतनत्वादिरूपब्रह्मसारूप्यस्य साजात्यस्य वा विद्यमानत्वात्तत एव नाम्न उपचारितत्वं शङ्क्यम् । तथा सति सङ्केतितानां भगवन्नाम्नामवाचकत्वापत्त्या साङ्केत्यपदविरोधापत्तेः । अत उभयसामञ्जस्यार्थमेवमेव स्वीकार्यमिति निश्चयः । अतोऽपि लौकिकालौकिकयोर्नामोर्भेद एव सिद्ध इति तथोच्चारणेऽजामिलस्यापि न तदानीमेव मुक्तिरित्यपि युज्यते । नन्वस्तत्वेत्यापि सर्वेषामेवंप्रकारेण भगवत्स्वरूपनामस्वरूप-

योर्ज्ञानाभावेऽपि यत्सहस्रनामादिपाठफलमनुभूयते तत्कथमिति चेत् । उच्यते । न हि तत्पाठादिनापि तदानीमेव फलम् । यथा गोविन्देति पाञ्चात्याः क्रोशनमात्रेण चीरपूरणम् । यथा च गजेन्द्रस्य तदानीमेवोद्धारः । प्रह्लादस्य च क्लेशनिवृत्तिः । किन्तु यथा-कथञ्चित् कालान्तरे । अतस्तत्रापि पुरुषज्ञानतारतम्यमवश्यमनुसन्धेयम् । दृष्टशास्त्रयोरनुरोधात् ।

एवं सति यस्योक्तरीत्या यथावज्ज्ञानं तस्य सकृदुच्चारणेनैव फलम् । अर्थस्य शब्दाश्रितत्वेन तदानीमेवाऽनाविर्भूयाविर्भूय वा दानात् । यस्य ततः किञ्चिदंशेन न्यूनं तस्य नाम्ना चित्तशुद्धिं सपाद्य किञ्चिद्विलम्बेन । यस्य ततोऽपि न्यूनं तस्य नामावर्तनेनाधि-
दैविकोद्बोधे ततोऽपि विलम्बेन । येषां च न चित्तशुद्धिस्तेषां फलाभावो दोषसबन्धनिवृत्तिश्च । न च कालादिनैव स इति वाच्यम् । 'नैपां वयं न च वयः प्रभवाम दण्ड' इति यमवाक्ये तेषां तत्राऽसामर्थ्यबोधनविरोधात् । अतोऽज्ञानेनैव विलम्बादिरिति निश्चयः । एवं सति यथा निकटस्य उपाशूच्चारणे श्रुत्वाऽऽयाति मध्यस्थस्तारोच्चारणे दूरवर्ती त्वतितारोच्चारणेऽसकृदुच्चारणे च तद्वत् । यद्यपि भगवान् व्यापकस्तथापि 'हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम्' । 'विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनामि'त्यादिवाक्यैर्न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं भवातीति' श्रुत्या चाज्ञानेन व्यवधानाद्भगवतो दूरत्वमपि वर्तत इति यथा यथा तन्निवृत्तिस्तथा तथा नैकत्रयमिति । तच्चातिशयितं भवत्यैवेति पूर्वोक्तेऽर्थे न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अथाधिकारितारतम्यादिबोधनार्थं षष्ठस्कन्धसिद्धाऽवस्था षट्-

र्यते । तथाहि—तत्राऽऽरम्भे राज्ञा लोकानां नरकगमनाऽभावायो-
पाये पृष्टे श्रीशुकैः पूर्वं कर्मरूपं प्रायश्चित्तमुक्तम् । ततो राज्ञा तस्य
कुञ्जरशौचन्यायेन वैयर्थ्ये बोधिते कर्मरूपप्रायश्चित्तस्याऽविद्वदधि-
कारकत्वं बोधयित्वा, तत उत्कृष्टं देहात्मभेदाऽलोचनात्मकं विम-
र्शनं भगवद्वक्तिश्चेति द्वयमुक्तम् । तत्र 'नाश्रत' इत्यादि श्लोकत्र-
येणाऽऽद्यम् । 'केचिदि'त्यादिभिः पञ्चभिर्द्वितीयम् । ततो द्वितीय-
दार्ढ्यायाऽजामिलोपाख्यानं शिवभक्तागस्त्योक्तमुक्तवान् । तत्र प्रथमे
पथ्यभोजनदृष्टान्तपूर्वकं 'एवं नियमकृद्राजन् शनैः क्षेमाय
कल्पत' इति कथनेनाग्रिमश्लोके तपःप्रभृतीनां तदज्ञानां च कथ-
नेन तत्समग्राहं धर्मज्ञस्य श्रद्धालोः कर्तुर्बहुकालेन नाशयति ।
तत्रापि 'वेणुगुल्ममिवानल' इत्यग्निरदृष्टान्तेन सावशेषमेव नाशयति ।
वेणुगुल्मस्य दाहे मूलस्य भूमौ दर्शनाद्वह्निनिवृत्तौ पुनः प्ररोहदर्श-
नाच्च । द्वितीये तु 'अधं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्कर'
इति सूर्यदृष्टान्तेन निरवशेषनाशकत्वम् । ततो 'न तथाह्यघवात्रा-
जन्नि'ति श्लोके कृष्णार्पितप्राण इति कर्तृविशेषणेन परमज्ञेहात्मकं
भक्तिस्वरूपम् । ततोऽग्रे 'प्रायश्चित्तानि चीर्णानि' इत्यनेन भगवद्वि-
मुखं न निष्पुनन्तीति भगवद्विमुखा एव चाविद्वांस इति बोधयित्वा
'सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोरि'त्यनेन सकृत्कृतायाः स्वल्पायाः
केवलाया अपि भक्तेर्निःशेषपापनाशकत्वं बोधयितुं यमाद्यदर्शन-
मुक्त्वा तथात्वदार्ढ्यायाऽजामिलेतिर्हस उक्तः । तेन श्रयणादिरूप-
भरत्या सर्वात्मना पापनाशः कृष्णार्पितप्राणानामेव । तादृशां पाप-

१ प्रभृतीनां तदज्ञानां च कथनेन तत्समग्राहं धर्मज्ञस्य श्रद्धामेव नाशयति
इति चेऽधिकः पाठः । २ अजामिलोपाख्यानमुपन्यसमिति खपाठः ।

सम्भवस्तु स्वधर्मकरणस्योत्कर्षभावनारूपाद्वोपात् । एवमेव 'स्वपाद-
मूलं भजत' इत्यत्रापि बोध्यम् । ये पुनर्भक्तेः सहकारित्वं ज्ञात्वा
कर्मणि वा ज्ञाने वा पापनाशनाय प्रयतन्ते तादृशां ताभ्यां साव-
शेषः पापक्षयः । ये पुनः सहकारित्वमपि भक्तेर्न मन्यन्ते तेषु केव-
लकर्मिणां प्रायश्चित्तं कुञ्जरशौचवदपार्थम् । ये पुनस्तादृशाः केव-
लज्ञानिनो 'येऽन्येऽरविन्दाक्षेत्या'दिपूक्तास्तेषां केवलज्ञानेन साङ्गेन
शनैः पापनाशोऽप्यपय्याशनेन रोगस्यैव किञ्चिदन्यथाकरणेन पाप-
मूलस्य सतः पुनः प्ररोहः । तेन भक्तानामेव नामोच्चारणेन श्रव-
णादिभिश्च निःशेषपापक्षयः । तत्रापि 'तत्पूरूपनिषेवये'ति द्वारस्य
सहकारिणो वा कथनात् । येषामजामिलादिसदृशां प्रतिबन्धकवा-
हुल्यं तेषां सत्सङ्गरूपद्वारादिना निरवशेषपापनाशो नामोच्चारणादि-
नेति । तेनाऽऽधुनिकानां भक्तसङ्गे सति यथा यथा विश्वासदार्ढ्यं
तथा तथा शीघ्रं नामफलम् । नोचेद्विलम्बेनेति । येषां च न विश्वा-
सस्तेषां तु नेति । तेन साङ्केत्यादिनापि नामग्रहणं प्रनाड्या दूरवि-
प्रकर्षेण कथञ्चित् पापनाशकमिति तद्वाक्यमप्येवमुपसहरणीयमि-
तिहासवलात् । अतो नेह कोऽपि कापि विरोध इति भगवन्नाम्नां
नामत्वं भक्त्यैव प्रकटीभवतीति सिद्धम् ।

इत्थं सुबोधिनीतो विद्वन्मण्डननिबन्धाभ्याम् ।

विदितो नामफलादेः प्रकार उक्तोऽधिकारी च ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मनन्दनचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजश्रीपुरुषोत्त-
मविरचितो नामफलादिप्रकारवादः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भुन्दावनविहारिणे नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितो
मूर्तिपूजनवादः ।

अथेदं विचार्यते—मूर्त्तौ भगवत्पूजनं जघन्यमितरसमं श्रेष्ठं
वेति । किं तावत्प्राप्तम् ? । जघन्यमेवेति । कुतः । पुराणेषु तथैवोक्तेः ।
तथा हि । तृतीयस्कन्धे, 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मान-
मीश्वरम् । हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति स'
इत्यादिवाक्येषु । 'यस्यात्मबुद्धिः कुण्ठते त्रिधातुके स्वधीः कल-
त्रादिषु भौम ईज्यधीः । यस्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचि-
ज्जनेष्वमिज्ञेषु स एव गोस्वर' इति दशमस्कन्धभगवद्वाक्ये च
निन्दास्मरणात् । एकादशस्कन्धे च सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गावो
वैष्णवः खं मरुज्जलम् । भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रं पूजापदानि
मे' इत्यत्र पूजापदेषु प्रतिमाया अनुक्तेश्च ।

न च 'अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्यण्डिले प्रतिमासु च । शाल-
ग्रामे च चक्राङ्के पटे मुद्रासु देवताः । नित्यं सन्ति हिरण्येषु
ब्राह्मणेषु च गोषु चे'ति स्मृत्यर्थसारे वचनादितरसाधारण्यमिति
वाच्यम् ।

आचारमाधवे, 'अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमाप्नुयुः । अप्सवग्नौ हृदये सूर्ये
स्थण्डिले प्रतिमासु च । पदस्वतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः
स्मृतम् । अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमाखल्यघुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः । तस्य सर्वगतत्वाच्च
स्थण्डिले भावितात्मनाभि'त्याग्नेयवचने प्रतिमार्चनस्यारूपबुद्ध्य-
धिकारोक्तेः । एवं चेत्समत्वस्याप्यशक्यवचनत्वेन श्रेष्ठस्य दूरा-
पास्तत्वाज्जघन्यमेव प्रतिमायां पूजनमिति प्राप्ते । उच्यते—

जिज्ञासोरधिकारित्वाज्ज्ञानदोषाप्रसाधनात् ।

त्रेधा हरित्वान्मूर्ते श्रीकृष्णो भक्त्येह सेव्यताम् ॥ १ ॥

गीतायां चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्रार्तादीनां चतुर्णां भजनेऽधि-
कार उक्तः । तेष्वार्तार्थार्थिनौ यावत्फलं भजनं कृत्वा ततस्त्यजत
इति जघन्यौ । जिज्ञासुस्तु पूर्व ज्ञानार्थं भजन्नपि जाते ज्ञाने पुन-
रतिशयेन भजतीति ताभ्यामुत्तमः । ज्ञानिनो भजनं त्वत्रैवोक्तमिति
नात्र सन्देहः ।

एवं सति जिज्ञासोरूपबुद्धिताया अदुष्टत्वाच्चाहंशा एकादश-
स्कन्धीयोनर्विशाध्यायोक्तरीत्याऽऽत्मनिवेदिना कृतानां पूजादीनां
भक्तिपरमकारणत्वं ज्ञात्वा भक्त्यर्थिना वाऽज्ञेनापि सेवने तद्विशेषस्य
प्रतिमापूजनस्य न जघन्यत्वं सम्भवति । प्रत्युताऽन्येषां जघन्याधिका-
रिणां, फलसाधनत्वाच्चैरपि सेवने पूजनं श्रेष्ठमेव महारोगप्रस्रत्वा-
स्थसम्पादकौषधवत् । न च 'प्रातर्मध्यन्दिने सायं विष्णुपूजां
समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या विष्णुपूजा स्मृता

बुधैः । अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् । मध्याह्ने
 चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् । मध्याह्ने च विस्तरेण
 संक्षेपेणाथवा हरिम् । सम्पूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं
 ब्रजेदि'ति कालनिर्णयदीपिकायां नारदीयान्नित्यायास्तस्याः प्रत्य-
 क्षायप्रागभावपरिपालनमात्रार्थत्वान्न फलसाधकत्वमिति दृष्टान्तवैष-
 म्यान् शैथिल्यमिति वाच्यम् । नित्यस्य तावन्मात्रार्थताया अप्रयोज-
 कत्वात्तथा सति यावज्जीवाधिकारकामिहोत्रादपि स्वर्गाद्यभावप्रसक्तेः ।
 तद्वोधकस्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यप्रसक्तेश्च । किन्तु पूर्वोक्तगीतावा-
 क्येऽधिकारिमुखेन फलसम्बन्धबोधनात् 'श्रुतिस्मृती ममैवाहं
 यस्त उल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेपी मद्भक्तोऽपि न
 वैष्णव' इति वचनाद्विधेर्नियोगार्थताया एवौचित्यादतस्तदुक्ताकरणे
 राजदण्डवत्प्रत्यवायः । करणे तु तद्वदेव फलमिति दृष्टान्तवैषम्या-
 भावान्न शैथिल्यहानिः । 'पूजनं प्रतिमायां च उत्तमं परिकीर्ति-
 तमि'ति, कालनिर्णयदीपिकायां प्रातःकालस्यले विष्णुधर्मोत्तरवाक्ये-
 नोत्तमत्वस्य कण्ठोक्तत्वाच्च । न चेदमवैदिकपरमिति वाच्यम् । विनि-
 गमकाभावात् । प्रत्युत स्मृत्यर्थसारे 'अप्स्वमौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले
 प्रतिमासु च । शालिग्रामे च चक्राङ्के पटे मुद्रासु देवताः ।
 नित्यं सन्ति हिरण्ये च ब्राह्मणेषु च गोषु च । पौरुषेण च
 सूक्तेन गायत्र्या प्रणवेन वा । तल्लिङ्गैरेव वा मन्त्रैरर्चयेद्गुर्वनु-
 ज्ञये'ति वाक्येन वैदिकपरत्वप्राप्तेश्च ।

न च 'न तस्य प्रतिमा अस्ति तस्य नाम महद्यश' इति माध्य-
 न्दिनश्रुतौ ब्रह्मप्रतिमानिषेधात्तत्पूजनमसाम्प्रतमिति वाच्यम् । श्रुतेः

साम्यनिषेधपरत्वात् । वैशम्पायनसहस्रनामव्याख्यायां- शंकराचार्यै-
स्तथा व्याख्यानात् । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत' इति श्रुत्य-
न्तरेऽपि तथा निर्णयाच्च ।

किञ्च पूर्वोक्ताग्नेयवाक्ये षट्सु सम्यक्पूजनं स्मृतमिति पूजनस्य
षट्सूक्तमत्वमुक्त्वा 'अग्नौ क्रियावतामि'त्यादिना तच्चच्छ्रद्धानुरोधेन
पूजार्थं भगवत्स्थितिरित्यत्राध्याहृत्योच्यते नतु स्थितौ वैषम्यबोधना-
यैवमुक्तिः । तस्य सर्वगतत्वाच्चेति हेत्वन्तरस्य, श्रद्धानुरोधस्य च
तेषु तेषु तौल्यात् । अतः कथं जघन्यसम्भावनाऽपि । श्रद्धावैष-
म्यकृतवैयम्यं तु सर्वत्र समानम् । श्रेष्ठं तूपपादितमेवेति जघन्यता-
वादिन एव जघन्या इति दिक् ।

ननु यद्येवं तर्ह्येकादशस्कन्धे 'सूर्योऽग्निरि'त्यत्र प्रतिमापि कुतो-
नोक्तेति चेत् । उच्यते । पूर्वोत्तरग्रन्थमजानन्नेवं वदसि । पूर्वं हि 'भ-
क्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सन्निरादते'त्युद्धवप्रश्ने भक्तिं वक्ष्य-
'न्मल्लिङ्गमभक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनमि'त्यादिना भक्तिसाधनानि
वद'न्नीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्मद्बृहोत्सवः । यात्रावलिधि-
धानं च सर्ववार्षिकपर्वसु । वैदिकी तात्रिकी दीक्षा मदीयव्र-
तधारणम् । ममार्चास्थापने श्रद्धां स्वतः संहृत्य चोद्यमः । उद्या-
नोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि । सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्ड-
लवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया । अमानित्व-
मदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् । अपि दीपावलोकं मे नोप-
युज्यान्निवेदितम् । यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पत' इत्यन्तैर्धूर्चिपूजां सपरिक्र-
रामुक्त्वा पश्चात् 'सूर्योऽग्निरि'त्यनेनैकादश पूजास्थानानि, ततो

जघन्यानि, सर्वत्र स्वस्थितिबोधनायाऽमानित्वाय भेददृष्टिवारणाय चाऽवदत् ।

अत एव 'सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाग्नौ यजेत माम् । आतिथ्येन तु विप्राग्ये गोप्त्रङ्ग यवसादिना । वैष्णवे बन्धुस-
त्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया । वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यै-
स्तोयपुरस्कृतैः । स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञं
सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत मामि'त्येकं साधनमुक्तवान् । नतु
पूर्ववन्नानोत्सवादिपूर्वकाणि नानासाधनानि । तेन मूर्तिपूजनमेव
मुख्यं भक्तिसाधनमभिप्रेतमिति निश्चीयते । ध्यानसौकर्याच्च ।
'धिष्ण्येषु तेषु मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्युजैः । युक्तं चतुर्भुजं शान्तं
ध्यायन्नर्चेत्समाहित' इति वाक्ये ध्यानस्याधिकारत्वेन कथना-
त्तस्यात्र सौकर्यात् । एवमेव सप्तविंशे महापुरुषपूजाध्याये भगवता
मूर्तिपूजैव महता प्रबन्धेन वैदिकताम्बिकमिश्रभेदैर्न्यरूपि । अतोऽयं
श्रान्तानां मूर्तिद्वेष्टणामेव पर्यनुयोगः ।

नन्वेवं सति तृतीयस्कन्धोक्तनिन्दाया निर्विषयत्वापत्तिरिति
चेत् । न । पृथग्भावेन कृतायाः पूजाया विषयत्वात् । प्रकरणेन
तथा निश्चयात् । तथा हि—'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि
भाव्यते । स्वभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यत' इत्युपक्रमे
भक्तिमार्गस्य नानात्वादिकं प्रतिज्ञायाऽभिसन्धाय यो हिंसा-
मि'त्यादित्रिभिर्नवविधां सगुणमर्क्तिं वदता राजसभक्तौ या प्रतिमा-
पूजा—'अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः ॥ राजस' इत्यनेनोक्ता,
सैवाऽहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्माऽवस्थितः सदा । तमवज्ञाय मां
मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविदम्बनमि'ति द्वाभ्या निन्द्यते । तादृशतत्कर्ता

च 'द्विपन्तः परकायेषु मानिनो भिन्नदर्शिनः । भूतेषु बद्धवै-
रस्य न मनः शान्तिमृच्छती'ति । 'अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययो-
त्पन्नयाऽनघे । नैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिन'
इत्यनेन निन्द्यते । तादृशार्चाविधायकवाक्यवैयर्थ्यपरिनिहीर्षया-
'ऽर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि
सर्वभूतेष्ववस्थितमि'ति तादृश्या एव कालश्च नियम्यते । स्वक-
र्मकृदिति विशेषणेन धर्मरूपतापि तस्या ज्ञाप्यते । न तु केवलम-
क्तिरूपता । तत्कर्तुरेव चा'ऽऽत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरो-
दरम् । तस्य भिन्नदृशो मृत्युं विदधे भयमुल्वणमि'ति भयं
चोच्यते ।

एवं सत्युपक्रमे पृथग्भावपदादग्रे निन्दायामवज्ञादिपदेभ्यश्च
सगुणं पृथग्दृशा पूजनं यत्क्रियते तदेव सपरिकरं निन्द्यत इति
सिद्ध्यति । या पुनर्मद्गुणश्रुतेत्याद्युक्तलक्षणकनिर्गुणभक्तिसाधनाय
'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्ण-
न्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्य-
न्तिक उदाहृतः । येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यत'
इत्यनेनोच्यते, तस्यास्तु 'निपेविता निमित्ते'त्यादिनोच्यमानेषु साध-
नेषु 'मद्विष्ण्वदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्यभिवादनैः । भूतेषु मद्भावा-
नया सत्त्वेनासङ्गमेन चे'त्यनेन विष्ण्वपूजादीनां सर्वेषु भगवद्भा-
वनस्य चोक्तेः पृथग्भावपदानुक्तेः सर्वगुहाशयपदोक्तेश्च नैकादश-
वैसम्मत्यम् ।

अत एव—'यो मां सर्वेषु भूतेषु' इत्यस्य सुबोधिन्त्यामाचार्य-

चरणैरुक्तं 'भजने प्रमाणाभावमाह मौढ्यादिति' । न तु स्वतन्त्रो भगवन्मार्गो निषिद्धः । स गुणातीत इति वक्ष्यते 'मन्निकेतं तु निर्गुणमि'त्यादिभिः । प्रकरणेन च वाक्यानि सम्बद्धानि तत्प्रकरणस्थमेव गुणदोषं वदन्ति । तत्र पृथग्भावस्तु नोक्तः । द्वादशानुसारेण वा पुरुषोत्तमनारायण ईज्यः । उभयत्रापि भेदगुणयोरभावाच्चैतानि दूषणानि सम्बद्धानि भवन्ति । किन्त्वत्रैतानि पूर्वोक्तसगुणभक्तिदूषकानी'ति । यद्यपि 'वने तु सात्त्विको वासो ग्रामे राजस उच्यते । तामसं धूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणमि'ति स्थानमेव निर्गुणत्वेनोक्तं तथापि प्रतिभासितिमन्तरेण भगवन्निकेतव्यवहाराऽदर्शनात्तत्र मूर्ध्निस्थितिरु-
दर्थमङ्गीकार्यः । अन्यथा भगवतः सर्वगतत्वेन सर्वस्यैव भगवन्निकेतत्वात्मनिकेतमिति पृथग्वदेत् ।

एवं सति यत्र भगवन्मूर्त्यधिष्ठितमन्दिरस्यापि निर्गुणत्वं तत्र प्रतिमायास्तत्पूजनस्य च निर्गुणत्वे कः सन्देहः । अत एवाग्निमे सेवाविषयकश्चद्वाया अपि निर्गुणत्वमुक्तम् । 'मत्सेवायां तु निर्गु-
णे'ति । अत एव चैतादृशाया मूर्तिपूजायाः फलं भक्तिरुक्ता । 'मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति' । 'भक्तियोगं स रुभते एवं यः पूजयेत् मामि'ति । अतोऽत्र न चोद्यावकाशः ।

'अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृत' इति तु न भक्तिमार्गीयभक्तविषयकम् । एकत्रायं भगवन्तं जानाति पूजाकरणात् । न तु भक्तेष्वपि । नापि पातित्रत्यधर्मा, नापि ज्ञानी । अर्चाहयैर्भेदनिर्देशात् । अन्येषु भावाभावात् । चकारेण भक्तमक्तयोस्तुल्यताज्ञानवान् । तेन यस्या-

दशः स एव प्राकृतत्वेनात्रोच्यत इत्यदोषः । एतेनैव दशमस्कन्धीयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । देहात्मबुद्धिसत्त्वसाधनादिना भिन्नद्वक्त्वबोधनादिति ।

नन्वाधुनिकानामेवं भावाभावात्कृतपूजादीनां निन्द्यत्वं दुर्वारमिति चेत् । न । पित्रादिशिक्षया कृतसन्ध्यावन्दनादेरिवोपदेशानुसारेण तथाकरणे पूजायामपि तदप्रसङ्गात् । अत एव भक्तिमार्गीयत्वमपि । तदुपपादितं भक्तिहंसे प्रभुचरणैः । 'भक्तिमार्गीयमजनप्रकारेष्वित्यारभ्य 'नात्र लिख्यत' इत्यन्तेन ।

किञ्च । सूर्यादिष्वपि 'ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्ये'त्यादिना 'धिष्येष्वेतेषु मद्रूपमि'त्यादिना च ध्यानस्याऽऽवश्यकत्वेनोक्तेस्तस्य च मानसीमूर्तिकल्पनमन्तरेणाऽसिद्धेर्मूर्तिः सर्वेषामेव पूज्येति शैल्यादिषु मूर्तिषु कदर्य एव प्रद्वेषो भवताम् । तथा चोक्तं स्कान्दे उत्तरसंहितायां पाण्डुरङ्गमाहात्म्ये 'शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिचित् । ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्यकृत् । तीर्थक्षेत्रे स्थिते विष्णौ शिलाबुद्धिं करोति यः । स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्जितम् । अत्र सामान्यतो मूढा हैतुकाः पापबुद्धयः । प्रतिमेति विकल्पन्ते दृष्ट्वाऽऽनन्दात्मकं वपुरिति । उत्कलखण्डे च पुरुषोत्तममाहात्म्ये 'अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुपम् । तदा लमख दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरमिति मन्त्रे दारु ब्रह्मपरत्वेन व्यासचरणैरुक्तम् । विद्याऽरण्येन च वेदमाप्ये तथा व्याख्यातमिति मूर्तिद्वेष्टारो भगवद्वेषित्वादन्यजा एव । 'अवैष्णवस्तु यो विप्रः स पापण्डी प्रकीर्तितः । अन्त्यजो भगवद्वेषी देवि तत्रैव निर्णय' इति पाद्मोत्तरखण्डे शिववाक्यात् ।

न चोक्तवाक्यानां तत्तत्क्षेत्रस्वरूपपरत्वादप्यप्रतिमाप्रद्वेपे न दोष इति वाच्यम् । 'ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्यचिन्त्य-
कृदि'ति हेतूक्तिसामान्योक्तयोर्विरोधात् । अतो मूर्तेर्भगवत्त्वं ज्ञात्वा
तत्पूजने भक्त्या क्रियमाणे न कोऽपि दोषप्रसङ्गः ।

ननु मूर्तेर्भगवत्त्वे विशेषेण तत्र भगवत्स्थितिः प्रयोजिका । सा
चाऽर्नादिसिद्धासु देवादिकृतासु च तास्यसु । त्रिविक्रममष्टादिभि-
स्तत्र जीर्णोद्धारोऽनङ्गीकारात् । अन्यासु तु 'रुण्डिते स्फुटिते दग्धे
भ्रष्टे मानवियर्जिते । त्यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ।
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते । दशस्येतेषु नो चक्रुः
सन्निधानं दिवौकस' इति ब्रह्मवाक्ये निमित्तवशादसन्निधान-
स्याऽप्युक्तत्वात् । त्रिस्थलीसेतौ 'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च
नरेश्वर । स्थापने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकरस्य वा । यः
शूद्रसंस्कृतं लिङ्गं विष्णुं वा विनमेन्नरः । इहैवात्यन्तदुःखानि
पश्यत्यामुष्मिके किमु' इति । ब्रह्मनारदीयस्कान्दवाक्येषु 'यः
शूद्रस्यापितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमेद्विजः । स याति नरकं
घोरं यावदाभूतसम्प्लवमि'ति वाक्ये । 'यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं
विष्णुं वा विनमेन्नरः । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतैरपि ।
नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगी
यावदाचन्द्रतारकम् । योपिद्भिः पूजितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमे-
न्नरः । स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं रौरवं वसेदि'ति त्रिस्थली-
सेतौ नारदवाक्येषु नमनेऽपि दोषस्मरणात् । तत्रैव 'शूद्रो वाऽनु-
पनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा । केशवं वा शिवं वाऽथ

‘स्पृष्ट्वा नरकमश्नुत’ इति शृङ्गादीनां स्पर्शस्यापि पातकस्मरणात् । सन्निधाने च तदयोगाच्चासु न स्थितिरित्यङ्गीकार्यम् । तथा च तादृश्याः पूजने कथं न दोष इति चेत्—

उच्यते । मूर्तावस्ति त्रेधा भगवत्त्वम् । सर्वस्य भगवद्रूपत्वेन तस्या अपि भगवद्रूपत्वात् । साकारब्रह्मणस्तत्र स्थितत्वात् । मन्त्रादिभि-
रावाहनेन सन्निधानाधानाच्चेति । तत्र ‘खण्डिते स्फुटित’ इति
वान्याद्यदसन्निधानस्वरूपं दूषणमायुष्मतोक्तं तत्तु देवान्तरविषय-
कम् । दिवौकस इति पदाद्बहुवचनाच्च । न तु भगवन्मूर्तिविषयकम् ।
भगवतः सर्वत्र सन्निहिततयाऽऽवाहनस्य सन्निधायकत्वाभावेन खण्डि-
तत्वादीनामसन्निधापकत्वाभावस्याऽप्यर्थादेव सिद्धेः । अत एवोक्तं
विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे आवाहनप्रयोजनाऽध्याये । ‘वज्र
उवाच । विष्णुः सर्वगतो देवो महद्भ्योऽपि महत्तरः । सूक्ष्मे-
भ्यश्चातिसूक्ष्मश्च सर्वव्यापी जगन्मयः । नास्ति किञ्चिज्जगत्स्य-
सिन्यत्र नास्ति जनार्दनः । सदसच्च महाभाग तेन व्याप्तं
महात्मना । आवाहनेन किं कार्यं तस्य सर्वगतस्य तु । मार्क-
ण्डेय उवाच । आवाहनमथाऽत्रापि क्रियते यज्जगत्पतेः ।
नित्यं सन्निहितस्यापि सर्वत्र परमेष्ठिनः । केवलं कारणं तत्र
स्वमनस्तुष्टिकारणम् । आवाहितो महादेवस्तत्र सन्निहितोऽपि
वे’ति । अत एव ‘दशपञ्चाङ्गुला मुख्या मध्यमा द्वादशाङ्गुला ।
अष्टाङ्गुलाऽधमा श्रोक्ता न्यूनाधिक्यं न कारयेत् । प्रतिष्ठा
विफला तस्य पूजनं निष्फलं भवेत् । मानाङ्गुलिविहीना या
प्रतिमा यत्र तिष्ठती’ति गौतमीतन्त्रवाक्योक्तो मानहीनत्वादिदो-

योऽपि न । नापि 'हन्त्यर्थहीना कर्तारं मन्त्रहीना तु ऋत्वि-
जम् । स्त्रियं लक्षणहीना तु न प्रतिष्ठासमो रिपुरि'ति नार-
दोक्तः प्रतिष्ठादोषः । तदुद्धारार्थं तथाप्राकट्यात् । प्रतिष्ठाया
विश्वासदाढ्यार्थत्वाच्च ।

एवं सति ये उपासनामार्गीयास्तत्राप्यजा षट्ठविश्वासास्तेषां
हृदि तथा स्फुरतीति तान्प्रत्येवैषा व्यवस्था विभीषिका वा । न
भक्ताञ्जानिनो वा प्रत्यकिञ्चित्करा । अत एव प्रतिष्ठानमनादिकृ-
तोऽपि न तेषां दोषः । नापि 'रग्डिता स्फुटिता दग्धा यसा-
दर्चा भयावहा । तस्मात्समुद्धरेत्तां तु पूर्वोक्तविधिना नर' इति-
नारदपञ्चरात्रोक्तो जीर्णोद्धारः । भक्तिमार्गविरुद्धत्वात् । भक्तेः स्नेह-
रूपत्वात् । श्लिग्धस्य तादृशत्व उपचारकरणस्यैवौचित्यात् । रागस्य
भयप्रतिपक्षत्वाच्च । प्रतिमाया अपि न भयावहत्वम् । दुष्टस्पर्शादौ
तु स्वस्त्ययनादिकरणं पञ्चामृतस्नानं महाऽभिषेकादिकं च भक्त्यङ्ग-
तया प्राप्तं स्नेहभावेन कार्यम् । श्रीनन्दकृतजातकर्मादिचत् । तावता
'द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां पुनः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिरि'ति
विष्णुवाक्यमप्यनुकूलं भवतु नाम । प्रतिमामङ्ग उपवासोऽपि
स्नेहानुसारेणैव कार्यः । 'न राज्ञो विष्णवेऽश्रीयात्सुरार्चाविष्णवे
तथे'ति विष्णुधर्मवाक्यमपि तेनैवाऽनुकूलं भवतु नाम । विरुद्ध-
वाक्यानि त्वभक्तपराणि ।

यद्यपि तद्रूपादिहेतुद्वयस्य सर्वसाधारणत्वं तथाऽपि शालिग्रामा-
दिपूजामनुक्त्वा भगवता प्रतिमापूजैव यन्महता प्रपञ्चेन निरूपिता
तेन तत्र कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञायते । स च ज्ञानिभक्तमेवमुद्घ-

रिप्यामीतीच्छया मृदादेः प्रादुर्भूतत्वरूप एकः । यथा सम्भाषणा-
दार्थम् । जीवक्रिया तु श्रीजगन्नाथस्वरूप इवाऽभिव्यक्त्यर्थं व्यापृ-
ताऽपीच्छाशरीर एव प्रविशतीत्यकिञ्चित्करा । एनं जीवमेवमाविर्भू-
योद्धरिप्यामीत्याकारा, ब्रह्मणः साकारव्यापकतया मुखे मुखस्य हस्ते
हस्तस्यैवं स्थितिरित्यपरः । तेन सर्वेषां कटककुण्डलाद्युपचाराणां
साक्षाद्विनियोग इति । न चाघेयत्वेन स्थितौ कथं साक्षाद्विनियोग
इत्याशङ्कनीयम् । भगवतः सर्वान्तरत्वात् । 'यः पृथिवीमन्तर'
इत्यादिश्रुतेः । अन्तरयतीत्यन्तरः । अतो यत्रैवं विशेषतो भगवतो
भगवत्त्वं तत्पूजातद्देष्टारो लघुतमा एवेति दिक् ।

नन्वस्त्वेवं तथाऽपि सर्वासु मूर्तिषु विशेषाच्छ्रीकृष्णमूर्तिरेव
सेव्येति कोऽयं निर्वन्धः । उच्यते । भजनं हि मूलरूप एव
मुख्यम् । फलनान्तरीयकत्वात् । मूलरूपता च 'कृष्णस्तु भग-
वान्स्ययम्' 'कृपिर्भूवाचकः शब्द' इत्यादिवाक्यैस्तत्रैव सिद्धा ।
इतरत्र त्ववतारादिरूपा । तदुपपादितमाचार्यैः सुबोधिनीमाप्यादिपु-
'मूर्तौ च स्थितिरावेशरूपा । चन्हेरयसीव ।' एवं सति मूर्त्य-
न्तरे य आवेशः सोऽवतारादिरूपस्य । तच्च भगवदंशमूतमिति
द्व्यन्तरितत्वं मूर्तेः । श्रीकृष्णमूर्तौ तु मूलरूपेणेति साक्षात्त्वमि-
त्यतोऽयं निर्वन्धः ।

अथ मूर्त्यन्तरेऽपि भक्तिविशेषेण स्वयमेव चैदाविर्भवेत् । भवतु
नाम । तथाऽपि साधनदशायां तत्तत्प्रतीतिरेव पूर्वं भवतीति
द्व्यन्तरितत्वमबाधम् । एतेनैव पञ्चायतनपक्षोऽप्यपास्तः । 'यथा

१ इह उपस्तवेऽशुद्धबहुलोऽन्य एव पाठ उपलभ्यते स च व्यर्थादम्बरमिया
पारित्यक्तः । २ विशेषत इति उपस्तके नास्ति ।

हि स्कन्धशालानां तरोर्मूलाऽवसेचनम् । एवमाराधनं विष्णोः
सर्वेपामात्मनश्च ही'त्यष्टमस्कन्धपञ्चमाध्यायवचनेन, 'यथा तरो-
र्मूलनिषेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोपशाखाः । प्राणोपहा-
राच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युतेज्ये'ति चतुर्थसमाप्तौ
वचनेन च, तेनैव सर्वसिद्धेरुक्तत्वाच्च । नाऽपि तस्य पक्षस्य वैय-
र्थ्यम् । अनन्यभिन्नान्साधारणान्प्रतिकृतार्थत्वादिति ।

ननु प्रतिमायामेवमावेशः सर्वदा, कदाचिद्वा । सोऽपि सर्वा-
न्प्रति, कश्चिद्वति वा । अविशिष्टो विशिष्टो वेति विचार्यताम् ।
तत्र कक्षात्रयाद्यपक्षास्तु न भवन्ति । सर्वदा सर्वेयामेकरूपानुम-
वात् । द्वितीया एव तु साधीयांसः । तथा सत्ययमपि तस्यावे-
शेऽयःस्यापनवत् । अत्र भक्तिरेव तस्य तादृशी निमित्तभूता
वाच्या । सा च रत्याख्यमनोविकाररूपत्वादन्तरा, व्यधिकरणा चेति
न बहिरावेशयितुं शक्नोति । तथा सति साधितमपि मूर्तौ भगव-
त्त्वमकिञ्चित्स्वरमिति चेत्—

उच्यते । 'भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय' 'भक्त्यैव तुष्टि-
मभ्येती'त्यादिवाक्यैर्मक्तेर्भगवत्तोषदेतुत्वमविवादम् । तोषे चाऽवि-
र्भावोऽप्यविवादः । सामानाधिकरण्यात् । स चाऽरणौ बह्वरेव
सत एवेति न पूर्वोक्तानुपपत्तिगन्धोऽपि । आविर्भावादेव चानुभावा-
नुभवो भक्तानाम् । आरम्भदशायां तदभावेऽपि भावनासौकर्यं
त्वविवादमेव । सा च गुरूपदेशमन्तरेणानुपपन्ना । स च तद्व-
क्तिमन्तरेण तथा । साऽपि यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा

गुरावि'ति श्रुतेरुक्तैवाऽपेक्षितेति तारतम्येऽपि न किञ्चिदनुप-
पन्नम् । इदं च सर्वं सपरिकरं निबन्धे सेवाप्रकरणे 'तद्रूपं तत्र
च स्थितमि'त्यादिना प्रकटीकृतमाचार्यैः । सेवनप्रकारश्च दशम-
स्कन्धसिद्धो ब्रजस्थानां गृह्यते । 'केवलेन हि भावेने'त्यादिना तेषां
प्रशंसनात् । 'देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ।
देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे'त्यनेन भक्ताचरिताश्रय-
णाऽऽज्ञापनात् । 'गायन्ननुसरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुरि'
त्याज्ञापनाच्च । पञ्चायतनपूजादिकं त्वनन्यताज्ञापनादेव निरस्त-
मिति न कोऽपि शङ्कालेशः ।

एवं च 'यथा तरोर्मूलनिपेचनेन तृप्यन्ति तत्स्कन्धभुजोप-
शाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वार्हणमच्युते-
ज्ये'ति चतुर्थस्कन्धसमाप्तिस्थनारदवाक्यम् । समापर्वदशमस्कन्ध-
स्थभीष्मसहदेववाक्यं च सङ्गतं भवति । फलं च सेवाफलविवरणे ।
साधनभक्तीनां स्वरूपं भगवतः प्रेमैकलभ्यत्वादिकं च प्रमुचरणैर्भ-
क्तिहंसविद्वन्मण्डनादौ प्रपञ्चितमित्युपरम्यते ॥

इति श्रीगोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमविरचितो मूर्तिपूजनवाङ्मयः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचित
ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणत्रादः ।

श्रीकृष्णसेवनरसैस्तिरस्कृतरसान्तरान् ।
तदेकमावनपरानूर्ध्वपुण्ड्रधारान्नुमः ॥ १ ॥

नन्विदमहृदयङ्गमम् । अग्निरित्यादिना भस्म गृहीत्वा विमृज्या-
ज्ञानि सस्पृशेदिति प्रकारकस्य, 'व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशवि-
मोक्षणाये'त्यथर्वशिरसि श्रावितस्य भस्मोद्धूलनस्य पाशुपतविद्या-
प्रकरणाऽऽम्नातत्वेन तदवरुद्धत्वेऽपि यथोपनयनमध्ययनविध्यैरुवाक्य-
तापन्नविधिविहितत्वादध्ययनाङ्गं सदधिकारापादकत्वेन सर्वकर्मा-
र्थमेव पाशुपतविद्याङ्गमपि भस्मोद्धूलनं चित्तशुद्ध्यापादकत्वेन
सकलविद्याङ्गमिति भट्टोजिदीक्षितैर्महता प्रपञ्चेन व्यवस्थापितमत-
स्तदपेक्षयोर्द्वपुण्ड्रधारणस्याधिक्याभावादिति चेत्—नैवम् । तस्य सकल-
ब्रह्मविद्याङ्गचित्तशुद्ध्यापादकत्वे मानाऽभावात् । न च 'पापं
नाशयते कृत्स्नमपि जन्मशतार्जित'मिति जाशालश्रुतिरेव मान-
मिति वाच्यम् । पापनाशमात्रस्यैवाऽत्र श्रावणेन तस्य चित्तशुद्धि-

जनकताया अश्रुतत्वात् । 'अन्तःकरणशुद्धा ये तान्विभूतिः
पवित्रयेत् । पावनाः किं प्रकीर्त्यन्ते रासभा भस्मधूसरा'
इति काशीखण्डपञ्चत्रिंशाऽध्यायीयस्कन्दवाक्ये चित्तशुद्ध्युत्तरकाली-
नपावित्र्यबोधनेनाऽस्य तदुत्तरकालीनपापनाशकत्वाऽनिश्चयाच्च ।

न च काशीखण्डस्य भस्मस्नानविषयत्वान्नैतत्परत्वमिति वाच्यम् ।
भस्मस्नाने 'अग्नि'रित्यादि पाशुपतमन्त्राणामेव स्मार्तैः पाठात् । न चैवं
सति श्रौतकृत्स्नपदे सङ्कोचाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । निरवकाशस्मृ-
तिबाधाऽपेक्षया सङ्कोचस्याऽल्पदूषणत्वात् । श्रुतौ सन्देह उपबृंहण-
मृतपुराणस्यैव निर्णायकत्वेन तन्नैर्बल्यस्याऽप्यशक्यवचनत्वात् ।
सप्तम्यां कक्षायां स्वयमपि तथाङ्गीकाराच्च । न चायं ब्राह्मस्नानस्तु-
त्यर्थोऽर्थवाद इति स्नानेन तस्य चित्तशोधकत्वनिवृत्तिरिति वाच्यम् ।
वाक्यार्थबाधप्रसङ्गात् । छागादिषु पशुत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन 'अन्ये
त्वपशव' इत्यत्र गौणीवदत्र पुरुषान्तःकरणनिष्ठस्य पावित्र्यस्या-
ऽप्रत्यक्षत्वेन तन्न्यूनताया दुर्ज्ञेयतया गौण्या वक्तुमशक्यत्वात् ।

एवं सिद्धेऽस्योपबृंहणत्वे 'अग्नि'रित्यादिमन्त्रविधेयं भस्मोद्धूलनं
सकलब्रह्मविद्याङ्गम् । विद्याङ्गत्वे सति सकलब्रह्मविद्यापेक्षितोपकार-
जनकत्वात् । शमदमादिवदित्यनुमानमपि निरस्तम् । खबुद्धि-
कल्पितन्यायापेक्षयोपबृंहणमृतपुराणस्यैव ज्यायस्त्वात् । ननु बाह्य-
पापनिवर्तकत्वेनैव सर्वविद्याङ्गत्वं तर्ह्यस्त्विति चेत्-किमेतज्जन्मी-
यतन्निवर्तकत्वं विवक्षितमुतजन्मान्तरीयतन्निवर्तकत्वम् । नाद्यः ।
'मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च
कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशय्यां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते
सर्वपापै'रिति शातातपस्यत्युक्तप्रायश्चित्ते प्रवेशाद्विद्याङ्गत्वहानेः ।

न द्वितीयः । 'द्विपन्तः पापकृत्या'मिति श्रुतेः पापसत्वेऽपि विद्योत्पत्त्या पापनिवृत्तेरप्रयोजकत्वात् ।

ननु जाबालश्रुतेरुपनिषन्निष्ठत्वेन तदुक्तोद्धूलनस्य विद्याङ्गभूत-
पापक्षयहेतुत्वे सिद्धे काशीखण्डवाक्यस्य शातातपोक्तप्रायश्चित्ताङ्ग-
भूतोद्धूलनादिपरत्वेनाऽप्युपपत्तेर्नास्त्येतदुपबृंहणत्वमिति चेत्—न ।
उपनिषन्निष्ठतामात्रस्य विद्याङ्गत्वाऽनिश्चायकत्वात् । अन्यथा बृहदार-
ण्यकीयपञ्चाभिर्विद्योक्तायाः गर्भधारणमावादिसाधनक्रियाया अपि
तथात्वाऽऽपत्तेः । किञ्च । काशीखण्डीयवाक्यस्याऽन्यपरत्वेऽप्यु-
क्तोद्धूलनस्य सकलविद्याङ्गभूतपापक्षयहेतुत्वं न शक्यवचनम् । अथ
रात्रावग्निहोत्रभस्मना 'अग्नेर्भस्मासीदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रै-
र्विष्णुगायत्र्या ग्रणवेनोद्धूलनं कुर्यादिति वासुदेवोपनिष-
दुक्तगोपीचन्दनधारणाङ्गभूतोद्धूलनविधियैव ध्यापत्तेः । न च तस्या-
पक्षयाऽतिरिक्तफलकमिति वाच्यम् । एतदनन्तरमेव—'एवं विधिना
गोपीचन्दनं यो धारयेद्यस्त्वेतदधीते वा स सर्वपातकैर्भ्यः
पूतो भवति । पापबुद्धिस्तस्य न जायत' इति फलश्रुतिविरोधात् ।
अतोऽत्रैव चित्तशुद्धिलिङ्गदर्शनादस्यैव तथात्वं, न जाबालोक्तस्येति
जाबालोक्तोद्धूलने चित्तशोधकत्वस्य निवृत्तौ सकलव्रक्षविद्यापेक्षि-
तोपकारजनकत्वस्य विशेषणस्याऽभावाद्धेतुः स्वरूपासिद्धेः ।

एव च जाबालोक्तोद्धूलनस्य विद्यान्तरेष्वपेक्षाभावे सिद्धेऽपेक्षया
लिङ्गप्रमाणेन्तर्भावमपि महता प्रयासेन साधयित्वाऽपेक्षितत्वेनानुमा-
नस्याऽप्रयोजकत्वनिरासोऽपि काकदन्तविचारमेवानुसरति । अत-
श्चित्तशुद्धेः सर्वविद्यापेक्षितत्वमिच्छद्भिः श्लोक्तानुमाने स्वरूपाऽसि-

द्विचारणाय 'अग्नि'रित्यादिमन्त्रविधेयमिति पक्षविशेषणं विहाय,
 अग्नेर्भस्मासीत्यादिमन्त्रविधेयमिति विशेषणं दातव्यमिति युक्तम् ।
 ननु 'व्रतमेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षाये'ति श्रुतौ विमोक्षपदेन
 करणव्युत्पत्त्या विमोक्षसाधनभूतं विद्यामात्रमुच्यते । 'एतावदरे
 खल्वमृतत्वमि'त्यत्राऽमृतत्वपदेनाऽमृतत्वसाधनवत् । अतः श्रुतिर-
 प्येषा शैवानुमाने न प्रमाणमिति नाप्रयोजकत्वं नापि स्वरूपासिद्धिरिति
 चेत्-न । दृष्टान्ते केवलामृतविमोक्षपदेन दार्ष्टान्तिके केवला-
 ऽमृतविमोक्षपदाभावेनोभयोरैवम्यात् । विमुक्तेर्नित्यनिरतिशयसुख-
 रूपत्वेन पशुपाशविमुक्तेर्दुःखाभावरूपत्वेन भेदात्पशुपाशविमोक्ष-
 पदस्य श्रुत्या सर्वसाधारणत्वाऽभावात् । विमोक्षपदस्य करणव्यु-
 त्पत्तावपि पशुपाशपदविशिष्टतया तत्सान्निध्येन वाचकत्वे निय-
 मिते पशुपाशविमोक्षरूपफलकरणभूतपाशुपतविद्याया एव बोधसम्भ-
 वेन विमुक्तिसाधनीभूतविद्यान्तरपरत्वे निवृत्ते सर्वविद्यापरत्वस्या-
 ऽशक्यवचनत्वाच्च ।

नापि 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
 चीर्ण'मिति मुण्डकवाक्यं तत्र प्रमाणम् । शिरस्यङ्गारधारणरूपस्य
 मुण्डकाध्ययनाद्भूतव्रतस्य तत्राभिप्रेतत्वेनोद्भूतस्य तत्राऽशक्य-
 वचनत्वात् । ननु सौरसंहितायामथर्वशिरःप्रसिद्धं पाशुपतव्रतमेव
 शिरोव्रतपदेनोच्यते । 'इदं शिरोव्रतं चीर्णं विधिवद्यैर्द्विजा-
 तिभिः । तेषामेव परां विद्यां वदेदज्ञानवाधिकाम् ।' शिरोव्रतं
 नाम शिरस्याऽथर्वणश्रुतेर्यदुक्तं तद्धि, नैवान्यत्तत्पाशुपतसंहितमि-
 त्याद्युक्त्वा 'अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः पङ्क्तिः शुद्धेन भस्मना । सर्वा-

द्रोढूलनं कुर्याच्छिरोव्रतसमाह्वयमिति । ब्रह्मोत्तरखण्डेऽपि
'उद्गूलनं त्रिपुण्ड्रं च मायापाशनिवृत्तये । आमनन्ति मुनि-
श्रेष्ठा अथर्वशिरसि स्थितमिति ।

पूर्वोक्तव्रते तु शिरोव्रतपदमध्यापकप्रसिद्धम् । तत्रसिद्ध्यपेक्षया
पुराणप्रसिद्धेर्बलिष्ठत्वादिदमेव शिरोव्रतत्वेन ग्राह्यम् । अन्यथैतद्वा-
क्यविरोधापत्तेरिति चेत्—न । पूर्ववाक्ये, समः समान आह्वयो
यस्येति समाह्वयः । शिरोव्रतं समाह्वयो यस्य तच्छिरोव्रतसमाह्वय-
मिति समासादुद्गूलनस्य शिरोव्रतसमाननामकत्वबोधनात् । द्वितीय-
वाक्ये पूर्ववत्तस्यैवाऽथर्वशिरःस्थितत्वकथनेन शिरःसबन्धि व्रतं शिरो-
व्रतमिति योगबोधनाद्बुद्धिर्योगमपहरतीत्यतोऽस्यानुपबृंहणत्वानुसन्धा-
नेन पुरःस्फूर्तिकं तद्विरोधमनादृत्यैव व्यासचरणैः, 'स्वाध्यायस्य
तथात्वेन समाचारेधिकाराच्चे'ति सूत्रेऽध्यापकप्रसिद्धस्य समाचार-
ग्रन्थोक्तस्यैव शिरोव्रतस्याऽऽदरात् । अन्यथा 'स्मृतेश्चे'त्यादिसूत्रप्र-
णयने पुराणमुपजीवतः पुराणप्रणेतुस्तदनादराऽनुपपत्तेः । तत्सूत्र-
व्याख्याने सर्वैरेव भाष्यकारैर्वेदव्रतविशेषरूपस्य तस्याऽऽदरणानुप-
पत्तेश्च । अत एवाऽध्यापकप्रसिद्धिर्नैर्बल्यमपि परिहृतम् । अन्यथा-
ऽन्धपरम्परात्वाऽऽपत्त्या तदाचारविध्वंससङ्गात् । न च कृत्वा-
चिन्तार्थमेतन्नादृतमिति वाच्यम् । असति बाधके कृत्वाचिन्ता-
ङ्गीकारस्य जघन्यत्वात् । अत एवान्यैस्तदनादरात् । यदपि 'तेषा-
मेवैतां ब्रह्मविद्यां यदेते'ति ब्रह्मविद्यापदस्य ब्रह्मविषया विद्या
ब्रह्मविधेति योगेन सकलब्रह्मविद्यापरत्वसिद्ध्य ब्रह्मविषयत्वरूपहे-
तुसाधारण्यात्सर्वासु विद्यास्वरूपत्वेनाऽथर्वशिरःसिद्धशिरोव्रतप्राप्तिर्हेतु-

साधारण्येन हेतुमति विषेयप्राप्तेरर्थवलसिद्धत्वादित्युक्तम् । तदप्यनुप-
पन्नम् । 'ब्रह्मा देवानां प्रथमः संवभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य
गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे'
त्युपक्रम्य मुण्डकोपनिषद्रूपब्रह्मविद्यापाठेन तस्यां ब्रह्मविद्यापदस्य
रूढत्वनिश्चयादुपसंहारगतेऽपि ब्रह्मविद्यापदे 'एतामि'ति प्रकृत-
परामर्शपदसान्निध्येन तस्या एव स्फूर्तेरवयवशक्तेस्तत्राऽभावेन हेतु-
मत्त्वस्यैव तत्राऽभावात् ।

न च 'निर्मन्थ्य'न्यायेन योगरूढत्वं शङ्क्यम् । तथा सति
समाचारग्रन्थोक्तस्यैव सर्वत्राऽऽपत्त्या युष्मदभीष्टासिद्धेः । आचार-
विरोधेन तस्याऽनिष्टत्वात्त्वदभिमतस्याऽपि तथात्वाच्च । तस्मादिदं
वाक्यमपि न तत्र प्रमाणम् ।-

एवं तदुक्तश्रुतिवाक्ययोस्तत्राऽप्रामाण्ये अपेक्षामावेन लिङ्गस्या-
ऽप्यभावे, सत्यामपि तस्यां लिङ्गस्यान्यपरत्वेनाऽपि तत्राऽप्रामाण्ये
सिद्धे तदुक्तन्यायस्याऽप्रयोजकत्वात् । असिद्धत्वाच्च । तत्र वैष्ण-
वस्योक्तं भस्मोद्धूलनं न सकलविद्याङ्गम् । विद्याविशेषप्रकरणनिय-
त्रितत्वात् । पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयदिति ! वैश्वानरविद्योक्ताति-
थिप्राग्मोजनवदित्यनुमानस्य प्रत्यनुमानत्वमपि दुर्वारमेव । विद्या-
विशेषप्रकरणनियत्रितत्वं च प्रकरणीयविद्यावशीकृतत्वम् । न च
तस्यासिद्धत्वम् । शैवोपन्यस्तश्रुतिलिङ्गवाक्यानामन्यपरत्वस्योपपादि-
तत्वेन तैः सर्वविद्याङ्गत्वापादनाशक्तौ प्रकरणस्यैव प्रमाणत्वेन
हेतावसिद्धिपरिहारात् । एवं त्रिपुण्ड्रस्यापि कालाग्निरुद्रोपनिषदु-
क्तस्य शैवविद्याङ्गत्वमेव । अतमेतच्छाम्भवमिति तत्रैवोक्तेः । प्रक-
रणसमाख्याभ्यां तन्नियमनात् । बृहज्जाबालश्रुतौ तस्यापि पाशुप-

तविद्योक्तमसोद्भूततुल्यफलत्वेन प्रपञ्चिततया कालाग्निरुद्रस्यापुनर्भव-
पदस्यापि पशुपाशविमोक्षरूपार्थस्यैवादरणीयत्वाच्च । एवं सिद्धे
तयोः शैवविद्याङ्गत्वे 'ततोधिकाराखनुपनीतशतमेकेनोपनीतेन
तत्सम'मित्यादिना 'ऽथर्वशिरःशिखाध्यायी शतमेकमेकेन मन्त्ररा-
जजापकेन तत्सममि'त्यन्तेन श्रावितविद्यावदुत्कर्षविश्रान्तिसाधि-
तपरमोत्कर्षासु तापनीयरूपाऽथर्वणस्य रहस्याद्युक्तविद्यासु तदनुपयो-
गान्न तयोर्बुद्धिपुण्ड्रादाधिक्यमिति सिद्धम् ।

अतः परं तादृगत्युत्कृष्टविद्योपयुक्तमूर्द्धपुण्ड्रं विचार्यते । तच्च
वासुदेवोपनिषद्युक्तम् । 'ॐ नमस्कृत्य भगवान्भारदः सर्वेश्वरं
वासुदेवं पप्रच्छ भगवन्मूर्द्धपुण्ड्रविधिं द्रव्यमन्त्रस्थानादियुतं मे
ब्रूहीति । त० होवाच भगवान् वासुदेवो वैकुण्ठस्थानोद्भवं मम
प्रीतिकरं मन्त्रैर्गङ्गादिभिर्धारित'मित्युपक्रम्य गोपीचन्दनाख्यं
द्रव्यं प्रथमकण्डिकायामुक्त्वा द्वितीयकण्डिकायां । अथ गोपीचन्दनं
नमस्कृत्योद्धृत्य, गोपीचन्दन पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव । चक्रा-
ङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव । इमं मे गङ्गे यमुने
संरक्षति शुतुद्रिः स्तोमं सचता परुष्ण्या । असिः क्रिया मरु-
द्बुधे वितस्तयार्जीकीये शृणु ह्यासुपोमया । इति जलमादाय
विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो देवा अवन्तु न इत्येताभि-
स्तत्पुरुषाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचो-
दयादिति विष्णुगायत्र्या त्रिवारमभिमन्त्र्य शङ्खचक्रगदापाणे द्वार-
कानिलयाच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागत-
मिति, मां ध्यात्वा गृहस्यो ललाटादिद्वादशस्थानेषु अनामिकया-

श्रुत्या विष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्द्वादशनामभिर्वा धारयेत् । ब्रह्म-
चारी चानप्रसो वा ललाटकण्ठहृदयबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या
कृष्णादिपञ्चनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तु तर्जन्या शिरोललाटकण्ठ-
हृदयेषु प्रणवेन धारयेत् । ब्रह्मादयस्त्रिस्रो व्याहृतयस्त्रीणि
छंदांसि त्रयो वेदास्त्रयः स्वरास्त्रयोज्ज्वयो ज्योतिष्मन्तस्त्रयः
कालास्त्रिस्रोऽज्यस्यास्त्रय आत्मानः पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वाकारा अका-
रोकारमकारा एते सर्वे प्रणवमयोर्ध्वपुण्ड्रत्रयात्मकाः । तदेत-
दोमित्येकत्वं संभावयन् परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं
धारये'दिति तद्विधेरुक्तत्वात् ।

न च प्रसिद्धशास्त्रास्तु तस्या उपनिषदोऽनुपलम्भादप्रामाण्यं
शङ्क्यम् । सम्प्रदायाध्ययनरहितानामपि सिलशास्त्रास्यमन्त्राणां शिव-
सङ्कल्पादीनां तत्र तत्र कर्मणि शिष्टकृतविनियोगदर्शनवदस्या अपि
तत्तद्देशस्याऽद्वैतब्रह्मतत्त्ववादिसङ्गृहीतपुस्तकेष्ववगम्यमानत्वेन काला-
भिरुद्रोपनिषद्वादरदर्शनात् । तैत्तिरीयशास्त्राश्रितवैखानसाख्यगृह्य-
सूत्र 'इति भूति सो'ति मसं गृहीत्वा ललाटकण्ठहृदयबाहुकण्ठादी-
'नादित्यः सोमो मेन इत्यूर्ध्वार्द्धमालिप्यापोहिष्ठे'ति संश्लेष्य 'ते
अग्ने तेने'त्यादिरग्नि'मुद्रयं तमसस्परीत्यादित्यमुपतिष्ठत' इत्युप-
स्थानाङ्गत्वेन तद्विहितम् । तदेवाऽऽश्रित्य द्रविडदेशस्यैर्याज्ञिकैरभि-
होत्रानन्तरं तदीयमसमोर्ध्वपुण्ड्रं प्रियमाणं दृश्यते । तथा तत्तन्निब-
न्धलिखितेषु पुराणेष्वपि दृश्यते । तत्तावन्निविधम् । जातिप्रयुक्तं,
कर्माङ्गमूतं, सम्प्रदायानुरोधि च । तत्राऽऽद्यं मदनपारिजाते ब्राह्मे

१ इत आरभ्य यतिस्त्रित्यन्तः पूर्वतनो भागः सप्तस्तके नास्ति । २ धन
सप्तस्तके भूषणशुद्धः पाठः । ३ अपीति स्वपाठः । ४ नम इति कप्तस्तकम् ।
पृष्ठे १७

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रं
 तु वैश्यानां वर्तुलं शूद्रजातिष्विति । धर्मप्रवृत्तौ शाकलश्च ।
 ‘त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणां वर्तुलं नृपवैश्ययोः । अर्द्धचन्द्रं तु शूद्रा-
 णामन्येषामूर्ध्वपुण्ड्रक’मिति । द्वितीयमाचारमाधवे ब्रह्माण्डे
 ‘पूजाकाले जपे होमे सायंप्रातः समाहितः । नामान्युचार्य
 विधिना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रक’मिति । मदनपारिजाते च ब्राह्मे ‘यागो
 दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । मस्मीभवति तत्सर्व-
 मूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्’ । स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्येऽपीदमेव
 वाक्यम् । धर्मप्रवृत्तौ च स्मृतिसारसमुच्चये ‘स्वाध्यायजपहोमादि
 सन्ध्यादानादिकं च यत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं
 भवे’दिति । आचारमयूखे च ब्रह्माण्डे ‘मृत्तिकां चन्दनं चैव
 मस्य तोयं चतुर्थकम् । एमिद्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुण्ड्रं भवेत्सदा ।
 स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यादुत्था चैव तु मस्यना । देवानभ्यर्च्य
 गन्धेन सर्वपापापनुत्तये । जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तः कर्मसि-
 द्ध्य’ इति । तृतीयं धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसारसमुच्चये ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिं
 प्रक्रम्य ‘ललाटे तिलकं कृत्वा कुर्युः शैवाथ वैष्णवाः । तर्पण-
 ञ्चापि वै श्राद्धमन्यथा निष्फलं भवेत्’ । आचारमयूखे च
 शौनकः । ‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं शिवस्यैवं विष्णोः कुर्युश्च वा बुधाः ।
 मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभि’रिति । ‘ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु
 सर्वेषां न निषिद्धं कदाचन । धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता
 भवन्ति य’ इति पाद्मोत्तरखण्डे ऊर्ध्वपुण्ड्राध्याये चोक्तम् ।

एवं प्रकारत्रयमध्ये तृतीय एव प्रबलः । जातिप्रयुक्त्या पुण्ड्रा-

न्तरस्यापि स्मरणाद्विकल्पप्राप्तौ सम्प्रदायवाक्यस्य व्यवस्थापकत्वात् ।
 'संयोगपृथक्त्वेन' कर्माङ्गत्वाद्यसिद्धेश्च । पूर्वात्परवलीयस्त्वमिति
 न्यायानुगृहीतत्वाच्च । न चेदमप्रयोजकम् । पूर्वादेव सिद्धौ पर-
 विधानवैयर्थ्यापातात् । न च सम्प्रदायवाक्यस्याऽन्यत्र सावकाश-
 स्त्वेन ब्राह्मणेतरपरत्वं शङ्क्यम् । शौनकवाक्यस्यब्राह्मणलिङ्गविरो-
 धात् । वाक्यान्तरेषु ब्राह्मणस्यैव द्वादशपुण्ड्रविधानात् । नाप्यवैदि-
 कपरत्वम् । पूर्वोक्तब्राह्मणस्कान्दादिवाक्यविरोधात् । यत्तु 'वेद-
 मार्गेकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना । ललाटे भस्मना तिर्यक्
 त्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हि । ललाटे भस्मना तिर्यक् त्रिपुण्ड्रस्य
 तु धारणम् । विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद्वारयन् पतति
 क्षणादि'ति सूतसंहितावाक्यं, तत्तु शैवपरम् । प्रकरणेन तथा
 निश्चयात् । पूर्वग्रन्थे शिवमाहात्म्यादिकथनेन तदीयस्यैव प्रस्ता-
 वाऽवगमात् । कर्मजडपरं वा तत् । एकपदेन वेदान्तविचारशून्य-
 तत्स्वरूपबोधनात् । वेदपदस्य कर्मकाण्ड एव प्रचुरप्रयोगात् ।
 'वेदाः साङ्गोपनिषद्' इत्यादौ तथा निर्णयात् ।

वस्तुतस्तु पूर्वोक्तशौनकवचसा वैदिकवैदिकशैवानामपि प्राप्त-
 स्योर्द्धपुण्ड्रस्यावैदिकशैवपरतां बोधयन्ती वैदिकशैवे तन्निवारणफलि-
 केयं परिसंह्या । जातिप्रयुक्तपुण्ड्रस्य वैदिकशैवे नियमो बाऽयं
 पूर्ववाक्ये । तेन द्वितीयमपि सादृशस्यैव भस्मत्रिपुण्ड्रोपरि पुण्ड्रा-

१ त्वादिसिद्धेश्चेति खपाठः । २ रागप्राप्ते विषये तन्निवृत्तिहेतुकः संकोच-
 फलको विधिः परिसंह्या । यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र । यथा वा ऋतौ
 भार्यामुपेयादित्यत्र । अत्रहि रागतः प्राप्तं सर्वमासमक्षणं, सर्वकाले सर्वासु च
 स्त्रीषु प्राप्तं च गमनं पञ्चपञ्चनखमक्षणविधानेन परिणीतपण्यां कृतावेव गमन-
 विधानेन च संकोच्यते ।

न्तरधारणपरम् । 'विने'त्यन्तेन पूर्वोद्धेन तथानिश्चयात् । यत्तु
 कौर्मे 'सर्वेषामेव भक्तानां शम्भोर्लिङ्गमनुचमम् । सितेन
 भस्मना कार्यं ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकमि'ति वाक्यं, तदपि शैवपर-
 मेव । 'यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् । धारयेत्सर्वदा
 शूलं ललाटे गन्धवारिभिः । प्रपन्ना ये जगद्धीजं ब्रह्माणं पर-
 मेष्ठिनम् । तेषां ललाटे तिलकं धारणीयं तु सर्वदे'त्यग्रे दर्श-
 नात् । अतो न केवलवैदिकाः वैदिकैवैष्णवा वाऽस्य विषयाः ।
 अन्यथा 'विप्राणां नैव धार्यं स्यात्तिर्यक्पुण्ड्रादिधारणम् ।
 नारायणात्परब्रह्मादन्येषामर्चनं न हि । ब्राह्मणः कुलजो
 विद्वान् भस्मधारी भवेद्यदि । वर्जयेत्तादृशं देवि मद्योच्छिष्टं
 घटं यथा । त्रिपुण्ड्रं शूद्रकल्पानां शूद्राणां च विधीयते ।
 त्रिपुण्ड्रधारणाद्विप्रः पतितः स्यान्न संशय' इति पाञ्चोत्तरखण्डी-
 योर्द्धपुण्ड्रधारणाध्यायवाक्यत्रयविरोधात् । 'शोणामेक उदकं
 गामवाजति मांसमेकः पिशति स्नयान् भृतम् । आनिम्बुचः
 शकृदेको अपाभरत्किस्वित्पुत्रेभ्यः पितराबुपाचतुरिति' ऋक्-
 शाखास्थचमसविभागप्रकरणीयश्रुतिविरोधापाताच्च । अत्र हि श्रुतौ
 द्रव्यान्तरस्य पितृकृतोपस्थानस्य च श्रावणेन शिष्टाचारप्राप्तरक्षण-
 स्यैव बोधनात् ।

एवं सति 'ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं ललाटे यस्य दृश्यते ।
 चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशय' इत्याचारमाधवे
 सत्यव्रतवचनेनोर्द्धपुण्ड्रस्यातिमाहात्म्यबोधनादपिशब्देन 'कैमुतिक'
 बोधनान्माधवेन पुण्ड्रान्तरस्याविचारणाच्च । धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसार-

समुच्चये 'ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्रिहोत्रसमो विधि'रिति कथ-
नात् । स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये 'मन्त्रेणैवामिमन्त्र्याऽथ ललाटा-
दिषु वैष्णवः । धारयेद्ऊर्ध्वपुण्ड्राणि यथासह्यमतन्द्रितः ।
ब्रह्मन् द्वादश पुण्ड्राणि ब्राह्मणः सततं धरेत् । चत्वारि भूमृतां
पुत्र पुण्ड्राणि द्वे विशां स्मृते । एकं पुण्ड्रं च नारीणां शूद्राणां
च विधीयत' इति वाक्यैः पूर्वोक्तपादवाक्यैश्च वैष्णवानां सर्वेषा-
मूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यम् । न च कूर्मोक्तिन त्रिशूलेन विकल्प इति
वाच्यम् । तस्य सगुणोपासकपरत्वात् । 'यत्तत्प्रधानं त्रिगुणं ब्रह्म-
विष्णुशिवात्मकम् । धृतं तु शूलधरणाद्भवत्येव न संशय' इति
तत्र वाक्यान्तरात् । अतः पूर्वोक्त एव निर्णयः ।

वैष्णवास्तु त्रिविधाः । 'न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि स-
म्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तम' इत्येकादशस्क-
न्योक्ता उत्तमाः । 'जगद्धातुर्महेशस्य दिव्याज्ञाचरणा वयम् ।
इह नित्यक्रियां कुर्मः स्निग्धास्ते वैष्णवाश्च ते' इति गारुडविष्णु-
भक्त्यध्यायोक्ताश्च । मध्यमास्तु, सात्विकादिभेदभिन्नास्त्रिधा 'यदा
भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः । तं सत्त्वप्रकृतिं
विद्यात् स्त्रियं पुरुषमेव वा । यदा आशिष आशास्य मां
यजेत स्वकर्मभिः । तं रजःप्रकृतिं विद्याद्विसामाशास्य ताम-
स'मित्येकादशस्कन्धवाक्योक्ताः । प्राप्तवैष्णवदीक्षोपदेशान्यतरास्त-
दनुसारिणः शेषाः । पूर्वोक्तधर्माभावेऽप्यनुसारित्वात् । 'स्वयं समु-
त्तीर्ये'ति गर्भस्तुतौ 'किरातहृणान्ध्रे'ति द्वितीयस्कन्धे च तादृशा-
नामपि संसारोत्तरणशुद्ध्योः कथनात् । अतस्तात्रिकमिश्रपरमिदं
धारणमिति न अमितव्यमिति दिक् ।

एवं वैष्णवानां सिद्धे ऊर्ध्वपुण्ड्रे तत्र द्रव्यादिकमुच्यते । आचारमाधवे ब्रह्माण्डे 'पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः । सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते । एता मृदः सुसम्पाद्या वर्जयेच्चन्यमृत्तिका' इति । पाद्मोत्तरखण्डे तु 'यसिन्कासिन्महाभागा वैष्णवा धारयन्ति वै । तसिन्वै मृत्तिका ग्राह्या ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य धारणे' इत्यप्युक्तम् । मदनपारिजाते तु 'जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः । विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलमि'ति व्यास आह । तत्रैव सत्यतपाः 'गोमतीतीरसंभूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्ध्ना बहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते' इति फलमाह । धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसारसमुच्चये तु 'अभ्यङ्गे स्नाने चैव विवाहे पुत्रजन्मनि । माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्य गोपिचन्दनमि'ति निषेधोऽप्युक्तः । तेन भगवत्सादृशोपचन्दनेन वैष्णवानां करणे कदापि न निषेधः । स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये तु द्रव्यान्तरमप्युक्तम् । 'शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुण्ड्रं च त्रिविधं स्मृतम् । तुलसीमृत्स्नया सार्द्धं श्रीगोपीचन्दनेन च । हरिचन्दनेन च ततः कार्यं तत्र विचक्षणै'रिति । धर्मप्रवृत्तौ तु विशेषः कालभेदेन । 'स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्वोमं कृत्वा तु भस्मना । अभ्यङ्गोत्सवकाले तु कस्तूरीचन्दनादिने'ति । आचारमयूखे तु देवार्चनोत्तरमपि गन्धेनोक्तं जलान्तर्जलेन च । वचनं तूक्तमथस्तात् । पाद्मोत्तरखण्डे तु कामनाभेदेनापि द्रव्यभेद उक्तः सोऽनावश्यकत्वाच्च लिख्यते । वर्णाङ्गुलिभेदेन फलभेदोऽप्याचारमाधवे ब्रह्माण्डे 'श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं चक्षुरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्रेयमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः श्रोत्रो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् । अनामिका-
 न्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी । एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न
 नखं स्पृशेत् । मानभेदोऽपि तत्रैव 'दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमो-
 त्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् । सप्त-
 पट्यञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं परिकीर्तितम् । चतुस्त्रिंशद्भुलैः
 पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतमिति । आचारमयूखे त्वेतदग्रे 'ऊर्ध्व-
 पुण्ड्रमृजुं सौम्यं कनिष्ठाङ्गुलिवत्स्मृतम् । नासादिकेशपर्यन्तं
 प्रयत्नाद्धारयेद्विज' इति चोक्तम् । इदं च कनिष्ठं मानम् । तेन
 नासादिब्रह्मरन्ध्रान्तं मुख्यमित्येवं फलति । परिणाहस्त्वङ्गुलिकृत-
 त्वादङ्गुलेरेव । इदं च सान्तरालं कार्यम् । 'ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं
 वा मध्ये शून्यं प्रकल्पयेत् । शृणु पण्मुर तन्मध्ये उमयाहं
 श्रिया हरि' रित्याचारमयूखे चतुर्विंशतितमव्याख्याया च प्रयोगपारि-
 जाते सङ्गहात् । एकान्तिनो महाभागाः सर्वभूतहिते रताः ।
 सान्तरालं प्रकुर्वन्ति पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् । ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृजुं
 सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् । दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्येच्छिद्रं
 प्रकल्पयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे । सान्त-
 राले समासीनो हरिस्तत्र श्रिया सह । निरन्तरालं यः कुर्या-
 दूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव
 व्यपोहति । अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु ये कुर्वन्ति द्विजातयः । ते
 ललाटे तु सततं शुनः पादं न संशय' इति पाञ्चाच ।

केचित्तु 'सुदर्शनं धारयत्यूर्ध्वपुण्ड्रं द्विरेखं भवति ब्रह्मणः
 सायुज्यतां सलोकतां जयति य एवं वेदे'ति काण्वशतपथीया
 श्रुतिमप्याहुः । एतदारम्भश्च नासामूलात् श्रूमध्याच्च कार्यः ।

‘आरभ्य नासिकामूलं ललाटे विलिखेन्मृदा । समारभ्य भ्रुवो-
र्मूलमन्तरालं प्रकल्पये’दिति पाद्यात् । मृदेत्युपलक्षणम् । द्रव्या-
न्तरस्यापि तत्रोक्तत्वात् । क्रमो मन्त्राश्च पात्रे स्कान्दे च । ‘ललाटे
केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे । माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं
कण्ठकूपके । उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते । तत्पार्श्वे
बाहुमध्ये तु मधुसूदनमनुसरेत्’ । दक्षिणबाहवित्यर्थः । ‘त्रिवि-
क्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके । श्रीधरं बाहुके वामे हृषी-
केशं तु कर्णयोः’ । साम्प्रदायिकास्तु कर्णमूले कुर्वन्ति । ‘पृष्ठे तु
पद्मनाभं च ककुद्दामोदरं स्मरेत् । ककुत्त्रिकम् । ‘तत्प्रक्षालन-
तोयेन वासुदेवेति मूर्द्धनि’ इति । आचारमाधवे ब्रह्माण्डे तु
‘द्वादशैतानि नामानी’ति पाठः ।

क्षत्रियादौ तु विशेषः पात्रे । ‘चत्वारि भूमृतां प्रोक्ते
पुण्ड्राणि द्वे विशां स्मृते । एकं पुण्ड्रं तु नारीणां शूद्राणां च
विधीयते । ललाटे हृदि बाह्वोश्च चतुःपुण्ड्राणि धारयेत् ।
ललाटे हृदये द्वे तु भाले त्वेकं विधीयते । ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां
ललाटे प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणं तु विधी-
यते । मूर्तयो वासुदेवाद्याश्चतुःपुण्ड्रेषु धारयेत् । वासुदेवस-
र्ज्पणानिरुद्धप्रद्युम्ना इत्यर्थः । ‘द्वयोगौविन्दकृष्णौ तु एकं नारा-
यणं धरे’दिति । आकारान्तरमप्याचारमाधवादौ स्मर्यते । ‘वर्ति-
दीपाकृतिं वापि वेषुपत्राकृतिं तथा । पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव
कुमुदस्य च । मत्स्यकूर्माकृतिं वापि शङ्खाकारमतः परमि’ति ।
पात्रे तु फलविशेषः ‘अश्वत्थपत्रसङ्काशो वेषुपत्रसमाकृतिः ।

पद्मकुण्डलसङ्काशो मोहनं त्रितयं स्मृतम् । महाभागवतः शूद्रः
पुण्ड्रं हरिपदाकृतिम् । दण्डाकारं तु वा देवि धारयेद्द्विपुण्ड्र-
कमि'ति । उपरि किञ्चिद्विस्तीर्णत्वे पदाकृतिर्ज्ञेयः समत्वे दण्डा-
कृतिः ।

निबन्धे तु स्थानविशेषो नियमितः । 'दण्डाकारं ललाटे
स्यात्पद्माकारं तु वक्षसि । वैष्णुपत्रनिभं बाहोरन्यदीपाकृतिर्भ-
वेदि'ति । इदं चादर्शादि दृष्ट्वैव कार्यम् । 'वीक्ष्याऽऽदर्शे जले वापि
यो विदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभाग प्रयाति परमां गति-
मि'ति स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्यवाक्यात् । 'वर्तुलं' तिर्यगच्छिद्रं
ह्रस्वं दीर्घं तनुं ततम् । वक्रं विरूपं वक्राग्रं छिन्नमूलं पदच्यु-
तम् । अशुभ्रं रुक्षमासक्तं तथा नाङ्गुलिकल्पितम् । विगन्धम-
वसह्यं च पुण्ड्रमाहुरनर्थक'मिति पाञ्चे वक्रादेर्निन्दनाच्च । दीर्घ-
मिति नासाग्रमारभ्य कृतम् । यथा चेदिदेश्यानाम् । ततं बहु-
परिणाहं यथा विरागिणाम् । तथैव तनुं छिन्नमूलम् । दण्डाका-
रादिकरणोत्तरं प्रोञ्चितमूलम् । रुक्षं जलेन विनैव कृतम् ।
अवसह्यमसह्यम् । शेषं स्फुटम् । यस्तु 'न पादुकास्थो नादर्शे न
जले स्ववलोकयेत् । न प्रावृतशिराः कुर्यात्तिलकं धर्मसाधन'-
मिति धर्मप्रवृत्तौ विष्णुवाक्य आदर्शादिनिषेधः, स पुण्ड्रान्तरपरः ।
होमोत्तरं तु ललाटादौ बिन्दुरेव विधेयः । 'न कदाचिन्मृदा तिर्यक्
न्यसेदूर्ध्वं न भस्मने'ति सङ्गहे भस्मोर्ध्वपुण्ड्रनिषेधात्पूर्वोक्तपाद्भवच-
नेषु वैष्णववैदिकस्य त्रिपुण्ड्रस्यापि निषेधात् । स्कान्दे त्रयोविंशा-
ध्याये 'ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः कुरुते स नराधमः । भङ्गत्वा

विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं ध्रुवम् । त्रिपुण्ड्रं यस्य विप्रस्य
ऊर्ध्वपुण्ड्रे प्रदृश्यते । तं दृष्ट्वाप्यथवा स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमा-
चरेत्' इत्युर्ध्वपुण्ड्रोपर्यपि तद्वारणे निन्दास्मरणाच्च ।

न च बिन्दोर्वर्तुलत्वादानर्थक्यं शङ्क्यम् । पादो वर्तुलानर्थकता-
बोधकस्य तिर्यगादिसमभिव्याहृतत्वेन प्रयत्नविशेषं निष्पाद्य तदा-
नर्थक्यपरत्वात् । अन्यथा होमान्ते भस्मपुण्ड्रबाधापत्तेः । अतो
यथा भस्मोर्ध्वपुण्ड्रस्य विहितप्रतिपिद्धत्वं स्वीकृत्य नृसिंहमट्टीये
शिष्टाचारात् व्यवस्थापितो विकल्पस्तथा शिष्टाचारादपि बिन्दु-
प्राप्तिः । अत एव कात्यायनगृह्ये 'व्यायुपाणि करोति भस्मना
ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेज्जे हृदि चे'त्यनेन विहिते व्यायुषकरणे,
शिष्टा बिन्दूनेव विदधति । तथैव तैचिरीयाश्च । तस्मादेवैव
व्यवस्येति दिक् । पित्र्ये कर्मण्यपि ऊर्ध्वपुण्ड्रं न त्याज्यम् ।
'ऊर्ध्वपुण्ड्रधरं विप्रं यः श्राद्धे भोजयिष्यति । आकल्पकोटि-
पितरास्तस्य तुष्टा न संशयः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो यस्तु श्राद्धं
कुर्याच्छुभानने । कल्पकोटिसहस्राणि गयाश्राद्धफलं लभे-
दि'ति पात्रात् । 'मत्प्रियार्थं शुभार्थं च रक्षार्थं चतुरा-
नन । मत्पूजाहोमकाले च सायं प्रातः समाहितः । म-
द्भक्तोद्धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं भयापहमि'ति स्कान्दाच्च । यत्तु
'ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः । श्राद्धकाले तु
संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च तत्त्यजे'दिति धर्मप्रवृत्तौ स्मृतिसमु-
च्चयवाक्यं, तदवैष्णवपरम् । यच्च 'निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं
वदनाच्यजेत् । पर्यङ्कात्प्रमदां मालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तका-
दि'ति विष्णुवाक्यम् । तदपि तथा । विशेषानुल्लेखात् । पुण्ड्रान्त-

रपरं वा । एतावान्परं विशेषः । रात्रौ खेदादिना निवृत्ते पुण्ड्रे
 भगवत्कर्माद्यभावे सति न कार्यम् । साय प्रातरिति वद्रात्राववि-
 धानात् । शिष्टाचाराऽभावात् । रक्षादीना स्मरणेनापि सम्भवा-
 द्धेति दिक् ।

मतान्तराण्यपाकृत्य श्रुतिस्मृतिसयुक्तिभिः ।

सच्छिद्रमत्र तिलकं निर्णीतं वैष्णवोचितम् ॥ १ ॥

इति श्रीवह्मभाचार्यमतवर्तिश्रीपीताम्बरतनुजश्रीपुरुषोत्तमवि-
 रचित ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणवाद समाप्तः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां
गोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः
शङ्खचक्रधारणवादः ।

कृष्णं भजन्ति ये प्रेम्णा तदङ्गत्वेन तन्मृदा ।

शङ्खादिचिह्नितांस्तान्वै ब्राह्मणान्प्रणमाम्यहम् ॥ १ ॥

अत्रेदं विचार्यते । शङ्खचक्रादिधारणं ब्राह्मणादीनां सर्वेषां कर्तव्यं
शूद्राणामेव वेति । किमत्र युक्तम् ? । शूद्राणामेवेति । कुतः 'शङ्खच-
क्राद्यङ्कनं च नृत्यगीतादिकं तथा । एकजातेरयं धर्मो न जातु
स्याद्विजन्मनः । शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा ।
स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वसाद्विजकर्मणः । यथा सशानजं
काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथा चक्राङ्कितो विप्रः सर्वकर्मसु
गर्हित' इति विष्णुवाक्येषु शङ्खादिधारणस्य शूद्रधर्मताव्यवस्थापन-
पूर्वकं द्विजातिधर्मतानिषेधात् । धारणे कर्मवहिष्कारगर्ह्योः स्मर-
णाच्च । न च 'शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् ।
निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यती'त्यादिवाक्येष्ववधार-
णे प्रत्यवायस्मरणात्त्रित्यमिति विहितप्रतिषिद्धत्वादौच्छिको विकल्प
इति वाच्यम् । ईदृशां सामान्यवचसामेकजातेरयं धर्म इत्यनेनोपसं-
हारदसौच्छिकविकल्पाऽप्रसज्यकत्वात् । न च निषेधस्य प्राप्तिपूर्वक-

त्वाद्विधिं विना च तदयोगादुपजीव्यविरोधेन 'न तौ पशौ करो-
ती'तिवदनिवार्यो विकल्प इति वाच्यम् । 'भूमावग्निश्चेतव्यो
नान्तरिक्षे न दिवी'तिवन्निषेधस्य नित्यानुवादरूपत्वात् । न च
'चक्रलाञ्छनहीनस्य विप्रस्य विफलं भवेत् । क्रियमाणं च
यत्कर्म वैष्णवानां विशेषतः' इति स्कान्दमार्गशीर्षमाहात्म्यवाक्या-
द्विप्रस्यापि धारणविधिप्राप्ते न निषेधस्य नित्यानुवादत्वमिति
वाच्यम् । एतस्याऽवैदिकतान्त्रिकपरत्वात् । 'विष्णुवागमादितत्रेषु
दीक्षितानां विधीयते । शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कनं नान्यदेहिनाम् ।
वेदमार्गेकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितो यदि । पतत्येव न सन्देह-
स्तथा पुण्ड्रान्तरादपि । नाङ्कनं विग्रहे कुर्याद्वेदपन्थानमा-
श्रितः । पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेद्'ति सूत-
संहितावाक्येन तथानिश्चयात् । तस्माच्छूद्रैस्तान्त्रिकैश्चावैदिकैः शङ्ख-
चक्रादिकं धार्य, न तु कथमपि वैदिकैस्त्रैवर्णिकैः शिष्टैरिति
प्राप्ते—उच्यते

नित्यत्वे सति पूजाङ्गत्वोपवीताऽतिदेशतः ।

केवले सेधतः शिष्टैर्धार्यं शङ्खादिकं मृदा ॥ १ ॥

तथाहि—शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् । नि-
ष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यतीति चक्रलाञ्छनहीनस्ये-
त्यादिवाक्येषु पूजाङ्गत्वेन नित्यत्वं शङ्खादिधारणस्योक्तम् । 'प्रातर्म-
ध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् । यथा सन्ध्या तथा नित्या
विष्णुपूजा स्मृता बुधै'रिति कालनिर्णयदीपिकायां नारदीयात् ।

१ माहात्म्ये वाक्यादिति गपाठः । २ प्राप्तेर्नेति गपाठः । ३ कलपुस्त-
कयोर्धीयत इत्यशुद्धः पाठः ।

‘न विष्ण्वाराधनात्पुण्यं वर्तते कर्म वैदिकम् । तस्मादनादिम-
ध्यान्तं नित्यमाराधयेद्भरिम् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन
पुरुषेण । त्वित्याचारमाधवे कौर्माच्च, ब्राह्मणादीनां विष्णुपूजापि
नित्या । एवं सति नित्यायाः पूजाया नित्यमिदमङ्गमिति तस्या व्यङ्ग-
त्त्वपरिहारायेदं सर्वेषामावश्यकम् । पौराणिकधर्मस्य श्रौतस्मार्तधर्मा-
ङ्गत्वाच्च । जन्माष्टम्यादिपूजानां पौराणत्वेन तस्यावश्यकत्वाच्च ।
तेन पूजाङ्गबोधकवाक्यानां सामान्यत्वेऽपि शूद्रादिविषयत्वेनोपसं-
हारोऽन्वधानरमणीय एव । न चेदमप्रयोजकम् ? । निषेधनिन्दादि-
वाक्येषु केवलधारणस्यैव निषेधनिन्दयोर्दर्शनात्तयोः पूजाकर्तारि-
पाखण्डतासम्पादनाऽशक्तत्वात् । अन्यथा तादृशमपि कचिन्निन्देत् ।
अतः शूद्रधर्मताव्यवस्थापनं द्विजातिधर्मतानिषेधनं धारकगर्हादिकं
च केवलस्यैवेति निश्चेयम् ।

किञ्च । ‘गोपीचन्दनमृत्स्नाया लिखितं यस्य विग्रहे । शङ्ख-
चक्रगदापद्मं तस्य देहे भवाम्यहम् । सौवर्णं राजतं ताम्रं
कांसं मृण्मयमेव वा । चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् विच-
क्षणः । उपवीतादिवद्वार्याः शङ्खचक्रगदादयः । ब्राह्मणस्य वि-
शेषेण वैष्णवस्य विशेषतः । उपवीतं शिखायुद्धं चक्रलाञ्छनसं-
युतम् । विप्रत्वं सफलं तस्य वैष्णवत्वं विशेषतः । चक्रलाञ्छ-
नहीनस्य विप्रस्य विफलं भवेत् । क्रियमाणं च यत्कर्म वैष्णवानां
विशेषतः’ इति स्कान्दमार्गशीर्षमाहात्म्यतृतीयाध्यायवाक्यं च । ‘ये
मृदा’ शङ्खादिधारणमुपक्रम्योपवीतादिवत्तदतिदिश्यते । उपवीतं
च देवलक्ष्म कर्माङ्गभूतं नित्यं च । ‘उपवीतं च देवानामुपव्ययते

देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते इति । तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजये-
 धजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या' इति श्रुतेः । 'सदोपवीतिना भाव्यं
 सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृ-
 तमि'ति स्मृतेश्च । शिखा चाऽऽकुमारमात्रिदण्डि नित्या । तद्वदिदमपि
 देवलक्ष्म कर्माङ्गं नित्यम् । तदेतदातिदेशिकं नित्यत्वादिकमुपवीतं
 शिखेत्यादिवाक्यद्वयेन दृढीक्रियते । ब्राह्मणपदं विप्रपदं च कण्ठ-
 तोऽत्र पठ्यते । तेनाऽस्य वैष्णवद्विजातिधर्मत्वसिद्धौ तन्निषेधो न
 नित्यानुवाद इति निश्चीयते ।

वस्तुतस्तु वैयासे दर्शने देवानां कर्माधिक्यराज्ञीकारात्तेषां योगा-
 दिबलेनाऽन्तरिक्षादावपि करणसम्भवात्प्राप्तिपूर्वक एव तत्रापि
 निषेधः । 'न कलञ्जं भक्षयेद्'तिवत् । व्यासस्य गुरुत्वेन तद्वि-
 रुद्धानां जैमिनीयानामनादरणीयत्वात् । नापि तान्त्रिकपरत्वम् ।
 विप्रपदात् । 'वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्र' इति तन्निर्वचनात् । वस्तुतस्तु
 निषेधादिवाक्येष्वङ्कनपदात्तसधारणस्यैव निषेधस्तान्त्रिकपरत्वं च ।
 अङ्कनपदेन तथानिश्चयात् । अङ्कनपदस्य वृषोत्सर्गादौ दाहन एव
 प्रसिद्धत्वात् । अन्यथा पुण्ड्र इवात्रापि धारणपदमेव वदेत् । अत-
 एव 'यस्तु संतप्तशङ्खादिलिङ्गचिह्नतनुर्नरः । स सर्वयातना-
 भोगी चण्डालो जन्मकोटिषु । द्विजं तु तप्तशङ्खादिलिङ्गाङ्कि-
 ततैनुं नरः । संभाष्य रौरवं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दशे'ति
 पृथ्वीचन्द्रोदयस्य बृहन्नारदीयवाक्ये तस्मादिपदोक्तपूर्वकमेव निन्दा-
 स्मरणम् ।

१ यज्ञोपवीतेति गणुस्तकपाठः । २ व्युपवीतेत्येति खपाठः । ३ तनुर्नर
 इति खपुस्तकम् ।

न च विष्णुना मृदा धारणस्यापि निषिद्धत्वात्नेदं साम्प्रतमिति वाच्यम् । तत्र तन्निषेधस्याऽविवक्षितत्वात् । यथा श्रुतौ 'निर्यासस्य नाशं ब्रह्महत्यायै होम एव वर्ण' इत्युपक्रम्यात्रे 'यो लोहितो यो वा ब्रश्चनाभिर्येपति तस्य नाशमि'ति पर्यवसानवचनात्तस्यैव निषेधो विवक्षितो न निर्यासमात्रस्येति निर्णयस्तथा प्रकृतेऽपि तस्मात्पर्यवसानात्तन्निषेधस्यैव विवक्षितत्वनिर्णयेन मृदा धारणनिषेधस्याऽविवक्षितत्वनिश्चयात् ।

न च श्रुतौ सामान्यविशेषभावप्रतीतेर्युक्तो विशेषनिषेधोपसंहारः । प्रकृते तुभयत्र विशेषोल्लेखाद्वैरूप्यमिति वाच्यम् । अबोधत्वात् । भक्षणस्य रागतः प्राप्तेस्तत्र तथाकथनस्य युक्तत्वात् । प्रकृते तु तदभावादुल्लिखितोऽपि विशेषोऽस्य शास्त्रीयत्वज्ञापनायेति सामान्यताऽनपायेन वैरूप्याऽभावात् । एतेनैव 'चक्राङ्किततनुर्यस्तु मृदा कार्पायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्य' इति पराशरमाधवीयपाठोऽपि देवोत्तरो ज्ञेयः । किञ्चाङ्गनपदस्य साधारणत्वाङ्गीकृतौ पूर्ववाक्ये सामान्यनिषेधस्येहापि सत्त्वात् वैरूप्यं प्राप्तावसरम् । 'लोहितान्द्रक्षनिर्यासानि'तिवद्वाक्यान्तरे मृद्धारणनिषेधाऽदर्शनात्सत्त्वेऽपि, केवले सावकाशत्वात्कथमपि पूजाङ्गस्य मृदा धारणस्य निषेधो न संभवदुक्तिकः । किञ्च । ब्राह्मणस्य निषिद्धं वैष्णवस्य विहितम् । तत्र ब्राह्मणश्चेद्वैष्णवो भवति तदा 'पूर्वात्परवलीयस्त्व' न्यायादपि तत्रासेर्निषेधो न शक्यवचनः । 'किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता' इति वाक्याद्भक्तिप्रयुक्तस्य ब्राह्मणवैष्णवत्वस्याऽति-

१ होमवर्ण इति वपुस्तत्त्वम् । २ इतः परं अशुद्धपाठः परित्यज्यन्ते टिप्पण्यामपि । यतो हि सप्तस्तकेऽशुद्धबहुलाः पाठाः ।

प्रशंसनात् । सिद्ध्यति पूर्वस्मात्कार्ये परविधानवैयर्थ्याऽऽपाताच्च ।
वैष्णवत्वस्य च संस्काररूपत्वेन परत्वात् । मक्तेरपि पुंस्त्वादिवत्स-
त्या अप्युत्तरकाल एव प्रादुर्भावात् । तत्र वैष्णवत्वमूर्द्धपुण्ड्रधारणवाद
एव विवेचितम् । न च तस्य ब्राह्मणत्वापेक्षया पूर्वत्वं सम्भवति
ब्राह्मणत्वस्य वर्णत्वेन साहजिकत्वात् । 'दैव्यो वै वर्णो ब्राह्मण'
इति श्रुतेः ।

इदमपि त्वद्रीत्योक्तम् । यदि च ब्राह्मणपदेन ब्रह्मजोऽभिप्रेयते
तदा तु निषेधगन्धो नोपैति । निषेधादिवाक्येषु ब्राह्मणपदाऽभा-
वात् । प्रत्युत विधिवाक्य एव ब्राह्मणपदात् । एतेनैव 'शिवकेश-
वयोश्चिह्नान् शूलचक्रादिकान् द्विजः । न धारयेत् मतिमान्वै-
दिके वर्त्मनि स्थित' इत्याश्वलायनवचनमपि प्रत्युक्तम् । ब्राह्मण-
पदाभावात् । द्विजपदस्य वर्णवाचकत्वाऽऽदरणेऽपि शिवकेशवप-
दात्समुच्चितोभयलिङ्गधारणस्य कुत्राप्यविधानेन आन्तप्रतिपन्नत्वा-
त्तथाधारण एव निषेधसक्रमेण केवलकेशवचिह्नधारणे निषे-
धाऽप्रसक्तेः । अन्यथोपजीव्यविरोधेन विकल्पप्रसक्तेर्दुर्वारत्वात् ।
तप्ताऽधारणे निषेधोपसहारस्य शक्यवचनत्वाच्च । न च निषेधानामु-
पसहारो नास्तीति वाच्यम् । वृन्ताकश्चेतवृन्ताकनिषेधे माधवहेमा-
द्रिभ्यां तदङ्गीकारात् । उक्तश्रुतेश्च ।

ननु भवत्वेवं तथापि तप्तधारणमितोऽपि प्रशस्तम् । पाञ्चोत्तरखण्डे
सुदर्शनमाहात्म्याध्याये 'शङ्खचक्राङ्कनं कुर्यादुभयोर्बाहुमूलयोः ।
हुताग्निना तु संतप्य सर्वपापापनुत्तये । बहिनैव तु संतप्तं
चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेत्सर्ववर्णानां हरिसालोक्यका-
म्यया । तथा 'चक्रचिह्नविहीनस्तु यः पूजयति केशवम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति पूजामन्त्रजपादिकम् । चक्रं वा शङ्खचक्रे
 वा तथा पञ्चापुधानि वा । धारयित्वैव विधित्सर्वकर्म समा-
 चरेत् । अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् । न
 तस्य किञ्चिदश्रीयादपि क्रतुसहस्रिण' इत्यादिवाक्यैः । तथा
 सति विहितप्रतिपिद्धत्वाप्राप्ते विकल्पे सार्तवैष्णवपरत्वेनोभयव्यव-
 स्थापनमुचितम् । 'तस्माच्चक्रादिहेतीनामङ्कनं वैष्णवं स्मृतम् ।
 चक्रादिचिह्नहीनत्वाद्वैष्णवत्वं न लभ्यते' इति तत्रैव वाक्यात् ।
 बृहन्नारदायाश्चलायनवाक्यविरोधस्तु मृदा धारणविचार एव सिद्धा-
 न्तिना परिहृतः । उचितश्चासौ । रुद्रसाधारणबुद्ध्या भगवन्तं
 जानत एव शूलादिधारणसम्भवात् । तादृशबुद्धिमतश्च 'यस्तु
 नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः । समत्वेनैव वीक्षेत स पाखण्डी
 भवेत्सदे'ति पाद्मोत्तरखण्डे पाखण्डोत्पत्तिकथनाध्याये पार्थिवीं प्रति
 शिववाक्यादिति चेत् ।

नेदं युक्तम् । विष्णुवाक्यविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । न च
 विकल्पो युक्तः । पुराणाऽपेक्षया स्मृतेर्वलवत्त्वात् । 'श्रुतिस्मृति-
 पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं बलिष्ठं स्यात्तयो-
 र्द्वये स्मृतिर्वरे'ति लघुव्यासस्मरणात् । किञ्च । पाप्मे सुदर्शनमा-
 हात्म्यतृतीयाध्याये 'सर्वेषामेव देवानां ममापि पुरुषोत्तमः ।
 पूजनीयो हरिर्नित्यं ब्राह्मणानां विशेषतः । तस्मात्तु ब्राह्मणो
 नित्यं विधिवत्पूजयेद्भरिम् । तच्चिह्नैरङ्कितः श्रीशपदं प्राप्नोत्य-
 संशय' इत्युपक्रमात् । 'तस्माच्चक्रादिहेतीनामङ्कनं वै'त्युपसंहारा-
 न्मध्ये च 'द्विविधं वैष्णवं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । शङ्खच-
 क्र्नादिभिर्बाह्यमान्तरं वीतरागता । बाह्याभ्यन्तरसाम्यं यत्त-

द्वैष्णवमुदाहृतमि'ति वाक्याच्च चक्रादिधारणस्य पूजाङ्गाद्यङ्गत्वं
 वैष्णवीयबाह्यचिह्नत्वं च सिद्ध्यति, न तु मुख्यत्वम् । तच्च मृदा
 धारणेऽपि तुल्यम् । यत्तु नृसिंहपरिचर्याया शिवलिङ्गाङ्कितवृषवदन-
 न्याऽधीनतायै तप्तचक्रादीनि धारयेदित्युक्तम् । तदप्येतेनैव निरस्तं
 ज्ञेयम् । अनन्याधीनताया अप्याऽऽन्तःकरणिकाया एव मुख्य-
 त्वात् । भेदवादस्य श्रुत्यनभिमतत्वाच्च । लोकसङ्ग्रहार्थानां कर्मणां
 संन्यासात्पूर्वमादरणीयत्वाद्वक्त्यविरुद्धत्वाच्चेति । किञ्च । कालोऽयं
 कलिर्बुद्ध्यादयश्चान्नादिवशा इति बुद्धेर्विपर्यासे तावन्मात्रेण सिद्ध्य-
 भावादङ्गिभूतायाः पूजायाः कालादिवशादकरणे पाक्षिकदोषस्यापि
 प्रसक्तिः । अतोऽपि मृदैव धारणमुचितम् ।

केचित्तु शङ्खचक्रधारणं हारीतेनोक्तमित्याहुः । यदि तत्तथा,
 तदापि विकल्पप्रसक्तेः पूर्वोक्तरीत्यैव व्यवस्थापनमुचितम् । तदा
 शिष्टाचारप्राप्तत्वात्तौल्यमेव पक्षद्वये । यत्तु पुराणेषु ध्रुवाम्बरीपा-
 दीना तप्तधारणमुक्तं तदपि सेवकानां 'करौ हरेर्मन्दिरमार्जना-
 दिष्वि'त्यादिवाक्यैः पूजकत्वेन प्रसिद्धानामेवोक्तम् । न तु पूजा-
 रहितानामिति न तेनापि तप्तधारणस्याऽऽधिक्येसिद्धिः । यत्तु रामा-
 र्चनचन्द्रिकाया 'अतप्ततनूर्न तदामो अश्रुत' इति श्रुतिमुप-
 न्यस्य धारणस्य श्रौतत्वमुक्तम् । तन्न । अत्र विध्यभावात् । 'ऐन्द्र्या
 गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इतिवदेतद्विनियोजकश्रुत्यन्तराऽभावाच्च ।
 किञ्च । इयं श्रुतिः 'पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि
 पर्येपि विश्रुत' इत्यस्योत्तरार्द्धभूता पवमानसोमदेवताके षोडशे
 पञ्चर्चसूक्तेऽस्ति । तेन तमेव प्रकाशयति । 'सर्वे वेदा यत्पद-

मामनन्ती'ति श्रुतिमादाय भगवत्परत्वेन व्याख्याने तु ससस्थ-
वृत्तान्त वक्तीति नाऽत्र युज्यते । तथाहि—हे ब्रह्मणस्पते अक्षर-
स्वामिन् । 'प्रभुत्वेन हरे स्फूर्तो लोकत्वेन तदुद्भव' इति । ते वितत
विस्तार । कृत्वा तावन्तमात्मानमित्यादिरूप । पवित्र कामादि-
शबलनिवर्तकम् । तत्र हेतु प्रभु । समर्थो भवान् । गात्राणि
भक्तानां शरीराणि । विश्वतः पथेषु अन्तर्बहिर्व्याप्तौपि । यत
एवमतस्ता अपि बहुचयोगोलन्यायेन व्याप्ता निष्कामा भवन्तीति
तथा । एव तत्स्तुत्या तस्य दुर्लभत्वमाह—अतस्ततन् विरहताप-
रहित तत्पूर्वोक्तं नाश्रुते न विज्ञेयेनाप्नोति । कथमेव ज्ञायत
इत्याकाङ्क्षाया वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । श्रुतास सिंचाङ्गेत्युक्तप्रकारेण
यका वहन्त संप्रापयन्त तत्समाप्तत प्राप्तवन्त इत्यवधारणतन्त-
येत्यर्थः । 'तयोः पवित्रमि'त्यग्निरिति तु तदग्निरग्नारम्भ इति न
विचिदेतत् ।

एवमेव हरिवल्लभसुधोदयेऽपि ऋक् पूर्वोक्तसूक्तीया शङ्खच-
क्रादिधारणपरत्वेन लिखिता । 'चमूपच्छयेनः शकुनो विमृत्वा
गोविन्दु ईप्स आयुधानि विश्रुत् । अपामूर्मिं सचमानः
समुद्रं तुरीयं धाम महिषो विवक्ति' । सापि नरकासुरवधोद्युक्तस्य
भगवतो वृत्तान्त वक्ति । तथा हि—चमूपत्, चमू नरकसेना
अवसादयन् । इयेन शसनीयः शूरैर्युद्धे । द्रष्टुमिर्देवादिभिर्वा ।
शकुनः शक्तः । हेतुगर्भं विशेषणम् । विमृत्वा, युद्धहतै मुरा-
दिदेहै विशेषेण पूरयित्वा । गोविन्दुर्भगवान् । उपत्ययान्तो
निपातः । ईप्स सेनाविद्रावणशीलः । अन्तर्भावित्तण्यर्थः । आयु-

धानि विभ्रत्सुदर्शनादीनि धारयन् । हेतुगर्भं विशेषणम् । अपा-
 मुदकानामूर्ध्वं प्रेरकम् । समुद्रमुदधिम् । अन्तरिक्षं वा सचमानः
 सेवमानः । महिषः महीयान् । तुरीयं संकर्षणं, चतुर्व्यूहेष्वन्यतमम् ।
 धाम स्वतेजः । विवक्ति विशेषेण वक्ति । तादृशपराक्रमेण शप-
 यतीत्यर्थः । 'चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृ-
 तानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरातिं तरेमे'ति
 तैत्तिरीयश्रुतिस्तु पवित्रत्वलिङ्गेन त्रिविक्रमचरणं बोधयन्ती, तेन
 ब्रह्मणा प्रक्षालनाच्छुद्धेन सता यत्पवित्रं गाङ्गमम्भस्तेन पूता इति
 वक्तीति बोध्यम् । पवित्रचरणपदयोरत्र दर्शनात्सुदर्शनपक्षे पुनरु-
 क्त्यापत्तेश्च । 'सुदर्शनं सहस्रारं पवित्रं चरणं पविरि'ति निघण्टौ
 'पवित्रं चरणं नेमिर्हरेश्चक्रं सुदर्शनम् । सहस्रारं प्राकृतमं लोक-
 द्वारं महौजसम् । नामानि विष्णुचक्रस्य पर्यायेण निबोध म'
 इति पाद्मे श्रीशास्त्रे च पर्यायताकथनात् । तथापि तत्तल्लिङ्गादर्श-
 नाच्च । तथा चानयापि न निर्वाहः ।

या तु 'प्रतद्विष्णो अञ्जचक्रे सुतप्ते' इति, या च 'धृतोर्द्ध्वपुण्ड्रः
 कृतचक्रधारी'ति कचिल्लिखिते ते श्रुती इदानीमप्रसिध्यमाने
 अपि पाद्मे सुदर्शनाध्याये 'तथैव सान्नि यजुपि ऋपि प्रोक्तं शुभा-
 नने' इत्युक्त्वा किञ्चित्पादवैपम्येणोक्ते, ताम्या श्रौतं भवतु । एता-
 म्यामेवान्या अपि श्रुतयो व्याख्याता ज्ञेयाः । भगवच्छास्त्रोपात्त-
 त्वेन कल्पाद्युपात्तयज्ञोपवीतादिमन्त्रवज्रामाण्येऽपि तेषामुपक्रमा-
 दिसन्दंशपतितत्वात् । तत्राप्युपक्रमे पूजाङ्गतामेवोक्त्वा धारणस्य
 फलान्तरस्य चोक्तत्वात्तदङ्गत्वेनैव धारणं फलावहं नतु केवलम् ।
 'अङ्गे फलश्रुतिरर्थवाद' इति न्यायात् । एवं सति पूजादि-

व्यङ्गतापरिहारो वैष्णवबाह्यचिह्ना फलानुकूलता च मृदा धारणेऽपि
तुल्या । अतः कालदोषसंसर्गभियेदमेव कार्यम् ।

नन्वस्ति भगवानेव रक्षक इति न कालभीतिरिति चेत्-सत्यम् ।
परं तत्र तादृशी भक्तिरपेक्ष्यते । तस्याश्च ज्ञापको देहगेहादिषु
रागाद्यभाव इति यावन्न तथा तावदिदमेव साधीयः । ये पुनर्धा-
रणं तप्तैः पूर्वमाग्रहेण कुर्वन्तः पूजादिकं कदाचित्कुर्वन्ति च तेषा-
माशयं न एव विदन्तीत्यलमुक्त्या । एवं च पूजाङ्गधारणोत्तरं
श्राद्धे प्राप्ते तत्स्थापनमुचितमेव । तथोक्तं स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये
मृदा धारणं प्रकृत्य 'शङ्खायुधाङ्कितो भक्त्या श्राद्धं यः कुरुते
सुतः । विधिहीनं तु संपूर्णं पितृणामक्षयं भवेदि'ति । शङ्खा-
ङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते वै यस्य वेश्मनि । तदन्नं स्वयमश्नाति
पितृभिः सह केशव' इति च । शङ्खपदमायुधान्तराणामप्युप-
लक्षणार्थकमिति तु प्रकरणादेव स्फुटति । एवमेव पात्रे तप्तचक्र-
धारणं प्रकृत्य 'विष्णुचक्रविहीनं तु यः श्राद्धे भोजयिष्यति ।
व्यर्थं भवति तत्सर्वं निराशाः पितरो गता' इति । अग्रे च
'अचक्रधारिणं विप्रं दूरतः परिवर्जयेत् । श्वपाकमिव नेक्षेत
लोके विप्रमवैष्णवम् । वैष्णवो वर्णवाह्योऽपि पुनाति भुवनत्र-
यमि'त्युक्तम् । तेन श्राद्धेऽपि वैष्णव एव ब्राह्मणः शङ्खचक्रोर्द्ध-
पुण्ड्रवानेव भोजनीयः । यानि निषेधनिन्दावाक्यानि ताने शैव-
स्मार्तादिपराणीति दिक् ।

तद्धारणप्रकारस्तु स्कान्दपात्रादिषु नैकः । तथापि सारसङ्ग्रहे
प्राप्ते 'यस्य नारायणी मुद्रा देहं शङ्खादिचिह्नितम् । सर्वाङ्गं

चिह्नितं यस्य शस्त्रैर्नारायणोद्भवैः । प्रवेशो नास्ति पापस्य
 कवचं तस्य वैष्णवम् । चक्रं च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि
 दक्षिणे । गदां वामे गदाधस्तात्पुनश्चक्रं च धारयेत् । शङ्खो-
 परि तथा पद्मं पुनः पद्मं च दक्षिणे । उभयोर्नाममुद्रां तु
 संप्रदायानुसारतः इति सनत्कुमारवाक्येनोपसहाराद्यथासंप्रदायं
 व्यवस्था । स च प्रकारः स्फुट एवेत्युपरम्यते ।

यत्तु भट्टोजिदीक्षितास्तन्त्राधिकारिणो निरूप्य 'तप्तमुद्रा ह्यन्त्य-
 जाय हरिणा निर्मिता पुरा । भूदेवस्तप्तमुद्रां तु चिह्नं कृत्वा
 विमूढधीः । इह जन्मनि शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चाऽभिजायत'
 इति ब्राह्मदशमाध्यायवाक्यं, 'शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादि-
 धारिणाम् । शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः । विप्र-
 स्यैतद्विगर्ह्यत्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितमिति पात्रं वाक्यं, 'शिवके-
 शवयोश्चिह्नं शूलचक्रादिकं द्विजः । न धारयेत् मतिमान्यै-
 दिके घर्त्मनि स्थितः । त्यक्तवैदिककर्माणो नास्तिका नटन-
 र्तकाः । ते धारयेयुश्चिह्नानि शिवयोर्भिन्नबुद्धयः । वेदाक्षर-
 विहीनानां नास्तिकानां द्विजन्मनाम् । विहितं धारणं नित्यं
 चिह्नानां केशवेशयोः । तेषां भिन्नधियां किञ्चित्सुगत्यर्थे
 शिवः पुरा । कृपया तच्चकारेह पुराणेऽपूदितं च तदि'त्याश्व-
 लायनपष्ठाध्यायवाक्यानि, 'वेदमूलतया नित्यं प्रवृत्ता अपि
 सत्तम । कचित्कदाचित्सर्तारस्तत्रार्थं च भ्रुवन्ति वै । कचि-
 त्तन्त्रानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि । वदन्ति तादृशोऽस्तु
 ग्राह्यस्तत्रावलम्बिना । पुराणे धर्मशास्त्रे च योऽंशः श्रुत्या
 विरुद्ध्यते । स तत्रार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिरिति

पराशरीयपुराणदशमाध्यायवाक्यानि, 'तत्रावलम्बनेनैव पुरा-
णानि च कानिचित् । साक्षाद्वेदविरुद्धार्थं प्रवदन्ति कचित्
कचित् । अधिकारिविभेदेन नैव वेदपरं प्रतीति स्कान्दवाक्यं
चोदाहृत्य, अत एव वैदिकान्प्रति तत्समुद्रादिनिषेधकं, तद्वारणे
प्रायश्चित्तविधायकं प्रायश्चित्ताऽननुष्ठाने नरकादिवोधकं वचन-
सहस्रं तत्र सत्रोपलभ्यत इति चोक्त्वा बृहदारदीयसूतसहिता-
वायवीयलैङ्गाऽऽदित्याभेयकौर्मवामनोपपुराणपराशरोपपुराणवाक्यानि,
पूर्वोक्तं विष्णुस्मृतिवाक्यं, 'अङ्गेषु नाङ्गयेद्विप्रो देवतायुधला-
ञ्छनैः । अङ्गयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः' इति शाता-
तपीय, 'रागसंदग्धगात्राणां न स्यात्पारत्रिकं शुभमि'ति
हारीतं, 'नाङ्गनाथ दहेद्देहं दहेच्चेत्कामकारतः । नाधिकुर्वन्ति
दग्धाङ्गाः श्रौतस्मार्तेषु कर्मस्वि'ति बौधायनीयं, तादृशं याम्यं
पराशरमाधवीयं चोदाहृतं । अष्टादीनामेवागमोक्तदीक्षायामधिकारः ।
तत्समुद्रादिविधिप्रशंसादिकमपि तद्विषयो, निषेधास्तु वैदिकविषयका
इत्युक्तवन्तः । तदिदं श्रीमतो रुक्माङ्गदस्य प्रतारणार्थमेव ।
ग्रन्थप्रतिज्ञायां श्रीमतो रुक्माङ्गदस्य ग्रीतये पञ्चरात्राद्यधिकारी
निरूप्यत इति कथनात् । उपसहारदशायां सर्वागमेष्वपि वेद-
विरुद्धाशस्यैव स्वरसप्राप्तस्यैव चाप्रामाण्यव्यवस्थापनेन प्रकृते तद-
भावात् । प्रत्यक्षश्रुतिषु मुद्राधारणनिषेधावनुपलम्भेन श्रुतिविरुद्धत्व-
स्याऽशक्यवचनत्वात् । पौराणिकत्वेन धारणे स्वारसिकत्वाऽभावाच्च ।
नचैदमप्रयोजकम् । उक्तस्कान्दे साक्षात्त्वेन तच्छ्रुतेर्विशेषितत्वात् ।
नच साक्षात्त्वमर्थविशेषणमिति शक्यशङ्कम् । उक्तस्कान्दे साक्षा-

द्वैयध्यापातात् । 'असूर्यपश्या राजदारा' इत्यादौ पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति मर्यादाया भङ्गस्य सर्ववादिसम्मतत्वेनात्रापि शक्यवचनत्वात् । अतः पूर्वोक्तैव व्यवस्था सदादरणीयेति दिक् ।

इत्येवं भगवत्पूजाशेषं शङ्खादिधारणम् ।

निबन्धोक्तपथोवाच(?)निश्चित्य पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यमतवर्तिश्रीमद्ब्रह्मनन्दनचरणैकतान-
श्रीपीताम्बरतनुजश्रीपुरुषोत्तमविरचितः शङ्खचक्रधार-
णवाद्योऽष्टादशः समाप्तिमगमत् ॥

श्रीहरिर्जयति ।

पुष्टिमार्गीयसिद्धान्तवाङ्मालायां

श्रीमत्पुरुषोत्तमविरचित-

स्तुलसीमालाधारणवादः ।

तुलसीकाष्ठमालाभिः सर्वदा भूषितान्नरान् ।

हरिनामाक्षरमुखान्नमामि भगवत्परान् ॥ १ ॥

ननु तुलसीमालावदन्यासामपि धारणस्य विहितत्वात्को विशेष-
पस्तद्धारण इति चेत्-भगवत्प्राप्त्युपायत्ववैष्णवचिह्नत्वपुण्यजनकत्व-
नित्यत्वादिरिति वदामः । तथा हि—स्कान्दे मार्गशीर्षमाहात्म्ये
'अतः परं प्रवक्ष्यामि तुलसीमालाफलं बहु । अन्यासामपि
माहात्म्यं शृणु ब्रह्मन् सुशोभनम् । तुलसीकाष्ठजां मालां
कण्ठस्थां वहते तु यः । अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवैति
न संशयः । धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः । तथा 'तुलसीदलजां
मालां ममोत्तीर्णां वहेतु यः । पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां
लभते फलम् । तथा-तुलसीकाष्ठसम्भूतां यो मालां वहते नरः ।
फलं यच्छाम्यहं तस्य प्रत्यहं द्वारकोद्भवम् । तथा-तुलसीका-
ष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् । पितृणां देवतानां च पुण्यं
कोटिगुणं कलौ । धारयन्ति न ये मालां हेतुका पापबुद्धयः ।

नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना ममे'ति भगवद्वाक्यात् ।
अधारणे प्रत्यवायबोधनाच्च नित्यत्वम् ।

न च 'ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरि-
शोभितशङ्खचक्राः । ये चा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते
वैष्णवा भवनमाशु पवित्रयन्ती'ति पाद्मोत्तरखण्डे दशमाध्याये
शिववाक्ये पूर्वोक्तस्कान्दवाक्ये च मालान्तराणामप्युक्तेः सर्वासां
तौल्यमिति वाच्यम् । स्कान्दे 'तुलसीकाष्ठसम्भूतं शिरसो बाहु-
भूषणम् । धारयेत्कण्ठदेशे तु तस्य नैवास्ति पातकमि'ति
वाक्यात् । तथा पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये नारदवाक्याच्च ।
ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्ड ऊनविंशाध्याये तुलस्युपाख्याने 'तुलसीका-
ष्ठनिर्माणमालां गृह्णाति यो नरः । पदे पदेऽधमेधस्य लभते
निश्चितं फलमि'ति वाक्याच्च, तुलसीकाष्ठजा माला सर्वथा
धार्या । तुलसीकाष्ठमालामेव प्रस्तुत्याऽनुपदमेवाऽधारणे प्रत्यवायबो-
धनादेतद्वारणस्यैव नित्यत्वनिश्चयात्तद्दौर्लभ्य एवान्यासां धात्रीफला-
दिकृतानां धार्यता । तिलकवद्वैष्णवचिह्नत्वाच्च ।

यत्तु निर्णयसिन्धौ 'निवेश केशवे मालामि'त्यादीनामनाकर-
त्वमुक्तम् । तदपि ब्रह्मवैवर्तस्कान्दपद्मादिवचसां साकराणां दृश्य-
मानत्वादकिञ्चित्करमेव । तर्ह्यस्तु पूजादिसमय एव तद्वारणं न
सर्वदेति चेत् । न । तद्वारणस्य सर्वदा आवश्यकत्वात् । पूर्वोक्त-
वाक्येभ्यस्तथा निश्चयात् । 'हरिनामाक्षरमुखं भाले गोपीमृदा-
ङ्कितम् । तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुर्यमोद्भटा' इति काशी-
खण्ड एकोनविंशाध्यायवाक्याच्च । उचितं चैतत् । देहस्य क्षण-
भङ्गुरत्वात् । 'न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।

महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीमि'ति वाक्यस्यापि पात्र-
स्थस्य कचिद्दृश्यमानत्वात् । हरिवल्लभसुधोदयादावन्येषामपि तादृशा
वचसा दृश्यमानत्वात् ।

न च 'नागन्धां स्रजं धारयेद्वते हिरण्यस्रजमि'ति श्रुतेर्धा-
रणवचसा निर्वणत्वं शङ्क्यम् । श्रुतेर्लोहान्तरपरत्वाक्रत्वर्थताबोधक-
त्वाद्वा । एतस्य वाक्यस्य मिताक्षराया पाठभेदेन दर्शनात् । श्रुति-
रैनालिखनाच्च । श्रुतित्वस्याप्यत्र सन्दिग्धत्वात् । एतस्या सर्वपर-
त्वादरे रुद्राक्षधारणस्यापि भवता निषिद्धत्वापत्तेः । अगन्धत्वस्य
तुल्यत्वात् । अनुद्भूतगन्धस्य तुलसीकाष्ठेऽपि सत्त्वात् ।

न च रुद्राक्षधारणामाद्यो ज्ञानानुत्पत्तिकारणमिति सूतसहिता-
वाक्याज्ज्ञानेच्छोक्तद्वारणमावश्यकमिति वाच्यम् । तस्य शैवपर-
त्वात् 'रुद्राक्षदेहसंस्थो यः कुकुरो म्रियते यदि । सोऽपि रुद्रपदं
याति किं पुनर्मानवो गुह । सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसं-
स्थया । यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् । हस्ते
चोरसि कण्ठे च शिरसा चैव धारयेत् । अवश्यं सर्वभूतानां
रुद्रपद्मिचरेन्महीम् । सुरासुराणां सर्वेषां वन्दनीयो यथा
शिवः । उच्छिष्टोऽपि विकर्मस्यो युक्तो वा सर्वपातकः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्राक्षस्य च धारणात् । शिखायां बाहु-
कण्ठे च कर्णयोश्चापि यो नरः । रुद्राक्षं धारयेद्धृत्पुत्रा स शैवं
लोकां प्रमुखा'दिति सदाचारचन्द्रोदयस्य शिवकार्तिकस्य सत्त्वादन तथा
निश्चयात् ।

ननु वैष्णवस्य तद्वारणनिषेधाऽदर्शनात्तद्वारणे को दोष इति

चेत् । अविहितत्वमेवेति जानीहि । नन्वेवं सति मौक्तिकादिष्वपि
 तौल्यमिति वाच्यम् । ओमिति ब्रूमः । रागविशेषादेव तद्धार-
 णात् । अतो ज्ञानस्य स्वतःपुरुषार्थत्वा 'नमोक्षमिच्छेज्जनार्दनादि'ति
 वाक्येन ज्ञानफलस्य भगवदधीनत्वाच्च भगवत्प्राप्तीच्छोस्तुलसीधार-
 णस्यैवावश्यकत्वात् । 'मामेवैति न संशय' इति पूर्वोक्तवाक्यात् ।
 'श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधल-
 ङ्घये । तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुपाव-
 घातिनामि'ति श्रीभागवतवाक्येन भक्त्यपेक्षया ज्ञानस्य जघन्यत्वात् ।
 अतो भगवदीयानां तुलसीकाष्ठमालाधारणमेवोचितम् । ये च तुलसी-
 धारिणं दृष्ट्वा निन्दन्ति तेषां स्वरूपं गारुडाज्ज्ञेयम् । 'कृष्णायु-
 धाङ्कितं विप्रं तुलसीकाष्ठभूषितम् । दृष्ट्वा निन्दापरो यस्तु स
 घौद्धो न तु वैष्णव' इति । तथा 'धारयन्ति न ये मालां
 हेतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना
 हरेः । तुलसीकाष्ठमालोक्य कण्ठे वा मस्तके करे । निन्दां
 कुर्वन्ति ये मूढा म्लेच्छजास्ते न संशयः । अत्रातिशयमा-
 लोक्य तुलसीं द्वेषयन्ति ये । बहुनोक्तेन किं पार्थ सर्वे ते
 अन्यरेतजाः । तुलसीकाष्ठधृग्विप्रान् वैष्णवान् दूषयन्ति ये ।
 सर्वे ते रौरवं यान्ति संशयो नास्ति नारदे'ति हरिवल्लभसुधो-
 दयस्य वाक्येभ्यश्च । जपोऽपि तन्मणिभिरेव साधीयान् । तुलसी-
 काष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मणि सर्वेयामीप्सितार्थ-
 फलप्रदे'ति रामार्चनचन्द्रिकावाक्यात् । तुलसीसम्भवा या तु
 मोक्षं वितनुतेऽचिरादि'ति गौतमीतन्त्रसप्तमाध्यायवाक्यात्पुरश्च-
 रणचन्द्रिकायां वैष्णवे 'तुलसीमाले'ति वाक्यात् । तत्र धर्मप्रवृत्तौ

न्यस्याऽपि मायिकत्वमिति चेत् । लक्ष्यत्वरूपधर्मवत्त्वेन दोषस्त-
दवस्थः । लक्ष्यत्वमपि तथैव मायिकं चेत् । मद्रं लक्षणावैयर्थ्यम् ।
किं च । लक्ष्यस्य तीरस्याऽगङ्गात्ववत्सत्यादिलक्ष्यस्याऽसत्यत्वादि-
त्वापातः । उपाधिवादस्य च श्रीमदाचार्यचरणादिभिः खण्डितत्वा-
च्चेह तन्यते ।

अथ च, सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्वाद्विशेषणमर्थवदिति
न्यायेन विशेषणस्येतरभेदकत्वेन मायासम्बन्धराहित्याभावादेव
व्यावर्त्याऽभावादपार्थम्यं विशेषणमिति चेत् । न । दत्तोत्तरत्वात् ।
बोधाय निरूपणीयत्वेनेतरमतजन्यज्ञानस्य निरसनीयत्वात् ।

किञ्च । सन्ध्याधिकरणाऽनुरोधेन स्वात्मिकसृष्टेर्मायिकत्वेन तद्या-
वृत्त्यर्थं वा तत् । स्वात्मसृष्टेरवास्तविकत्वेनाऽस्याः सृष्टेश्च वास्तवि-
कत्वेन भेदो, 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति सूत्रादिभिर्व्यासच-
रणैरेव प्रतिपादितः । इतरसम्बन्धविशेषणं तु ब्रह्मणो धर्मधर्मिभा-
वसम्बन्धावच्छिन्नतया । तस्यापि निरासे शङ्करमतप्रवेशवारणाय ।
तर्हि धर्मधर्मिभावसम्बन्धाऽङ्गीकारे द्वित्वप्रकारकज्ञानप्रतियोगिता-
काऽभावाऽभावादव्याप्तिरिति चेत् । धर्मधर्मिभावस्याऽभिन्नत्वस्य,
'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि'त्यादिसूत्रैर्निर्णीतत्वात् । 'परास्य श-
क्तिरि'त्यादिष्वभेद एव पष्ठवङ्गीकारात् ।

एतेन भेदाऽभेदवादिनौ निम्बार्कभास्कराचार्यौ प्रत्युक्तौ । तत्रा-
ऽऽद्यस्य वास्तविकभेदाऽभेदत्वेन मध्वाचार्यस्यैव भेदस्य वास्तविकतया
द्विप्रकारकेत्यादिना निरस्तत्वात् । द्वितीयस्य त्वोपाधिकभेदाभेदेन भेद-

स्यौपाधिकत्वेनेतरसम्बन्धेनेत्यादिना व्यावर्तितत्वात् । तर्हि अवच्छि-
न्नान्तमेव तदिति चेत् । शङ्करमताऽऽपत्तिः । अतः कार्यादीति ।

तर्हि रामानुजाचार्यमतेऽपि मायासम्बन्धाऽभाववत्कार्यकारणयो-
रद्वैततया तन्मत्प्रवेश इति चेत् । शृणु । तन्मते हि चिदचिद्वि-
शिष्टस्य सूक्ष्मस्य स्थूलस्य कारणस्य कार्यस्य च सत्त्वेन, स्वमते,
'आत्मैवेदमग्र आसीद'ित्यादिश्रुत्याऽचितः कारणावस्थायां निषे-
धात् । केवलात्मनः कारणतया ततो वैलक्षण्यम् । कार्यावस्थाया-
मपि तेषां मते परस्परभेदस्य वास्तविकत्वेन स्वमतेऽभेदस्य वास्त-
विकत्वेनाऽपि वैलक्षण्यम् । न च घटपटादीनामभेदो न सम्भवतीति
वाच्यम् । एवेषां ब्रह्मोपादानस्यैकत्वेन तस्यैवाऽवस्थान्तरत्वेन चाऽभे-
दात् । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवस्थाभेदेऽपि न पुरुष-
भेदः ।

किञ्चेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वेनाऽचितो, वास्तविकमिन्नचितश्च
निरासेन न तत्रातिव्याप्तिः ।

किञ्च विशिष्टाद्वैतमित्यस्य विशेषणविशिष्टत्वेन विशेषणस्य
चेतरव्यावर्तकत्वेन सम्भवोऽपेक्षितोऽत्र व्यावर्त्याभावतया वैशिष्ट्य-
कथनं नोपपद्यत इति । एतेन शैबोऽपि दत्तोत्तरः ।

मिश्रुस्त्वविभागाद्वैतवादमवलम्ब्यौपाधिककर्तृत्वादिकमङ्गीचकार ।

१ तत्रापि व्याप्तिरिति खपाठः । एवमशुद्धा अपि पाठा अस्माभिष्टिप्पण्यां
धृता इति भास्ममूदाधर्यं पश्यताम् । यतो हि पुस्तकानामशुद्धतमतया शोधने
क्रियान्प्रयासस्तथापि पुस्तकसग्रहवन्तः शोधनाय न ददतीति दर्शनाय काचित्को-
ऽयमाडम्बरः । पुस्तकमेकमेवाऽस्य सम्प्राप्तम् । तदपि च सर्वत्राऽशुद्धम् ।
२ विशिष्टाद्वैतवादिरामानुजमतस्य चौरत्वात् ।

च 'तुलसीमणिभिश्चैव गणितं चाक्षयं भवे'दिति । अगस्त्यसं-
हितायां पष्ठेऽध्याये 'यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालां सुरुपिणीम् ।
कर्णमालां प्रयत्नेन कृतं स्यादक्षयं भवे'दित्यादिवाक्येभ्यः ।

यद्यपि 'रुद्राक्षैश्चानन्त'मिति शिवपुराणेऽस्ति । तथापि तत्स-
कामपरं, शैवपरं वा वाक्यं प्रकरणवशाद्बोध्यम् । वैष्णवपुरा-
णादिषु वैष्णवनिबन्धेषु च तदादरस्थाऽदर्शनादिति । अथ प्रासङ्गि-
कमुच्यते । जपमालामणिसङ्ख्यामाहाऽऽचारमाधवे प्रजापतिः ।
'अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशकं तथा । सप्तविंशतिकाः
कार्यास्ततो नैवाधिका हि ताः । अष्टोत्तरशता माला उत्तमा
परिकीर्तिता । चतुःपञ्चाशिका वत्स मध्यमा परिकीर्तिता ।
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसङ्ख्ये'ति । गौतमीयतन्त्रेऽपि
'अष्टोत्तरशतमणिभिर्निर्मिता या तु मालिका । राज्यं वित्तनुते
नृणां देहान्ते मोक्षमाप्नुयादि'त्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तस्माद्वै-
ष्णवसाम्प्रदायिकैस्तुलसीकाष्ठमालैव धार्या तदभावे धात्रीफलादि-
सम्भवा । वैष्णवैकचिह्नत्वात् । अपेऽपि तस्या एव प्रशस्ततरत्वाच्च ।
न च रुद्राक्षादिसम्भवेति निश्चयः ।

इति नानानिबन्धानां वैष्णवाचरितस्य च ।

दर्शनादतिनिष्कृष्टं तुलसीकाष्ठधारणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यमतवर्तिश्रीमद्ब्रह्मनन्दनचरणैकतान-
श्रीपीताम्बरतनुजपुष्पोत्तमविरचितः सप्तदशस्तुल-
सीमालाधारणवादः संपूर्णतामफाणीत् ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां

भट्टश्रीरामकृष्णविरचितः

शुद्धाद्वैतपरिष्कारः ।

शुद्धाद्वैतप्रचारेण मायावादनिवर्तकान् ।

श्रीमदाचार्यचरणान्प्रणमामि पुनः पुनः ॥ १ ॥

अथ शुद्धाद्वैतस्य किं लक्षणमिति चेत् । इतरसम्बन्धाऽनवच्छि-
न्नकार्यकारणादिरूपद्वित्वप्रकारकज्ञानप्रतियोगिताकाऽभाववत्त्वमिति
गृहाण । अत्र हि^३ द्वित्वप्रकारकज्ञानप्रतियोगिताकाऽभाववत्त्वमित्य-
नेनैवेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वप्रतीतेरनवच्छिन्नाऽन्तविशेषणस्य किं
प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम् । कार्यकारणादिव्यतिरिक्तप्रकारकपदा-
र्थस्य मायिकत्वाऽभावाय तद्विशेषणम् । शंकराचार्याणां मते
मायाऽविद्योपाध्यवच्छिन्नेश्वरजीवादिरूपकारणकार्ययोरशुद्धत्वात् ।
अन्यथा तेषां मते कार्यकारणयोः शुद्धत्वे द्वैताऽऽपत्तिः । अत
एव स्वरूपलक्षणे सत्यादिपदलक्ष्यमेव ब्रह्म । सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो
लक्ष्य एवेति च स्थित इत्युक्तेः ।

तत्राऽपि यदामः । लक्षणायाः शून्यसम्बन्धरूपत्वात्तस्य च
द्विनिष्ठत्वाद्ब्रह्मणि सत्त्वेन वान्ताशित्वाऽऽपातः । अथ च सम्ब-

१ विचारेणेति खपाठः । २ अभावत्वमिति खपाठः । ३ हीति नास्ति खे ।

न्यस्याऽपि मायिकत्वमिति चेत् । लक्ष्यत्वरूपधर्मवत्त्वेन दोषस्त-
दवस्थः । लक्ष्यत्वमपि तथैव मायिकं चेत् । भद्रं लक्षणावैयर्थ्यम् ।
किं च । लक्ष्यस्य तीरस्याऽगङ्गात्ववत्सत्यादिलक्ष्यस्याऽसत्यत्वादि-
त्वापातः । उपाधिवादस्य च श्रीमदाचार्यचरणादिभिः खण्डितत्वा-
च्चेह तन्यते ।

अथ च, सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति
न्यायेन विशेषणस्येतरभेदकत्वेन मायासम्बन्धराहित्याभावादेव
व्यावर्त्याऽभावादपार्थम्यं विशेषणमिति चेत् । न । दत्तोत्तरत्वात् ।
बोधाय निरूपणीयत्वेनेतरमतजन्यज्ञानस्य निरसनीयत्वात् ।

किञ्च । सन्ध्याधिकरणाऽनुरोधेन स्वामिकसृष्टेर्मायिकत्वेन तद्व्या-
वृत्त्यर्थं वा तत् । स्वामसृष्टेरवास्तविकत्वेनाऽस्याः सृष्टेश्च वास्तवि-
कत्वेन भेदो, 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि'ति सूत्रादिभिर्व्यासच-
रणैरेव प्रतिपादितः । ईतरसम्बन्धविशेषणं तु ब्रह्मणो धर्मधर्मिभा-
वसम्बन्धावच्छिन्नतया । तस्यापि निरासे शङ्करमतप्रवेशवारणाय ।
तर्हि धर्मधर्मिभावसम्बन्धाऽङ्गीकारे द्वित्वप्रकारकज्ञानप्रतियोगिता-
काऽभावाऽभावादव्याप्तिरिति चेत् । धर्मधर्मिभावस्याऽभिन्नत्वस्य,
'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादि'त्यादिसूत्रैर्निर्णीतत्वात् । 'परास्य श-
क्तिरि'त्यादिष्वभेद एव पृथ्वङ्गीकारात् ।

एतेन भेदाऽभेदवादिनौ निम्बार्कमास्कराचार्यौ प्रत्युक्तौ । तत्रा-
ऽऽद्यस्य वास्तविकभेदाऽभेदत्वेन मध्वाचार्यस्यैव भेदस्य वास्तविकतया
द्विप्रकारकेत्यादिना निरस्तत्वात् । द्वितीयस्य त्वौपाधिकभेदाभेदेन भेद-

स्यौपाधिकत्वेनेतरसम्बन्धेनेत्यादिना व्यावर्तितत्वात् । तर्हि अवच्छि-
न्नान्तमेव तदिति चेत् । शङ्करमताऽऽयत्तिः । अतः कार्यादीति ।

तर्हि रामानुजाचार्यमतेऽपि मायासम्बन्धाऽभाववत्कार्यकारणयो-
रद्वैततया तन्मतप्रवेश इति चेत् । शृणु । तन्मते हि चिदचिद्वि-
शिष्टस्य सूक्ष्मस्य स्थूलस्य कारणस्य कार्यस्य च सत्त्वेन, स्वमते,
'आत्मैवेदमग्र आसी'दित्यादिश्रुत्याऽचितः कारणावस्थायां निषे-
धात् । केवलात्मनः कारणतया ततो वैलक्षण्यम् । कार्यावस्थाया-
मपि तेषां मते परस्परभेदस्य वास्तविकत्वेन स्वमतेऽभेदस्य वास्त-
विकत्वेनाऽपि वैलक्षण्यम् । न च घटपटादीनामभेदो न सम्भवतीति
वाच्यम् । एवंषां ब्रह्मोपादानस्यैकत्वेन तस्यैवाऽवस्थान्तरत्वेन चाऽभे-
दात् । यथा सुप्त उत्थित उपविष्टे च पुरुषेऽवस्थाभेदेऽपि न पुरुष-
भेदः ।

किञ्चेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वेनाऽचितो, वास्तविकमिन्नचितश्च
निरासेन न तत्रातिरिक्त्यासिः ।

किञ्च विशिष्टाद्वैतमित्यस्य विशेषणविशिष्टत्वेन विशेषणस्य
चेतरव्यावर्तकत्वेन सम्भवोऽपेक्षितोऽत्र व्यावर्त्याभावतया वैशिष्ट्य-
कथनं नोपपद्यत इति । एतेन शैवेोऽपि दत्तोत्तरः ।

भिक्षुस्त्यविमागाद्वैतवादमवलम्ब्यौपाधिककर्तृत्वादिकमङ्गीचकार ।

१ तत्रापि व्याप्तिरिति खण्डः । एवमशुद्धा अपि पाठा अस्माभिष्टिष्यण्यां
धृता इति मासम्भूदाख्यं पश्यताम् । यतो हि पुस्तकानामशुद्धतमतया शोधने
क्रियान्प्रयासस्तथापि पुस्तकसंग्रहवन्त शोधनाय न ददतीति दर्शनाय क्वाचित्को-
ऽयमादम्बरः । पुस्तकमेकमेवाऽस्य सम्प्राप्तम् । तदपि च सर्वत्राशुद्धम् ।
२ विशिष्टाद्वैतवादिरामानुजमतस्य चौरत्वात् ।

तदपीतरसम्बन्धानवच्छिन्नाऽभावत्वेन निरस्तम् । द्वित्वप्रकारकाद्य-
भावत्वाऽन्तेन मध्वाचार्यमतस्य निरासः । लीलास्थभावस्य बाधाभा-
वाय कार्यकारणादिरूपमिति ज्ञानस्य विशेषणम् । द्वित्वप्रकारक-
प्रतियोगिताकाभावस्य मायावादमतेऽपीष्टत्वाच्चन्निवारणाय ज्ञानस्येति
प्रतियोगिनि विशेषणमिति सुष्ठु ।

अत्र शुद्धाद्वैतपदे कोऽसौ समास इति चेत् । शुद्धं च तद-
द्वैतं चेति कर्मधारयः । अत्रेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नत्वे सतीत्येवं
योज्यम् । उक्तलक्षणं तु शुद्धयोः कार्यकारणयोरिति पष्ठीतत्पुरुषपक्षे
बोध्यम् ।

अत्र नरसिंहतापिन्यां योनित्वं ब्रह्मणः समर्थयित्वा, 'सर्वं
सर्वमयं सर्वे जीवाः सर्वमयाः सर्वाश्च स्वास्तु तथाऽप्यल्पा'
इत्याद्युक्त्वा, 'सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निर-
ञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवग-
म्यते' इति वाक्यं पठितम् । अत्रे च, 'सर्वमत एव शुद्धोऽवा-
ध्यस्वरूपः सुखरूप आत्मे'ति निरूपितम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'
त्यादिश्रुतिषु शुद्धाद्वैतं स्पष्टमेव प्रतीयत इति बोध्यम् । विस्तारस्तु
मत्कृतशुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशे बोध्यः ।

श्रीमद्भिरिधराधीशपादाम्बुजपरागमृत् ।

व्यलिखद्रामकृष्णोऽसौ शुद्धाद्वैतपरिष्कृतिम् ॥ १ ॥

इति श्रीरामकृष्णमठविरचिता शुद्धाद्वैतपरिष्कृतिः समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

पुष्टिमार्गसिद्धान्तवाङ्मालायां

श्रीमत्पुरुषोत्तमविरचित

उपदेशविषयशङ्कानिरासवादः ।

यथाधिकारं शरणभक्तिमार्गोपदेशतः ।

य उद्धार सर्वोस्तं वन्दे श्रीवल्लभं प्रभुम् ॥

ननु सर्वपदं त्रैवर्णिकमिन्नपरत्वेनात्र व्याख्यातव्यम् । यतः
'सर्वे शाक्ता द्विजा जात्या न शैवा न च वैष्णवाः । यस्मा-
दुपासते नित्यं गायत्रीं वेदमातरमि'ति विश्वामित्रवाक्ये सर्वेषां
द्विजानां जात्या शाक्तत्वकथनात्रैवर्णिकानां शाक्तत्वं साहजिकम् ।
शैवत्ववैष्णवत्वादिकं तु पारिभाषिकत्वात्कृत्रिमम् । गायत्र्युपदे-
शापेक्षयाऽन्यस्य जघन्यत्वात् ।

किञ्च द्विजातीनां कर्मार्थत्वात्कर्मणां च श्रौतस्मार्तभेदेन द्वैवि-
ध्यादन्येषां चेतो जघन्यत्वाच्छ्रौतस्मार्तकर्मधिकारस्य गायत्र्युपदेशा-
देव सिद्धानुपदेशान्तरस्याऽनर्थकत्वात् । न च 'तद्विज्ञानार्थं स
गुरुमेवामिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमि'त्यादिश्रु-
तिभि 'स्तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शब्दे
परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयमि'त्यादिश्रीभागवतवाक्यैश्च

गुरूपसत्तिबोधनाद्ब्रह्मज्ञानार्थमेव च तदुपसत्तेरुपदेशस्य तदेव प्रयो-
जनमिति नानर्थकत्वमिति चाच्यम् । एवमपि तदतिरिक्तोपदे-
शनर्थक्यस्य दुर्वारत्वात् । ब्रह्मण औपनिषदत्वात् ।

अथ 'अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वमनर्थकम् । पशुयोनि-
मवाप्नोति दीक्षाहीनो नरो मृतः । विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां
प्रसादं सद्गुरोर्विना । विना श्रीवैष्णवं धर्मं कथं भागवतो
भवेद्'त्यादिपाञ्चोत्तरखण्डीयवाक्येभ्यस्तस्यावश्यकत्वं विभाव्यते ।
तदापि श्रीवैष्णव्या दीक्षायास्तथात्वमस्तु । न त्वन्यस्या अपि ।
अवाचनिकत्वात् । न च 'कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्यान्नेतायां स्मृ-
तिभावितः । द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ।
अशुद्धाः शूद्रकल्पा हि ब्राह्मणाः कलिसम्भवाः । तेषामाग-
ममार्गीं स्याच्छुद्धिर्न श्रौतवर्त्मना । अभावे वेदमन्त्राणां पञ्च-
रात्रोदितो विधिः । वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा द्विविधापि हि
सिद्धिदे'ति विष्णुयामलवाक्यात्तान्त्रिक्यास्तथात्वं शङ्क्यम् । एतस्या-
ऽवैदिकपरत्वात् । अभावे वेदमन्त्राणामिति कथनात् । इदानीं
च कलेरारम्भाद्वेदादिसत्त्वे तस्याप्रयोजकत्वात् । अत एव कौर्मे
यामलादीनां मोहकत्वमुक्तम् । तथाहि-पूर्वभागे द्वादशाध्याये
हिमाचलं प्रति देवीवाक्ये । 'न च वेदादृते किञ्चिच्छास्त्रं
ब्रह्मामिधायकम् । यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते युगेऽसिन्वि-
धानि तु, । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा हि तामसी ।
कापालं पाञ्चरात्रं च यामलं वाममार्गजम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । ये कुशास्त्रामियोगेन मो-
हयन्तीव मानवान् । 'मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां

भवान्तर' इति । तथा तत्रैव षोडशाध्याये देवदारुवनस्थानां
गौतमशप्तानां मुनीनां प्रसङ्गे शिवं प्रति नारायणवाक्यम् । 'न
वेदवाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शंकर । संगच्छति महादेव
धर्मो वेदाद्विनिर्भवौ । तथापि भक्तवात्सल्याद्रक्षितव्या महे-
श्वर । अस्माभिः सर्व एवैते गन्तारो नरकानपि । तस्माद्वै
वेदवाह्यानां रक्षणार्थाय पापिनाम् । विमोहनानि शास्त्राणि
करिष्यामि वृषध्वज । एवं सम्योधितो रुद्रो माधवेनासुरा-
रिणा । चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः । कापालं
लाङ्गलं धामभैरवीं पूर्वपश्चिमाम् । पाञ्चरात्रं पार्श्वपतं तथाऽ-
न्यानि सहस्रश' इति ।

यदि च वाममार्गव्यतिरिक्ततन्त्राणामदुष्टत्वं विभाव्यते । त-
दापि दीक्षायाः सार्थकत्वमस्तु । एवं सत्पुपदेशानर्थक्यं तु दुर्वा-
रमेव । दीक्षापदात् 'मन्त्रमार्गानुसारेण साक्षात्कृत्वेष्टदेवताम् ।
गुरुश्चेद्बोधयेच्छिष्यं मन्त्रदीक्षेति सोच्यत' इति तन्त्रे तल्लक्षणात् ।
न चोपदेशे मन्त्रमार्गानुसारित्वम् । 'नराणां स्वल्पवित्तानां कु-
र्याद्वित्तानुसारतः । महामण्डपयोगेन वित्तार्थानां तथा भवेत् ।
वित्तलामाद्विमुक्तस्य स्वल्पवित्तस्य देहिनः । संसारभयभीतस्य
विष्णुभक्तस्य तत्पतः । अग्नावाज्यान्वितैर्धीजैः सतिलैः केव-
लैस्तु वा । द्रव्यहीनस्य कुर्वीत वचसानुग्रहं गुरुरिति नारद-
पञ्चरात्रे विज्ञानोपनिषत्सहितायाः षोडशे षटले दीक्षात्रैविध्यमुप-
क्रम्य मन्त्रमार्गानुसारस्वरूपकथनात् । 'ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्या-

१ तथेति कपुस्तके नास्ति । २ तथा कालामेति कपुस्तकम् । ३ वेति
कपाठः । ४ मार्गमध्येति कपाठः ।

न्सच्छूद्रान्सत्त्वियोऽपि वा । विष्णुमक्तिरतान्साधून्दीक्षयेद्वि-
धिना गुरुः । गुरुः परीक्षयेच्छिष्यं संवत्सरमतन्द्रितः । निय-
मान्वहितान्वर्ज्याञ्श्रावयेच्च चतुःशतमि'त्यादिविष्णुयामलेऽपि
कथनाच्च । उपदेशस्य त्वितो वैलक्षण्यं स्फुटमेव । 'चन्द्रसूर्यग्रहे
तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये । भञ्जमात्रप्रकथनमुपदेशः स कै-
थ्यत इति रामार्चनचन्द्रिकायां रुद्रयामलवचनात् ।

अथ यथाकथंचिदुपदेशसार्थक्यं विभाव्यते, तदाप्यवैदिका-
न्प्रत्यस्तु । अतः शिष्टान्प्रैति गायत्र्याद्यतिरिक्त उपदेशः सर्वथा
नोचित एवेति प्राप्ते-उच्यते ।

येन शाक्तत्वस्य साहजिकत्वं ब्रूये सा जातिः किं सामान्यमेद-
रूपा भवतोऽभिमता । उत देहसम्भवरूपा । किं वाऽतिशयरूपा ।
नाऽऽद्या । पुंसो म्लेच्छादिभावे तस्या व्यक्तिपरित्यागाज्जातित्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । परित्यागाऽनङ्गीकारे म्लेच्छत्वेन सांकर्यान्नि-
यतव्यजकाभावाच्च । नाऽपि धर्मान्तरमुपाधिरूपम् । जातिपदस्य
विरोधात् । न द्वितीया । उत्तरार्धस्य, 'जन्मना जायते शूद्र'
इत्यादिवाक्यानां च विरोधापातात् । तृतीया चेत्, तथा सति न
शाक्तत्वस्य साहजिकत्वम् । संस्कारोत्तरमावित्वात् । उत्तरार्ध उपा-
सनोक्तेश्च । एवं सति वाक्यान्तरे 'जन्मना जायते शूद्र' इति
प्रथमं शूद्रत्वस्योक्तत्वाच्चैवाद्युपदेशैस्तदनपायात्स्मार्तकर्माद्यधिकाररू-
पद्विजत्वसम्पादको गायत्र्युपदेशस्तत उत्तम इत्येवं स्तुत्वोत्तरार्धे

१ तपेस्यधिकः कपुस्तके । २ स काम्यत इति कपाठः । ३ शिष्यानिनि
कपाठः । ४ प्रामाण्येति कपाठः । ५ इत्यादिवाक्यविरोधादिति तपाठः ।

तदेवं दृढीक्रियते । तावता सार्वकर्माधिकारसम्पादकत्वमस्य सिद्ध्यति, न तु वैष्णवत्वादीनां जघन्यत्वमपि । नहिनिन्दान्यायात् ।

किंच । पारिभाषिकत्वं तदा भवति यदा स धर्मस्तत्रासन्नपि किञ्चित्कार्यकरणार्थं वचनादारोप्यते । यथा, आदित्योदयमात्रव्यापिन्यास्तियेः पूर्णत्वम् । नहि वैष्णवत्वादिकं तथा । उपदेशादिना तत्सिद्धेः । अन्यथा द्विजत्वस्याऽपि पारिभाषिकत्वापत्तेः । अतः स्वर्गादिसम्पादकज्योतिष्टोमार्थं सौमिकदीक्षावन्मोक्षाद्यर्थकनिवृत्तिधर्मार्थं वैष्णवाद्युपदेशस्ततोऽधिक एव ।

वस्तुतस्त्वसिन्वाक्ये वेदमातृपदाद्वायत्रीप्रतिपाद्यब्रह्माऽनभिज्ञस्यैव शाक्तत्वमत्र सिद्ध्यति, न तु ज्योतिश्चरणाधिकरणोक्तरीत्या जन्माद्यस्य यतोऽन्ययादितिवाक्योक्तरीत्या वा प्रतिपाद्यब्रह्मस्वरूपाभिज्ञस्य । अतस्तथा तदुपासनेऽपि न शाक्तत्वमिति न किञ्चिदेतत् । न चोपनिषदोपदेशेन गतार्थत्वं शङ्क्यम् । इदानीं तदनधिकारात् । निर्वेदाद्यभावादाहारशुद्ध्यभावाच्च । यथाकथञ्चित्सम्भवेऽपि ज्ञानस्य विलम्बेन साधकत्वात् । 'वेदान्तविज्ञाने'ति श्रुत्या तथानिर्णयात् ।

नाऽपि श्रीवैष्णव्या दीक्षया । तस्या अपि प्रावाहिकभक्तावेवान्तःपातात् । मोक्षफलकत्वेन तथानिर्णयात् । नाऽपि तान्त्रिक्या । उपासनामार्गीयत्वात् । न चोपासनैव भक्तिरिति वाच्यम् । रूपभेदफलभेदकाण्डभेदधर्मभेदैस्तस्या भक्तिभिन्नत्वस्य भक्तिहंसे निपुणतरमुपपादितत्वात् । अतः स्वतन्त्रभक्तीच्छूनां स्वतन्त्रभक्तानुसा-

रिणां च साधनमक्तौ फलमुखाधिकारसम्पादकत्वाद्भक्तिमार्गीयोप-
देशः सर्वान्प्रत्यावश्यकः । 'दिवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व
एव वा । भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयमि'ति
सप्तमे प्रह्लादवाक्ये स्वरूपयोग्यत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्फलमुखाधिका-
रस्य तदर्थिनामपेक्षणात् । अत एव शुकवसिष्ठादीनां परीक्षितुप-
वर्हणाद्युपदेष्टृत्वं श्रीभागवतत्रयवैवर्तादिषु युज्यते ।

न च 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्याद्भक्तेर्ज्ञान एवोपक्ष-
यादुपनिषच्छ्रवणेनैव ज्ञानसिद्धौ भक्तेरनावश्यकत्वात्तदर्थमुपदेशा-
दिप्रयासोऽपार्थ इति वाच्यम् । उपनिषच्छ्रवणमात्रेण ज्ञानाऽनुद-
यात् । प्रत्यक्षबाधात् । मननादिविधिवैयर्थ्याऽपाताच्च । अतो-
ऽधिकारिविशेषस्य तत्राऽपि मृग्यत्वेन मन्दमध्यमान्ज्ञानाधिकारिणः
प्रत्यपि भक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थमुपदेशो नाऽपार्थः ।

वस्तुतस्तु 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद' इत्येकादशे
भगवताऽधिकारिभेदेन साधनभेदनिरूपणात्पृथक्फलसाधकत्वमिति
न भक्तेर्ज्ञानोपक्षीणत्वम् । 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इति भग-
वत्प्रियत्वसम्पादकत्वाच्च । 'तपस्विभ्योऽधिको योगी'ति वाक्य-
सन्दर्भे भक्तस्य सर्वोत्कर्षमुखेन ज्ञानाऽपेक्षयापि भक्त्युत्कर्षबो-
धनाच्च ।

न च 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'ति वाक्याज्ज्ञानिन उत्कर्षः
शङ्क्यः । 'नैवात्मा च यथा भवानि'त्येकादश उद्धवं प्रति,

१ अयपार्थ इति खपुस्तकम् । २ ध्रुवणेनेति कपुस्तकम् । ३ अधिका-
रेति खपुस्तकम् ।

‘नाऽहमात्मानमाशास’ इति नवमे दुर्वाससं प्रति च भगवद्वाक्यस्य विरोधात् । ‘मत्स्या मामभिजानाती’त्येतच्च फलात्मकज्ञानपरम् ‘समासेनैव कौन्तेये’ति वाक्यसन्दर्भे ज्ञाननिष्ठाकथनेन ब्रह्मभावानन्तरं भक्तिलामकथनाच्च । तज्जन्यस्य ज्ञानस्याऽपि नान्तरीयकत्वेन तदभिन्नत्वात् । भक्तेरपि पर्यवसानदशायां फलत्वमेव । ‘सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत’ इति तल्लक्षणात् ।

न च भक्तेरश्रौतत्वाच्चैर्व्यत्यं शङ्क्यम् । माहात्म्यज्ञानार्थं सृष्ट्यादिवाक्यानि सुदृढस्नेहार्थमात्मवाक्यानि च वदन्त्याः श्रुतेर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहरूपिकायां भक्तावेव तात्पर्यात् । तदर्थमेव च कर्मादीनां निरूपणात् । ‘भगवान्ब्रह्म कात्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेदि’ति द्वितीयस्कन्धवाक्यादित्युपपादितं तत्त्वदीपे । अतो भक्तेरावश्यकत्वात्तदधिकारसम्पादक उपदेशः शिष्टानां वैदिकमुख्यानामत्यावश्यक इति सिद्धम् । ‘मन्त्रोपदेशमात्रेण नरा मुक्ताश्च भारत । पूर्वैश्च कोटिपुरुषैः परैः सार्धं हरेरहो । कोटिजन्मार्जितात्पापान्मन्त्रग्रहणमात्रतः । मुक्ताः शुद्धान्ति यत्पूर्वं कर्म निर्मूलयन्ति च । पुत्रान्दारांश्च शिष्यांश्च सेवकान्वान्धवांस्तथा । यो दर्शयति सन्मार्गं सद्गतिस्तद्भवेद्भुवम् । यो दर्शयत्यसन्मार्गं शिष्ये विश्वासिते गुरुः । कुम्भीपाके स्थितिस्तस्य यावच्चन्द्रदिवाकरा’विति ब्रह्मखण्डाष्टमाध्याये ब्रह्माणं प्रति नारदवाक्य उपदेशमात्रेण सद्गतिकथनाद्विभागोपदेशे दुर्गतिकथनाच्च । चतुर्थस्कन्धद्वादशा-

ध्याये 'ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय यो दद्यात्सत्पथे स्थितः । कृपालो-
र्दीननाथस्य देवास्तस्थानुगृह्यत' इति वाक्याच्चापि तथा ।

किञ्च । विज्ञानोपनिषत्संहितायां यथोक्तप्रकारेण दीक्षाकरणे
शिष्येण गुरवे स्वीयधनार्द्धं तुरीयांशो वा सर्वयार्पणीय इत्युक्त्वा
तदकरणे दोषो दर्शितः । तदिदानीन्तनानां शिष्याणां लुब्धत्वादुरुणा
तथोक्तौ तस्यापि लुब्धत्वसम्भावनया हेयतापत्तेश्च तदशक्यमत
उपदेश एव दोषाऽजनकत्वादुचित- इति । एतेनैवं श्रीवैष्णव्या
एव दीक्षाया आवश्यकत्वमित्यपास्तम् । ब्रह्मवैवर्ते रासेश्वरमन्त्रस्याग्रे
नारदायोपदेक्ष्यमाणस्य प्रस्तावेन तदभावाच्च । अतस्तेषु तेषु पुरा-
णेषु तत्तन्मन्त्रोपदेशक्यनाचदुक्तमक्तौ फलमुक्त्वाधिकाराय च तदु-
पदेश आवश्यक इति सिद्धम् । एतेनैव 'वैष्णवं हि समुद्दिश्य
एकादश्यादि कथ्यते । ब्रह्म नानापुराणेषु जपपूजादिकर्मसु ।
न चात्राधिकृता यूयं दीक्षाभावादवैष्णवाः । अदीक्षितो
वैष्णयश्च कथ्यते भवतां नये । अकृताधानकर्मापि आहिता-
मिर्निगद्यतामि'त्यादिरूपो दुर्जनप्रलापोऽपि परिहृतो बोध्यः ।

न चैवं सति सर्वेषां मन्त्राणां तौल्याच्छ्रीकृष्णमन्त्रोऽपि
वैष्णवेन मन्त्रान्तरेण विकल्प्यतामिति वाच्यम् । 'गाणपत्येषु
गैवेषु तथा शाक्तेषु सुव्रत । सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु वैष्णवं श्रेष्ठमु-
च्यते । वैष्णवेषु च मन्त्रेषु कृष्णमन्त्राः फलाधिका' इति गौत-
मीयतन्त्रप्रथमाध्यायवाक्येन फलेप्सूनां त एवाऽऽवश्यकः । अस्तु
वा तत्तदधिकारिभेदाद्विकल्पः । तथापि कृष्णमन्त्राणामुत्कर्षस्तु न

१ ज्ञानविज्ञानेति उपलक्ष्यम् । २ दोषः प्रदर्शित इति उपलक्ष्यम् । ३ एते-
नाऽपीति उपलक्ष्यम् । ४ सर्वेभिरिति उपलक्ष्यम् ।

क्षुचते । इदमप्युपासनामार्गविचारेणोक्तम् । भक्तिमार्गविचारे तु शरणोपदेश आत्मनिवेदनोपदेश एव च यथाधिकारमावश्यकः । न तु मन्त्रादीनाम् । भगवता भक्त्युपायोपदेशोऽधिकारिविशेषणत्वेन तयोरेवोक्तत्वात् । तथा हि एकादश एकादशाध्याये पूर्वं ज्ञानमार्गमुपसंहृत्य तत्राऽशक्तौ तत्फलाय भक्तिं वदिष्यता भगवता 'यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् । मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरे'दिति फलापेक्षारहितस्य स्वसिन्कर्मार्षणं भक्त्यर्थमुपदिश्य, तत्कथं कार्यमित्यपेक्षायां 'श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुमद्रा लोकपावनीः । गायन्ननुसरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः । मदर्थे धर्मकर्मार्थानाचरन्मदपाश्रयः । लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनात्तन' इति द्वाभ्यां प्रकारानुवादात्स्वाश्रितस्य स्वकथनश्रवणस्वजन्मकर्मगानसरणतदभिनयनपूर्वकं धर्मकामार्था आचरणीया इति तद्व्यकार उक्तः । तत्राऽपाश्रयपदेन शरणगमनमेवाऽधिकारिविशेषणत्वेनोक्तम् । शरणपदं च रक्षितरि रूढम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोरिति' कोशात् । तथा च सर्वतो भगवानेव रक्षक इत्यनुसन्धानमेव शरणगमनमिति ।

वक्ता चात्र स्वयमेवेति मच्छब्देनैव श्रीकृष्णनामनि प्राप्ते श्रीकृष्णः शरणं भमेत्येवानुसन्धानाऽऽकारः सिद्ध इति तस्यैवोपदेशः सिध्यति । अत एव वाक्यान्तरे 'तस्माच्चमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिनोदनाम् । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च । मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् । याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयमिति' शरणपदमुक्तम् । गीतायामपि 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्ये'ति, 'मामेकं शरणं ब्रजे'त्यु-

क्तम् । उपदेशावसर उभयत्राऽपि स्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपदेशस्यापि
 तथात्वान्नामित्यस्य मध्यमपुरुषस्य च प्रयोग इति परोक्षदशायां
 पूर्वोक्त एवकारः । न तावता शब्दस्य कस्याऽपि लौकिकत्वं
 ऊहाप्रस्तुतमित्यर्थः । 'पदपदैकदेशादिप्रक्षेप ऊह' इति हि जैमिनी-
 यतन्त्रे तल्लक्षणम् । स च स्वयममन्त्रोऽपि स्वघटितवाक्यस्य मन्त्र-
 त्वनिर्वाहक एव, न तु विघटकः । अन्यथा 'सूर्याय जुष्टं, निर्व-
 पामी'त्यादावपि तथात्वापत्तेः । श्रुतावमय इत्यपि पाठात् । न च
 शरण एवोपदेष्टव्ये श्रीमन्सुकुन्दचरणैः, 'सदा शरणमहं प्रपद्य'
 इति 'शरणागतगोपाल' इत्यष्टादशार्णाऽष्टार्णयोरन्यतरः कुतो वा
 नाहत इति शङ्क्यम् । उपासनामार्गीयत्वादित्युक्तम् ।

ननु तदादरे को दोष इति चेत् । अत्रोक्तस्य फलस्याऽभाव
 एवेति ब्रूमः । अत एव जैनदयाया अनादरोऽपि युज्यते । अन्यथा
 'ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन संरक्षेदि'ति
 श्रुतिच्छायायास्तत्रापि शक्यमवचनत्वात्तस्या अपि उपादेयत्वापत्तिः ।
 अत एव माधवाचार्यैः स्मृतिपाद उक्तं 'शाक्योक्ताऽहिंसनं
 धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः । न धर्मो न हि पूतं स्याद्गो-
 क्षीर श्वटतौ भृतमि'ति ।

पिच । श्रुतिविचारेऽपि गोपालपूर्वतापनीये 'यो ब्रह्माणं विद-
 धाति पूर्वं यो विद्यास्तसै गोपयति कृष्णः । यस्तं देवमात्म-
 पृच्छिप्रकाशं मुमुक्षुर्वं शरणमनुब्रजेदि'ति शरणगमनं विहितम् ।
 आरम्भे च 'श्रीकृष्णो वै परमदेवतमि'ति आश्रितम् । एवं

सति तदनुसन्धाने प्रथमान्तश्रीकृष्णपदोपस्थितौ भावनायां शरणपदस्यापि विशेषणतया प्रथमान्तसामानाधिकरण्येनैवोपस्थितौ स्ववाचकपदस्य पृष्ठ्यन्तस्यैवोपस्थितिः । श्रुत्यन्तरे 'मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य' इत्यहम्पदादस्यच्छब्दस्यैव चोपस्थितिरिति विभक्तिमात्रस्यैवार्थबलाद्विपरिणाम इति न कस्याप्यश्रौतत्वम् । न च मन्त्रेषु विपरिणामोऽनुचित इति शङ्क्यम् । नवमस्य प्रथमपादे ककारस्तत्रधाने स्यादित्यधिकरणे 'अयं यजमान आयुराशास्त' इत्यादिरूपे फलप्रकाशके सूक्तवाकमन्त्रे 'सन्निणामेते यजमाना आशासत' इत्यादिरूपस्य विभक्त्यन्तस्याऽङ्गीकारात्तस्य च विपरिणाम एव प्रवेशात्प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्यनिर्वाहाय पदैकदेशाऽन्यथात्वकल्पनस्यैव विपरिणामत्वान्न कोऽपि शङ्कालेशः ।

केचित्तु सहस्रनामादौ भीष्मवैशम्पायनाविवात्राऽपि सञ्जयं न्यस्य व्यासचरणानामेवर्षित्वमभिसन्दधाना 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्ममे'ति वाक्यादुद्धारमाहुः । तथा हि—यत्र योगेऽन्वये, ईश्वरो मुख्यः कृष्णस्तत्र श्रीः । ब्रह्मवैवर्ते श्रीष्णजन्मखण्डद्विपञ्चाशदध्याये राधाकृष्णेत्युच्चारणप्रसङ्गे 'जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता । गरीयसी त्रिजगतां माता शतगुणैः पितुरित्यादिभिः श्रीनाम्नः पूर्वकथनस्योक्तत्वात्प्रथमान्तश्रीकृष्णपदोद्धारः । यत्र पार्थः, पातीति पा रक्षकोऽर्थोऽभिध्येयो यस्य तादृशो धनुर्धरः । धनुः धरो यस्याऽसौ धनुर्धरः शरः । स च शृणाते रक्षार्कर्मणो ह्युडन्तस्यैव प्रसिद्धः । 'शरणं गृहरक्षित्रोरिति कोशात् ।

तथा च यत्र सः तत्र ममेति । एवं च यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादु-
भयत्र तत्रेत्यस्य प्राप्तौ मूलस्थं तत्रेति पदं विजयादिपदैरन्वेति ।
तथा सति यत्र श्रीकृष्णः शरणं मम तत्र विजयो मूर्तिर्नीतिर्मति-
र्ध्रुवेति फलबोधनार्थत्वात् । अत्र विजयादिपदैरैहिकं, मतिपदेन
ज्ञानं ध्रुवमुच्यते । भक्तिरभयं च पूर्वमेवोक्तम् । शरणागतौ पाप-
मोचनं च सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्रैवोक्तम् । तथा 'नाम्नां मुख्या-
न्तरं नाम कृष्णाख्यं यत्परंतप । प्रायश्चित्तमशेषाणां पापानां
मोचनं परमि'ति प्रायश्चित्तमयूखे स्कान्दप्रभासखण्डादौ भगव-
द्वाक्ये नाममात्रस्यापि तथात्वमुक्तम् ।

अतः सर्वफलदस्यमेतस्यैतदेवाभिसन्धायाभियुक्तैरुक्तम् ।

✓ किं मन्त्रैर्वहुभिर्विनश्वरफलैरायाससाध्यैर्मखैः
किञ्चिद्विधोपविधानमात्रविफलैः संसारदुःखावहैः ।
एकः सन्नपि सर्वमंत्रफलदो लोपादिदोषोज्झितः
श्रीकृष्णः शरणं ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षरः ॥

इति । केचित्त्वेन मन्त्रमिमं श्लोकं च नारदपंचरात्रोक्तमाहुः ।
तदपि नास्माकं रोचते । आकृतितौल्ये स्वरूपमेदस्य, लोकावेदाधि-
करणखण्डननिबन्धे विद्वन्मण्डने च 'बहूनि सन्ति नामानी'त्येत-
द्वाक्यार्थविचारे भक्तिहंसे च प्रपञ्चितत्वेन भक्तिमार्गीयस्य ततो
भिन्नताया एव युक्तत्वात् ।

किञ्च । शिष्टाचारविचारेऽप्ययमेवोपदेश आवश्यकः । 'तर्को-
ऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य चचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्था'

इति भारत आजगरे युधिष्ठिरवाक्यात् । 'साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेदि'ति मिताक्षरादिसर्वनिबन्धलिखितम् । ब्रह्माण्डवाक्ये कलौ तस्य विशेषतः प्रामाण्यबोधनाच्च । अत एव प्रथममुद्योधिण्यां श्रीमदाचार्यचरणैः 'दत्त्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुरिति', 'वैश्वानराद्वाक्पतेरिति'ति खानुभवः स्वस्वरूपं चोक्तम् ।

ननु तादृशतदनुभवे तादृक्स्वरूपत्वे च किं मानमिति चेत् । आचार्यत्वमेवेति ब्रूमः । दृश्यन्ते हि सर्वेष्वेव प्रस्थानेषु प्रस्थानप्रवर्तकानां स्वखानुभवबोधकानि वाक्यानि । तथाहि—माध्वसम्प्रदाये 'विष्णोः पदे परमे मध्व उत्स' इति श्रुतौ मध्वपदेन मध्वाचार्या व्याख्यातास्तथा भरुदवतारत्वं च तेषामुच्यते । जयतीर्थश्च बलीवर्द आचार्याज्ञयोत्पन्नो भाष्यव्याख्याता जात इति । तथा रामानुजसम्प्रदाये रामानुजाचार्याः शेषावतारा इति । मायावादिसम्प्रदायेऽपि व्यासशङ्करयोर्विचारस्तत्र गणेशस्य साक्षित्वम् । तत्र गणेशेनोक्तो 'व्यासो नारायणः साक्षाच्छङ्करः शङ्करः स्वयम् । तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहमिति' श्लोकश्च प्रसिद्धः । गौडेपु कृष्णचैतन्या भगवदवतारत्वेन प्रसिद्धाः । सौन्दर्यलहरी 'तव स्तन्यं मन्ये धरणिधरकन्ये हृदयतः पयःपारावारः परिवहति सारस्वत इव । दयावत्या दत्तं द्रुहिण-शिशुरास्वाद्य तव यत्कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिते'ति खानुभव उक्तः । अत आचार्यत्वादेव न तद्वाक्ये शङ्कोदयः । किन्तु वेदविरुद्धत्वं एवाप्रामाण्यम् । अतो मन्त्रलक्षणाधिकरणे शिष्टानां मन्त्र इति प्रसिद्धेरेव सिद्धान्तलक्षणत्वादनुपूर्व्या मन्त्रत्वमनयापि रीत्या निर्वाधम् ।

अथवा । अस्मिन्वाक्ये श्रीकृष्ण इति नामैव मन्त्रः । नान्नो
मन्त्रत्वं च सर्वशास्त्रप्रसिद्धम् । शेषस्तु शरणोपदेशः । अत एव
नामदत्तं नामप्राप्तं नामधारीत्येव प्रसिद्धिरिति न कोऽपि शङ्कालेशः^{१११}
इति दिक् । एवमेव 'वैष्णवानां हरेरर्चा तपस्या च श्रुतौ श्रुता ।
वैष्णव त्वं गृहे तिष्ठ कुरु कृष्णपदार्चनम् । अन्तर्वाह्ये हरि-
र्यस्य तस्य किं तपसा सुत । नान्तर्वाह्ये हरिर्यस्य तस्य किं
तपसा तथा । तपसा हरिराराध्यो नान्यः कश्चन विद्यते । यत्र
तत्र कृतं कृष्णसेवनं परमं तप' इति ब्रह्मवैवर्तब्रह्मखण्डीयैकाद-
शाध्याये नारदं प्रति ब्रह्मवाक्यात् । 'वत्से चतुर्षु वेदेषु धर्मेषु
संकलेषु च । पुराणेष्वितिहासेषु पञ्चरात्रादिकेषु च । अन्येषु
धर्मशास्त्रेषु वेदाङ्गेषु च सुव्रते । सर्वेष्टं सारभूतं च मंगलं कृष्ण-
सेवन'मिति ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्डे सावित्री प्रति ब्रह्मवाक्याच्च
कृष्णसेवनस्यैव परमतपस्त्वेन सर्वेष्टादिरूपत्वेन कथनात्तदेवावश्य-
कम् । तस्य च कायिकादिव्यापाररूपस्य 'भज इत्येव वै धातुः
सेवायां परिकीर्तितः । तस्मात्सेवा युधैः प्रोक्ता भक्तिः
स्नेहेन भूयसे'ति गारुडसमाप्तिदशास्यविष्णुभक्त्यध्यायवाम्याद्वक्ति-
रूपत्वेऽपि मुख्यताऽऽत्मसमर्पणमन्तरेण न भवति । एकादशीयैको-
नविंशाध्याये 'पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि'ति
प्रेमभक्तिपरमकारणकथनं प्रतिज्ञाय 'श्रद्धामृतकथायां मे'इत्यादिना
श्रवणकीर्तनादीनुपदिशता भगवता समाप्तौ 'एवं धर्ममनुप्याणा-
मुद्भवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थो-

ऽस्यावशिष्यत' इत्यात्मनिवेदनस्याधिकाररूपताबोधनात्तदभावेन
कृतस्याऽपि श्रवणादेर्मुखत्वस्याऽशक्यवचनत्वात् ।

एवं च तस्य नवमत्वं यत्प्रह्लादवाक्ये उक्तं तदपि संख्यापूर-
णायैव न त्वन्तिमकक्षात्वाय । वन्दनदास्ययोः कक्षाव्यभिचाराच्च ।
न । न हि श्रवणादिपञ्चकोत्तरमेव वन्दनादिकं कार्यमिति नियमः
कापि सिद्धोऽस्ति । न च सख्यादेरुभयकृतिसापेक्षत्वेन भगवत्प-
शक्यकरणत्वादविधेयत्वं शङ्क्यम् । सख्यस्य तद्विश्वासादिरूपत-
याऽऽत्मनिवेदनस्य विक्रीतगवाश्वादिषु स्वत्वाऽभावानुसन्धानवद्दे-
हादौ तथानुसन्धानरूपतायाः श्रीघरीये व्याख्यानेन तस्याऽशक्य-
करणत्वामावाद्धिधेयत्वस्य सुखेन सम्भवादिति ।

किञ्च तथा गौतमीयतन्त्रे 'कृष्णेति ब्रह्मरो मन्त्र' इति पात्रे ।
'कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नर' इति । ब्रह्मवैवर्ते
श्रीकृष्णजन्मखण्डे 'गृहाण मम मन्त्रं च कृष्ण इत्यक्षरद्वयम् ।
सर्वेषामेव मन्त्राणां सारात्सारतरं परमि'ति वाक्यात् । ब्रह्मा-
ण्डात्मरामायणे युद्धकाण्डे 'सकृदेव प्रपन्नो यस्तवासीति च
याचते । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं ममे'ति विभीषण-
मुद्दिश्य सुग्रीवं प्रति रामवाक्यम् । सकृदेव प्रपन्नो यस्तवासीति
च यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्भूतं हरेरिति गारुडे
विष्णुभक्त्यध्यायवाक्ये चाऽभयसाधकत्वकथनान्मन्त्रस्यापि । 'नष्टो
मोह' इति वाक्ये 'अच्युते'ति सम्बोधनेन कृष्णनाम्न एव सरणा-

१ पक्षिद्वयात्मको अन्यः कपुस्तके नास्ति । २ अभयकत्वकथनादिति
कपुस्तकम् ।

उत 'स्तवासि स्थितो गतसन्देहो वचनं करिष्य' इति वचनव्यक्त्या
गीतास्थत्वात्पौराणत्वेन भक्तिमार्गीयत्वादुपासनामार्गीयतागन्धस्या-
प्यभावात् ।

किञ्च । बृहदारण्यके मधुविद्यायां यथा 'अयमात्मा सर्वेषां
भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा सद्यथा रथनामौ रथ-
नेमौ चाराः समर्पिता एवमेवास्मिन्मात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे
लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता'
इति सर्वेषां समर्पितत्वमुपदिष्टम् । अत्र प्रथमं भूतपदं जडपरम् ।
महाभूतेषु तथा प्रसिद्धत्वात् । श्रौते सर्वेषां जडानां पञ्चीकृतभू-
तोपादेयत्वात् । द्वितीयं देहविशिष्टजीवपरम् । 'न हिंस्यात्सर्वा-
भूतानी'त्यादौ तथाप्रयोगात् । तथासत्यत्र जडाधिपतित्वं जीव-
राजत्वं च सिद्ध्यति । तत्र राजवाक्यं जीवेष्वनुग्रहबोधनाय । अन्य-
थाऽधिपतिवाक्यादेव चारितार्थ्यादेतद्वैयर्थ्यापत्तेः । तद्यथेत्यादि-
दृष्टान्ते च प्राणाद्यात्मान्तानामुभयोरवध्योः सयुक्तत्वेन तद्विष्टब्ध-
त्वम् । तेनाऽयमुपदेश एतावदनुसन्धानार्थः । तेन प्राणाद्यात्मा-
न्तेषु स्वीयत्वादिवुद्धिं त्यक्त्वा तदीयत्वतद्विष्टब्धत्वबुद्धिः कर्तव्येति
फलति । ईदृशबुद्धिकरणमेव चास्मच्छास्त्रे ब्रह्मसम्बन्धकरणमित्या-
त्मनिवेदनमिति च व्यवह्रियते । एतस्य च गुरुणा श्रौत-
त्वेनोपदेशे श्रौतत्वमागमोक्तत्वेनोपदेशे च ताद्विकत्वम् । 'एवं धर्मे-
र्भनुप्याणामि'त्यादिभगवदुक्तत्वेनोपदेशे भक्तिमार्गीयत्वमिति शास्त्रा-
दिभेदात्फलभेद इति । एतेनैव 'कृष्ण तवासी'त्यस्य लौकिकत्वं

१ 'हिंसेत्यारम्भ निरस्त्य बोध्या इति अथदशपङ्क्यात्मको ग्रन्थः सप्तोक्तवै-
नास्ति ।

चदन्तोऽतिभ्रान्ता अपि निरस्ता बोध्याः । इदमपि बहिर्मुखानां पर्यनुयोगनिरासायोक्तम् ।

वस्तुतस्तु साक्षाद्भगवता श्रीगोवर्धनेश्वरेणैतौ मन्त्रावाचार्येभ्य उपदिष्टाविति सिद्धान्तरहस्यवाक्यात्सम्प्रदायाच्चावसीयते । अत एव च सर्वेषामेवाधिकार इति । यत्तत्सृष्ट्याद्यभावात्कथं मन्त्रत्वमित्युक्तं तदप्यसङ्गतम् । छन्दर्प्यादिज्ञानस्य फलपौष्कल्यादिसाधकतया मन्त्रत्वज्ञानाय तदनुपयोगात् ।

केचित्तु शारदातिलकादौ लक्ष्मीमन्त्रादीनामृष्याद्यनुक्त्या व्यभिचाराद्यथास्थितानामेव तेषां जपात्सिद्धिरित्याहुः ।

यदपि 'कृष्ण तवासी'त्यत्र दासादिपदसापेक्षत्वमुक्तं तदपि मौर्ख्यम् । अत्राऽऽत्मन एव समर्थत्वेन तस्य चासीति क्रियाध्यवसिताऽहम्पदादेव प्राप्तेः शङ्काया एवानुदयात् । आत्मनिवेदनस्याश्रौतत्वं तु प्रागेव निरस्तम् । वाजसनेयिनां बृहदारण्यके 'इमे विदेहा अयमहमसी'ति जनककृतस्य गुरौ याज्ञवल्क्ये आत्मसमर्पणस्य श्रवणाद्भगवति समर्पणस्याऽर्थादेव सिद्धेश्च ।

यत्तु देहः स्त्रीणां, धनं पुत्राणामतः परस्वत्वनिवेदनं कथं कार्यमिति लौकिकाः शङ्कन्ते, तत्कदर्यमेव । 'श्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युरि'त्यादिवाक्यैः सर्वस्य भगवदीयत्वेन लौकिकस्वामिकंताविचारस्यैव भ्रान्तिमूलकत्वात् । किञ्च । तथा मन्वानानां भटानां युद्धार्थगमना-

१ इदमित्यारभ्य उक्तमित्यन्ता पङ्क्तिः कपुस्तके नास्ति । २ यत्त्वित्यारभ्य यत्तु देहः स्त्रीणामित्यन्ता दशपङ्क्तयः खपुस्तके न सन्ति । ३ उत्सृष्टिर्विनि-योगादयः ।

देर्दानादेश्चापि बाधापत्तिः, परस्वत्वादिति न कोऽपि शङ्कालेशः ।
एतेन ब्रह्मसम्बन्धकरणस्वरूपमप्युक्तप्रायम् । तेन 'देहादेर्ब्रह्मस-
म्बन्धकरणं नाम किं मतम् । ब्रह्माध्यासोऽत्र देहादौ तदध्या-
सोऽथवा परे । संयोगो वाऽर्थान्तरं वेत्यादिरूपा एतत्पथप्रद्वे-
षिणां शङ्का निरस्ता वेदितव्याः ।

यदपि 'समर्पिते गवाश्चादौ न ममेति यथा मतिः । यथा
देहार्पणे तेऽस्ति न वेत्येतद्विमृष्यताम् । नास्ति चैन्नार्पणं जात-
मस्तीत्युक्तिस्तु वै मृषा । लोकानुभवबाधेन किञ्च कर्तुं न
शक्यते । स्वत्वाविनाशादेहस्य चार्पणे जातिनाशनादि'त्युक्तम् ।
तत्तु जनकोपाख्यानश्रुत्यैव दत्तोत्तरम् । आहार्याया एव न ममेति
बुद्धेस्तत्राभिप्रेतत्वात् । स्वसिन्नाहार्यब्रह्मदृष्टेरिवाहार्याया न ममेति
बुद्धेरपि फलजनकत्वे बाधकाभावाच्च । अग्रे यज्ञादिकरणाद्युक्तेर्जा-
तिनाशनस्याप्यभावाच्चेति ।

नन्वत्र प्रणवः कुतो न पठित इति चेत्-गोपालादिमन्त्रेषु
तमपश्यन्सर्वमन्त्रेषु प्रणवपाठनियमाभावमननुसन्दधानो आन्तः
शङ्कते, तैथापि वदामः । श्रद्धाद्युद्धारकत्वाय केवलभक्तिमार्गीयत्वेन
ब्रह्मप्राधान्यबोधनाय चेति बुध्यस्व । न च भक्तेर्माहात्म्यज्ञानाङ्ग-
त्वात्प्रणवस्य सृष्ट्यन्तःस्थितिवोधकस्य कथनेऽप्यदोष इति शङ्क्यम् ।
अत्रत्यमाहात्म्यस्य लोकभेदोदितविलक्षणत्वेन मूलनाम्नैतस्यापि सिद्धे-

१ एतेनेत्यारभ्य जातिनाशनस्याप्यभावाच्चेतीत्यन्ताः पट्टयः स्वपुस्तके न
सन्ति । २ तथेत्युचितं स्यात् । अस्ति तु द्वयोः पुस्तकयोर्यथेति । ३ पुस्तक-
द्वयम् । अशुद्धमथ विलक्षणा भूयस्यः खोपशोधनं तु बहुतरं न रोचते
मह्यम् । ततश्च स्वधिया शोधितेऽपि बहुतरस्थले कुदचनाऽवशेषिता एव ता
एता इति विद्वांसः प्रयाण्यम् ।

रित्याकरेपूपपादितत्वात् । भक्तिमार्गीयत्वादेव च जपेऽपि न भूत-
शुद्धिमुद्रान्यासाद्युपयोगः । मार्गस्य शास्त्रस्य च भेदात् ।

किञ्च । यथा 'य एवं विद्वान्महारात्र उपस्युदिते व्रजंस्तिष्ठ-
न्नासीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वे'ति श्रुत्या नित्यमध्ययनं स्वाध्या-
यस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य । तथा 'गच्छता तिष्ठता वापि स्वपता
जाग्रता तथा । शयानेनोपविष्टेन जप्यो नारायणः सदे'ति
फाशीखण्डैकविंशाध्यायवाक्याद्भगवन्नामापि सर्वदा सर्वत्र जप्तव्य-
मतोऽपि तथा । 'प्रायश्चित्तान्यशेषा'णीति गरुडपुराणध्यानस्तुत्य-
ध्यायस्य सूतवाक्यादजामिलोपाख्यानाच्च नाम्न एवाऽसहायशूरत्वाव-
गमात् । एतेनैव 'जपसंख्या तथा होमद्रव्यं किमनयोर्मतमि'ति
प्रश्नोऽपि दत्तोत्तरः । 'प्रत्यगाशिपो मन्त्राज्जपत्यकरणानि'ति कल्पेन
प्रत्यगाशीर्मन्त्राणां होमादिकरणतानिषेधात् । शरणमन्त्रे तथात्वस्य
स्फुटत्वात् । समर्पणमन्त्रे च गम्यत्वादिति । न च नाम्नोऽसहाय-
शूरत्वे सेवाद्यनुपयोगः । अधिकारिभेदेन सार्धक्यात् । अत एव
'क्वाश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनाच्च म' इति भगवतोक्तम् । तेन
'सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहण-
मशेषाघहरं विदुरि'त्यत्राप्यशेषपदे संकोचो ज्ञेय इत्यलम् ।

यस्तुतस्तु नायं जपः । किन्तु कीर्तनमेव । शरणं वा । अत
एव प्रथमस्कन्धे 'अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं
गुरुम् । पुरुषस्येह यत्कार्यं प्रियमाणस्य सर्वथा । यच्छ्रोत
व्यमथो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो । स्मर्तव्यं भजनीयं वा
ब्रूहि यद्वा विपर्ययमि'ति राजा पृष्टे श्रीशुकेन द्वितीयस्कन्धे

‘तस्माद्भारत सर्वात्मे’त्यनेन, ‘तं संत्यमानन्दनिधिं भजेते’त्यनेन च श्रवणकीर्तनस्मरणभजनान्येवोक्तानि न तु जपः । एकादशे गीतासु च शरणगमनमेवोक्तम् । तच्चानुसन्धानरूपमेवातोऽपि तथा । यस्तु मौनेनैकाग्रस्थित्यादिः, स तु युगस्य दुष्टत्वेन बाधकतया बहुकालैकाग्र्याऽभावात्किञ्चित्कालं तु निर्वन्धेनाप्यैकाग्र्यविधेयमित्याशयेन साम्प्रदायिकैः समयः कृतः । तेन धर्मसाम्यदर्शनाहोके जपव्यपदेशः । परं न तावता तद्धर्माणामपि प्राप्तिः । स्वरूपभेदादित्युक्तम् । अत एव श्रीमदाचार्यैरपि नवरत्ने ‘तस्मात्सर्वात्मना नित्य’मनेन सर्वदा वदनमेव शरणमग्नस्योक्तम् । निवेदनस्मरणं च ‘निवेदनं तु स्मर्तव्यमि’त्यनेन । न तु कापि जपस्याप्याज्ञापनं कृतम् । अत एव ‘स्मर्तव्यः सततं विष्णुरि’त्यादीन्यपि वाक्यानि संगच्छन्ते अतो न शङ्कावकाश इति दिक् ।

ननु भवतु मन्त्रस्य भक्तिमार्गीयत्वं, तथाप्युपदेष्टृणां शिष्यपरीक्षात्वावश्यकीति चेत्—सत्यम् । परं शिष्ये किं वा परीक्षणीयम् । श्रद्धेति चेदोमिति ब्रूमः । परं तस्या मनोधर्मत्वेन तज्जैरेव बहिर्धर्मैस्तस्या उन्नेयत्वेऽपि तत्परीक्षायाः पुत्रोपनयनादिवदनावश्यकत्वात् । ‘मन्त्रोपदेशमात्रेणे’त्यादि ब्रह्मवैवर्तवचनेन तथानिश्चयात् । उपसन्नत्यापि श्रद्धाया अनुभातुं शक्यत्वाच्च । दम्भादिनोपसन्नतावपि गुरौ दोषासंचारस्योक्तवाक्येनैव सिद्धेः । किञ्च । ‘दुर्लभे सद्गुरुणां तु स्यात्तत्सङ्ग उपस्थिते । तदनुज्ञा यदा लब्धा स दीक्षावसरो महान् । ग्रामे वा यदि वाऽरण्ये क्षेत्रे वा यदि वा निशि । आगच्छति गुरुर्देवान्मुदा दीक्षा तदाज्ञया । यदैवेच्छा तदा

दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न तथा होमो न स्नानं न जपक्रिया । दीक्षायाः कारणं किन्तु स्वेच्छावाप्ते तु सद्गुरौ । इति शुद्धिस्तु सर्वस्य ज्ञात्वा दीक्षेत सद्भिधिरिति तत्त्वसागरे । गुरुशिष्ययोरिच्छौत्कट्ये दीक्षायामपि धर्मान्तरपरीक्षाया अनावश्यकताव्यवस्थापनेनोपदेशे सुतरां तथात्वस्य तान्त्रिकाणामप्यभिमत-
तया भक्तिमार्गस्य सुतरामपर्यनुयोज्यत्वात् ।

न च 'राज्ञि चामात्यजा दोषाः पत्नीदोषाश्च भर्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्रामोति निश्चितमि'ति वाक्या-
दोषसंचारः । एतस्य शिष्यपापोपेक्षया तदत्यागपरत्वात् । अन्यथा 'मन्त्रोपदेशमात्रेणे'त्यादिपूर्वोक्तब्रह्मवैवर्तवाक्यविरोधप्रसङ्गात् । एवं च 'चैत्रे बहुविधं दुःखमि'त्यादीनि मासपक्षतिथ्यादिशोध-
नबोधकवाक्यानि गुरोः सादृश्ये गुरुणा तदनुमोदने बोध्यानि । 'तदनुज्ञा यदा लब्धे'त्यादिवाक्यात् । भक्तिमार्गीयत्वादेव च स्वस्याऽन्यस्यैकमन्त्रत्वेऽप्यदोषः । 'स्वमन्त्रो नोपदेष्टव्यो वक्तव्यश्च न संसदी'त्यस्य निषेधस्य पाञ्चरात्रिकत्वेन तत्परत्वात् । अत एव भगवता शिष्यायोपदिष्टं मन्त्रकवचादिकं शिवेन नारदायोपदिष्ट-
मिति ब्रह्मवैवर्तौक्तं संगच्छते ।

नन्वेवं शास्त्रान्तराऽननुरोधेन तन्नोक्तस्य सम्प्रदायगुर्वनुरोधस्या-
प्यकर्तव्यत्वाद्यस्य कस्यचन यथाकथंचन यतःकुतश्चन मन्त्रमह-
णमायातीत्यसमंजसमिति चेत् । न । विरुद्धस्यैव शास्त्रान्तरस्या-
ऽनादरणीयत्वेनेहापि सम्प्रदायस्य सद्गुरोश्च सर्वथैवाऽनुरोद्धव्यत्वात् ।
'आसीनमुच्यो भगवन्तमाद्यमि'त्यादिषु पौराणिकोपदेशेषु 'दध्य-

झाथर्वणाभ्यामृचे'त्यादिषु श्रौतेष्वपि गुरुपरम्परायाः प्रदर्शनेन
तथा निश्चयात् । 'धर्मार्थकाममोक्षाणामालयः साम्प्रदायिकः ।
सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मता' इति गौतमीयत-
त्रैकोनविंशाध्यायवाक्यस्याप्यविरुद्धत्वेनाऽऽदरणीयत्वात् ।

एवं च गुर्वनुज्ञायां क्षत्रियादीनामप्यानुलोम्येनोपदेष्टृत्वमदुष्टमेव ।
'क्षत्रविदश्शूद्रजातीनां क्षत्रियोऽनुग्रहे क्षमः । क्षत्रियस्यापि च
गुरोरभावादीदृशो यदि । वैश्यः स्यात्तेन कार्यश्च द्वयोर्नित्य-
मनुग्रहः । सजातीयेन शूद्रेण तादृशेन महामते । अनुग्रहाभि-
पेकौ च कार्यौ शूद्रस्य सर्वदा । उपायो न भवेद्धोभान्मुक्त्वा
सर्वद्विजोत्तममि'ति । 'क्षत्रविदश्शूद्रजातीयप्रातिलोम्यं न दीक्ष-
येदि'ति नारदपञ्चरात्रीयविज्ञानोपनिषत्संहिताष्टादशपटलवाक्यस्या-
प्यविरुद्धत्वेन शिष्टादृतत्वात् । पञ्चामिविद्यादौ यच्छ्रुतिषु क्षत्रि-
यैर्ब्राह्मणोपदेशनं तदपि नोपदेशरूपम् । 'व्येवतु ज्ञापयिष्यामी'ति
विज्ञापनश्रुतेः । अतः सम्प्रदायस्याऽनुरोद्धव्यत्वान्नासमंजस इति
दिक् । अत एव 'यदृच्छया श्रुतं वापि च्छन्नेनापि च्छलेन वा ।
पत्रे स्थितं वा गाथायां वर्जयेत्तदनर्थवदि'ति तांत्रिकमपि शिष्टै-
राद्रियत एव । यत्तु राज्ञीप्रभृतिषु पत्रद्वारोपदेशनं तत्तु तासामसूर्य-
पश्यत्वेनार्त्या गुरोर्दयोत्पत्तौ तदभ्यनुज्ञायां प्रतिनिधित्वद्वाराकत्वाददो-
षावहमेव ।

ननु भवत्वेवं तथापि दम्पत्योः सतीर्ध्यत्वं त्वनुचितमेव । सती-
र्ध्ययोर्भ्रातृत्वस्य लोके प्रसिद्धत्वात् । अतः साम्प्रदायिकैः कथं
तावुपदिश्येत इति चेत् । उच्यते । धर्माधर्मौ हि शास्त्रगम्यौ न

लोकाभिर्णेतुं शक्यौ । शास्त्रं तु न निषेधति । यदि निषेधश्चेद्दृश्येत
 प्रायश्चित्तं वा सूर्येत । 'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा
 च या । पतिघ्नी च विशेषेण जुंगितोपगता च ये'तिवत्सती-
 र्थ्यगमने स्त्रिया वा त्यागः सूर्येत । भगिनीगमने गुरुतल्पाति-
 देशवत् । शिष्यस्त्रीगुरुपुत्र्योश्च गमने तदतिदेशवत् । सतीर्थ्या-
 गमनेऽपि तदतिदिश्येत । अंगम्यात्वं वा सतीर्थ्यायाः सूर्येत । तद्व-
 मनस्योपपातकता वा सूर्येत । क्रोधाद्भार्या मात्रादिसदृशीमगम्या-
 मुक्त्वा पुनर्गमनेऽपि पराशरेण प्रायश्चित्तं स्मृतम् । तद्व्यकीर्णेषु
 वा सूर्येत । अतो निषेधाद्यभावान्नानुचितो दम्पत्योः सतीर्थ्यभावः ।
 प्रत्युत पुराणेषु दृश्यते दम्पत्योः सतीर्थ्यत्वम् । तथा हि-ब्रह्मवैवर्ते
 ब्रह्मखण्ड एकोनविंशाध्याय उपवर्हणजीवनोत्तरं 'महापुरुषस्तोत्रं
 च पूजां च कवचं मनुम् । विस्मृतं बोधयामास स्वयं रहसि
 सुव्रत । पुरा दत्तं वसिष्ठेन स्तोत्रपूजादिकं हरेः । गन्धर्वाय
 च मालत्यै मन्त्रमेकं च पुष्कर' इति दम्पत्योर्वसिष्ठोपदिष्टत्वं
 कण्ठादुक्तं सूतेन । तदग्रे शौनकेन च पृष्ठं 'किं स्तोत्रं कवचं
 विष्णोर्मन्त्रपूजाविधिः पुरा । ददौ वसिष्ठस्ताभ्यां च तद्भवा-
 न्वक्तुमर्हती'ति । अन्यत्र च 'आचारो धर्ममार्गश्च गुरुर्मन्त्रश्च
 देवता । दम्पत्यपत्यभृत्याद्यैरेकीकृत्य महत्फलमि'त्युक्तम् ।

अतः सतीर्थ्ये दोषसम्भावनापि न । किञ्च । नारदपञ्चरात्रे
 विज्ञानोपनिषत्संहितायां षोडशे पटले 'विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय एकं
 वाऽनेकमेदवत् । दीक्षयेन्मेदिनीं सर्वा किं पुनश्चोपसन्नतानि'ति
 सामान्यतः सर्वेषां दीक्षणमुक्तम् । अतो दम्पत्योरेकेनोपदेशदानेपि
 न दोषः । एतेनैव 'स्त्रियाः केवलाया दीक्षा नोचिते'ति ये वदन्ति

तेऽपि निरस्ताः । 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्येत्या'दिरूपे भगवत्तत्त्व-
ज्ञानोपदेशे क्रियमाणे उपसन्नतिमात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति ।

किञ्च । यदि सतीर्थ्याया भगिनीत्वं स्यात्सुतायाः सुतरां स्यात्तथा
सति शिष्याय न तामृषयो दद्युः । धर्मस्थापकत्वादृषीणाम् । दानं
च स्मर्यते । भारत आश्वमेधिक उचक्वोपास्याने गौतमेनोत्क्राय
स्वशिष्याय स्वपुत्री परिणायितेत्युक्तेः । 'इत्थं च परितुष्टं मां
विजानीहि भृगूद्वह । युवा षोडशवर्षो हि यद्य भविता
भवान् । ददामि पुत्रीं कन्यां च स्वां ते दुहितरं द्विज । एता-
मृतेऽङ्गनां नान्यां त्वत्तेजोऽर्हति सेवितुम् । ततस्तां प्रतिजग्राह
युवा भूत्वा यशस्विनीमि'ति । तदुत्तरमहत्यां प्रति 'आज्ञाप-
यस्व मां मात'रिति मातृत्वमुक्तम् । कार्तिकमाहात्म्ये च 'अपुत्रः
स च शिष्याय चन्द्रनाम्ने ददौ सुतामि'त्युक्तम् ।

या तु देवयान्या भगिनीत्वमङ्गीकृत्य कचेन तदुक्तिर्नादृता । सा
त्वेकोदरनिवासिताप्रयुक्तत्वेन नात्र दोषमाधातुं शक्नोति । 'यत्रो-
पितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने । तत्राहमुपितो भद्रे
कुक्षौ काव्यस्य भामिनी'ति कचेन शुक्रोदरे निवासकथनात् ।
पाद्मोशिके (!) देहेऽस्थ्यादित्रयस्य पित्र्युपादेयत्वात् । अत एव
व्यभिचार एव गुरुत्वरूपातिदेशो गुरुपुत्र्यामिति दिक् ।

किञ्च । 'अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च । विद्यादाता
जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणामि'ति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसण्डीयदशमा-
ध्याये सूतवाक्यादन्नदानादीनामपि पितृत्वेन श्वसुरपोष्यत्वे, दम्प-
त्योरेकपोष्यत्वे, एकेन भयाघ्राणे च, आतृभगिनीभावापत्तिरिति
विवाहो मुपैव स्यादिति न किञ्चिदेतत् । अतः पुत्रवत्याः पर्याया

मातृत्वमिव सतीर्ध्ययोर्मातृत्वमप्यनवज्ञेयत्वायैव, न तु व्यवहारान्तरविरोधायेति दिक् ।

ननु भवत्वेवं तथापि सद्गुरुभासेरिदानीं दुर्लभत्वात्पूर्वोक्तं सर्वं साधितमप्यसाधितप्रायेमेव । 'यः समः सर्वभूतेषु विरागी गत-
मत्सरः । जितेन्द्रियः शुचिर्दक्षः सर्वाङ्गावयवान्वितः । कर्मणा
मनसा वाचा भीतेष्वभयदः सदा । समधुद्विपदप्राप्तस्तत्रापि
भगवन्मय' इति नारदपञ्चरात्रीयविज्ञानोपनिषत्संहितापोडशपटली-
यवाक्ये तस्य लक्षितत्वात् । अविरुद्धस्य शास्त्रान्तरस्याप्यादरणी-
यत्वादिति चेत् । सत्यमेवम् । तथापि मार्गमूलभूतानाचार्यानादाय
न दौर्लभ्यमिति वदामः । अन्यथा कर्मोपासनादिमार्गेष्वप्यस्य
दोषस्य तुल्यत्वान्मार्गाः सर्वे एवोच्छिद्येरन् । युगस्य सार्वत्रिकत्वात् ।
अतो भगवदनुग्रहे तेषामेव नियामकत्वादिदानीन्तानानां द्वारत्वाज्ज
कोऽपि दोषः । तेनेदानीन्तनेषु सम्प्रदायानुसारित्वमेव सद्गुरुत्व-
मिति द्वारभूतगुर्वतिक्रमेऽपि दोषो न स्यादिति न वाच्यम् । तस्या-
प्यनुलक्ष्यताया आवश्यकत्वात् । अत एवाऽऽदित्यपुराणे 'अविद्यो
वा सविद्यो वा गुरुरेव जनार्दनः । स्वमार्गस्थोऽप्यमार्गस्थो
गुरुरेव सदा गतिः । हरौ रूपे गुरुत्वात्ता गुरौ रूपे न कश्चन ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेद्'त्युक्तम् । वाराहे प्रागिति-
हासे, रुद्रगीतासु च 'यस्त्विमं सरहस्यं तु समग्रं चोपपाद-
येत् । विधानं तस्य वै दत्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम् । गुरौ वसति
यस्त्वन्यमाश्रयेत्पूजयेत्क्षुधीः । स दुर्गतिमवाप्नोति दत्तमस्य च
निष्फलम् । प्रयत्नेन गुरौ पूर्वं पश्चादन्यत्र दापयेत् । अविद्यो

वा सविद्यो वा गुरुरेव जनार्दनः । मार्गस्थो वाप्यमार्गस्थो
 गुरुरेव परा गतिः । प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहाद्विप्रतिपद्यते । स
 कल्पकोटि नरके पच्यते पुरुषाधम' इति । अन्यथा पूर्वोक्तलक्ष-
 णके गुरावमार्गस्थत्वाद्यभावादेवं न वदेत् । तस्मान्नैष दोषः । अत
 एव द्वारभूतानामपि गुरुत्वेनादरणमप्युचिततरम् । अत एव, 'अपि
 घ्नन्तः शपन्तो वा विरुद्धा अपि ये क्लृप्ता । गुरवः पूजनी-
 यास्ते गृहं गत्वाऽऽनयेत् तानि'ति ब्रह्मवैवर्त उक्तम् । सप्तमस्कन्धे
 च 'यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ । भक्तिर्न स्यात्कृतं
 तस्य मन्ये कुञ्जरशौचवत्' इत्युक्तम् । एकादशे च 'आचार्यं मां
 विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् । न मर्त्यबुद्ध्याऽर्ह्येत सर्वदे-
 वमयो गुरुः' । नारदोक्तौ च 'गुरौ सन्निहिते यस्तु पूजयेद-
 न्यमग्रतः । स दुर्गतिमवाप्नोति पूजनं तस्य निष्फलमि'ति ।
 अगस्त्यसंहितायां च 'यैः शिष्यैः शश्वदाराध्या गुरवो ह्यवमा-
 निताः । पुत्रमित्रकलत्रादिसम्पद्यः प्रच्युता हि ते । ये गुर्वाज्ञां
 न कुर्वन्ति पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । न तेषां क्लेशनिस्तारो वर्तते
 मुनिसत्तमे'त्युक्तम् । मनौ च 'अन्यो भवति वै बालः पितांन्यो
 मंत्रदायक' इति । वामनकल्पे च 'यो मंत्रः स गुरुः साक्षाद्यो
 गुरुः स हरिः स्मृतः । गुरुर्यस्य भवेत्तुष्टस्तस्य तुष्टो हरिः स्वय-
 मि'ति । विष्णुरहस्ये च 'तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुमेव प्रसादयेत् ।
 अभेदेनार्चयेद्यस्तु स भक्तिफलमाप्नुयादि'त्युक्तम् । पञ्चरात्रे च
 'यत्र यत्र परीवादो मात्सर्याच्छ्रूयते गुरोः । तत्र तत्र न
 वस्तव्यं निर्यायात्संसारन्हरिम् । यैः कृता च गुरोर्निन्दा विमोः

शास्त्रस्य नारद । नापि तैः सह वस्तव्यं वक्तव्यं वा कथंचन' ईदृशेषु च गुरुषु सर्वदानुवृत्तिरेव विधेया । 'इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् । यद्वै विशुद्धभावेन सर्वदात्मार्पणं गुरावि'ति तृतीयस्कन्धात् । 'इमे विदेहा' इत्यादिबृहदारण्यकी-याऽऽत्मसमर्पणश्रुतेश्च ।

द्वारत्वं च साम्प्रदायिकस्यैव ज्ञेयम् । 'यो वक्ति न्यायरहितं विना न्यायं शृणोति यः । तावुभौ नरकं घोरं व्रजतः कालमक्षयमि'ति । 'महाकुलप्रसूतोऽपि सर्वयज्ञेषु दीक्षितः । सहस्रशास्त्राध्यायी च न गुरुः स्यादवैष्णवः' इति । 'अवैष्णवोपदिष्टेन मन्त्रेण नरकं व्रजेत् । पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ब्राह्मयेद्गुरोरि'ति च पञ्च-रात्रात् । अवैष्णवोपदिष्टं तु पूर्वमन्त्रवरद्वयम् । पुनश्च विधिना सम्यग्वैष्णवाद्ब्राह्मयेद्गुरोरि'ति पाञ्चोत्तरखण्डद्वात्रिंशाध्यायाच्च । एवं सति 'प्रतिपद्य गुरुं यस्तु मोहाद्विप्रतिपद्यते । स कल्प-कोटि नरके पच्यते पुरुषाधम' इति जातीयकाः पूर्वोक्तदोषा अपि तन्त्रपुराणादिपुष्पलभ्यमानाः साम्प्रदायिकगुरुत्यागविषया एव बोध्याः । अत एव ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डीयचतुर्विंशाध्याये 'देहि' मे कृष्णमन्त्रं च यन्मनोवाञ्छितं मम । तत्सम्बन्धि च यज्ज्ञानं यत्र तद्गुणवर्णनमि'ति नारदेन विशापितो ब्रह्मा, 'पत्युर्मन्त्रं पितु-र्मन्त्रं न गृह्णीयाद्विचक्षणः । विरक्ताश्रमिणां चैव न पुत्रसुख-दायक' इत्यादिकं हेतुपूर्वकमुक्त्वा, 'महेश्वरस्तव गुरुः प्राक्त-वीतः(?)पुरातनः । गच्छ वत्स शिवं शान्तं शिवदं ज्ञानिनां गुरुम् । तत्रैव भगवन्मन्त्रं ज्ञानं लब्ध्वा पुरातनात् । नारायण-

कथां श्रुत्वा शीघ्रमागच्छ मद्ब्रह्मि'त्युक्त्वा ब्रह्मा शिवं प्रति
नारदं प्रेषयामासेत्युक्तिरपि सङ्गच्छते ।

तस्माद्गुरुः सर्वथा नातिक्रमणीयः । स च साम्प्रदायिक एवैक
एव कर्तव्य इति निश्चयः । एवं च 'गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य
कर्णे प्रविशति । तं वैष्णवं महापूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मेद्विधिरिति
ब्रह्मवैवर्ताद्यखण्डैकादशाध्यायवाक्ये मन्त्रश्रवणमात्रेणाऽपि वैष्णवतायाः
स्तुतत्वात्तादृशेनापि भाव्यम् । तेन चाद्यसोपानेनाग्रे सत्सङ्गादिना
श्रीभागवतसेवनेन भक्तिमार्गीयसाधनेषु श्रद्धायां तत्करणे स्वतन्त्रभ-
क्तिर्भवति । तथा च भगवत्प्रियत्वमिति परमसाधनकक्षेति दिक् ।

केचित्तु वैष्णवपदं योगेन विष्णुसम्बन्धिपरं सत्सर्वस्य विष्णु-
सम्बन्धित्वेन सर्वं संगृह्यदपि स्मृतिपुराणादिषु शैवसार्तादिशब्दा-
नामपि दर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वार्थसिद्धये च शास्त्रे किञ्चिद्विशेषम-
पेक्षते । स च दीक्षाविशेषजनित एव भवितुमर्हति । नारदपञ्च-
रात्रपाद्मादिषु दीक्षायाः स्तुतत्वाददीक्षितस्य निन्दितत्वाच्च । दीक्षा
द्विविधा । एका, आगमोक्ता गोपालादिमन्त्रदीक्षा । द्वितीया
पाद्मोत्तरखण्डोक्ता श्रीवैष्णवी दीक्षा । तयोर्मध्ये द्वितीयैव मुख्या ।
भगवदन्तरङ्गत्वसाधकत्वात् । 'विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां प्रसादं
सद्गुरोर्विना । विना श्रीवैष्णवं धर्मं कथं भागवतो भवेदि'ति
पाद्मोत्तरखण्डोक्तेः । तत्र च न्यासो नारायणाष्टाक्षरदीक्षा चेति द्वयं
मुख्यम् । अन्यच्च तदङ्गम् । एवं सति तापपुण्ड्रनाममन्त्रयागाख्य-
पञ्चसंस्कारवत्त्वमेव मुख्यं वैष्णवत्वम् । तत्र तापो नाम तप्तमुद्रा-

१ तीव्रमिति कपुस्तकम् । २ प्रवेक्ष्यतीति छन्दोऽनुरोधे । ३ श्रुतत्वादिति
कपाठः । ४ अदीक्षितनिन्दनाच्चेति कपुस्तकम् । ५ श्रीवैष्णवदीक्षेति कपाठः ।

धारणम् । पुण्ड्रं प्रसिद्धमेव । नाम कृष्णदासगोविन्ददासादि । मंत्राः पूर्वोक्ताः । यागः पूजा । एवं पञ्चसंस्कारा ज्ञेयाः । पूर्वोक्तपात्रेण तत्रत्यसन्दर्भान्तरेण च तथैव सिद्धेः । अन्येषु त्वौपचारिकम् । 'सदीक्षाविधि सन्यासं समग्रं द्वादशाक्षरम् । अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मंत्रं समुपासते । ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्ण्वर्चनहिते रता' इत्यादौ विष्ण्वर्चनाद्युपाधिना तदुक्तेः । एतदभावे भागवत-त्वाभावकथनाच्च । औपचारिकाश्च वैष्णवा द्विधा । उपासकशुद्ध-भक्तमेदात् । तत्र मंत्रशास्त्रोक्तश्रीरामादिमन्त्रजपपुरश्चरणादिना तद-धिष्ठातृभजनकर्तोपासकः । तदनपेक्षः शुद्धश्रवणादिना भजनकर्तो शुद्धभक्त इति । एभ्यः सर्वेभ्यः श्रीवैष्णवा एव मुख्या इत्याहुः ।

तत्र । शुद्धभक्त्यैव मुख्यत्वात् । 'यो मद्भक्तः स मे प्रिय' इत्यादि 'अहं भक्तपराधीन' इत्यादिभगवद्वाक्यात् । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्ये'ति, 'किंवलेन हि भावेने'त्यादिभगवद्वाक्येषु भाव-मात्रेणाऽकृतोभयप्राप्तिस्वप्राप्त्योः कथनाच्च । 'कथं भागवतो भवे-दि'ति तु साधनदशायां भगवत्सम्बन्धमात्रबोधकं नाऽन्तरङ्गताबो-धकम् । तथैव तद्वचनव्यक्तेः । एकादशे सप्तविंशे 'क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रमोरि'त्युपक्रम्य, 'एतद्वदन्ति मुनय' इत्यादिना 'देव्यै च भगवान्मव' इत्यन्तेन नारदपञ्चरात्राद्युक्तस्य पाश्चादौ देव्यै शिवेनोक्तस्य च क्रियायोगत्वकथनेन भक्तिमार्गतो जघन्यताबोधनाच्च । एतदुत्तरग्रन्थे भगवता पूजात्वकथनादपि तथा । भक्त्यतिरिक्तस्य भगवदन्तरङ्गतासाधकत्वाऽभावात् । 'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः । न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा

च यथा भवानि'त्युद्धवं प्रति भगवद्वाक्येन तथावगमात् । भक्तेश्च परमसाधनत्वमेकादश ऊनविंशाध्याये 'पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि'ति प्रतिज्ञाय, 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादिना, 'एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योर्थोऽस्यावशिष्यत' इत्यनेन भगवतोक्तम् । तेन तदेव मुख्यमिति निश्चयः ।

इदमेव भक्तिहंसे 'प्रेमात्मकभक्तिसाधनत्वे'त्यादिना प्रभुवरणैर्निरूपितम् । न चात्रोपदेशाऽकथनात्तस्याकारणत्वं शङ्क्यम् । इतः पूर्वं 'भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघे'त्यनेनानूदिते सुगोप्ये 'न रोधयति मां योग' इत्यादि 'यास्यसे ह्यकुतोभयमि'त्यन्ते ग्रन्थे सर्वात्मकभावपूर्वकस्य शरणस्य पूर्वमुपदिष्टत्वेन तस्य सङ्गृहीतत्वात् । आत्मनिवेदिनामित्यनेन तत्पूर्वकताया अपि सूचनाच्च । न चैकादशाध्याये 'वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षे'ति कथनात्तस्या अपि कारणत्वमेतद्वच्छङ्क्यम् । मुख्यकारणकोटौ तदप्रवेशात् । 'अथैतत्परमं गुह्यमि'त्यनेन ततः पूर्वोक्तस्य व्यवच्छेदात् । आत्मनिवेदनवत्पुनरत्राऽसंग्रहाच्च । एतेनैवान्येऽपि भक्तिपन्थानो व्याख्याता ज्ञेयाः । शङ्कापङ्कान्तरपरिहारश्च साक्षाद्भगवदुक्तिसलिलधाराभिरेव विभाव्य साधनीय इत्यलं विस्तरेण ।

इति श्रीवल्लभाचार्यदासदासेन निर्मितः ।

उपदेशादिविषयो वादोऽयं प्राप पूर्णताम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिभट्टनन्दनचरणदासदासेन पीताम्बरतनुजश्रीपुरुषोत्तमेन

श्रुतो भक्तिमार्गीयोपदेशादिविषयशङ्कानिरासः ।

सम्पूर्णतामगमत् ॥

हरिः शम् ।